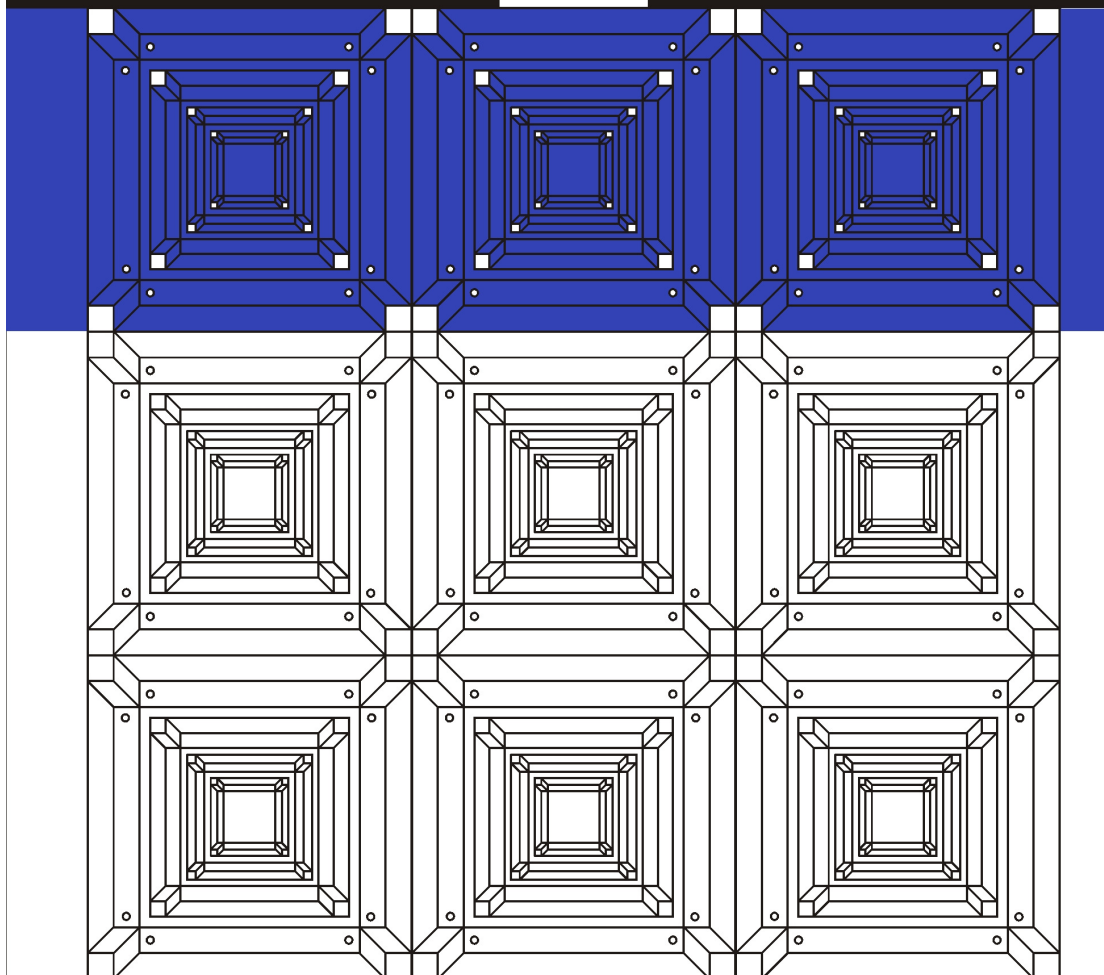

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO**

ZGODOVINO

1

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

---

Redakcija zaključena 21. 5. 2012

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper – angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH – European Reference Index for the Humanities

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Jan Štemberk, Izleti češko-slovenske vzajemnosti. Pot Slovencev
v češke dežele leta 1885 in Čehov v slovenske leta 1887 7
*Excursions of the Czech-Slovenian Reciprocity. The Slovenian Trip to the Czech
Lands in 1885 and the Czech Trip to the Slovenian Lands in 1887*
UDK 327(=163.6:=162.3)"1887"
- Filip Čuček, Politična dejavnost Ivana Dečka do začetka
devetdesetih let 19. stoletja 21
Political Activities of Ivan Dečko until the Beginning of the 1890s
UDK 929Dečko I.:323
- Matjaž Bizjak, Problemi slovenskega častniškega zbora ob prehodu
v vojsko Kraljevine SHS 39
*Problems of the Slovenian Officers during their Transfer to the Army
of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*
UDK 355.082:94(=163.6:=163.41)"1918/1920"
- Mateja Ratej, Dr. Jakob Hodžar – poslanec Slovenske ljudske stranke v
Narodni skupščini v letih 1925–1929 53
*Dr. Jakob Hodžar – Slovenian People's Party's Member of the National Assembly
between 1925 and 1929*
UDK 929Hodža J.:329.1"1925/1929"
- Željko Oset, Ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti
v Ljubljani 67
Establishment of the Academy of Science and Arts in Ljubljana
UDK 001.32(497.4Ljubljana)"1938"
- Nevenka Troha, Delovanje Ozne in Uprave države varnosti
na območju Cone A Julijske krajine in Cone A Svobodnega
tržaškega ozemlja 87
*Activities of the Department for the Protection of People and State Security
Administration in the Territory of Zones A of Venezia Giulia
and Free Territory of Trieste*
UDK 355.40(497.1):94(450Trst)"1945/1954"

Jože Prinčič, Denarno blagovni odnosi Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami (1945–1950)	109
<i>Slovenian Monetary and Commercial Relations with Other Yugoslav Republics (1945–1950)</i> UDK 329.5(497.4:497.1)"1945/1950"	

ZAPISI – NOTES

Viljenka Škorjanec, Rab – primer razdvojenosti Slovencev v luči zapisov iz leta 1944	129
<i>Island of Rab – an Example of the Division between Slovenians in Light of the Records from 1944</i> UDK 343.819.5(497.5Rab)(=163.6):323(497.4)"1944"	

RAZPRAVLJANJA – SCIENTIFIC DELIBERATION (DISCUSSIONS)

Boris Mlakar, Nekaj podatkov k razjasnitvi stikov med slovenskim protirevolucionarnim vodstvom in Zagrebom ob koncu druge svetovne vojne	141
--	-----

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA – HISTORICAL DOCUMENTATION

Carlo Passerini, Dnevnik : Trst 1944–1945 (Ivan Vogrič)	151
---	-----

POSVETOVANJA – SYMPOSIUMS

Mednarodna konferenca The Loneliness of Victims: The Methodological, Ethical and Political Aspects of Counting the Second World War's Human Losses (Tadeja Tomišek Čehulić)	191
---	-----

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Anton Suhadolc, Življenje in delo profesorja Riharda Zupančiča (Jurij Perovšek)	195
Bojan Godeša, Čas odločitev : katoliški tabor in začetek okupacije (Zdenko Čepič)	200
Andreas Baumgartner, Die Häftlinge des Loibl-KZ (Avguštin Malle)	210
Bernhard Rammerstorfer, Im Zeugenstand: Was wir noch sagen sollten (Avguštin Malle)	213

Ernst Klee, Das Personenlexikon zum Dritten Reich (Franc Rozman)	217
Florian Thomas Rulitz, Die Tragödie von Bleiburg und Viktring (Avguštin Malle)	220
Jože Pirjevec ... et al., Fojbe (Žiga Koncilija)	233
Deborah Rogoznica, Iz kapitalizma v socializem: gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947–1954 (Jože Prinčič)	239

Uredniška navodila avtorjem

---

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov – 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije – kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1–2, str. 43–57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 29. 2. 2012

UDK 327(=163.6:=162.3)"1887"

Jan Štemberk*

Izleti češko-slovenske vzajemnosti. Pot Slovencev v češke dežele leta 1885 in Čehov v slovenske leta 1887

IZVLEČEK

Avtor na osnovi arhivskega gradiva in literature predstavlja potovanje Slovencev z vlakom v Prago avgusta 1885 in Čehov v Ljubljano in Trst avgusta 1887 v okviru težnje po čim večjem zблиževanju obeh narodov. Del programa češke politike 19. stoletja je bila namreč tudi ideja slovanske vzajemnosti. Pri Slovencih je imel pri tem veliko vlogo Ivan Hribar, ki je bil med vodilnimi organizatorji obeh izletov. Oba potovanja, Slovencev v Prago in Čehov v Ljubljano, sta prispevali k medsebojnemu zблиževanju med narodoma. Izleta sta odgovarjala takratnemu trendu razvoja turizma.

Ključne besede: Slovenci, Čehi, panslovanstvo, avstro-ogrška monarhija, turizem

ABSTRACT

EXCURSIONS OF THE CZECH-SLOVENIAN RECIPROCITY. THE SLOVENIAN TRIP TO THE CZECH LANDS IN 1885 AND THE CZECH TRIP TO THE SLOVENIAN LANDS IN 1887

On the basis of archive materials and literature the author presents the Slovenian train excursion to Prague in August 1885 and the Czech visit to Ljubljana and Trieste in August 1887 due to the efforts to bring the two nations as close to each other as possible. The idea of Slavic reciprocity was a part of the Czech politics in the 19th century. In this regard Ivan Hribar played a major role in Slovenia, and he was among the leading organisers of both excursions. Both trips, Slovenians visiting Prague and Czechs coming to Ljubljana, contributed to a mutual familiarisation between these nations. The excursions were in line with the tourism development trend at the time.

Key words: Slovenians, Czechs, Pan-Slavism, Austro-Hungarian Monarchy, tourism

---

* Dr., Vysoká škola obchodní v Praze, Spálená 14, CZ-11000 Praha 1; e-naslov: jan.stemberk@vso-praha.eu

Ideja slovanske vzajemnosti je predstavljala program češke politike 19. stoletja. Pomembno vlogo je igralo srečevanje predstavnikov slovanskih narodov. Priložnosti za srečevanja so bile obletnice različnih zgodovinskih dogodkov ali »nacionalnih uspehov«. Splošno znana manifestacija slovanske vzajemnosti je bila proslava tisoče obletnice prihoda Konstantina in Metoda na Veliko Moravsko (1863) in postavitve temeljnega kamna za praško Narodno gledališče (Národní divadlo) maja 1868, katere se je v imenu Slovencev udeležil Josip Vošnjak.¹ Otvoritev gledališča je za Čehe predstavljala izjemno pomemben praznik. Obisk gledališča v novi stavbi Thalie je postal narodna dolžnost vsakega Slovana iz Češke in Moravske. Iz različnih kotičkov čeških dežel so bili v Prago odpremljani posebni gledališki vlaki. To idejo, ki je zagotovila precejšno število gledalcev, je udeležil prvi direktor praškega gledališča, František Adolf Šubrt. V dveh letih je v Prago pripotovalo več kot 100 gledaliških vlakov. Tradicija se je začela s posebnim vlakom iz srednječeškega Kolína, ki je 28. novembra 1883 pripeljal v Prago 630 ljudi.² Nekaj vlakov je pripotovalo tudi iz različnih delov habsburške monarhije. Češko Narodno gledališče, dojemano kot uspeh in pogosto tudi vrhunec nacionalnega preroda, je pritegnilo tudi druge slovanske prebivalce monarhije, ki so jih češki dosežki močno motivirali v njihovem »narodnem boju«. Obisk gledališča je predstavljala novo idejo za poti Slovanov v Prago. Te poti so postale ne le sredstvo za skupno spoznavanje, temveč so udeležencem predstavili tudi lepote dežele in so bile pogosto tudi spodbuda za vnovičen obisk. Z njimi se je odpiral prostor za razvoj turizma, ki je prav v tem času nastajal ne le kot novo gospodarsko področje, ampak tudi kot poučna priložnost dejavnosti. Dne 24. marca 1884 je pripeljal vlak v praško gledališče več kot 600 dunajskih Čehov.³ Julija 1884 je pripotovalo 420 ljudi iz Budimpešte, avgusta 1884 pa je v Prago pripotoval gledališki vlak iz Zagreba.⁴

Otvoritev praškega Narodnega gledališča je odmevala tudi med Slovenci. Že leta 1883 so slovenski rodoljubi začeli v Ljubljani razmišljati, kako bi primerno organizirali slovenski »gledališki« izlet v Prago. Idejo je dal »prijatelj Čehov«, poznejši župan Ljubljane in diplomat Ivan Hribar.⁵ Jeseni 1883 je bil v Ljubljani ustanovljen organizacijski odbor, katerega predsednik je bil Hribar. Med člani sta bila Anton Trstenjak in Vojteh Valent. Pomembno nalogo odbora sta predstavljala načrt potovanja v Prago in organizacija pogojev za uspešen potek izleta. Zbralo se je dovolj udeležencev za posebni vlak. Ta naj bi odpovedoval iz Ljubljane že v začetku septembra 1884, a je to preprečila tehnična ovira. Narodno gledališče je bilo zaradi montaže nove električne razsvetljave zaprto. Izlet je bilo treba zaradi tega prestaviti.

¹ Václav Žáček: Češi a Jihoslované v minulosti : od nejstarších dob do roku 1918. Praha 1975, str. 484.

² František Vendelín Schwarz: Památník Besedy měšťanské v Praze na oslavu padesátileté činnosti spolku 1845/6–1895/6. Praha 1896 (dalje Schwarz, Památník Besedy měšťanské v Praze), str. 125–129.

³ Moravská orlice, 23. 3. 1884, str. 2.

⁴ Schwarz, Památník Besedy měšťanské v Praze, str. 126.

⁵ Ivan Hribar: Moji spomini, del 1. Ljubljana 1928 (dalje Hribar, Moji spomini), str. 194.

Ker zimski meseci za potovanje niso bili ugodni, so odločili, da se bo potovanje premaknilo na poletje 1885. Leto 1885 se je zdelo celo bolj primerno, ker je bil ob tisoči obletnici smrti »slovanskega misijonarja« Sv. Metoda pripravljen spominski program na moravskem Velehradu. Število slovenskih romarjev na Velehrad je raslo od leta 1863 in romanja so bila po navadi povezana s potovanjem v Prago.⁶ Ljubljanski odbor »za priredbo vlaka na Velehrad in v Prago« se je odločil, da bo obe praznovanji združil. Načrt je bil prvotno usmerjen na Velehrad in nato prek Olomouca v Prago. Slednja je turiste privabljala tudi s svojo zgodovino, posebej ker »Slovani, zlasti mi na jugu, hoteli smo tudi videti slavne starožitnosti, ki jih čuva mati Praga v svojem naročju«.⁷ Da bi zagotovil čim več udeležencev, je ljubljanski odbor izdal brošuro Tisočletnica Metodova, ki jo je napisal slovenski duhovnik in zgodovinar Ivan Vrhovnik.⁸

Po načrtu naj bi se posebni vlak odpravil 10. avgusta 1885 iz Trsta in do postaje Spielfeld (Špilje) bi se zaustavljala na vseh na pot postajah. Cena potovanja je bila odvisna od postaje odhoda in odbor je zagotovil najugodnejše pogoje. Potniki iz Ljubljane so morali plačati za vozovnice v drugem razredu 32 gld v tretjem razredu pa le 21 gld in 50 kr. Načrt je predvideval, da bo vlak prispel 11. avgusta 1885 na Dunaj, kjer naj bi bil en dan odmora. Naslednji dan naj bi se pot nadaljevala do železniške postaje Uherské Hradiště, od koder se je hodilo peš na Velehrad. Naslednji dan (13. avgust) naj bi bil posvečen romanju na Velehrad. V Prago naj bi gostje pripotovali 15. avgusta. Slovenci so za Prago predvidevali obisk dva ali tri dneve. Bivanje naj bi se lahko podaljšalo, ker so povratne vozovnice veljale 14 dni. Potencialni udeleženci izleta so se morali odboru prijaviti do 10. julija 1885, zato da bi bilo mogoče zagotoviti vse storitve.⁹ Tik pred odhodom pa je prišla nepričakovana prepoved poti na Velehrad. Avstrijska vlada se je verjetno bala, da bodo tisočo obletnico izkoristili za slovansko agitacijo, in je uporabila domnevno epidemijo goveje kuge v bližini Velehrada kot izgovor za prepoved romanja. Zaradi tega je bilo potovanje na Velehrad odpovedano. Slovenci so to ironično komentirali z besedami: »Naša skrbna vlada, ki o vseh urah po noči in po dnevi skrbi za nas Slovence, bala se je za nas, da se nebi okužili na Velegradu, in nam je zato zaprla pot na Velehrad.«¹⁰

Številne romarje je prepoved prestrašila in posebni vlak je postal iluzija. Pot na Velehrad je bila zaprta, a Praga je ostala dostopna. Del udeležencev pod vodstvom Ivana Hribarja se je odločil za uresničitev drugega dela načrta – za potovanje v Prago. Odbor je tako moral spremeniti itinerar, sicer ne bi bilo mogoče potovati avgusta. Prvi korak, ki so ga morali narediti, je bila zahteva, da železniška direkcija

⁶ Viktor Smole: Velikomoravski Velehrad. V: Jezik in slovstvo, 1958, št. 3, str. 289.

⁷ Anton Trstenjak: Spomenik slovanske uzajemnosti. Ljubljana 1885 (dalje Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti), str. 3.

⁸ Jan Karel Strakatý: Slovinský divadelní vlak do Prahy před padesáti lety. Československo-jihoslovanská revue, 1935, št. 8 (dalje Strakatý, Slovinský divadelní vlak do Prahy), str. 182.

⁹ Kmetijske in rokodelske novice, 1885, št. 20, str. 160.

¹⁰ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 6.

odobri znižano tarifo za posebni vlak. To so uspešno dosegli in Slovenci so za potovanje uporabili poštni vlak, ki je odhajal iz Trsta v četrtek 14. avgusta 1885 ob 10. uri.¹¹ Iz Ljubljane so ob treh popoldne odšli proti Dunaju. Slovenci z območja Maribora so se pritoževali nad težavami, ki so jim jih povzročali uradi pred potovanjem. V Mariboru se je zbralo precejšnje število potnikov, zato je bilo nujno presesti na drug vlak. »Bili pa smo Slovenci na poti iz cele naše širne Slovenije: od Mure in Drave, od Save in sinje Adrije in iz vinorodnih Slovenskih goric. /.../ Bili smo iz vseh stanov: poslanci, pisatelji, duhovniki, učitelji, trgovci, obrtniki in tudi naš kmetič ni zaostal.«¹² Najbolj znan udeleženec potovanja je bil slovenski pesnik in duhovnik Simon Gregorčič. V Prago sta potovala tudi dva deželna poslanca, Jožef Kovačič in Slavoj Jenko. Zanimivo je dejstvo, da je bilo med potniki precej žensk.

15. avgusta zjutraj je vlak prišel na Dunaj. Na južni postaji so turiste navdušeno sprejeli dunajski Slovenci in predstavniki lokalnih slovanskih društev. Po prihodu sta sledila nastanitev in ogled mesta. Večerni program se je nadaljeval s srečanjem z dunajskimi Slovani. Naslednje jutro, 16. avgusta, je sledil odhod na Moravsko. Deželna prestolnica Brno je goste sprejela ob pol enajstih dopoldne. Vsi so bili zadovoljni s postrežbo v hotelu Padovec. V popoldanskih urah so naredili skupni izlet na Špilberk. Praznovanje, povezano s slovanskim navdušenjem, je trajalo vse do noči.¹³

V ponedeljek, 17. avgusta 1885, zjutraj je vlak slovenske turiste odpeljal iz Brna proti Pragi. Slovenske potnike so navdušeno sprejeli na postaji Česká Třebová, kjer jih je pozdravil župan, lokalno pevsko društvo pa je zapelo češko himno Kje je moj dom (Kde domov můj), Slovenci pa so se odzvali pesmijo Lepa naša domovina. Pred odhodom vlaka so zapeli še pesem Hej Slovani. Tudi na drugih postajah (npr. Ústí nad Orlicí, Brandýs nad Orlicí, Choceň, Pardubice, Kolín) so Čehi Slovence navdušeno pozdravljali.¹⁴ Vse zdravice so potekale podobno – zapeli so se pesmi, Čehi so pozdravili Slovence in Slovenci so se zahvalili. »Čehi so govorili češko, mi pa slovensko, in mi smo si razumeli,« je napisal v svojem potopisu Anton Trstenjak. Na številnih postajah je so potnike pozdravili tudi člani Sokola in predstavniki lokalnih društev. Na postaji Český Brod jih je pričakala delegacija praškega odbora za sprejem Slovencev (J. V. Lego, V. Hron, J. Toužimský, V. Pitrdle in drugi).¹⁵ Čeprav so Slovenci pričakovali, da bodo v Prago pripotovali skoraj neopazno, so bili prijetno presenečeni in zadovoljni. »Čim bolj smo se približevali Pragi, s tem večjem navdušenjem so nas srečavali ljudje.«¹⁶

¹¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Slovenska matica v Ljubljani (dalje AS 621), šk. 57, a. e. 621/286/4.

¹² Vekoslav Vakaj: Jugoslovani v zlati Pragi in slavnem Velegradu. Maribor 1886 (dalje Vakaj, Jugoslovani v zlati Pragi), str. 11–12.

¹³ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 35.

¹⁴ František Ekert: Výlet Čechů na Slovinsko. Praha 1888 (dalje Ekert, Výlet Čechů na Slovinsko), str. 4.

¹⁵ Strakatý, Slovinský divadelní vlak do Prahy, str. 184.

¹⁶ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 29.

Na praški postaji Državne železnice (Státní dráhy, danes Masarykovo nádraží) so Slovence slovesno sprejeli. Vlak je imel pri prihodu v Prago ob pol sedmih zvečer pol ure zamude, zato so morali sprejem skrajšati.¹⁷ Pozdravili so jih Vojta Náprstek, arhitekt Vratislav Pasovský in župan praškega Sokola Dr. Josef Čížek z besedami: »Pozdravljamo vas, drage brate od sinje Adrije, da ste nam dobro došli!«¹⁸ Pred železniško postajo je že čakalo 30 kočij. Kočijaži so bili oblečeni v praznične obleke, na katerih so imeli slovanske trakove in rože. Okrašeni so bili tudi konji in kočije. Na vsaki kočiji je sedel tudi po en Sokol, ki je goste pospremil v njihove sobe.¹⁹ Ta podatek nam omogoča oceniti števila slovenskih turistov. Če predpostavimo, da so se lahko v vsaki kočiji peljale po štiri osebe (poleg kočijaža in Sokola), je v Prago pripotovalo približno 120 ljudi.

Slovence so navdušeno pozdravljali tudi na poti skozi Prago. »Mili bratje Čehi so nam rekli, da nas Slovence mej vsemi Slovani najbolj ljubijo in spoštujejo.«²⁰ Sprejem Slovencev je bil pristrčnejši od sprejema Hrvatov, ki so v Prago pripotovali leto pred tem. Ulice so bile polne navdušenih Čehov. Revija Světozor je objavila pesem U zlatnu Pragu s podnaslovom Gledališkemu vlaku južnih Slovanov (Divadelnímu vlaku Jihoslovanů), ki jo je napisal Aug. Evg. Mužík. Dnevnik Česka politika (Česká politika) je objavil pesem Gustava Dörfla Slovenskim gostom v Pragi (Slovinským hostům v Praze). Uradni slovesni sprejem Slovencev je bil pripravljen ob 9. uri v praški Meščanski besedi (Měšťanská beseda), ki je bila njihovo glavno shajališče. V slovenskem jeziku jih je pozdravil duhovnik František Ekert, Čeh, ki je dve leti deloval na Slovenskem v Trbovljah. Nato so sledili drugi navdušeni govori. Slovenci so priredili slovesen sprejem za Jana V. Lega, ki je prišel zaradi delovnih obveznosti malo pozneje.²¹ Program tedenskega bivanja je bil precej zahteven.

Za torek 18. avgusta je bil načrtovan obisk praškega gradu. Vodič in prevajalec je bil poznavalec Prage in njene zgodovine, dr. František Ekert. Zjutraj so se vsi zbrali v Meščanski besedi. Prebrali so jutranje časnike in revije, ki so prinašali novice o toplem sprejemu Slovencev v Pragi prejšnji dan. Več pozornosti je bilo namenjene tudi drugim slovenskim temam, npr. osebi Simona Gregorčiča. Ob devetih so skupaj odšli mimo Narodnega gledališča in čez Karlov most na praški grad. Nato so si ogledali Belvedere ter se čez Brusko in Rudolfovo verigovo mostič vrnili v Staro mesto in v Meščansko besedo.²² Zanimivo je dejstvo, da so prav ta dan praznovali rojstni dan cesarja Franca Jožefa I., zaradi česar v gledališču ni bilo mogoče izvesti predstave v čast Slovencev. Praznovali bi lahko le cesarjev rojstni dan. Slovenci so bili o tem vnaprej obveščeni in so tako lahko izbirali med dvema datumoma – 17. ali 19. avgustom. Izbrali so 19. avgust, saj so bili na dan prihoda vsi utrujeni od poti. Gledališče je v čast cesarja izvedlo Rossinijevo opero La

¹⁷ Národní listy, 18. 8. 1885, str. 1.

¹⁸ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 49.

¹⁹ Vakaj, Jugoslovani v zlati Pragi, str. 51.

²⁰ Prav tam, str. 52.

²¹ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 80.

²² Prav tam, str. 86–87.

Cenerentola.²³ Češki namestnik cesarja, baron Dr. Alfred Kraus, ki se je udeležil gledališke predstave, je zagrozil, da bo protestno zapustil gledališče, če bodo predstavo izrabili za ovacije Slovincem. Nekateri Slovenci so kljub temu šli na predstavo, a so morali sneti »trikoloro«, ki so jo nosili v času svojega bivanja v Pragi.²⁴

Za tiste, ki se niso odločili za obisk gledališča, je bil pripravljen kulturni večer, ki je potekal v Meščanski besedi. Ob osmih je začela igrati godba kapelnika Novaka, ki je igrala dela Bedřicha Smetane, Antonína Dvořáka, Viléma Blodka, Karla Šebora in drugih. Slovenski pevci so zapeli narodne pesmi, med njimi Domovina, mili kraj, Pozdravljam te gorenjska stran, Tam stoji Ljubljana.²⁵

V sredo, 19. avgusta, dopoldne sta bila organizirana obisk praške Mestne zbornice in sprejem Slovencev pri županu dr. Tomášu Černýju. Program se je nadaljeval z obiskom Tinjske cerkve (Týnský chrám) in Rudolfinja. V popoldanskih urah so obiskali Náprstkov muzej v postolpju »U Halánků«, kjer jih je pričakal sam češki mecen Vojta Náprstek. Popoldne je potekal še banket v počastitev slovenskega pisatelja in buditelja Matije Majarja Ziljskega, ki se je leta 1883 za stalno preselil v Prago, ki pa je živel umaknjeno življenje in se praznovanja osebno ni udeležil, temveč je poslal le zahvalno pismo.²⁶ Sreda zvečer je bila rezervirana za obisk Narodnega gledališča, kamor so prispeli ob sedmih zvečer. Po slovesnem pozdravu je zazvenela uvertura Moja domovina (Má vlast), nato pa sta na željo organizatorjev sledili drami Ladislava Stroupežnickega Gospa Mincmistrova (Paní Mincmistrová) in Karla Pippicha V javnem življenju (Ve veřejném životě).²⁷ Predstava je bila zelo uspešna.

Četrtek dopoldne je bil namenjen obisku češkega Narodnega muzeja. V načrtu ni bil le ogled muzeja, temveč tudi obisk J. V. Lega, ki je bil tam zaposlen. Lego je obiskovalcem razkazal muzejske zbirke, »še posebej so se Slovenci zanimali za rokopis kraljevedvorski, ter na kratko so bili ovrženi drzni napadi na njegovo pristnost«. ²⁸ Celoten izlet je bilo treba tudi dokumentirati. Skupno fotografijo je naredil v Pištěkovi areni na praških Vinogradih (Vinohrady) znani fotograf Moritz Klempfner, ki je kot ozadje postavil sliko Praškega gradu. V ospredju fotografije sta gospoda Lego in Ekert, na njej pa je vsega skupaj 77 udeležencev izleta. Avtorja potopisov A. Trstenjak in V. Vakaj pišeta, da gotovo ne gre za vse udeležence izleta.²⁹ V. Vakaj poroča, da so udeleženci za fotografijo plačali 3 gld.³⁰ Po sne-

²³ ARS, AS 621, šk. 57, a. e. 621/286/3.

²⁴ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 88–89.

²⁵ Vakaj, Jugoslovani v zlati Pragi, str. 72–73.

²⁶ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 103.

²⁷ Pražský denník, 15. 8. 1885, str. 3; Strakatý, Slovinský divadelní vlak do Prahy, str. 184.

²⁸ »... zejména věnovali Slovinci pozornost rukopisu královédvorskému, při čemž v krátkosti byly vyvráceny smělé nájezdy proti jeho pravosti«. – Národní listy, 21. 8. 1885, str. 1, Jihoslovanští hosté v Praze.

²⁹ Fotografije so ohranjene v zapuščini Ivana Vrhovnika v rokopisni zbirki Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani in v fondih Zgodovinskega društva v Mariboru. – Strakatý, Slovinský divadelní vlak do Prahy, str. 185.

³⁰ Vakaj, Jugoslovani v zlati Pragi, str. 91.

manju je bilo predvideno skupno kosilo v Meščanski besedi. Ob štirih popoldne so šli še enkrat v Narodno gledališče, tokrat za ogled celotne stavbe. Na koncu zahtevnega programa so ob šestih zvečer obiskali praško društvo Sokol.³¹ Sledilo je slovo v Meščanski besedi. Ob odhodu so češke gostitelje povabili na obisk Slovenije, da bi se takoj okrepila vez med slovanskimi brati. Povabilo je bilo iskreno: »Pridite, bratje, pridite k nam! Zlate Prage nimamo, vendar imamo svoja prelepa območja, imamo visokih gora, poplavnih jezer, ljudje imajo srce iz zlata, vam bomo pokazali Postojno, Bled in morje!«³² Pesnik Simon Gregorčič se je od Prage poslovil z pesmijo Velegrajska kuga, ki jo je zvečer tudi recitiral.³³ Pesem je bila satiričen odgovor na prepoved potovanja na Velehrad.

Petek, 21. avgusta 1885, je bil dan odhoda. Več udeležencev okoli I. Hribarja, A. Trstenjaka in S. Gregorčiča se je na poti nazaj odločilo še za obisk Velehrada. Prepoved potovanja ni veljala za Moravsko in z nekaterih postaj so celo pošiljali posebne vlake v Uherské Hradiště. To dejstvo je še dodatno potrjevalo, da je bila prepoved dobro premišljena. Razdelili so se v manjše skupine, nekateri so potovali skozi Olomouc, večina pa skozi Brno. Na železniško postajo Uherske Hradiště so prispeli 24. avgusta 1885 zjutraj, nato pa so peš nadaljevali na Velehrad. Po ogledu so se odločili za povratno vožnjo. Mestni kočijaž, ki jih je odpeljal na postajo, jih je opozarjal na zanimivo okolico.³⁴ Iz Uherskega Hradišta so potovali z vlakom do postaje Hulín in nato so nadaljevali peš v mesto Kroměříž, kamor so prišli isto popoldne. Ta dan sta v Kroměříž pripotovala tudi cesar Franc Jožef I. in cesarica Elizabeta, zato je bilo v mestu veliko ljudi in prenočišča ni bilo mogoče dobiti. Tako so morali še isti dan zapustiti mesto³⁵ in tako je že drugič med bivanjem slovenskih turistov na Češkem cesar vplival na njihov program. Cesarski par je prišel v Kroměříž 24. avgusta in mesto ga je toplo sprejelo. Obisk je bil povezan s politiko zbliževanja z Rusijo in Franc Jožef se je srečal z ruskim carjem Aleksandrom III.³⁶ Zanimivo je, da niti en slovenski potopis ne omenja prihoda carja, čeprav bi glede na idejo slovanske vzajemnosti lahko pričakovali, da bodo hoteli carja in ruskega prestolonaslednika vsaj videti.

Slovenci so se iz Češke in Moravske vračali zadovoljni. Večina je bila navdušena nad prisrčnostjo sprejema. Desežen je bil tudi politični cilj potovanja, ki ga je povzel Ivan Hribar: »S tem izletom je bil poleg tega položen temelj kasnejšim stalnim vzajemnim stikom Slovencev s Čehi in obratno.«³⁷

³¹ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 136.

³² »Přijedte bratři, přijedte k nám! Zlaté Prahy nemáme, ale máme čarokrásné kraje, máme velebné hory, luzná jezera, máme lid zlatého srdce, ukážeme vám Postojnu, Bled i moře!«. – Ekert, Výlet Čechů na Slovinsko, str. 6.

³³ Boris Urbančič: Česko-slovinské kulturní styky. Praha, 1995 (dalje Urbančič, Česko-slovinské kulturní styky), str. 23.

³⁴ Trstenjak, Spomenik slovanske uzajemnosti, str. 164.

³⁵ Prav tam, str. 166–167.

³⁶ Jiří Pernes: František Josef I. Nikdy nekorunovaný český král. Praha 2005, str. 266.

³⁷ Hribar, Moji spomini, str. 194.

***

Vljudno povabilo, da obiščejo Slovenijo, je odmevalo v zavesti Čehov in so ga podpirali tudi literarni stiki. Tako kot potovanje v Prago je bilo tudi potovanje Čehov v Ljubljano nujno vnaprej pripraviti. Kmalu po odhodu Slovencev se je v Meščanski besedi oblikoval odbor, ki je bil zadolžen za pripravo izleta v Slovenijo. Po prvotnih načrtih naj bi prišli v Slovenijo leta 1886. Pot pa je preprečil izbruh kolere na Jadranu, zaradi katerega so omejili potovanja. Zato je bilo mogoče potovati le v Ljubljano in druge kraje celinske Slovenije. Ta omejitev pa se je odboru verjetno zdela dokaj pomembna, saj je bil v skrbeh, ali bi se zbralo dovolj udeležencev, če ne bi bilo mogoče »ponuditi morja«. Tako so se odločili potovanje preložiti na naslednje leto.³⁸ V začetku leta 1887 so v Meščanski besedi v Pragi ustanovili Odbor za organizacijo izleta v Ljubljano, katerega naloga je bila organizirati izlet Čehov v Slovenijo med počitnicami leta 1887. Vodja odbora je bil župan Meščanske besede dr. Rudolf Schmaus, med člani pa so bili Jan V. Lego, František Ekert, knjigar František Urbánek, poslovnež Vilem Pitrdle, Velebin Urbánek, Vojtěch Kühnl in mlinar Jan Trnka. V času nastanka organizacijskega odbora je tega vodil praški notar dr. Jan Strakatý, a je po prihodu knjigarja F. Urbáneka skupaj z J. V. Legom iz njega izstopil zaradi prepričanja, da je Urbánek deluje v nasprotju s poslovno prakso. Urbánek je skupaj z ravnateljem V. Pitrdlem nato prepričal župana Meščanske besede Schmausa. Lego se tudi najprej ni želel udeležiti potovanja, a že 4. avgusta 1887 se je odločil, da se bo izleta udeležil.³⁹

Z organizacijo izleta je povezan tudi izid prvega češkega vodnika po Sloveniji. Avtorju J. V. Legu ga je uspelo izdati skoraj v zadnjem trenutku pri praškem založniku F. Šimáčeku.⁴⁰ Zagotovo je šlo za uspešno poslovno odločitev, ker je bila to bila edina knjiga te vrste na trgu.

V Ljubljani so ustanovili Odbor za sprejem Čehov, ki ga je vodil Ivan Hribar, med člani so bili Karol Bleiweis, ljubljanski župan Peter Grasselli, literarni zgodovinar Fran Levec, poznejši predsednik slovenskega trgovskega društva Merkur Ivan Murnik, jezikoslovec Maks Pleteršnik, pisatelj Fran Ravnikar, odvetnik in politik Ivan Tavčar, pisatelj Ivan Tomšič, filozof, psiholog in teolog Anton Trstenjak ter zdravnik in politik Josip Vošnjak.⁴¹

Glavna naloga praškega odbora je bila zagotoviti prevoz v Ljubljano, za kar naj bi zagotovili poseben izletniški vlak, ki je omogočal ne le svobodnejšo izbiro poti, ampak je bil koristen tudi zato, ker je ponujal cenejšo prevoznino. Ljubljanski odbor je moral zagotoviti nastanitev in prehrano potnikov. Skupna naloga je bila pripraviti program, ker »bo naše potovanje imelo zabavno oblačilo, pod oblačilom pa

³⁸ Slovan : političen in leposloven list, št. 6, 20. 3. 1887; Schwarz, Památník Besedy měštánské v Praze, str. 138–139.

³⁹ ARS, AS 621, šk. 57, a. e. 621/286/3.

⁴⁰ Jan Lego: Průvodce po Slovinsku. Praha 1887.

⁴¹ ARS, AS 621, šk. 57, a. e. 621/286/1.

mora biti *učenje* in *razumevanje* cilju strjevanja trdne veze *bratski ljubezni* [poudarjeno v izvorniku. op. J. Š.].⁴² Oba odbora sta torej delovala kot potovalna agencija, ki naj bi zagotovila prevoz, prehrano, nastanitev in program.

Za potovanje v Slovenijo so izbrali prvo polovico avgusta. Praški odbor je izlet oglaševal v čeških dnevnikih in časopisih in je pričakoval prijave. Prijave so morali skupaj s plačilom (min. 5 gld) poslati do 25. julija 1887. Število prijavljenih pa je člane odbora popolnoma presenetilo. Prvotno pričakovanje, da se bo izleta udeležilo 200–300 ljudi, je bilo hitro preseženo in število prijavljenih je preseglo 500 ljudi, zato so jih morali približno 200 zavrnilti. Število udeležencev je skrbelo tudi ljubljanske kolege, ki so se bali, da ne bodo uspeli zagotoviti zadostnega števila postelj. V Pragi so bili po eni strani zadovoljni, po drugi pa so se bali, ali bodo izpolnjeni tudi nacionalni in ne le turistični nameni potovanja, ker »ne želimo velike udeležbe, vendar nam gre zato, da se bo udeležila češka inteligenca, in res se zdi med njo veliko zanimanje za našo slovansko idejo«.⁴³

Razlog za veliko število udeležencev so bili tudi ugodni pogoji. Karta za tretji razred vlaka na progi Praga–Trst je znašala 24 gld 20 kr. Vključevala je tudi administrativne stroške v višini 2 gld, ki jih je določil organizacijski odbor. Doplačilo za izlet iz Ljubljane do Bleda je bilo 1 gld 10 kr. Potniki so lahko plačali še skupni zajtrk v postaji Selzthal (30 kr) in kosilo v postaji Glandorf (1 gld).⁴⁴ Nastanitev je bilo treba plačati posebej.

V Ljubljani in Trstu so medtem iskali zadostno število sob in postelj. Logično je, da je bilo večje zanimanje za sobe v hotelih in gostilnah kot za ležišča v zasebnih stanovanjih. Takšne zmogljivosti pa ljubljanska podjetja niso ponujala. Prednost zasebnih sob so predstavljale nižje cene – 50–60 kr na osebo na noč. V prizadevanju, da bi dobili čim več ležišč, je ljubljanski odbor za obvestilo o prosti sobi plačal 10 kr. Nastanitev so ponujali tudi v Ljubljani stanujoči Čehi, na primer arhitekt J. V. Hrasky. Med ljubljanskimi Slovenci je bilo tudi nekaj proslovansko usmerjenih ljudi, ki so češkimi gostom ponujali sobe brezplačno.⁴⁵ Na prihod Čehov se je pripravljalo vse mesto. Občinske stavbe so bile okrašene z zastavami.

Pomembno je bilo prirediti praznični banket. Prvi problem je predstavljalo število čeških gostov, ki je bilo preveliko in za takšno množico v Ljubljani ni bilo dovolj velike dvorane. Organizatorji so se bali prireditve organizirati pod milim nebom, da je ne bi ogrozilo slabo vreme. Slavnostnega banketa, ki bi potekal v ljubljanski čitalnici, bi se lahko udeležilo le 350 ljudi. Hkrati je bil pripravljen program banketa. Celotno slavnost je s pozdravom cesarju odprl cesarski svetnik Ivan Mur-nik. Pozdrav gostom v imenu Slovencev je izrekel Ivan Hribar, ki je bil v bistvu duša tega »podjetja«. V imenu Ljubljane je goste pozdravil ljubljanski župan Peter

⁴² »... náš výlet bude mít roucho zábavy, pod tímto rouchem však má býti poučení a poznání k cíli utužení pevných svazků bratrské lásky«. – Prav tam, a. e. 621/286/3.

⁴³ »... nepřejeme si ani velké účastenství ale záleží nám, aby zúčastněna byla inteligence národní, a skutečně jeví se u této veliké účastenství pro myšlenku naši«. – Prav tam.

⁴⁴ Jan Jelínek, Cesta do Lublaně, str. 3.

⁴⁵ ARS, AS 621, š. 57, a. e. 621/286/2.

Grasselli. Pozdrav češkemu narodu je izrazil tudi Josip Vošnjak, Ivan Tavčar pa je govoril o pomenu in vlogi slovanskih narodov. Sledili so pozdravi izbranih skupin prebivalstva (žensk, slovenskih duhovnikov, učiteljev in študentov ter dijakov).⁴⁶

Češki turisti so imeli različne motive za udeležbo. Za marsikatero člane organizacijskega odbora je bila zagotovo nejpomembnejša ideja spodbujanja češko-slovenskega sodelovanja in vzajemnosti. Cilj je bil okrepiti češko-slovenske odnose in medsebojno prijateljstvo, ne le kulturno in politično, ampak tudi gospodarsko, in predstaviti slovansko enotnost. Drugo skupino so predstavljali pravi turisti, ki so želeli videti Alpe in še posebej morje, na katerem mnogi od njih niso bili še nikoli. Ideja češko-slovenske vzajemnosti, čeprav jim ni bila tuja, ni bila glavni razlog za njihovo potovanje. Seveda so bili med turisti tudi taki, ki so mislili le na finančni dobiček. Tak je bil po mnenju J. V. Lega praški knigar František Urbánek.⁴⁷

Potek poti sta zabeležila dva udeleženca – František Ekert in Jan Jelínek. Za razliko od potopisov, ki so prikazovali pot Slovencev v Prago, ki so si po vsebini in konceptu zelo podobni, se ta dva češka potopisa zelo razlikujeta. Ekertova knjiga temelji na nacionalni ravni in je polna ideje slovanskega sodelovanja, vsebuje zapise govorov, dobrodošlic in opisuje predvsem, kako je potekal sprejem. Turistične izkušnje so ostale nekoliko v ozadju in tako je knjiga v bistvu zelo podobna prejšnjima slovenskima knjigama, ki opisujeta potovanje v Prago. Knjiga Jana Jelínka pa je potopis, v katerem avtor opisuje potek izleta. Jelínek je bil turist. Za potovanje se je odločil, da bi končno videl morje. Več se ukvarja z znamenitostmi, načinom življenja navadnih ljudi in vsakdanjimi doživljaji. Pogosto le mimogrede ugotavlja, da jih je navdušeno pozdravilo slovensko prebivalstvo, ne da bi razpravljajal o nacionalnih vidikih.

Izlet se je začel v nedeljo, 7. avgusta 1887. Od zgodnjega jutra so se mnogi navdušeni popotniki zgrinjali v Urbánekovo knjigarno, kjer so prevzeli vozovnice. Večina je seveda kupila tudi zemljevid in turistični vodnik. Drugo mesto, kjer je bilo mogoče dobiti vozovnice, je bila Řivnáčova knjigarna ali neposredno Meščanska beseda. V popoldanskih urah se je na praški železniški postaji Franca Jožefa (današnja postaja Praha – hlavní nádraží) zbralo kakih dva tisoč ljudi, ki so se prišli posloviti od izletnikov. S posebnim vlakom se je napotilo proti Ljubljani 512 turistov. Predvsem je šlo za predstavnike višjih in srednjih družbenih slojev vseh generacij. Približno polovica jih je bila Pražanov, med njimi pa je bilo 30 profesorjev in direktorjev srednjih šol, 20 duhovnikov, 8 zdravnikov ter več odvetnikov, umetnikov (npr. pisateljica Gabriela Preissová), učiteljev, poslovnežev in novinarjev. Nekateri so potovali sami, drugi pa z družinami. Posebni vlak, ki je popoldne začel trideseturno vožnjo proti Ljubljani, je sestavljalo 22 vagonov, ki so omogočali udobno potovanje za vse udeležence, ter dve lokomotivi. Polovica udeležencev je potovala v vagonih tretjega razreda, saj so se odločili za najcenejšo možnost.

⁴⁶ Prav tam, a. e. 286/1.

⁴⁷ Prav tam, a. e. 286/3.

Pred odhodom pa je bilo nujno natančno načrtovati vso pot. Organizatorji so imeli dve možnosti poti proti Ljubljani: prek Dunaja ali prek Linza. Če bi potovali skozi Dunaj, bi lahko v Brnu na vlak vstopili izletniki iz Moravske, ki pa jih ni bilo veliko. Ta pot je bila enaka tisti, za katero so se pred dvema letoma odločili Slovenci, ki so potovali v Prago. Slabo stran je predstavljalo dejstvo, da so morali na Dunaju s prtljago oditi s postaje prihoda na postajo, s katere je vozil vlak v Ljubljano. Zadržanost glede potovanja prek Dunaja pa je vendar imela tudi politične razloge, saj »moramo zagotoviti, da vtisi od juga so bili pred vtisi od Dunaja, tako da tisti, ki niso videli Dunaja, in ga proti koncu njihove poti vsekakor obišejo, so bili že utrujeni«. ⁴⁸

Na koncu se niso odločili za potovanje skozi Dunaj, temveč za pot prek Linza. Tudi tu se je pokazala določena past. Jan V. Lego je predlagal, naj ne bi potovali prek Bleda, ampak prek Maribora in Celja. Vožnja skozi Maribor je sicer pomenila ovinek, a Lego se je bal, da bi zanimanje za enodnevni izlet za na Bled sicer splahnelo. ⁴⁹ Ta predlog ni bil sprejet, pa tudi njegovi pomisleki se niso uresničili.

Sedmega avgusta ob sedmi uri zvečer je vlak prispel v České Budějovice, kjer se je vkrvalo še nekaj potnikov. Prihod vlaka je bil pravi češki narodni dogodek: peli so češke narodne pesmi in si nakupili zaloge hrane, skupni zajtrk pa je bil načrtovan na avstrijski postaji Selzthal.

Potovanje skozi velik del avstrijskih dežel je potekalo ponoči. V jutranjih urah so prišli do Selzthala, kjer je imela večina naročen zajtrk. Da bi po alpski progi potovali hitreje, so vlak razdelili na dva dela. Hitrejša vožnja pa jih ni navdušila, saj so se lepote alpske pokrajine hitro izgubljale v daljavi. ⁵⁰ Opoldne so prispeli na majhno postajo Glandorf in množica turistov je napolnila kolodvorsko gostilno.

Vožnja med alpskimi očaki je zbudila veliko pozornost in več udeležencev ni verjelo, da so vrhovi gora poleti pokriti s snegom; mislili so, da gre za pesek. ⁵¹ V Beljaku so jih pričakali prvi Slovenci.

Prvi postanek na slovenskem ozemlju je bil v Trziču. Tja je iz Ljubljane pripotovalo sedem članov odbora, ki jih je vodil Ivan Hribar, da bi češke turiste na kratko pozdravili. Hribar je češke potnike slovesno pozdravil in poudaril, da vse od časov Přemysla Otakarja II. v Slovenijo ni prišlo tako veliko Čehov. V imenu gostov je v slovenskem jeziku odgovoril František Ekert. ⁵² Na nadaljnji poti proti Ljubljani so vlak povsod z navdušenjem pozdravljali in žalostno je zvenel vzdih Františka Ekerta, da zaradi časovnega načrta in voznega reda ni bilo mogoče nikjer ustaviti. ⁵³

⁴⁸ »... musíme dbáti, aby dojmy z jihu byly před dojmem z Vídně, tak aby ti, kteří Vídně ještě neviděli a ji vkonci své pouti teprve navštíví, ji už unaveni shledali«. – Prav tam.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Jelínek, Cesta do Lublaně, str. 7.

⁵¹ Prav tam, str. 10.

⁵² Našinec, 12. 8. 1887, str. 3.

⁵³ Ekert, Výlet Čechů na Slovinsko, str. 24.

Vlak je v Ljubljano prispel 8. avgusta 1887 ob pol osmih. Čehe je pristrčno pozdravil ljubljanski župan Peter Grasselli. Proslave se je udeležilo veliko Ljubljancev in članov narodno usmerjenih društev. Nastanitev je bila zagotovljena v hotelih, gostilnah in zasebnih hišah in vsi turisti so bili s sobami zadovoljni. Med bivanjem, ki je trajalo do 12. avgusta 1887, so izletniki nosili rdeče-bele značke z napisom »Čehi«. Ogledali so si ljubljanske znamenitosti. Na banketu so jih pozdravili z novo pesmijo Simona Gregorčiča Bratom Čehom o prihodu na Slovensko, ki je bila objavljena v reviji Slovan.⁵⁴ V imenu Čehov je umetniško odgovoril znani kvartet Kytara.

Za 11. avgust je bil načrtovan enodnevni izlet na Bled. Po ocenah namreč kar 80 odstotkov čeških turistov še nikoli ni videlo Alp. Zato je bil pripravljen celodnevni program, ki je vključeval obisk letovišča, vožnjo s čolnom in krajši izlet v gore. Na Bledu so se srečali z češko pisateljico, učiteljico in popotnico Anno Řeháková, ki je bila na počitnicah v bližnjih gorah, in ko je slišala, da bodo pripotovali rojaki, jih je prišla pozdravit.⁵⁵ Večina turistov je bila navdušena. Nekatere je Bled tako navdušil, da so se odločili na poti nazaj še za daljše bivanje.

V petek, 12. avgusta 1887, so odpotovali iz Ljubljane proti Krasu in Trstu. Vlak se je ustavil v Postojni, kjer je bil načrtovan ogled znane Postojnske jame. Na postaji so goste pozdravili s češko himno Kje je moj dom (Kde domov můj). Jama je bila slavnostno osvetljena in zato je pritegnila tudi druge turiste. Sledilo je kosilo. Po poldnevu so nadaljevali pot proti Trstu. Veliko izletnikov je prvič videlo morje, zato so se številni od njih sploh odločili za to potovanje. Ogledali so si mesto, organizatorji pa se niso mogli odločiti, ali bi tudi v Trstu udeleženci nosili rdeče-belo značko, ker »mestni Italijani, niso za Čehe prijatelji«. Kosilo, ki je bilo v hotelu češkega podjetnika Františka Volpicha, je vključevalo juho, glavno jed, ki je bila sestavljena iz dveh jedi, ter sadje in je stalo 1 gld. Večerjo so lahko naročili za 50 kr. Pijačo pa je bilo treba plačati posebej.⁵⁶

Za naslednji dan je bil pridviden obisk gradu Miramar, ki ga je zgradil brat cesarja Franca Jožefa I., nadvojvoda Maximilian.⁵⁷ Do gradu so se odpeljali z ladjo in mnogi so izkusili morsko bolezen. Z izletom v Miramar se je končal skupni program. Potovanje proti domu je bilo tako odvisno od odločitev posameznikov, saj so vozovnice veljale en mesec. Nekateri so se vrnili na Bled, drugi, ki jih je očarala lepota morja, pa so nadaljevali pot v Benetke. Na poti nazaj so 17. avgusta 1887 še zadnjič videli Ljubljano. Potovanje se je tako uspešno končalo, kar odražajo tudi besede, natisnjene v reviji Slovan, ki sta jo urejala Ivan Hribar in Ivan Tavčar: »Prekrasni dnevi češkega pohoda ostanejo nam vsem v prijetnem spominu. Dal Bog, da bi obrodili tudi zaželeni sad: vzajemnost, solidarnost in nevenljivo prijateljstvo med Čehi in Slovenci!«⁵⁸

⁵⁴ Urbančič, Česko-slovinské kulturní styky, str. 23; Slovan 20. 8. 1887, str. 241.

⁵⁵ Anna Řeháková: Na Slovinsku. Velké Meziříčí 1891, str. 41.

⁵⁶ ARS, AS 621, šk. 57, a. e. 286/3.

⁵⁷ Ekert, Výlet Čechů na Slovinsko, str. 73.

⁵⁸ Slovan, 20. 8. 1887, str. 256, Češki gostje na Slovenskem.

Potovanja so udeleženci doživeli zelo pozitivno. To je razvidno iz odlomka pisma, ki ga je 26. avgusta 1888 napisal František Ekert: »Vtis z naše poti po Sloveniji je velik. V kavarnah, gostilnah, društvih in družbi naši ne govorijo ni o čem drugem kot o Ljubljani, Bledu, Postojni, Trstu in ljudeh vaših zlatih in njihovi goreči ljubezni, ki so nam jo tako lepo izkazali.«⁵⁹ Praški odbor se je po vrnitvi odločil za ustanovitev Češko-slovenskega društva (Česko-slovinský spolek), katerega namen je bil spodbujati politično, gospodarsko in kulturno sodelovanje in slovenske študente v Pragi. Društvo je dobilo preostali denar, ki ga je odbor zbral za administrativne stroške.

Obe potovanji sta močno prispevali k medsebojnemu zblíževanju Čehov in Slovencev. Izleta sta ustrezala sodobnemu trendu razvoja turizma, ki je spodbujal razumevanje in zblíževanje posameznih narodov. Nedvomno sta češkemu srednjemu sloju približala Slovenijo. S tem se je izpolnila napoved J. V. Lega, da ima v razvoju češkega turizma območje Slovenije pomembno mesto. J. V. Legu je bilo jasno, da je slovanski nacionalizem le trenutna moda, ki dolgoročno ne more biti osrednji program mednarodnega sodelovanja. Organizirani izleti Čehov in Slovencev so se od takrat nadaljevali. Drugi vlak pod vodstvom arhitekta in poznejšega predsednika društva čeških turistov Vratislava Pasovskega je Čeha pripeljal v Ljubljano leta 1889.⁶⁰ Štafetno palico so prevzeli športni društvi Sokol in pozneje Orel, pa tudi nove turistične agencije. Prva izleta pa zelo izstopata zaradi slovesnosti sprejemov, bogatih programov in pozornosti čeških in slovenskih novinarjev. Od konca 19. stoletja se je začelo povečevati število individualnih turistov, ki so se odločali za počitnice v slovenskih deželah, pri čemer so bile zelo pomembne osebne izkušnje znancev ali prijateljev. Na razvoj turizma je pozitivno tudi vplivalo tudi postopno izboljšanje prometnih povezav in vpeljava direktnih vlakov. Prva izleta sta se tako neizbrisno zapisala med pomembne dogodke češko-slovenskih odnosov 19. stoletja.

Jan Štemberk

EXCURSIONS OF THE CZECH-SLOVENIAN RECIPROCITY. THE SLOVENIAN TRIP TO THE CZECH LANDS IN 1885 AND THE CZECH TRIP TO THE SLOVENIAN LANDS IN 1887

S u m m a r y

The idea of Slavic reciprocity was an important part of the programme of the Czech politics in the 19th century, and the meetings between the representatives of the Slavic nations played an important role. Anniversaries of various historical events or »national accomplishments«, for example the thousand-year anniversary of the arrival of Constantine and Methodius to Great Moravia (1863) and the laying of the foundation stone for the National Theatre in Prague in May 1868 represented opportunities for meetings. The opening of the National Theatre in Prague also resounded among

⁵⁹ »Dojem naší pouti po Slovinsku je veliký. Po kavárnách, hostincích, besedách a společnostech našich nemluví se o ničem, leč o Lublani, o Bledu, o Postojně, o Terstu, a tom zlatém lidu Vašem i jeho horoucí lásce, která byla nám tak výtečně prokázána.« – ARS, AS 621, šk. 57, a. e. 621/286/3.

⁶⁰ Hribar, Moji spomini, str. 194.

Slovenians. Already in 1883 the Slovenian patriots in Ljubljana started considering how to appropriately organise a Slovenian »theatre« trip to Prague. The idea originated from the »Czech friend« Ivan Hribar, later also the mayor of Ljubljana.

In August 1885 Hribar organised a Slovenian visit to Prague. There Slovenians were received solemnly. During their five-day visit they saw Prague. Slovenians returned from the Czech lands and Moravia very content. The Czechs returned the visit in August 1887. The Prague committee advertised the trip in the Czech daily newspapers and magazines. The number of applications took the members of the committee by complete surprise, since the initial expectations that approximately 200 to 300 tourists would attend were soon exceeded. The Czech tourists had various motives for taking part in the excursion. Among these the idea of encouraging the Czech-Slovenian cooperation and reciprocity with the aim of strengthening the Czech-Slovenian relations, not only in the cultural and political but also economic field, was most important. Another group consisted of true tourists – those who wished to take the opportunity to see the Alps and especially the sea. The publication of the Czech guide to Slovenia (written by Jan Lego) was also related to the organisation of the trip. In Ljubljana Ivan Hribar supervised the establishment of the committee for the reception of the Czechs. The trip was described by two participants, František Ekert and Jan Jelínek. 512 participants travelled to Ljubljana by a special train consisting of 22 cars. They were mostly representatives of higher and middle social strata. Around half of them were from Prague. The Czech train arrived to Ljubljana on 8 August 1887, where the Czechs were heartily greeted by the mayor of Ljubljana Peter Grasselli and a large number of Ljubljana citizens as well as members of patriotic societies. During their stay the tourists wore red and white badges with an inscription: »Czechs«. Their stay until 12 August 1887 consisted of a tour of the city and its sights. They also visited Bled. After Ljubljana the train took them to Trieste, stopping in Postojna on the way, where they saw the Postojna Cave. In Trieste the Czechs visited the Miramare Castle.

Both trips, Slovenians visiting Prague and Czechs coming to Ljubljana, contributed to a mutual familiarisation between these nations. The excursions were in line with the contemporary tourism development trend, contributing to the mutual understanding and familiarisation between individual nations.

1.01
Prejeto 3. 4. 2012

UDK 929Dečko I.:323

Filip Čuček*

Politična dejavnost Ivana Dečka do začetka devetdesetih let 19. stoletja

---

IZVLEČEK

Avtor analizira publicistično in politično delovanje pravnika (odvetnika) in politika Ivana Dečka (1859–1908) od študija v Gradcu (1879) do lastne odvetniške pisarne v Celju (1891). Že kot študent je pokazal svoj politični talent, ko je v začetku osemdesetih let začel objavljati v slovenskem časopisju kritično naravnane članke. Ko se je jeseni 1883 zaposlil v Mariboru, se je nemudoma priključil mariborski slovenski politični eliti. Leta 1885 se je preselil v Celje, se zaposlil v odvetniški pisarni Josipa Serneca in vidno pospešil slovenski »prodor« v mestu ob Savinji. S premišljeno taktiko je nastopil tudi na deželnozborski ravni, ko je leta 1890 postal poslanec štajerskega deželnega zbora. Leta 1891 je odprl svojo odvetniško pisarno. S svojimi pritožbami na razne pritožbene organe je povzročil nemir med nemškimi ustavoverci in jih prisilil k homogenizaciji v lastnih vrstah. Premetena slovenska politika je tudi pod njegovim vplivom na začetku devetdesetih let popolnoma osvojila podeželje, spodnještajersko nemštvo pa omejila na mesta in nekatere trge.

Ključne besede: Austro-Ogrska, Štajerska, Maribor, Celje, politična zgodovina, Ivan Dečko

ABSTRACT

POLITICAL ACTIVITIES OF IVAN DEČKO UNTIL THE BEGINNING OF THE 1890S

The author analyses the journalistic and political work of the lawyer (attorney) and politician Ivan Dečko (1859–1908) since his studies in Graz (1879) until the establishment of his own law firm in Celje (1891). Already as a student he demonstrated his political talent when he started publishing critical articles in the Slovenian newspapers in the beginning of the 1880s. When he started working in Maribor in 1883, he immediately joined the Slovenian political elite there. In 1885 he moved to Celje, got a job in Josip Sernec's law firm, and visibly accelerated the Slovenian »breakthrough« in the city by the river Savinja. With thoughtful tactics he also appeared at the level of the Provincial Assembly, when he became the member of the Styrian Provincial Assembly in 1890. In 1891 he opened his own law firm. With his appeals to various appeal bodies he caused enough disturbance to make the Germans close their ranks.

---

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: filip.cucek@inz.si

Under his influence the clever Slovenian politics in the beginning of the 1890s won over the rural areas completely, restricting the Lower Styrian Germans to the cities and certain towns.

Key words: Austro-Hungary, Styria, Maribor, Celje, political history, Ivan Dečko

---

Uvod

Ko je po porazu liberalne Auersperg-Lasserjeve vlade (1871–1879) prevzel krmilo avstrijske polovice dvojne monarhije grof Eduard Taaffe, je Ivan Dečko (1859 Središče ob Dravi–1908 Feldhof pri Gradcu) začel študirati pravo na graški univerzi. Mladi študent je veliko obetal, saj je izstopal že v gimnazijskih letih v Mariboru. Župnik Franc Šegula, večletni urednik listov *Südsteirische Post* in *Südsteirische Presse*, je leta 1910 v Slogi pojasnjeval, zakaj mu je Dečko ostal v najboljšem spominu. »V šolskem letu 1876./77. je začel /.../ na mariborski gimnaziji z dovoljenjem ravnatelja Ivana Gutscherja prvi javno v učni sobi prednašati in učiti slovensko stenografijo (po Bezenškovem mesečniku 'Jugoslovanski stenograf'). Bil sem takrat petošolec. Na koncu tečaja je bila skušnja in Ivan Dečko podaril mi je kot svojemu najboljšemu učencu neko knjigo. Darilce sem v teku časa izgubil, česar sem se pa naučil, mi še sedaj po 33 letih dobro služi.«¹ Po prihodu v Gradec leta 1879 je Dečko vstopil v akademsko društvo Triglav (ki mu je dve leti tudi predsedoval) in hitro pokazal svoj talent za kritično razmišljanje, ko je v začetku osemdesetih let začel objavljati politično naravnane prispevke v slovenskem časopisju.

V času Taaffejeve vlade (1879–1893), ki je v politično življenje Cislitvanije prinesla precejšnjo spremembo, je slovenska politika zastavila novo politično usmeritev. Namesto radikalnejših zahtev je postavljala »zmernejše« zahteve. Slovenci so se držali poti majhnih koncesij zaradi strahu pred sesutjem vladne koalicije in pred novo liberalno vlado. To je bil tedaj domet slovenske politike, kljub temu pa je jasno zastavila svoje politične cilje. Tega se je zavedala tudi slovenska intelektualna javnost, ki je sledila slovenskim politikom in si za »primarni cilj« postavila slovensko enakopravnost v javnem življenju. Slovenska žurnalistika je tako namenjala pozornost realnim temam, kjer je bilo mogoče pričakovati kako »drobtinico«, ni se pa več toliko ukvarjala z nacionalnimi političnimi programi (kot je to počela pod liberalnimi vladami).

---

¹ Vekoslav Spindler: Dr. Ivan Dečko in njegova doba. Maribor 1938 (dalje Spindler, Dr. Ivan Dečko), str. 33–34, 45–49.

Med študijem v Gradcu

V ta politični »boj« se je vključil tudi Ivan Dečko. Njegov publicistični (in politični) elan se je začel profilirati že v njegovih študijskih letih, ko je začel pisati dopise za slovensko časopisje in zastopati »slovenske« barve. Leta 1881 se je v tem duhu zavzel za ustanovitev koroškega slovenskega lista *Mir*, zavedajoč se neugodne politične klime na Koroškem.² Slovensko politično »vodstvo« na Koroškem zaradi Schmerlingove volilne geometrije ni moglo slediti vse močnejšemu slovenskemu prodoru na Kranjskem in Štajerskem. Koroška, kjer je po popisu iz leta 1880 živela tretjina prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, je imela samo en slovenski (deželnozborski) volilni okraj, kjer so mogli Slovenci (pogojno) računati na dva poslanca.³

Tudi na podlagi neugodnih razmer na Koroškem je Dečko septembra 1882 pozival k priključitvi spodnještajerskih trgov v državnozborsko mestno kurijo. »Slovenski volilni okraji so mnogo večji kakor nemški; na gorenjem in srednjem Štajerskem volijo skoraj vsi trgi v mestnej skupini – (namreč izmej 75 mest in trgov jih samo 10 voli s kmeti t. j. 13%) – ne tako na spodnjem Štajerskem. Tukaj iz 40 mest in trgov voli 13 s kmeti, to je 33%. Po tem takim je razumljivo, kako da ima južna Štajerska samo 5 poslancev. In ker v mestnej skupini ravno za to, ker mora toliko trgov s kmeti voliti, odločujeta mesti Maribor in Celje, imamo Slovenci, katerih nas je več kot tretjina, in kateri plačujemo tudi dobro tretjino davkov, samo tri poslance.« Dečko je menil, da je bila slovenska politika zaradi tega prikrajšana, za razliko od Koroške pa je imela (ob Kranjski) največ možnosti za politični preboj prav na Spodnjem Štajerskem. Zato je kljub nemški premoči ubirala pravo smer. Ko je na volitvah leta 1879 nemški kandidat Richard Foregger v celjski mestni kuriji tesno zmagal proti vitezu Hugu Berksu (tega so podprli tudi Slovenci),⁴ je slovensko časopisje pisalo, da je (še posebej po slovenski zmagi na občinskih volitvah v Ljubljani leta 1882)⁵ na vrsto prišlo Celje, kjer je slovenska stranka pod vodstvom Josipa Serneca in Mihe Vošnjaka počasi, toda vztrajno prodirala.⁶ Nemška premoč je bila zaradi tega najbolj »ranljiva« v mestu ob Savinji, osvojitve nemške »trdnjave« pa je po Dečkovem mnenju predstavljala odlično politično izhodišče. »Na Štajerskem bi pa pridobili mestno skupino Celje, v katerej itak uže sedaj smemo upati da zmagamo, kakor je to zadnja volitev od leta 1879 pokazala, in ne mara še tudi Maribor-Ptuj. Možno pa je tudi, da bo potem treba volilne okraje tako sestaviti, da dobi južna Štajerska v mestnej skupini 3 poslance, in potem sta 2

---

² Prav tam.

³ Vasilij Melik: *Volitve na Slovenskem*. Ljubljana 1965, (dalje Melik, *Volitve*), str. 92–93.

⁴ Prim. Filip Čuček: *Uspehi spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi*. Celje 2008 (dalje Čuček, *Uspehi*), str. 24–25.

⁵ Prim. Dragan Matić: *Občinske volitve v Ljubljani*. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883*. Ljubljana 2003, str. 372–373.

⁶ Janez Cvirn: *Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem*. V: *Od Maribora do Trsta 1850–1914: zbornik referatov*. Maribor 1998 (dalje Cvirn, *Celje*), str. 58.

gotovo naša.«⁷ Ko je češki poslanec Karel Mattuš sprožil v državnem zboru pobudo po ustanovitvi novih trgovsko-obrtnih zbornic na Češkem, je njegova poteza takoj vzbudila veliko zanimanje tudi na Slovenskem. Slovensko časopisje je pozivalo slovenske poslance, da naj ob čeških zahtevajo tudi zbornico s sedežem v Mariboru, ki bi ob leobenski in graški predstavljala tretjo zbornico in tako razbremenila Spodnjo Štajersko. Tako je slovenska politika upala na pridobitev novega poslankega mandata. Dečko je ob tem menil, da »če se osnujejo samostojne obrtnijske zbornice, in dobimo tako v Maribor, bodemo gotovo Slovenci v njej gospodovali. /.../ S tako trgovinsko in obrtnijsko zbornico bodo se nam pa zopet /.../ zrahljale spona, s katerimi smo privezani na Gradec, na to nam in našim interesom do konca sovražno mesto, ter bodemo za sedaj vsaj v tem oziru od Gradca neodvisni postali.«⁸

Potem ko je Josip Vošnjak februarja 1880 v proračunskem odseku državnega zbora prodril z dvema resolucijama glede slovenskih zahtev za uvedbo slovenskega jezika kot učnega jezika na srednjih šolah za dijake slovenske narodnosti⁹ in s tem povzročil, da je jezikovno vprašanje postalo osrednje slovensko politično vprašanje, se je slovenski uspeh v praksi le delno upošteval. Na neodločnost vlade se je v začetku leta 1883 odzval tudi Dečko. Zmotilo ga je predvsem dejstvo, da je zagotavljala »državna osnovna postava enakopravnost v šoli in uradu«, dejansko pa da temu ni bilo tako. Še bolj mu je šlo v nos to, da se je Taaffe vse prerad uklanjal ustavovernemu opozicijskemu pritisku oziroma da si ni upal odkritega spopada z njimi, svoje koalicijske partnerje pa »nagrajeval« z »drobtinčarsko« politiko. Taaffe da »nam hoče podati drobtinico enakopravnosti, ali tedaj opazi še o pravem času, kak vihar se vzdiguje po židovskih časnikih in v liberalnem taboru, in – vse ostane na starem! /.../ Tako vidimo, da ima vlada desetkrat več strahu pred opozicijo, kakor opozicija pred vlado. To vidijo tudi uradniki, znajo, da si vlada ne upa kresniti jih po prstih, zato je pa pogumno stojé v prvih vrstah opozicije.«¹⁰ Tako je na podlagi Vošnjakovih zahtev tudi »mnogo slovenskih občin sklenilo slovensko uradovati, ter svoj sklep prijavilo okrajnim glavarjem«, ti pa so jim kljub 19. členu decembrske ustave »ukazali, da mora ostati vse pri starem«. Lokalna oblast je predvsem v jezikovno mešanih območjih »skrbela« za ohranitev nemškega posestnega stanja.¹¹ Ko je marca leta 1883 Dečko objavil protestno pismo proti nemškim dopisom slovenskim občinam, je opozarjal, da so slovenske občine pošiljale prošnje do okrajnih glavarstev, češ da jim naj vendar pošiljajo slovenske dopise, ta pa so nadaljevala z ustaljeno prakso. »Do zdaj nam ni znan slučaj, da bi se ti ozirali na take prošnje. Še manj pa nam je znan slučaj, da se je občinski odbor obrnil na višjo inštanco, ter prosil od te pomoči. Celo naše postopanje je torej nekako boječe, brez vse energije, brez odločnosti in vztrajnosti, brez katerih pa nikakor ne moremo priti

⁷ Slovenski narod (dalje SN), 30. 9. 1882.

⁸ SN, 2. 4. 1883; Südsteirische Post (dalje SP), 1. 5. 1883; prim. SN, 7. 4., 10. 4. 1883.

⁹ Prim. Čuček, Uspehi, str. 76.

¹⁰ SN, 8. 1. 1883.

¹¹ SN, 27. 1. 1883.

do zmage.« Na drugi strani pa je bil prepričan, da je »grofu Taaffeju resna volja izvesti ravnopravnost, ali da je dosedaj trdno prepričan, da jo spodnje politične oblasti ne skrunijo, ter prosi, naj se mu taki slučaji naznanijo. Torej smemo vendar upati, da bodo došli časi, ko bode pri c. kr. okrajnih glavarjih slovenščina došla v milost. Ali gibati se nam bo treba, delati nam bo treba. Slovensko politično društvo ima namen, da vodi slovenski narod na Štajerskem v boji za veljavo slovenskega jezika.«¹²

V Mariboru

Ivan Dečko si je s svojimi političnimi članki pridobil ugled v slovenski javnosti že v študijskih letih, prav tako pa (zasledujoč slovensko slogaško usmeritev) ni ostal neopazen tudi v slovenski politiki, ki je prepoznala njegovo kvaliteto. Predvsem se je uveljavil kot mlad publicist in politik, ki je za dosego enakopravnosti stavil na zakonitost in precejšnjo mero vztrajnosti.¹³ Ko se je septembra 1883 po končani graški pravni fakulteti kot odvetniški koncipient zaposlil v odvetniški pisarni Janeza Orosela v Mariboru, je svoje pridobljene izkušnje s pridom uporabil v mestu ob Dravi. Leto dni je bil tajnik Slovenskega političnega društva (in eden glavnih organizatorjev političnega življenja na Spodnjem Štajerskem) ter dve leti urednik nemško pisanega slovenskega lista *Südsteirische Post*, v katerem je objavljala tudi svoje politične članke.¹⁴ S svojimi prispevki je prispeval k oblikovanju slovenske politične usmeritve na Spodnjem Štajerskem (in širše) v času, ko so se nemško-slovenski nacionalni odnosi tudi na Spodnjem Štajerskem vse bolj zaostrovali.

Dečko je hitro po nastopu službe intenziviral svoje delo. Že konec oktobra 1883 je ugotavljal nepravilnosti pri sestavi porotniških list za celjsko okrožno sodišče. Pogoj za prvotni občinski imenik je bil »30 let star mož, ki zna čitati in pisati, ako ima v Avstriji domovinsko pravico ter v občini, v kateri se vzdržuje, vsaj jedno leto stanuje in 10, oziroma 20 gld. direktnega davka plačuje«. Občinske imenike je nato okrajni glavar (v Mariboru in Celju župan), ki da že poprej »zaznamuje može, ki so po njegovem mnenju kot razborni, pošteni, pravični, značajni možje, kateri tudi govore oba deželna jezika, za porotniški posel najsposobnejši in najvrednejši«, poslal celjskemu okrožnemu sodišču, predsednik Ivan Heinricher pa je po svoji presoji določil komisijo treh sodnikov in še treh zaupnih mož, ki je pod njegovim predstvom sestavila letni imenik. Izmed teh so nato izžrebali porotnike za glavne obravnave. Dečko je menil, »da Slovence celo pri sestavi letnega poročila na stran potiskajo«, glede na to, da so dajali »Nemci, naseljeni v mestih in trgih, /.../ skoraj ves kontingent« in da »ne vedo ali nič slovenski, ali da le za silo nekaj razumejo.«¹⁵

---

¹² SN, 9. 3. 1883.

¹³ Spindler, Dr. Ivan Dečko, str. 51.

¹⁴ Prav tam, str. 33–34, 49–50; prim. tudi Ivan Lapajne: Dvajsetletnica. Zgodovinske in spominske črtice o slovenskem posojilništvu ter pregled delovanja društva »Zveza slovenskih posojilnic v Celju«. Celje 1903, str. 35–36.

¹⁵ SN, 23. 10. 1883.

Še najbolj je nasprotoval temu, da so okrajni glavarji, ki da so bili »v svojih nazorih v nasprotnem taboru, /.../ slovenske težnje so jim nesimpatične, in može, ki zastopajo te težnje, smatrajo za sitneže ali celo za svoje nasprotnike«, vnaprej določili tiste, ki so jim bili povšeči. Podobno je Heinricher sestavil tudi glavni imenik.¹⁶ Kljub zakonu, ki je tudi na Spodnjem Štajerskem predvideval porotnike, ki obvladajo oba jezika, so se na koncu v imeniku zlahka znašli ljudje, ki slovenščine sploh niso obvladali. Razmerje med porotniki iz mest in trgov ter s podeželja pa je kazalo, da je Heinricher mlatil prazno slamo, ko je zatrjeval, da je zastopanih dovolj kmečkih porotnikov. Kmečko moško, večinoma slovensko, prebivalstvo je po Dečkovih izračunih štelo dobre tri četrtine, mestno in trško, ki je bilo večinoma nemško, pa četrtino prebivalstva. Med porotniki je bila stvar ravno obratna.¹⁷ Na koncu je po izločitvi porotnikov ostala porotniška »klop« dvanajstih porotnikov, kjer da »ne ostane pri količakaj političnem deliktu kot porotnik niti jeden Slove- nec«.¹⁸

Tudi na podlagi tega je Südsteirische Post ugotavljal, da je slovenska politika na Štajerskem v štirih letih Taaffejeve vlade dosegla bore malo. »Auf keinem Gebiete der öffentlichen Verwaltung können wir seit der nun schon vier Jahre währenden 'Ära Taaffe' einen nationalen Fortschritt zu Gunsten der Slovenen bemerken, wohl aber können wir constatiren, dass die Stellung der Slovenen in Untersteiermark seit dem Jahre 1879 viel schwieriger geworden ist.«¹⁹ Izvajanje mariborskega gimnazijskega profesorja Antona Nageleta, ki je poveličeval nemščino na Spodnjem Štajerskem in Slovencem »svetoval«, naj se je čim bolj oprimejo in sledijo nemški kulturi, svobodi, omiki ter blagostanju,²⁰ na drugi strani pa podpora spodnještajerskih Nemcev Nemško-nacionalnemu klubu, je vse bolj kazalo na to, da je bilo spodnještajersko nemško meščanstvo nacionalno orientirano.²¹ V teh razmerah je slovensko časopisje vsekakor pozdravilo zmago Božidarja Raiča na nadomestnih državnozborskih volitvah v ptujski mestni kuriji na začetku leta 1884, ko je (po smrti Mihaela Hermana) premagal nemškega kandidata Franca Lešnika (Löschnigga). Dečko je kljub vsem težavam ocenjeval, da je slovenska politika ob vse močnejšem nacionalnem zaostrovanju vseeno zasledovala pravo smer.²² Na to je pokazala tudi odlična taktika pred volitvami v celjski okoliški občini, ko je konec leta 1883 potekel mandat (nemški) občinski upravi. Vnovična osvojitev občine, ki je kot nekakšen obroč oklepala celjsko nemško »trdnjavo«, je bila za celjske Slovence izjemno pomembna. Z zmago na volitvah so si želeli ustvariti dobro izhodišče za »naskok« na Celje, kar bi jim (brez nemških mahinacij) tudi uspelo.²³ Kljub porazu pa

¹⁶ SN, 24. 10. 1883.

¹⁷ SN, 3. 11. 1883.

¹⁸ SN, 7. 11. 1883.

¹⁹ SP, 1. 12. 1883.

²⁰ SP, 17. 11. 1883.

²¹ Grazer Volksblatt (dalje GV), 10. 11. 1883.

²² Slovenski Gospodar (dalje SGp), 9. 2. 1884; prim. Čuček, Uspehi, str. 89–90.

²³ Prim. Čuček, Uspehi, str. 146–154.

slovenska stran ni obupala, čeprav je Dečko, ki se je sredi marca 1884 zavzel za slovenske paralelke na spodnještajerskih gimnazijah in slovensko učiteljske v Mariboru, ugotavljal, da so slovenski državnozborni poslanci (z izjemo Josipa Vošnjaka in Božidarja Raiča) premalo agilni na lokalni ravni. Ko sta Vošnjak in Raič (za tretjega spodnještajerskega poslanca Hermanna Gödel-Lannoya je Raič menil, da »tako malo podpira slovensko stvar v Mariboru« in da zanemarija Slovensko društvo ter Südsteirische Post)²⁴ terjala večje jezikovne pravice, sta naletela na veliko neodobravanje nemških ustavovercev, na drugi strani pa na omahljivost preostalih slovenskih poslancev.²⁵

Ob svojem zavzetem delu se je Ivan Dečko (ob Lavoslavu Gregorecu, Josipu Vošnjaku, Božidarju Raiču, Josipu Sernecu idr.) kalil v pomembnega slovenskega »narodnjaka«. Na občnem zboru Slovenskega društva v Slovenski Bistrici v začetku maja 1884 je pripravil obširen govor o nemškem Schulvereinu,²⁶ ki da skuša »z denarjem iz slovenskih šol pometati slovenske bukvice, slovensko poučevanje«. Odziv na njegov govor je bila sprejeta resolucija, ki je poudarjala, da Slovincem koristijo samo šole, v katerih se poučuje slovensko, nemščina pa da se naj poučuje v višjih razredih, vendar pa ne sme biti učni jezik.²⁷ Slovensko društvo, ki je bilo »motor« spodnještajerske slovenske politike, se je tudi po Dečkovi zaslugi v nadaljevanju močno zavzemalo za slovensko jezikovno enakopravnost v javnem življenju. Medtem so spodnještajerski Nemci v Celju ustanovili nacionalno naravnano društvo nemških visokošolcev na Spodnjem Štajerskem »Germania«,²⁸ po štajerskem zboru Schulvereina v Gradcu sredi leta 1884 pa je celjski nemški list navdušeno pisal o nemški enotnosti, nemško spodnještajersko »misijo« pa videl v večji naslonitvi na nemško obrambno društvo.²⁹ (V tem kontekstu je Dečko le nekaj dni zatem na občnem zboru Slovenskega društva v Sv. Trojici v Slovenskih goricah ostro nastopil proti Schulvereinu³⁰ Nacionalna diferenciacija je sredi osemdesetih let dosegla že vse pore javnega življenja. Gesli »Hie Deutschen – hie Slowenen« in »Svoji k svojim« sta postali del vsakdana spodnještajerskih Nemcev in Slovincem. Pred deželnozbornimi volitvami leta 1884 so stvari šle že tako daleč, da so si spodnještajerski ustavoverci pomagali z »najetimi« vročekrvneži, ki so netili slovenske predvolilne shode. Eden takih ekscesov se je zgodil v Sv. Martinu na Pohorju, ko so bistriški Nemci ustražovali slovenskega poslanca Frana Radeja in Fer-

²⁴ Dragotin Lončar: Iz literarne in politične korespondence dr. Josipa Vošnjaka. Pismo Božidarja Raiča, 7. 2. 1884. V: Naši zapiski, 1912, str. 53–54.

²⁵ SN, 11. 3., 22. 3., 24. 3. 1884.

²⁶ Društvo je bilo ustanovljeno sredi leta 1880 na Dunaju z namenom poudarjanja nemštva in ustanavljanja nemških šol v jezikovno mešanih območjih. Prim. August Wotawa: Deutsche Schulverein 1880–1905. Wien 1905, str. 6–12; Pieter M. Judson: Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria. Cambridge, Massachusetts, London 2006, str. 16–17.

²⁷ SN, 8. 5., 9. 5., 10. 5., 12. 5. 1884; SP, 4. 5. 1884.

²⁸ Hugo Suetter: Der Nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897. München 1936, str. 78–79.

²⁹ Deutsche Wacht (dalje DW), 5. 6., 8. 6. 1884.

³⁰ SGp, 12. 6. 1884; SN, 16. 6., 18. 6. 1884; SP, 11. 6. 1884.

dinanda Dominkuša, v njuni družbi pa je bil tudi Ivan Dečko. Vsi trije so se raje »pobrali« domov, medtem ko so prenapeteži v Grossovi gostilni sprožili pravi pretep.³¹

Preselitev v Celje

Zaradi pospešene nemške aktivnosti se je slovenska politika sredi desetletja morala odzvati. Po ustanovitvi Družbe sv. Cirila in Metoda leta 1885,³² ki je skušala ustaviti nemški »šolski« prodor, je tako krenila proti novim državnoborskim volitvam z razočaranjem na eni strani in (vnovič) z velikimi upi na drugi strani. Najbolj agilni so bili (pod vodstvom Josipa Serneca) celjski Slovenci, zaradi slovenskega »prodora« pa se je tudi celjsko nemštvo vse bolj s strahom oziralo na slovenske zahteve in strnilo svoje vrste. V Mariboru, kjer je bilo slovenski strani zaradi drugačnih razmerij težje, pa se je postopoma oblikovala politična nemoč. Neugoden položaj slovenske strani v mestu se je dodatno intenziviral z odhodom Lavoslava Gregoreca, ki ga je lavantinski knezoškof Maximilian Stepischnegg premestil v Novo Cerkev pri Celju,³³ in Ivana Dečka, ki se je septembra 1885 zaposlil v Sernečevi odvetniški pisarni in se preselil v Celje. Tudi zaradi tega se je na temeljih Josipa Serneca, Mihe Vošnjaka, Josipa Žičkarja, Jura Hrašovca in drugih slovenskih Celjanov kljub mariborskemu Slovenskemu gospodarju, Slovenskemu političnemu društvu in slovenskemu (nemško pisanemu) časniku *Südsteirische Post* s prihodom obeh center spodnještajerske politike postopoma oblikoval v mestu ob Savinji.³⁴ Vpliv celjskih Slovencev je v »osvajanju« nemške »trdnjave« postajal vse očitnejši. Za razliko od mariborskega nemškega tiska, ki se mu s slovensko »povodnijo« v mestu ni bilo treba pretirano obremenjevati, je celjsko nemštvo s strahom spremljalo slovenski napredek. Potem ko je predvsem Dečko s svojim odvetniškim delom pospešil slovenski »prodor« na lokalnem področju (npr. »boj« za okrajne zastope),³⁵ je »vahterca« pozivala k vse močnejši enotnosti celjskih Nemcev (ki so že pri volitvah v celjski okrajni zastop leta 1886 skoraj doživeli poraz).³⁶

---

³¹ SGp, 10. 7. 1884.

³² Prim. Andrej Vovko: *Mal položi dar ...: portret slovenske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana 1994, str. 21–24, 27–28, 35–39; isti, *Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Štajerskem, ustanovljene do leta 1907*. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje* (dalje ČZN), 1980, št. 2, str. 352; isti, *Družba sv. Cirila in Metoda. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899*. Ljubljana 2003, str. 37–39.

³³ SGp, 2. 4. 1885.

³⁴ Janez Cvirn: *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor 1997, str. 107–116; Franjo Baš: *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Doba Ivana Dečka*. Maribor 1989, str. 66; prim. Branko Goropevšek: *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*. Celje 2005 (dalje Goropevšek, *Štajerski Slovenci*), str. 9–10.

³⁵ Josip Serneč: *Spomini*. Celje 2003 (dalje Serneč, *Spomini*), str. 48.

³⁶ DW, 19. 9. 1886.

Slovenska politika v Celju s Sernecem in agilnim Dečkom na čelu je celjskim Nemcem povzročala nemalo skrbi. Dečkove vloge in pritožbe, ki so romale iz odvetniške pisarne na pritožbene organe, so bile izjemno tehtne in preišljene. Potem ko je Miha Vošnjak v začetku leta 1887 vložil na celjskem okrajnem sodišču prošnjo (ki jo je sestavil Josip Sernek)³⁷ »za vknjižbo lastninske pravice pri nekem kupljenem zemljišču« v slovenskem jeziku in naletel na negativen odgovor celjskega urada, se je obrnil na Ivana Dečka, ki se je pritožil na dunajsko pravosodno ministrstvo. Dečkova pritožba je utemeljevala sprejemanje zemljiškooknjižnih prošenj in njihovo vknjiževanje v slovenskem jeziku.³⁸ »Zemljiške knjige so javne knjige; v nje sme vsakdo pogledati in se prepričati o zemljiško-knjižnem stanju. Celjski okraj je, ako se ne ozira na mesto Celje, izključno slovenski okraj; razen malega odstotka, so vsi prebivalci Slovenci /.../ in ti so večinoma nemškega jezika nezmožni. Javne knjige, kakor so zemljiške knjige, morajo biti torej v Celjskem okraju take, da bode ta ogromna večina vsaj glede svojih zemljišč lahko razvidela zemljiško-književno stanje. To pa jej je samo takrat mogoče, če je javna knjiga pisana v njenem jeziku, t. j. v slovenskem jeziku.«³⁹ Pravosodni minister Alois Pražák, ki je obljubljal slovensko uradovanje na Spodnjem Štajerskem,⁴⁰ je v skladu z že uveljavljeno prakso na Kranjskem ukazal sredi leta 1887 višjemu deželnemu sodišču v Gradcu, da odredi za sodišča v svojem delovnem območju vpisovanje v zemljiško knjigo tudi v slovenskem jeziku. V začetku avgusta je odredba »priromala« na Spodnjo Štajersko. Slovensko spodnještajersko časopisje je bilo navdušeno nad novo »drobtinico« in menilo, da je slovenski jezik s to ministrovo potezo zopet pridobil večjo veljavo in upalo na skorajšnjo enakopravnost na sodnem polju.⁴¹ Na drugi strani pa je nemško časopisje zagnalo vik in krik⁴² in Slovencem očitalo, da želijo tako speljati hipotekarne kreditojemalce nemškim hranilnicam in denar speljati na svoj mlin.⁴³ Celjski poslanec Richard Foregger je v državnem zboru spraševal ministra Pražáka, »kako je mogel kaj takega storiti in dati slovenskemu jeziku drobtinico pravice«,⁴⁴ pa tudi graški deželni zbor je imel velike pomisleke, ko je rovaril »zoper to Slovincem dovoljeno malenkost«.⁴⁵

³⁷ Janez Cvirn: Josip Sernek, rodoljub z dežele (spremna študija). V: Sernek, Spomini (dalje Cvirn, Sernek), str. 126.

³⁸ Vknjiževanje v zemljiško knjigo je bilo sicer uvedeno že v gornjegrajskem okraju leta 1882, uspeh Mihe Vošnjaka pet let pozneje pa ni predstavljal uspeha le v boju s celjskim sodiščem, pač pa je imel tudi politični predznak. – Spindler, Dr. Ivan Dečko, str. 11.

³⁹ SN, 18. 8. 1887; prim. SP, 24. 8. 1887.

⁴⁰ SP, 11. 6. 1887.

⁴¹ SGp, 8. 9. 1887.

⁴² Prim. SP, 27. 8. 1887.

⁴³ DW, 25. 8., 23. 10. 1887; prim. Tagespost (dalje Tp), 23. 8. 1887.

⁴⁴ Prim. Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich 4 (1885–1891). Graz 1978, str. 219–221.

⁴⁵ SGp, 24. 11. 1887.

Intenzivnost Dečkovega dela tudi po »slovenizaciji« zemljiške knjige ni usahnila. Podoben uspeh mu je istega leta uspel s pritožbo na »naučno« ministrstvo, ko je preprečil izvajanje ukaza štajerskega deželnega šolskega sveta, da se mora šolski pouk v zadnjem razredu ljudskih šol poučevati v nemščini.⁴⁶ Če je Lavoslav Gregorec navajal še za leto 1882 526 nemških, 160 slovenskih in 75 utrakvističnih ljudskih šol, na drugi strani pa pokazal, da so v petih letih popolnoma slovenske ljudske šole dobesedno izginile,⁴⁷ je Dečko menil, da je »deželni šolski svet /.../ izdal celo vrsto naredeb, kako se mora nemški jezik še vse bolj poučevati v naših šolah«, medtem ko je 19. člen decembrske ustave prepovedoval »vsako siljenje k učenju drugega, torej pri nas nemškega jezika.«⁴⁸ Po številnih pritožbah⁴⁹ je »naučno« ministrstvo odredilo, da ostane »slovenščina edini in izključljivi podučni jezik«, Dečko pa je zadovoljno ugotavljal, da Nemci vseeno nimajo vseh niti v svojih rokah in da je treba »narodni uspeh« razširiti in narodno gibanje okrepiti do te mere, da bo čim več slovenskih občin na šolskem področju slovenskih.⁵⁰

Zaradi premetene slovenske politike so se celjski Nemci konec osemdesetih let počutili vse bolj ogrožene. Kljub temu da so nekateri slovenski politiki na Spodnjem Štajerskem menili, da se nam ni »godilo slabše« niti takrat, ko so »bili nemški liberalci na krmilu«, je vodstvo slovenske politike verjelo v slovenski vsestranski razvoj. Med njimi je še posebej izstopal Josip Sernec, ki je veljal za neizmerne optimista, pod njegovim okriljem pa se je v pretkanega politika prelevil tudi Ivan Dečko. Politika, ki so jo zagovarjali Sernec, Dečko in drugi celjski Slovenci, je pripeljala do odkritega boja za celjski okrajni zastop, ko so Slovenci in Nemci pričakovali nove volitve. Potem ko je po slovenskih pritožbah in interpelaciji spodnještajerskih slovenskih poslancev⁵¹ glede volivcev, ki so volili v veleposestniški kuriji s pomočjo hišnega davka, dunajsko upravno sodišče razsodilo v prid Slovincem in nepravilnosti izbrisalo iz volilnih imenikov, je graško namestništvo konec leta 1888 razpustilo celjski okrajni zastop, čeprav je predsednik Gustav Stiger temu močno nasprotoval.⁵² »V Celju in drugod smo spravili stvar do upravnega

⁴⁶ Spindler, Dr. Ivan Dečko, str. 35.

⁴⁷ SGp, 21. 7. 1888; prim. Gregorečev govor v: Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, 225. Sitzung der X. Session am 3. Mai 1888, str. 8227–8235. Njegov govor je bil objavljen tudi v brošuri: Nemškutarija na Koroškem in Štajerskem z nemškim šulvereinom vred. Maribor 1888.

⁴⁸ SGp, 19. 7. 1888.

⁴⁹ Na primeru Šmarja pri Jelšah se je Ivan Dečko (v sodelovanju s šmarskim kaplanom Antonom Aškercem) pritožil na več ministrstev, kjer je dokazoval »slovenski« značaj kraja in zahteval slovenske napise v javnih uradih, ob tem pa tudi opozarjal na nesprejemljivost ukaza štajerskega deželnega šolskega sveta. – NUK, Rokopisni oddelek, Dr. Ivan Dečko – Antonu Aškercu, MS 972, št. 1, 7. 11. 1887; št. 2, 4. 3. 1888; št. 3; št. 4, 2. 9. 1888; prim. SN, 26. 4. 1888.

⁵⁰ SGp, 11. 10. 1888.

⁵¹ Prim. SN, 13. 6. 1888; SP, 9. 6. 1888.

⁵² SGp, 6. 12. 1888; SP, 28. 11. 1888; več o tem Peter Urbanitsch: Die Wahlen in die Bezirksvertretungen der Untersteiermark. Rechtliche und Nationalitätenpolitische Aspekte im späten 19. Jahrhundert. V: Arhivistika – zgodovina – pravo. Vilfanov spominski zbornik. Ljubljana 2007 (dalje Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen), str. 311–316.

sodišča, s čimer smo izbrisali iz veleposestniškega volilnega imenika marsikaterega nemškega Celjana, ki je plačeval 60 goldinarjev davka le s prištetjem hišnojemninskega davka.« Namesto njih je Slovincem uspelo v reklamacijskem postopku uvrstiti v volilni imenik marsikaterega kmečkega posestnika, ki je imel zemljišča raztresena v več davčnih občinah, a vseeno plačeval 60 goldinarjev davka.⁵³ Nemško spodnještajersko časopisje je takoj začelo z volilno agitacijo in postavljalo nemško zmago na prihodnjih volitvah kot samoumevno,⁵⁴ slovenski predvolilni boj pa je potekal kot organizirana akcija pod Dečkovim vodstvom iz Sernečeve odvetniške pisarne.⁵⁵

Zmaga na volitvah, razpisanih za konec marca 1889, je predstavljala Slovincem pomembno strateško pridobitev, saj se je slovenska politika v mestu ob Savinji vse bolj utrjevala. Celjski Nemci so si po informacijah, da so volitve za njih tako rekoč izgubljene,⁵⁶ znova skušali v veleposestniški kuriji zagotoviti končno zmago. Toda nemška predvolilna akcija, ki je skušala »spodkopati« Slovence in bila prepričana v svojo zmago,⁵⁷ ni dosti zalegla. Slovensko časopisje je po volitvah in slovenski zmagi kipelo od navdušenja,⁵⁸ ko je pisalo, da so štajerski Slovenci »po trdem boji /.../ zasedli trdnjavo, katero so branili naši nasprotniki z vsemi postavnimi in nepostavnimi silami malone dvajset let«. Slovenska zmaga je krepko zamajala nemško posestno stanje na Spodnjem Štajerskem, še posebej zato, ker je zmaga posegla v jedro spodnještajerskega nacionalnega boja. »Podrt in poražen je spet jeden tistih stebrov, na katerega se je naslanjal nemški most do Adrije. /.../ Celjska zmaga nam spet kaže, da resna volja, krepko delo in vera v uspeh dovede končno do zmage.«⁵⁹

Ob »napadu« na celjski okrajni zastop pa je politika celjskih Slovencev, ki je v nacionalnem političnem boju proti koncu osemdesetih let pokazala največ energije, računala na še en manever. Ob vztrajnem pritisku na »nemško« mesto Celje si je že več let prizadevala osvojiti strateško pomembno okoliško občino, kar ji je leta 1889 tudi uspelo.⁶⁰ Po osvojitvi celjskega okrajnega zastopa in zmagi na občinskih volitvah je slovenska stranka skušala prodreti tudi v samem mestu. Ker pa ji to ni uspelo, se je tudi v nadaljevanju skoncentrirala na institucije v celjski neposredni bližini, v Celju pa uspela kljub težavam v deželnem zboru konec julija 1889 »postaviti« še Južnoštajersko hranilnico,⁶¹ ki je potrjevala slovenske uspehe in prizadevanja na združnem področju ter pomenila prelomnico na poti h gospodarski emancipaciji Slovencev. Josip Sernec, Miha Vošnjak in Ivan Dečko so dali pobudo

⁵³ Cvirn, Sernec, str. 130.

⁵⁴ DW, 25. 11. 1888; prim. Marburger Zeitung (dalje MZ), 25. 11. 1888.

⁵⁵ Cvirn, Sernec, str. 130.

⁵⁶ Prim. SP, 16. 2. 1889.

⁵⁷ Prim. DW, 24. 3. 1889; prim. Urbanitsch, Die Wahlen in die Bezirksvertretungen, str. 317.

⁵⁸ Prim. SGp, 4. 4. 1889; SP, 6. 4. 1889.

⁵⁹ SN, 27. 3. 1889.

⁶⁰ Cvirn, Sernec, str. 130; prim. Čuček, Uspehi, str. 221–229.

⁶¹ Prim. SP, 24. 7. 1889; Branko Goropevšek: Južnoštajerska hranilnica. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899, Ljubljana 2003, str. 122–124.

za njeno ustanovitev, z njeno pomočjo pa poskušali odtegniti Celjski mestni hranilnici in drugim nemškimi mestnim hranilnicam na Spodnjem Štajerskem preostale slovenske varčevalce.⁶² Slovensko gospodarstvo, ki je poslovalo z lepimi dobički, se je tako skoraj popolnoma otreslo tujega kapitala in se postavilo nasproti nemškim hranilnicam, ki so grozile, da ne bodo več posojale denarja tistim, ki imajo slovenske vpise v zemljiško knjigo.⁶³

Vstop v deželni zbor

Do začetka devetdesetih let se je Ivan Dečko že izoblikoval v vodilnega politika na Spodnjem Štajerskem in spretno »krmaril« slovensko politiko. Če je Miha Vošnjak v državnem zboru v začetku marca 1890 ostro kritiziral celjsko okrožno sodišče z Ivanom Heinricherjem na čelu,⁶⁴ je Dečko dokazoval, da »okrožno sodišče v Celju daje na slovenske vloge nemške rešitve«. ⁶⁵ V svojih zahtevah je bil nepopustljiv, vsako nepravilnost pa je poskušal reševati na pravni podlagi. Svoje politično delo pa je leta 1890 intenziviral še v štajerskem deželnem zboru, potem ko je v ljutomerski kmečki kuriji premagal nemškega kandidata Ivana Farkaša. Dečko je v graški deželni hiši hitro pokazal svoj politični talent, ko je že na drugi seji vložil interpelacijo, v kateri je v slovenščini pozival deželnega namestnika Guida Kübecka, naj odpravi nepravilnosti na nekaterih spodnještajerskih okrajnih glavarstvih, ki da na slovenske prošnje še zmeraj niso odgovarjala v slovenščini.⁶⁶

Celjsko nemštvo je po dokončni ločitvi nacionalnih polov oviralo slovenska prizadevanja na vsakem koraku. Na drugi strani pa je bila Dečkova aktivnost v mestu vse bolj opazna. Dejaven je bil tudi pri novoustanovljenem Celjskem Sokolu.⁶⁷ Toda ustanovitvena slavnost, napovedana za začetek septembra 1890, je nemudoma naletela na nasprotovanje celjskih mestnih očetov.⁶⁸ Organizatorji prireditve pa so napeli vse sile. Na namestništvo v Gradec so poslali deputacijo, ki so jo sestavljali Josip Vrečko, Ivan Dečko in tajnik Dragotin Treo. Isto potezo je naredil tudi celjski župan Josef Neckermann,⁶⁹ ki je na namestništvo poslal še svojo utemeljitev prepovedi slavja. Menil je, da je prireditev načrtovana kot politično nacionalna demonstracija, ki da sploh ni potrebna v Celju, sam pa da je ne more preprečiti. Zato je pozval namestništvo, da naj ne pristane na zahteve društva, ker

---

⁶² Cvirn, Sernec, str. 131.

⁶³ Prim. SGp, 8. 8., 15. 8., 22. 8., 29. 8. 1889; SP, 3. 8. 1889.

⁶⁴ MZ, 9. 3., 19. 3. 1890.

⁶⁵ Pokrajinski arhiv Maribor, fond Gregorec, pismo Ivana Dečka, 18. 3. 1890.

⁶⁶ Prim. Čuček, Uspehi, str. 251–253.

⁶⁷ Na ustanovnem občnem zboru Celjskega Sokola (konec julija 1890) je bil izvoljen za podstarosta društva (starosta je postal Josip Vrečko), kar je samo potrjevalo dejstvo, da se je njegov vpliv v Celju dokončno utrdil.

⁶⁸ Janko Orožen: Zgodovina celjskega Sokola 1890–1940. Celje 1940, str. 12–13.

⁶⁹ Bojan Cvelfar: »Z narodnim domom se je celjskemu nemštvu razbila jedna čeljust«. Nacionalni izgredi v Celju na prelomu stoletja. V: Celjski zbornik, 1997, str. 10.

da si meščani ne želijo morebitnih izgredov, ki da so jih nekateri slovensko (nacionalno) usmerjeni posamezniki že napovedali.⁷⁰

Potem ko je slovesnost vendarle dobila zeleno luč, se je tok dogodkov na sami prireditvi odvrtil v povsem nacionalno smer (prišlo je do obračunavanja celjskih Nemcev s Slovenci)⁷¹ in povzročil, da je bila prireditev tako rekoč začetek ekscesnih dogodkov v Celju, jasno pa je razkrila stališče mestnih oblasti do slovenskih in (na drugi strani) nemških prireditev. Zadeva je dobila epilog v graškem deželnem zboru, ko so slovenski poslanci (Dečko in Sernec) trdili, da nimajo Slovenci več nobenega zaupanja do celjskih mestnih očetov, nezrelo ravnanje mestnega urada pa da si je zaslužilo ostro kritiko, ker da nikakor ni vestno izpolnilo svojih »službenih« dolžnosti.⁷²

Zaostrena politična klima je zahtevala odločno politiko slovenske (in nemške) strani. Volilna agitacija je pod taktirko Slovenskega društva pred marčevskimi državnoborskimi volitvami leta 1891 napela vse sile. Medtem ko je bila kmečka kurija pravzaprav v slovenskih rokah in ni predstavljala težav Mihi Vošnjaku v Celju, Francu Robiču v Mariboru in Lavoslavu Gregorecu na Ptujju,⁷³ je slovensko časopisje namenilo posebno pozornost mestni kuriji.⁷⁴ Kljub temu da Ivanu Dečku v Mariboru ni uspelo zmagati, je slovenska stran v Celju (po opaznih slovenskih »zmagah«) s kandidatom Josipom Sernecem pričakovala nov slovenski uspeh,⁷⁵ čeprav je »vahterca« z vsemi sredstvi napadala »spolitizirano slovensko duhovščino« in slovenskega kandidata.⁷⁶ V Mariboru je Dečku uspelo zbrati dobro petino glasov proti nemškemu kandidatu Gustavu Kokoschineggu, medtem ko so se slovenska pričakovanja v Celju pokazala za realna. Če so celjski in spodnještajerski Nemci po deželnozbornskih volitvah »trobili«, češ da je slovenska stran poražena in da je »končno« začela izgubljati svoje »položaje«, ko je bilo število glasov slovenskega kandidata nižje kot pred šestimi leti, pa so državnoborske volitve pokazale drugačno podobo. Josip Sernec je volitve sicer izgubil, toda očiten slovenski napredek in krepitev slovenskega položaja v Celju sta pričala o tem, da je nova generacija celjskih slovenskih politikov ubrala pravo politično taktiko. Foreggerjevih 541 in Sernečevih 446 glasov je samo potrjevalo nemško »ogroženost« v Celju, jeziček na tehtnici pa je predstavljalo le slabih petdeset glasov, ki jih je nemški kandidat osvojil predvsem v Celju, Brežicah, Laškem, Konjicah in v Rogatcu.⁷⁷

Po neuspehu na državnoborski ravni je Dečko vse sile usmeril v štajerski deželni zbor. Sredi maja 1891 je na volilnem shodu v Ljutomeru poročal o razmerah v graškem deželnem zboru, ki nikakor niso bile rožnate. Potem ko je »potarnal«

⁷⁰ Steiermärkisches Landesarchiv, fond Statth. Präs., fasc. 5 Ver-2675/1890.

⁷¹ Več o tem Čuček, Uspehi, str. 235–245.

⁷² SGp, 10. 11. 1890.

⁷³ SGp, 12. 2. 1891; SN, 14. 2. 1891; S, 13. 2. 1891; SP, 11. 2. 1891.

⁷⁴ SGp, 26. 2. 1891.

⁷⁵ SP, 21. 2., 7. 3. 1891; prim. Slovenec (dalje S), 24. 2. 1891.

⁷⁶ DW, 5. 3. 1891.

⁷⁷ Melik, Volitve, str. 386–387; SP, 11. 3. 1891.

nad premajhnim številom slovenskih poslancev v deželnem zboru, ki niso imeli »nobenega zastopnika v deželnem odboru in nobenega uda v deželnem šolskem svetu«, ni mogel biti zaradi ustavoverne večine nikakor zadovoljen nad skromnimi uspehi slovenske deželnozbornske politike. Čeprav so slovenski poslanci v preteklem letu le dosegli nekaj uspehov in »prisilili nemške /.../, da se je spremenil upravljalni red toliko, da zamore že 6 poslancev samostalne predloge staviti in da vsaj enega slovenskega poslanca morajo v vsak odsek voliti, dosegli so železnico po Savinjski dolini, ki se že stavi, potegovali so se za spremembo lovske postave, ki se mora spremeniti na korist sadjerejcem«, in da so se »krepko upirali ponemčevanju po šolah in uradih in glede na uradovanje so vsaj toliko dosegli, da uradi morajo na slovenske vloge slovenski odgovarjati«, je posebno pozornost namenil delovanju Schulvereina in Südmarke. Nemški obrambni društvi sta predstavljali realno nevarnost, poslanec pa je navzoče pozval, da se naj »možko branijo teh navalov, dokler se ne vresniči naša želja, da bi se Slovenci v eno upravno skupino združili«. ⁷⁸ Pri tem je opozoril na sklep graškega deželnega šolskega sveta iz septembra 1890, da se more poučevati slovenščina samo v prvih dveh razredih ljudskih šol (v tretjem razredu je bila predvidena nemščina). Na sklep se je ostro odzvala tudi slovenska javnost in se postavila proti schulvereinskim šolam v slovenskih okrajih, češ da si edino mesto učnega jezika na dotični šoli zasluži samo slovenščina. ⁷⁹

Spodnještajerski Slovenci so v napetih političnih razmerah v začetku devetdesetih let skoncentrirali svoje sile v Celju. Agilnost celjskih Slovencev (predvsem Dečka in Serneca) je povsem zaostрила nacionalne odnose v mestu in sprožila solidarnost med Nemci. Slovenski napredek v Celju je bil namreč več kot očiten. Že od srede osemdesetih let je slovenska stranka novačila slovenske obrtnike in trgovce v mesto, ⁸⁰ s čimer je pospeševala gospodarski razvoj Celja in krepila nacionalno samozavest (ki je bila v mestu ob Savinji za razliko od Maribora precej opazna), ⁸¹ v začetku devetdesetih let pa ni bila nič manj podjetna. ⁸² Po sokolskem društvu, ki je postalo eno izmed središč družabnega in narodnega življenja v mestu, so Celjani po prihodu dejavnega ljubljanskega podjetnika Dragotina Hribarja in ob pomoči Celjske posojilnice dobili tudi koncesijo za Zvezno tiskarno, ki je maja 1891 začela izdajati slovenski časopis *Domovina*. Ta je postal kmalu eden izmed pomembnejših spodnještajerskih časnikov ⁸³ in hitro ugotavljal, da so Slovenci v Celju in okolici »v

⁷⁸ SGp, 21. 5. 1891.

⁷⁹ SGp, 27. 8. 1891.

⁸⁰ Cvirn, Celje, str. 58–59.

⁸¹ Bojan Cvelfar: *Gospodarska podoba Celja pred prvo svetovno vojno*. V: *Od Maribora do Trsta*, str. 127–128; prim. Janez Cvirn: *Kri v luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje 1990 (dalje Cvirn, *Kri v luft!*), str. 14–15.

⁸² Prim. Arnold Suppan: *Die Untersteiermark, Krain und das Küstenland zwischen Maria Theresia und Franz Joseph (1740–1918)*. V: *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken*. Berlin 1998, str. 327; Janez Cvirn: *Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914)*. V: *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci*. Rogaška Slatina, Maribor 1993, str. 304.

⁸³ Cvirn, Sernec, str. 131; prim. Janez Cvirn: *Gospodarska politika celjske občine 1890–1914*. V:

poslednjem času res zelo napredovali. Okolica je skoro že popolnoma naša; kajti občinski zastopi so po okoliških srenjah skoro popolnoma že v narodnih rokah, in kjer še niso, vtegne se v kratkem zgoditi, kajti naše ljudstvo vedno bolj in bolj zaupa domačinom, kateri spoštujejo domač jezik, domače šega, krščansko vero in krščansko življenje. Zdaj ko imamo okrajni zastop v narodnih rokah, napredovale bodo polagoma tudi razmere pri občinah.«⁸⁴ Kljub temu da je nemško časopisje trdilo, da novo (slovensko) vodstvo okrajnega zastopa še ni storilo ničesar,⁸⁵ je Ivan Dečko (kot poročevalec okrajnega odbora) naznanil po potrditvi proračuna konec leta 1890 »za davkoplačevalce našega okraja preprijetno vest, da ne bo treba v bodoče pobirati okrajnih doklad 25%, kakor je to dozdej vedno treba bilo, ampak da se te doklade lahko znižajo za 3 procente, t. j. 22%«.⁸⁶ Toda to jih nikakor ni ustavilo. Celjsko nemštvo je šlo celo tako daleč, da je zaradi ekscesnih dogodkov leta 1890 in po povečani slovenski »prisotnosti« v Celju slovenske meščane svarilo, češ da naj sami skrbijo za osebno varnost. Slovenska stran se je počutila ogroženo in po izjavah Nemcev poslala na celjski mestni urad več prošenj za izdajo orožnega lista (in dovoljenja za nošnjo revolverja). Med prosilci je bil tudi tajnik celjske posojilnice Franc Lončar, kateremu je urad slovensko prošnjo zavrnil v nemščini že sredi leta 1891. Dopis mestnega urada v nemščini pa je znova postavil v ospredje tudi vprašanje reševanja slovenskih vlog. Zaradi vsega naštetega se je Lončar pritožil na graško namestništvo, ki pa pritožbe ni resno jemalo. Zato je Dečko v Lončarjevem imenu sestavil rekurz in ga poslal na notranje ministrstvo, ki mu je konec leta »ugodilo glede orožnega lista ter naročilo namestništvu, da razsodi pritožbo glede jezika, v katerem je mestnemu uradu izdati rešitev na slovensko prošnjo«. Toda namestništvo ni upoštevalo navodil in menilo, da celjski mestni urad ni dolžan »slovenskih prošenj slovensko reševati«. Lončar se je še enkrat pritožil na ministrstvo, ki je »sodilo po zakonu ter v zmislu podane pritožbe odločilo, da mora vsako oblastvo prošnje, katere so pisane v jeziku navadnem v deželi, reševati v tem istem jeziku«.⁸⁷ Celjski Nemci so zagnali vik in krik ter dokazovali, da ni v Celju slovensčina nikakor »navaden jezik«, rovarili, češ da slovensčine itak nihče ne razume, da bo dvojezično uradovanje povzročilo samo »razpor v mestu« in da je samo na škodo prebivalstva, če bo mesto moralo »namestiti uradnika, zmožnega slovenskega jezika«. Slovensko časopisje se za nemške pritožbe seveda ni zmenilo. Pozdravilo je nov korak slovenskega napredka, češ da so si znova »priborili nekaj, kar se jim je doslej kratilo«, in pozivalo, »da bi se tudi drugod vzdramili rojaki naši in se za svojo pravico tako odločno in energično potegnili, kakor Celjski Slovenci«.⁸⁸

Zgodovinski časopis, 1990, št. 3 (dalje Cvirn, Gospodarska politika celjske občine), str. 437–438; Goropevšek, Štajerski Slovenci, str. 10.

⁸⁴ Domovina (dalje D), 16. 5. 1891.

⁸⁵ Prim. SP, 3. 1. 1891.

⁸⁶ SGp, 1. 1. 1891.

⁸⁷ Prim. Zgodovinski arhiv Celje, fond Mestna občina Celje, a. š. 19, a. e. 59; prim. Janko Orožen: Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1918. V: ČZN, 1971, str. 228; Janez Cvirn: Boj za Celje: politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907. Ljubljana 1988, str. 38–40.

⁸⁸ SN, 2. 5. 1892; prim. DW, 1. 5. 1892.

Celjske Nemce je odlok precej razburil, še bolj pa jih je peklilo dejstvo, da je slovenski stranki po skoraj dveletnem boju leta 1892 uspelo doseči, da je najvišje državno sodišče na Dunaju izdalo t. i. jezikovno naredbo za Celje, ki je uzakonila slovenščino kot zunanji občevalni jezik celjskega mestnega urada.⁸⁹ Kot protiutež je celjski občinski svet (da bi preprečil vsakršno gradnjo Slovencev v mestu) pokupil vse proste gradbene parcele v Celju in (potem ko je Dečku uspelo leta 1891 kupiti Reitterjevo posestvo na vogalu Ljubljanske ceste in Jožefovega trga) sprejel v proračun gradnjo ceste čez zemljišče Celjske posojilnice do Otoka, na kateri je slednja nameravala zgraditi Narodni dom. Še preden pa je občini uspelo vrisati nameravano cesto v mestni urbanistični načrt, se je posojilnica pritožila na štajerski deželni odbor, ki je sklep občinskega odbora razveljavil, s čimer se je načrt celjskih Nemcev ponesrečil.⁹⁰ Za razliko od tega pa vse hujšega nacionalnega konflikta ni bilo več mogoče zaustaviti.

Namesto sklepa

Potem ko je konec leta 1891 Ivan Dečko odprl lastno odvetniško pisarno v Celju, je neumorno nadaljeval s svojim začetim delom, aktiven pa je bil tudi v deželnem zboru. V začetku aprila 1892 je (skupaj s Sernecem) nasprotoval težnjam graškega deželnega šolskega sveta po uvedbi nemščine kot učnega jezika v slovenske ljudske šole.⁹¹ Slovensko časopisje se je z njima absolutno strinjalo. Na drugi strani pa je spodnještajersko nemško časopisje ob uspehih slovenske politike navajalo, da se odvija na Spodnjem Štajerskem popolna »slovenizacija«. V tem kontekstu je izpostavljalo celjski okrajni zastop, zemljiško knjigo, notarsko zbornico, celjski župnijski urad, slovensko posojilnico v Celju, celjsko slovensko tiskarno, obrtno društvo in sprejeti odlok o slovenskem reševanju vlog. Ko je Dečko vložil sredi leta 1893 v deželnem zboru interpelacijo zaradi nepravilnega razpisa volitev v celjsko bolniško blagajno,⁹² je celjsko nemštvo znova protestiralo, ker ga je bilo strah tudi »slovenizacije« okrajnega šolskega sveta in okrajne bolniške blagajne.⁹³ Nemštvo na Spodnjem Štajerskem je bilo prestrašeno, nemško časopisje pa je bodrilo nemške vrste, češ da je skrajni čas za enotnost in ostrejši nastop.⁹⁴ Povod za njihovo reakcijo je prihajal iz mesta ob Savinji, kjer je slovenska stran dosegla največje uspehe, nesporne zasluge za prodorno slovensko politiko pa je vsekakor imel tudi Ivan Dečko. Pritožbe, ki jih je pisal sprva v Sernečevi, pozneje pa v svoji odvetniški pisarni, so spodnještajersko nemštvo, ki je z vse večjim strahom opazovalo slovenske uspehe, prisilile v popolno homogenizacijo. Slovenska stran je z modro politiko popolnoma osvojila podeželje, spodnještajersko nemštvo pa omejila na mesta in

---

⁸⁹ Cvirn, Celje, str. 61.

⁹⁰ Cvirn, Gospodarska politika celjske občine, str. 441; prim. Cvirn, Kri v luft!, str. 34.

⁹¹ SN, 12. 4. 1892; SP, 16. 4. 1892.

⁹² D, 5. 5. 1893.

⁹³ SP, 10. 5., 13. 5. 1893.

⁹⁴ MZ, 25. 5. 1893.

posamezne trge. V svojih spominih⁹⁵ je politik Ivan Geršak ocenjeval, da je Ivan Dečko »najodličnejši publicist in naš prvobornik na slovenskem Štajerskem, vzoren požrtvovalen rodoljub, ki se neumorno bori za pravice in blaginjo slovenskega naroda«. Ocena je vsekakor veljala za njegov politični angažma v času izida spominov (leta 1902) kot tudi za politične uspehe, ki jih je dosegel do zgodnjih devetdesetih let 19. stoletja.⁹⁶

Filip Čuček

POLITICAL ACTIVITIES OF IVAN DEČKO UNTIL THE BEGINNING OF THE 1890S

S u m m a r y

The career of Ivan Dečko (1859–1908), a lawyer and politician, started in the time when after the defeat of the liberal Auersperg-Lasser's government (1871–1879) the control of the Austrian half of the Dual Monarchy was taken over by Eduard Taaffe. Dečko already demonstrated his political talent during his studies (1879–1883), publishing his contributions in the Slovenian newspapers since the 1880s. His journalistic (and political) enthusiasm became increasingly focused in the subsequent years, and until the end of his studies he had published several resounding articles. In September 1883, after he had graduated from the Faculty of Law in Graz, he got a job as a lawyer's clerk in Janez Orosel's law firm in Maribor. In this time he kept developing his political endeavours. For a year he was the secretary of the Slovenian Political Association (and one of the main organisers of the political life in Lower Styria), and for two years he edited *Südsteirische Post*, a Slovenian newspaper in the German language, where he published political articles and influenced the orientation of Slovenian politics. In the autumn of 1885 he moved to Celje and started working in the law firm of Josip Sernec, a so-called »Young Slovenian« politician. Due to Dečko and Lavoslav Gregorec's departure (the latter had been transferred from Maribor to Nova Cerkev pri Celje just a couple of months earlier by the Lavantine Prince-Bishop Maximilian Stepischnegg) a political void became apparent in Maribor. On the other hand the centre of the Slovenian Lower Styrian politics started forming in Celje. The Slovenian »breakthrough« in the city by the river Savinja was especially fuelled by Dečko, which is why the Celje Germans started striving for greater unity.

Dečko's contribution to the successes of the Slovenian politics was by no means inconsequential. His »claim to fame« was the 1887 appeal arguing for the adoption of land register applications in the Slovenian language. The intensity of his work did not wane even after the »Slovenisation« of the land register. A similar success was the appeal to the school ministry in the same year, when Dečko prevented the implementation of the decree issued by the Styrian provincial school council, demanding that the teaching language in the final grade of people's schools should be German. Thus under Sernec's wing Dečko became a cunning politician. The politics propagated by both of them (as well as by other Slovenians in Celje) resulted in an open struggle for the Celje district representation in 1889, and the Slovenian victory was a significant blow against the »old« German land ownership in Lower Styria. Due to the constant pressure exerted upon the »German« city of Celje, the Slovenian politics also conquered the strategically important adjacent municipality, surrounding the city as a kind of a ring. Despite the problems in the Provincial Assembly the Lower Styrian Savings Bank was also established in Celje in 1889.

Until the beginning of the 1890s Dečko had developed into a completely responsible political personality. He also strengthened the Slovenian politics at the Provincial Assembly level (1890). Already at the second session he submitted an interpellation, calling upon the deputy – in the Slovenian language – to eliminate the irregularities at certain Lower Styrian District Boards (Slo-

---

⁹⁵ Prim. Ivan Geršak: Ormoški spomini. Ljubljana 1902.

⁹⁶ Spindler, Dr. Ivan Dečko, str. 49.

venian applications were answered in the German language). The resourcefulness of Ivan Dečko (and Josip Sernec) also put a heavy strain on the national relations in Celje (the events during the establishment of the Celje Sokoli organisation) and caused the Germans to close their ranks. Due to the general disapproval of the Slovenian language in the city, the Celje city politics went so far that the municipal council bought all available building plots in Celje in order to prevent any Slovenian construction in the city.

Towards the end of 1891 Dečko opened his own law firm in Celje. In the political field he kept striving enthusiastically to solve the language disputes in Lower Styria. He was also active in the Provincial Assembly, especially after the German newspapers kept claiming that total Slovenisation was underway in Lower Styria, referring to the Celje district representation, land register, Chamber of Notaries, Celje parochial office, Slovenian loan bank in Celje, Slovenian printing house in Celje, craft association, and the decree about solving the applications in the Slovenian language. They also expressed fear of the impending Slovenisation of the district school board and district sickness fund. The Lower Styrian Germans were rattled, and their fear was undoubtedly also the »result« of Dečko and his successful appeals to various appeal bodies. Under Dečko's influence the clever Slovenian politics in the beginning of the 1890s won over the rural areas completely, restricting the Lower Styrian Germans to the cities and certain towns.

1.01
Prejeto 21. 12. 2011

UDK 355.082:94(=163.6:=163.41)"1918/1920"

Matjaž Bizjak*

Problemi slovenskega častniškega zbora ob prehodu v vojsko Kraljevine SHS

IZVLEČEK

Avtor na temelju domačega in tujega arhivskega gradiva analizira in prikaže problematiko nastajanja skupne vojske Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SH) s posebnim poudarkom na prehodu nekdanjih slovenskih avstro-ogrskih aktivnih in rezervnih oficirjev v skupno vojsko Kraljevine. Prehod slovenskih oficirjev v skupno vojsko, ki je bila oblikovana po zgledu srbske kraljeve vojske pod poveljstvom srbskih visokih oficirjev in s srbskim poveljevalnim in službenim jezikom, ni bil lahek in je bil izveden z mnogimi krivicami ob neenakopravnem obravnavanju slovenskih oficirjev glede na svoje srbske in črnogorske kolege. Mnogi slovenski zavedni oficirji v skupno vojsko sploh niso bili sprejeti in so ostali na skrbi Deželne vlade, ki je poskušala čim boljje skrbeti zanje.

Ključne besede: Država SHS, Kraljevina SHS, vojska, oficirji, slovenska vojska, general Maister

ABSTRACT

PROBLEMS OF THE SLOVENIAN OFFICERS DURING THEIR TRANSFER TO THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

On the basis of the Slovenian and foreign archive materials the author analyses and demonstrates the issues involved in the creation of the joint army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with a special emphasis on the transfer of the former Slovenian Austro-Hungarian active and reserve officers to the joint army of the Kingdom of Yugoslavia. The transfer of the Slovenian officers to the joint army, established according to the model of the Serbian royal army under the command of Serbian high-ranking officers and with Serbian command and duty language, was difficult and quite unfair, treating the Slovenian officers unequally in comparison to their Serbian and Montenegrin colleagues. Many patriotic Slovenian officers were not even admitted to the joint army and they remained the responsibility of the Provincial Government, which tried to take care of them as well as it could.

Key words: State of SHS, Kingdom of SHS, army, officers, Slovenian army, general Maister

* **Mag., Šola za podčastnike Slovenske vojske, Postojna; e-naslov: matjaz_bizjak@hotmail.com**

Prvega decembra 1918 je regent Aleksander Karađorđević razglasil nastanek Kraljevine SHS. To je bil le formalen akt, praktično združevanje dveh entitet, če upoštevamo, da je Kraljevina Srbija v tem času že zasedla Črno goro, pa je bilo še dolgotrajno, včasih pa tudi zelo boleče. Eno od vprašanj, ki je bilo pomembno za oba dela, tako Državo SHS kot tudi za Kraljevino Srbijo, je bilo vojaško vprašanje. To vprašanje se je nedvomno kazalo v več vidikih in vsaj na začetku je bilo videti, da bo nova država tudi dobila **ново** (poudaril M. B.) vojsko. Tako so 29. novembra 1918, torej še pred formalno združitvijo, vendar že v vzdušju t. i. afere Lipoščak,¹ v Zagrebu potekali pogovori med predstavnikom srbske vojske polkovnikom Milanom Pribičevićem in predstavnikoma Države SHS dr. Matejem Drinkovićem in podpolkovnikom Slavkom Kvaternikom.² Pogovori so potekali v času, ko je še obstajala samostojna Država SHS in je šlo za pogovore med dvema enakopravnima partnerjema, slovenski predstavniki pri pogovorih niso sodelovali, vprašanje je sploh, če so zanje vedeli. Dogovorili so se za oblikovanje šestih polkov, od tega tudi polk v Ljubljani. Kvaternik je kot predstavnik vojaške sile Države SHS za poveljnike teh polkov zahteval nekdanje avstrijske oficirje. Srbski predstavniki so pristali na hrvaške poveljnike za oba hrvaška polka ter pogojno Slovenca na čelu ljubljanskega polka.

Pozneje se je izkazalo, da so bili ti pogovori samo prefinjena poteza srbskih vojaških oblasti, saj je bila hrvaška vojska po vojaškem uporu, do katerega je prišlo pet dni po razglasitvi združitve, ko sta se v Zagrebu uprli moštvi 53. in 25. pehotnega polka, dejansko takoj razpuščena.³ Na Slovenskem je bil ta proces počasnejši in postopnejši, najverjetneje zato ker srbska vojaška misija in pozneje Dravska divizijska oblast pod poveljstvom generala Krste Smiljanića v začetku za seboj ni imela močnih srbskih enot, po drugi strani pa je bila tudi slovenska vojska mnogo bolj organizirana in številčnejša. Vendar je bil kljub temu ta proces tudi v Sloveniji končan v drugi polovici leta 1919.⁴ Nastala je Vojska Kraljevine SHS, ki pa je bila bolj ali manj kopija srbske kraljeve vojske pod poveljstvom srbskih generalov in s srbskim poveljevalnim in službenim jezikom. Eno od pomembnih vprašanj, s kate-

¹ Josip Horvat: *Politička povjest Hrvatske*. Zagreb 1990, str. 120. Aretirani so bili general Anton Lipoščak in več drugih hrvaških oficirjev, in sicer z obrazložitvijo, da so pripravljali udar proti Narodnemu vijeću. Proti generalu in oficirjem ni bil sprožen nikakršen vojaško-sodni postopek in so bili izpuščeni že v začetku leta 1919.

² Matjaž Bizjak: *Vojska Države Slovencev, Hrvatov in Srbov*. V: *Vojaška zgodovina*, 2003, št. 1/03 (6), str. 112, 113.

³ Državni arhiv Hrvatske (dalje DAH), fond Narodno Vijeće (dalje NV), šk. 19, IV. Odio za narodnu obranu, Opći spisi Operativnog odsjeka, god. 1919, br. 114–920, 270. Zanimivo vlogo v tem uporu je odigral Slovenec Martin Murn, ki naj bi v Zagreb nekaj dni pred uporom prišel iz Vipave. S hrvaško zastavo čez prsi je Murn vodil povorko upornih vojakov proti trgu, kjer je prišlo do spopada. Po spopadu je izginil neznano kam. Obstajajo indici, da je bil Murn povezan z italijansko obveščevalno službo, kar je celo zelo verjetno, vendar v arhivu italijanske kopenske vojske v Rimu o tem ni mogoče zaslediti nobenih podatkov.

⁴ Glede tega procesa gl. Janez Švajncar: 1918–1919. Ljubljana 1990 (dalje Švajncar, 1918–1919), str. 288–308.

rim so se ukvarjali tudi slovenski politiki, je bil prehod slovenskih bivših avstro-ogrskih aktivnih in rezervnih častnikov v »novo nastalo« Vojsko Kraljevine SHS.

V avstro-ogrski vojski je delež Slovencev po uradnih podatkih znašal 0,5% med aktivnimi častniki,⁵ čeprav je bil ta odstotek najverjetneje večji,⁶ in okoli 0,8% med rezervnimi častniki, vendar v nasprotju s Hrvati Slovenci niso imeli oficirjev z visokimi čini in na visokih vojaških položajih. Na Slovenskem se je po prevratu nedvomno znašlo več oficirjev, kot jih je takrat Narodna vlada potrebovala oziroma kot jih je znala uporabiti. V okviru II. vojnega okrožja je bila 12. decembra 1918 oblikovana posebna Častniška aprobativna komisija,⁷ katere dejavnost je njen član major Matija Štefin v svojih spominih opisal takole: »... naj bi preiskovala vse prestopke zoper narodnost, ki so jih zakrivali rezervni in aktivni častniki. Po izvršeni preiskavi naj bi ta komisija na plenarni seji odločila ali je dotični obtoženi častnik vreden ali nevreden biti član jugoslovanske vojske. Komisija, ki so jo skupno izvolili aktivni in rezervni častniki, je imela dve tretjini članov rezervnih in eno tretjino aktivnih častnikov. Tudi jaz sem bil izvoljen za člana. Ker sem imel visoko število glasov, sem bil določen poleg dveh rezervnih častnikov za referenta. Ti referenti so vodili preiskave. Kot prvi primer sem dobil obtožbo proti pokrajinskemu predsedniku Vitezcu Pogačniku.«⁸ Še bolj je ta oficirski problem postal izrazit po nastanku Kraljevine SHS, ko je bilo treba oblikovati novo skupno oboroženo silo z novim oficirsko-podoficirskim zborom.

Najverjetneje je o prehodu avstro-ogrskih častnikov v skupno armado bil govor že 29. novembra 1918 na že omenjenem sestanku o reorganizaciji vojske Države SHS v Zagrebu, kjer so podpolkovniku S. Kvaterniku po njegovih besedah zagotovili sprejetje vseh nekdanjih avstro-ogrskih oficirjev z območja Države SHS razen tistih, ki ne bi izpolnjevali oficirskih moralnih kvalitete.⁹ Vendar je bilo realno pričakovati – glede na dejansko vojno, diplomatsko in politično moč Kraljevine Srbije, ki je drugi jugoslovanski narodi, med katerimi so se nekateri nahajali v času vojne celo na »drugi strani fronte«,¹⁰ niso imeli, da bodo srbski častniki sestavljali okostje in temelj nove vojske, kar se je tudi zgodilo.

Drugačen odnos do častnikov avstro-ogrške armade je prišel do izraza že na samem začetku, ko so bili srbski aktivni častniki avtomatično vključeni v stalež nove armade, ne da bi jim bilo treba izstaviti posebne prijave na ministrstvo vojske in

⁵ Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1911. Vienna 1912, str. 145–146.

⁶ Preučevalec oficirskega zbora avstro-ogrške vojske István Deák ocenjuje ta odstotek na 0,8%. – István Deák: *Beyond Nationalism: A social and political history of the Habsburg officer corps 1848–1918*. New York/Oxford 1992, str. 185.

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Deželna vlada za Slovenijo, poverjenišтво za narodno obrambo (AS 94), šk. 1, 1581. Gl. Švajncer, 1918–1919, str. 55.

⁸ ARS, fond Ude Lojze (AS 1193), šk. 22, Polkovnik Matija Štefin, Nekaj spominov izza prevratnih in koroških dni, str. 3.

⁹ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Prevratni dogodki na Štajerskem (dalje PDNŠ), šk. 2, 76, Velespoštovani gospod general.

¹⁰ Đorđe Stanković: *Iskušanja jugoslovenske istoriografije*. Beograd 1988, str. 265.

mornarice. V nasprotju z njimi so morali vsi aktivni oficirji avstro-ogrške armade za vstop v skupno armado napisati posebno prijavo, ki so jo morali do 30. januarja 1919 oddati personalnemu oddelku II. vojnega okrožja.¹¹ Prijava je morala vsebovati vse potrebne dokumente glede vojaške kariere, v primeru izgube dokumentov pa so morali biti podatki potrjeni z dvema pričama.¹² Do prijave za vstop v skupno armado so imeli pravico vsi, tako aktivni kot tudi rezervni častniki in podčastniki nekdanje avstro-ogrške armade z domovinsko pravico na Slovenskem. Prošnje je reševalo ministrstvo vojske in mornarice, sam postopek reševanja prošenj pa je bil zelo počasen in podkrepjen z mnogimi krivicami, predvsem do častnikov, ki so se aktivno udeležili bojev na Koroškem in drugih aktivnostih pod vodstvom Narodne vlade. Samo ministrstvo je najprej reševalo prijave aktivnih oficirjev in šele nato prijave rezervnih oficirjev, ki so morali prijave oddati svojim polkovnim okrožnim poveljstvom oziroma krajevnim vojaškim poveljstvom do 25. februarja 1919.¹³ Zaradi počasnosti postopkov reševanja prijav je Deželna vlada na svoji seji 23. junija 1919 apelirala na centralno vlado v Beogradu, naj prosilce čim prej sprejme v skupno armado.¹⁴ 30. junija 1919 so vojaške oblasti od slovenskih oficirjev, ki so že poslali prošnje, zahtevale naknadno dostavitev potrdila o pristojnosti oziroma domovinski pravici ter poudarile, da prošnje brez tega potrdila ne bodo upoštevane.¹⁵

Natančno število aktivnih in rezervnih častnikov, ki so na Slovenskem vložili prijave za sprejem v skupno armado, ni znano. Nedatirana in nepodpisana spomenica ki izvira iz srede leta 1920, predstavi naslednjo sliko sprejema slovenskih aktivnih častnikov:¹⁶

	Skupaj	Sprejetih	Nesprejetih
višji oficirji	94	59	33
stotniki/kapetani	178	127	51
poročniki	131	104	27
podporočniki	85	47	38
	486	337	149

Glede na te podatke je sredi leta 1920 30% slovenskih aktivnih oficirjev še zmeraj čakalo na sprejem ali pa so njihove prijave že zavrnil. Nedvomno je bil interes za vstop v skupno armado tudi med slovenskimi častniki in podčastniki zelo velik. Narodna vlada je že 25. novembra 1918 zahtevala od dr. Vladimirja Knafliča

¹¹ Uradni list Narodne vlade SHS (dalje UL NV SHS), 28. 1. 1919, Sprejemanje častnikov v skupno vojsko Kraljevine SHS.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921. Ljubljana 1992, str. 119.

¹⁵ Uradni list Deželne vlade, 4. 7. 1919, Poziv častnikom itd., ki žele biti sprejeti v skupno vojsko.

¹⁶ PAM, PDNŠ, šk. 2, 76, Promemoria.

v Zagrebu, naj poizve, »kaj morajo storiti vojaki, ki hočejo vstopiti v srbsko armado«. ¹⁷ Interes, nadaljevati vojaško kariero, je obstajal predvsem na strani nekdanjih aktivnih častnikov, ki jim je vojska nudila edino možnost preživetja, za vstop v armado pa je izrazilo željo tudi precej rezervnih častnikov. V vojsko Kraljevine SHS naj bi bilo v letih 1919–1920 sprejetih 2590 aktivnih in 3200 rezervnih častnikov nekdanje avstro-ogrske vojske. ¹⁸ V skupno vojsko so bili sprejeti samo trije generali iz bivše Avstro-Ogrske: Milan Uzelac (Srb), Ante Plivelić (Hrvat) in Rudolf Maister ter trije admirali: Dragutin Prica (Srb), Viktor Wikerhauser (Hrvat) in Metod Koch (Slovenec). Za primer lahko navedemo, da je bilo sočasno v skupno armado sprejeto kar 5 generalov črnogorske vojske. ¹⁹ Oba Slovenca, R. Maister in M. Koch, sta bila v generalski oziroma admiralski čin povišana šele po propadu Avstro-Ogrske s strani Narodne vlade oziroma Narodnega vijeća. Tako general A. Plivelić kot R. Maister v skupni vojski nista opravljala pomembnih dolžnosti. A. Plivelić je bil po koroškem plebiscitu vodja komisije Kraljevine SHS za določanje meje z Avstrijo, isto vlogo je imel tudi R. Maister, le da je po Rapalski pogodbi v začetni fazi vodil določanje meje s Kraljevino Italijo.

Tako Narodna kot pozneje Deželna vlada sta hoteli na proces sprejemanja oficirjev obdržati določen vpliv. V tem okviru je Narodna vlada na svoji 54. seji zahtevala, naj bi se prošnje za vstop v armado dale najprej njej na vpogled, preden se izročijo vojnim oblastem, ker naj bi za vstop prosile tudi osebe, ki jih po mnenju Narodne vlade ni vredno sprejeti, ministrstvo vojske in mornarice jih pa ne pozna. ²⁰ Vendar so slovenske politične oblasti kljub tem poskusom imele na sprejemanje slovenskih častnikov le malo vpliva, pa še ta je prišel do izraza samo v posameznih primerih. Včasih pa so prav slovenske oblasti pri podajanju mnenj povzročile krivico, ki je slovenskega oficirja stala vojaške kariere. Lep primer je prošnja Miroslava Vavroha za sprejem v skupno armado, ki jo je ministrstvo zavrnilo zaradi oznake, ki so jo podali slovenski uradniki, da je imenovan nemškega prepričanja. Pozneje sprožena uradna preiskava je pokazala hrvaško prepričanje M. Vavroha. Policijski komisariat iz Maribora je namreč podal negativno oceno na podlagi enega vira, ki je do imenovanega častnika gojil osebne zamere. ²¹

¹⁷ ARS, fond Narodni svet za Slovenijo (AS 58), Knjiga sprejetih telefonskih sporočil II., str. 34.

¹⁸ Mile Bjelajac: Vojska Kraljevine SHS 1918–1921, Beograd 1988 (dalje Bjelajac, Vojska SHS), str. 91, 92.

¹⁹ Mile S. Bjelajac: Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Beograd 2004, str. 13. Vsi trije sprejeti generali so bili upokojeni že leta 1923.

²⁰ Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921: I. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1918, Ljubljana 1998 (dalje Sejni zapisniki NV), str. 318.

²¹ ARS, fond Pokrajinska uprava za Slovenijo, oddelek za notranje zadeve (AS 61), 1920, šk. 1001–1500, 1280.

Pozitivno rešena prijava pa še ni pomenila konca težav slovenskih oficirjev. Kljub temu da je tudi Narodna vlada zastopala mnenje, da naj slovenski častniki služijo v domačem kraju pri domačih kadrih,²² je bilo v vojski Kraljevine SHS uvedeno tako eksteritorialno služenje vojaškega roka kot tudi razmeščanje oficirjev. Že 20. marca 1919 je vojni minister general Mihajlo Rašić izdal odlok, s katerim je bilo 83 slovenskih in 120 hrvaških častnikov premeščenih s področja IV. armadne oblasti na področje III. armadne oblasti v Skopje.²³ Te načrtovane premestitve so v oficirskih vrstah sprožile veliko nezadovoljstvo, kar je razvidno iz negodovanja slovenskih in hrvaških častnikov ljubljanske posadke, ki so se 28. marca 1919 s posebno spomenico obrnili na generala R. Maistra. Sama vsebina spomenice izraža vse težave, ki so takrat ob oblikovanju vojske Kraljevine SHS težile slovenske častnike in ki so si jih ti marca 1919 še upali javno predstaviti. Častnike je bolelo dejstvo, da je v Slovenijo prihajalo vedno več srbskih oficirjev, ki so zavzemali najvišja poveljniška mesta, po drugi strani pa so sposobni domači častniki obešali uniformo na klin. Spomenica sicer ne uporablja velelne oblike, vendar so že sami predlogi, kot so bili: slovenski general na čelu Dravske divizijske oblasti, poveljniki polkov na Slovenskem izključno Slovenci, izključna uporaba latinice, s samim svojim bistvom pokazali usmerjenost takratnega slovenskega oficirskega kadra tako k strokovni kot številčni samozadostnosti.²⁴

Teh teženj so se zavedale tudi vodilne srbske vojaške strukture, ki so še bolj brezkompromisno izvajale politiko oblikovanja nove vojske po srbskem vzoru. Predlog IV. armadne oblasti podan vrhovnemu poveljstvu februarja 1919, ki je predvideval zaposlitev vsega oficirskega kadra Narodnega vijeća in pozneje njegovo čiščenje z upokojevanjem in primerno razporeditvijo teh oficirjev,²⁵ je bil dejansko upoštevan samo v njegovem drugem delu.

Od že prej omenjenih 337 sprejetih slovenskih aktivnih častnikov naj bi jih bilo kar 108 do srede leta 1920 premeščenih v druge kraje.²⁶ Sprejetim in prerazporejenim oficirjem sta ostali na razpolago samo dve možnosti: prerazporeditev molče sprejeti ali podati odpoved in se tako odpovedati vsem ugodnostim, ki jih je prinašalo 15- do 30-letno vojaško službovanje. Število odpovedi je povečeval tudi družinski status prerazporejenih oficirjev, ki so v večini primerov imeli družine, le-te pa so ostajale na Slovenskem, pogostokrat v stanovanjih, iz katerih so jih vojaške in civilne oblasti želele na silo izseliti. Lep primer je bil kapetan Suchi, ki je po prerazporeditvi v Bitolo podal odpoved in tako obvaroval svojo družino pred izselitvijo

²² Sejni zapisniki NV, Zapisnik seje narodne vlade SHS v Ljubljani, dne 31. januarja 1919, str. 318.

²³ PAM, PDNŠ, šk. 2, 76, Visokorodni gospod general.

²⁴ Prav tam, Spomenica.

²⁵ Jovan Vasiljević: Stvaranje ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije (oktobar 1918–septembar 1923). V: Istorija XX. veka, zbornik radova, 1970, str. 169.

²⁶ PAM, PDNŠ, šk. 2, 76, Promemoria. Od skupnega števila 108 častnikov je višjih častnikov bilo 13, kapetanov (stotnikov) 37, poročnikov in podporočnikov 58. Skupaj je bila v druge kraje prerazporejna skoraj tretjina sprejetih častnikov.

iz službenega stanovanja v Ljubljani.²⁷ Sámó negodovanje in izstopanje pa je povečevalo tudi stalno premeščanje v okviru iste armadne oblasti, ki je bilo zelo pogosto. Tako je podpolkovnik Josip Ravter v dobrih štirih letih sedemkrat zamenjal svoje službeno mesto, vendar izključno v južni Srbiji in Makedoniji.²⁸ K temu je treba dodati, da so tudi živlensko-nastanitveni pogoji na jugu države za slovenske častnike predstavljali popolno negativno presenečenje in kulturni šok, ob tem da so se na čelu svojih enot redno udeleževali bojov na albansko-jugoslovanski meji, ki so trajali še leta 1921. V teh bojih so nekateri, denimo nadporočnik mariborskega polka Martin Bevk, tudi padli.²⁹ Tudi te z govoricami obogatene informacije so vplivale na negativen odnos tako slovenske javnosti kot samih oficirjev do njihovega službovanja in premeščanja v južne predele Kraljevine SHS. To načrtno »mešanje« oficirjev in napotitev srbskih oficirjev v pretežno slovenske ali hrvaške enote in slovenske ali hrvaške oficirjev v srbske enote je že maja 1919 opazila tudi italijanska obveščevalna služba in ga je ocenjevala kot negativni element pripravljenosti vojske Kraljevine SHS.³⁰

Vzroke za pogoste odpovedi (ostavke) slovenskih oficirjev je poleg osovraženih premestitev treba iskati tudi v neizenačenem statusu srbskih in avstro-ogrskih oficirjev ter podcenjevalnem in nečastnem ravnanju s slednjimi. Kljub temu da je večina slovenskih aktivnih častnikov ob vstopu v skupno armado imela višjo stopnjo splošne izobrazbe kot srbski častniki ter da so bila pravila napredovanja oficirjev v avstro-ogrski vojski precej bolj toga kot v srbski vojski,³¹ so vse vodilne položaje v skupni armadi prevzeli srbski častniki. Z aktom vojnega ministra 19. julija 1920 so bili slovenski in drugi častniki nekdanje avstro-ogrške armade v skupno armado sprejeti v činu, ki so ga imeli ob razpadu te armade. Vsa izredna napredovanja, do katerih je prišlo od razpada Avstro-Ogrske do njihovega sprejema v skupno armado, so bila tako nična. Nepriznana so tako ostala vsa napredovanja slovenskih oficirjev, ki jih je izvedel poverjenik za narodno obrambo Narodne vlade. Poveljstvo Dravske divizijske oblasti je avgusta 1920 od oddelka za narodno obrambo Deželne vlade zahtevalo spisek vseh slovenskih oficirjev, ki so napredovali na tak način.³² Ena redkih izjem je bil R. Maister, ki so ga v skupno vojsko vendarle spre-

²⁷ ARS, AS 94, šk. 5, 5378.

²⁸ PAM, Osebni fond Ljudevit Pivko, šk. 4, Visokorodni gospod poslanec.

²⁹ PAM, PDNŠ, šk. 1, 6/2.

³⁰ Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (dalje AUSSME), f. E 8, šk. 81, 4, Notizie militari-politiche sui paesi S.H.S.

³¹ PAM, PDNŠ, šk. 2, 76, Predlog izednačenju oficirjev vojske kraljevine SHS. Ob upoštevanju velikih izgub srbske vojske v aktivnem oficirskem kadru je povprečna izobrazba srbskega častnika ob koncu vojne obsegala ljudsko in podoficirsko šolo ter oficirski izpit, medtem ko je imel aktivni avstro-ogrski oficir za seboj 8 let srednje šole in 3 leta akademije. Že do konca leta 1913 je bilo v srbski vojski okoli 1000 nekdanjih podoficirjev, ki so z oficirskim izpitom pridobili status oficirja. Poleg tega je srbski častnik dosegel čin majorja v 13–14 letih, avstro-ogrski častnik pa v 23–26 letih, ko je srbski častnik imel že pravico do polkovniškega čina.

³² ARS, AS 94, šk. 5, 5652.

jeli s činom generala.³³ Vojaške oblasti so šle celo v drugo skrajnost in so od slovenskih častnikov zahtevale povrnitev razlike denarnih prejemkov, do katere je prišlo zaradi njihovega povišanja v višji čin s strani slovenskih oblasti in so zato od 1. decembra 1918 do sprejetja v skupno vojsko sprejemali višjo plačo.³⁴ Podobne težave so pri določanju činov in napredovanjih imeli tudi slovenski oficirji prostovoljci.³⁵ Poleg tega so bili vsi slovenski oficirji v skupno vojsko sprejeti brez ranga. Ob prevratu so vse klasifikacijske pole slovenskih oficirjev ostale na Dunaju, samo vojno ministrstvo pa jim ni hotelo določiti ranga samo na podlagi njihovih prijav. Zaradi tega je bila v Beogradu ustanovljena posebna komisija, sestavljena iz dveh hrvaških in dveh slovenskih oficirjev, ki naj bi vsaj sestavila rang lestvico nekdanjih avstro-ogrskih oficirjev. Ker se je določitev ranga časovno preložila, je komisija na vojnega ministra naslovila posebno spomenico, s katero je zahtevala enakopravnost s srbskimi kolegi pri določitvi ranga.³⁶

Slovenski častniki so v vojski Kraljevine SHS zasedli predvsem nižja poveljniška mesta. V letu 1920 je po že omenjeni spomenici od skupaj 46 polkov samo polkovnik Milan Bleiweis poveljeval težkemu topniškemu polku v Nišu; le 10 bataljonov od 141 so poveljevali Slovenci.³⁷

Odnosi med srbskimi in nekdanjimi avstro-ogrskimi oficirji so bili od samega začetka formiranja nove vojske zelo slabi. Vojni minister je zato že aprila 1920 izdal posebno naredbo, ki se je dotikala prav teh odnosov.³⁸ Sámó delo slovenskih častnikov je bilo zaradi tega zelo težavno, povsod pa spremljano z očitki, nezaupanjem in mnogokrat celo z odkritim sovraštvom. Negativni odnos do sprejetih slovenskih oficirjev je tako predstavljal značilnost najvišjih srbskih vojaških krogov, ki so dejansko vodili vojsko Kraljevine SHS, nadalje samih srbskih oficirjev kot tudi sicer formalno podrejenih srbskih podoficirjev, med katerim so bili mnogi nosilci najvišjih srbskih odlikovanj in je bilo zato delo z njimi težko celo za srbske oficirje,³⁹ za slovenske pa tako rekoč nemogoče. Sámó prilagajanje statusa sprejetih slovenskih častnikov in vseh drugih nekdanjih avstro-ogrskih častnikov statusu srbskih oficir-

³³ Službeni vojni list, 3. 12.1919, št. 48, str. 1270. R. Maister je bil v skupno armado sprejet z dnem 29. 11. 1919 skupaj z že omenjenima generaloma A. Plivelićem in M. Uzelcem.

³⁴ ARS, AS 94, šk. 5, 5074, 5075. 14. 12. 1918 je izšel Osebni naredbeni list poverjenika za narodno obrambo Narodne vlade, kjer so bila objavljena povišanja zaslužnih slovenskih častnikov ob prevratu, z začetkom veljavnosti od 1. 12. 1918.

³⁵ Status oficirjev prostovoljcev je bil rešen 26. 1. 1922 s sprejetjem posebnega Zakona o oficirjih - dobrovoljcih.

³⁶ Častniški rang je bil zelo pomemben. Častnik z istim činom, vendar z določenim rangom, je bil višji kot častnik, ki v istem činu ranga ni imel določenega ali je bil celo brez njega. Vsi avstro-ogrski častniki so ob sprejemu v službenem vojnem listu dobili pripisano opombo: »Rang se določi naknadno.«

³⁷ PAM, PDNŠ, šk. 2, 76, Promemoria. Po tem zapisu naj bi srbski častniki poveljevali kar 42 polkom in 120 bataljonov.

³⁸ Bjelajac, Vojska SHS, str. 286, 287.

³⁹ Živan Petrović: Podoficiri naše vojske. Beograd 1922, str. 22.

jev kot modelu nove armade je potekalo vse leto 1920 in tudi pozneje. Tako je bilovprašanje predložitve ženitnih kavcij s strani oficirjev poenoteno šele oktobra 1920, na Slovenskem pa so sodišča to področje začela uveljavljati šele z letom 1921.⁴⁰

Kljub temu da sam postopek sprejemanja častnikov v skupno armado še ni bil niti končan, je vojni minister že 8. maja 1920 izdal razpis o upokojevanju novosprejetih aktivnih častnikov. Na temelju razpisa so bili z ukazom že januarja 1921 prvi slovenski častniki tudi dejansko upokojeni. Za upokojitev je bila merodajna ocena zdravniške komisije. Vendar so tudi oficirji zaradi nedorečenosti sistema upokojevanja oficirjev tako za daljši rok ostali brez vseh sredstev in so se zato 24. julija 1921 s posebno spomenico obrnili na ministra za finance v Beogradu.⁴¹ Dvojno merilo za častnike vojske Kraljevine SHS je še enkrat prišlo do izraza z ukazom 31. decembra 1928, ko so vsi srbski in črnogorski častniki, upokojeni pred 1. oktobrom 1923, začeli prejemati bistveno višje denarne prejemke po novem zakonu o ustroju vojske in mornarice, vsi do tega datuma upokojeni prejšnji avstro-ogrski častniki pa so še naprej prejemali bistveno nižje prejemke po starem zakonu.⁴²

Dogajanje okoli sprejemanja nekdanjih avstro-ogrskih oficirjev v vojsko Kraljevine SHS je bilo tudi predmet ocen tujega tiska, pa tudi tujih obveščevalnih služb. Tuji mediji, predvsem sovražni – avstrijski, so to problematiko izkoriščali in še dodatno podpihovali že tako težaven položaj. Tako je avstrijski časopis Reichspost julija 1919 pisal o poveljniku 4. armadne oblasti s sedežem v Zagrebu, generalu Boži Jankoviću, po pisanju, ki je bilo do generala pozitivno nastrojeno, naj bi prav on iz skupne vojske »nagnal« tri hrvaške generale.⁴³ Od obveščevalnih služb pa je izstopala italijanska vojaška obveščevalna služba (Servizio informazioni), ki je o vseh bivših avstro-ogrskih oficirjih intenzivno zbirala natančne podatke. Tako je propagandi urad italijanske vrhovne komande (Sezione propaganda dell' ufficio stampa e propaganda del comando supremo) nekje v sredini leta 1919 za potrebe italijanske delegacije na pariški mirovni konferenci pripravil spisek vseh avstro-ogrskih mornariških oficirjev, po poreklu Srbov, Hrvatov in Slovencev. Spisek, ki je

⁴⁰ ARS, fond Pokrajinska uprava za Slovenijo, oddelek za pravosodje (AS 66), f. 2, Ženitne kavcije častnikov.

⁴¹ PAM, PDNŠ, šk. 2, 76, Resolucija bivših aktivnih, novoprilmjenih, na osnovi lekarsko - komisijiskog pregleda pensionisanih oficira naše vojske, koji žive na teritoriji Slovenačke. Upokojenim častnikom je v tem času določene denarne prejemke izplačeval invalidski oddelek poverjenišva za socialno politiko neodvisno od beograjskih central. Upokojeni so bili nekateri znani slovenski oficirji: major Jernej Ankerst, podpolkovnik Davorin Žunkovič, stotnik Albin Mlakar, major Anton Lukanc, major Anton Kos in drugi.

⁴² PAM, PDNŠ, šk. 2, 76, Vaše veličanstvo. S 1. 10. 1923 je stopil v veljavo novi Zakon o ustroju vojske in mornarice. Sam general R. Maister se je zaradi takega ravnanja s prošnjo obrnil na samega kralja, ministra za vojsko in mornarico ter predsedstvo Narodne obrane v Beogradu.

⁴³ AUSSME, f. E 8, šk. 79, 14, Jugoslavia e relazioni con Italia e rapporti sulle situazione e notizie varie.

ob drugih vseboval tudi 14 oficirjev, ki so bili opredeljeni kot Slovenci, je bil zelo natančen in je opredeljeval vsa napredovanja, operativne dolžnosti, ki so jih na vedeni v karieri opravljali, trenutni status oziroma dolžnost v okviru vojske Kraljevine SHS kot tudi vsa avstro-ogrška priznanja in medalje.⁴⁴

Poleg sprejetih oficirjev je bilo precej tudi takih, ki so bodisi neposredno zaprosili za upokojitev bodisi za sprejem sploh niso zaprosili oziroma je njihove prijave ministrstvo vojske in mornarice zavrnilo. Mnogi so si sami poiskali službo zunaj vojaških vrst. Najbolj zanimive službe zanje so bile pri orožništvu, policiji in uradniških strukturah. Tako je višje orožniško poveljstvo že februarja 1919 vabilo podčastnike in vojake k vstopu v orožniško službo.⁴⁵ Predvsem dalje služeči podčastniki so se večkrat s posebnimi spomenicami obračali na Narodno vlado in zahtevali uradniške službe, kot so to predvidevali stari avstrijski predpisi.

Vojni minister je 20. septembra 1919 odredil, da je treba vse oficirje ki nimajo domovinske pravice v Kraljevini SHS, odpustiti iz službe in napotiti v njihove domovine. Vse druge slovenske oficirje, ki niso podali prijave za vstop v armado ali so jo pozneje umaknili, pa je bilo po tej odredbi šteti za oficirje v odpovedi in jih odpustiti brez kakršnih koli nadomestil. Na temelju tega akta so vojaške oblasti maja 1920 od Deželne vlade zahtevale, da napoti v njihove domovine sedem častnikov, ki niso bili sprejeti v vojsko in so bili tuji državljani,⁴⁶ med katere so vojaške oblasti prištele tudi Slovenca Roberta Deklevo iz Gorice. General K. Smiljanič je od ljubljanskih oblasti zahteval posvetovanje z Dravsko divizijsko oblastjo pred morebitno podelitvijo domovinske pravice kateremu koli častniku.⁴⁷ Pri dodeljevanju te pravice oficirjem Neslovcem so vojaške oblasti tudi dejansko imele glavno besedo, ker tudi po mnenju Narodne vlade zaslužni neslovenski oficirji niso dobili niti domovinske pravice niti državljanstva. Slovak nadporočnik Aleksander Molnar, ki je odigral pomembno vlogo pri organizaciji Mariborskega kojeniškega polka, je bil še leta 1924 brez državljanstva in vseh iz njega izhajajočih pravic, čeprav je zanj zaprosil takoj po prevratu.⁴⁸

Za vse druge nesprejete oficirje, ki so prijave oddali, je vlada v Beogradu 20. avgusta 1919 odredila izplačilo denarnih prejemkov na račun pokrajinskih vlad. Z že omenjenim aktom vojnega ministra, izdanim septembra, je bilo predvideno, naj se častniki, katerih prošnje za vstop bodo zavrnjene, s kraljevim ukazom upokojijo, kdaj naj bi do upokojitve dejansko prišlo, pa ni bilo določeno. S 1. septembrom 1919 je vsa personalna dokumentacija še nesprijetih oficirjev prešla v kompetence vojaških oblasti, polkovna okrožna poveljstva in ljubljansko mestno poveljstvo pa so častnikom začela izplačevati denarne prejemke, vendar so ti prejemki še zmeraj

⁴⁴ Prav tam, šk. 79, 18.

⁴⁵ UL NV SHS, št. 58, 4. 3. 1918, Sprejemanje k orožništvu.

⁴⁶ ARS, AS 61, 1920, šk. 8001–8500, 8024.

⁴⁷ Prav tam, 1919, šk. 831–1800, 1739.

⁴⁸ PAM, PDNŠ, šk. 1, 33.

šli na račun Deželne vlade. Tako je Deželna vlada izgubila ves pregled nad samimi nesprejetimi slovenskimi častniki kot tudi nad finančnimi sredstvi, čeprav so se leta črpala iz njenega proračuna. Najverjetneje za te izdatke vojna intendantca za Slovenijo, ki je delovala pri Deželni vladi, ni imela odobrenih kreditov in je zato potekalo izplačevanje iz obstoječih vojaških finančnih dotacij Dravske divizijske oblasti kot predujem Deželni vladi.⁴⁹ Kakor koli že, odločitev je bila sprejeta na najvišji ministrski ravni v Beogradu. Ministrstvo vojske in mornarice je vse oficirje, katerih prijave so bile zavrnjene, podredilo Deželni vladi, ki pa dejansko ni vedela kaj z njimi in je v dopisih nenehno zahtevala njihovo upokojitev.⁵⁰ Nekateri slovenski oficirji so se s prošnjo za upokojitev obrnili neposredno na likvidacijsko komisijo vojnega ministrstva na Dunaju, ki jim je odločbe o upokojitvi izdala takoj.⁵¹

Tako so nesprejeti častniki ostali v popolno finančno breme Narodni oziroma Deželni vladi za Slovenijo. Vendar je slovenska izvršilna oblast v odnosu do svojih častnikov pokazala veliko skrb in jim pomagala, kjer je le mogla. Aprila 1920 je Deželna vlada prosila za odobritev izrednega kredita v višini 400.000 kron, s katerim bi finančno pomagala slovenskim častnikom, podčastnikom in »gadžistom« (tj. vojaškim nameščencem) pri njihovem vračanju v Slovenijo ter selitvah po njihovem sprejemu v skupno armado.⁵² Ministrstvo vojske in mornarice je v tej zvezi obvestilo ministrstvo za finance, da je selitev častnikov stvar tega ministrstva in ne pokrajinskih vlad.⁵³

Deželna vlada je obdržala tudi nadzor nad višino prejemkov, ki so jih prejeli nesprejeti častniki. Tudi tukaj je večkrat prišla do izraza skrb vlade za nesprejete častnike. Njihove prejemke je glede na draginjo namreč stalno poviševala. Tako jim je 27. avgusta 1919 zvišala dodatek za prehrano na 10 kron in jim priznala dnevni dodatek za tobak v višini 2 kron 50 vinarjev,⁵⁴ temu je na svoji 147. seji dodala 20 kron kot osebni dodatek k pripravnostni dokladi.⁵⁵ Tudi od 1. junija 1920, ko je vojska prešla v mirnodobno stanje, je Deželna vlada vztrajala na izplačevanju vseh dotodanjih prejemkov, čeprav bi imela pravico oficirjem odtegniti pripravnostno doklado.⁵⁶ Oktobra 1920 je Deželna vlada s ciljem morebitnega povišanja plač nesprejetim oficirjem od vojaške intendantce za Slovenijo zahtevala tabelarični pregled vseh vrst pristojbin, ki so sestavljale plačo oficirjev, da bi se na osnovi tega odločila o morebitnem povišanju. Sam pregled kaže, da je Deželna vlada imela z vzdrževanjem slovenskih nesprejetih častnikov precejšnje finančno breme, saj so se denarni prejemki oficirjev gibali v razponu od 1 182 kron, ki jih je mesečno dobival

⁴⁹ ARS, AS 94, šk. 5, 5637–5639.

⁵⁰ ARS, AS 94, šk. 5, 5328.

⁵¹ ARS, AS 94, šk. 3, 2037. Ni znano, ali je bila tem odločbam priznana veljavnost.

⁵² Prav tam, šk. 5, 5972.

⁵³ Prav tam, 5956, 5957.

⁵⁴ Prav tam, 5027. Pred tem je dodatek za prehrano znašal 8 kron.

⁵⁵ Prav tam, 4944.

⁵⁶ Prav tam, 5038, 5038.

oficir praproščak, do 2047 kron prejemka polkovnika. V ta znesek so poleg plače spadali še: pripravnostna doklada, osebna doklada, dodatka za prehrano in tobak ter stanarina.⁵⁷ Kljub vsej skrbi s strani Deželne vlade je bilo finančno stanje nesprejetih oficirjev v primerjavi s sprejetimi oficirji slabo. Častniki so se večinoma prehranjevali v častniških obednicah, kjer je prehrana septembra 1919 stala najmanj okoli 10 kron, kolikor je znašal tudi dodatek nesprejetih oficirjev za prehrano, medtem ko so sprejeti častniki za te namene dobivali okoli 36–48 kron.

Zelo redko ohranjena dokumentacija omenja sprejemanje slovenskih podoficirjev in probleme, povezane s tem vprašanjem. Dalje služeci podčastniki ljubljanske garnizije so se februarja 1919 obrnili na poveljstvo Dravske divizijske oblasti s svojimi zahtevami, ki naj bi se upoštevale pri nastajanju armade Kraljevine SHS. Med drugim so zahtevali lastno organiziranje, kot je bilo pod Avstrijo, zajamčenje ugleda nasproti nadrejenim kot podrejenim ter dodelitev dveh podčastnikov v poveljstvo II. vojnega okrožja (tj. Dravske divizijske oblasti), ki bi zastopala njihove interese.⁵⁸ Vojska Kraljevine SHS je potrebovala veliko število podoficirjev in je bila zato velika večina le-teh sprejeta v vojsko po hitrem postopku. Vendar so mnogi podoficirji v letih 1919–1922 zaradi izjemno nizkih plač izstopili iz vojske kmalu po sprejemu.⁵⁹ Aktivni podnadrednik Vladislav Gigantaj, ki je končal tudi podoficirsko šolo v Zagrebu, je takole utemeljil svoj nameravani izstop iz vojske: »Želim izstopiti iz vojske, ker mi v njej ne kaže nič posebnega, ker sem brez sredstev za življenje. Želel bi kako pošteno službo po izstopu iz vojske nekje v Sloveniji.«⁶⁰

Poseben problem so predstavljali vojaški nameščenci avstro-ogrske vojske, ki so imeli svojo domovinsko pravico na slovenskem ozemlju. Šlo je za 64 vojaških nameščencev brez čina, predvsem orožarskih, artilerijskih in podkovskih mojstrov, ki so deloma že februarja 1919 oziroma julija in avgusta istega leta zaprosili za sprejem v armado. Rešitev njihovega statusa ni znana, aprila 1920 so bili še zmeraj v postopku sprejemanja.⁶¹

Večina slovenskih častnikov, katerim so bile prijave zavrnjene, je bila leta 1921 upokojenih. Sam način sprejema slovenskih častnikov in drugega vojaškega osebja v skupno armado države, ki so jo pomagali ustvariti tudi Slovenci, je pokazal, da to ni vojska, h kateri so Slovenci stremeli. Vojska Kraljevine SHS, ki je v bistvu predstavljala preimenovano in povečano srbsko vojsko, zaradi svojega srbskega bistva ni marala zavednih slovenskih oficirjev. Nekaterih sploh ni sprejela v svoje vrste, spet druge je kmalu upokojila oziroma premestila na povsem nepomembne položaje. Mlade zavedne slovenske častnike je premestila v enote, v katerih je bilo le malo Slovencev, in v kraje, kjer je bilo njihovo preživetje povezano z enoto in nadre-

⁵⁷ Prav tam, 5120.

⁵⁸ ARS, AS 61, 1919, šk. 1801–2400, 2230.

⁵⁹ Bjelajac, Vojska SHS, str. 105.

⁶⁰ ARS, AS 1193, šk. 22, Pristopna pola Vladislava Giganteja k Društvu jugoslovanskih dobrovoljcev za Slovenijo.

⁶¹ ARS, AS 94, šk. 5, 5611, 5612.

jenimi srbskimi častniki. Novoformirana vojska je brez pomisleka sprejela le tiste, ki so se takoj prilagodili vzorcu srbske večine, vendar je skrito in potlačeno nezadovoljstvo obstajalo še naprej. Tudi zaradi tega oficirski zbor Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije ni izpolnil svojega poslanstva, kot ga je v svojem učbeniku strategije iz leta 1907 opredelil prvi načelnik generalštaba vojske Kraljevine SHS, vojvoda Živojin Mišić. Po njem »oficirji predstavljajo hrbtenico vojske, vojska pa hrbtenico države«. ⁶² April 1941 je pokazal, da v Kraljevini Jugoslaviji temu ni bilo tako. Kljub temu številke kažejo, da je bil poklic oficirja na Slovenskem v letih 1919 in 1920 zelo priljubljen, kar je glede na težke povojne gospodarske razmere seveda povsem razumljivo.

Matjaž Bizjak

PROBLEMS OF THE SLOVENIAN OFFICERS DURING THEIR TRANSFER TO THE
ARMY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

S u m m a r y

With the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (hereinafter Kingdom of SHS) the joint army was also established. This was a complicated and long-lasting process, in which the Serbian side dominated and shaped the new army based on the model of the army of the Kingdom of Serbia. Already in the end of 1918 discussions on the future joint army took place in Zagreb, but the Serbian side did not observe them later. Unlike the Croatian officers, the Slovenian ones had not occupied responsible positions in the former Austro-Hungarian armada. The differences between the former Austro-Hungarian and Serbian officers manifested themselves at the very beginning, since the Serbian officers were automatically transferred to the joint armada, while the Slovenian and Croatian ones had to submit a special application in order to be accepted. Those who qualified for the joint army were very soon reassigned to the southern parts of the Kingdom of SHS, where they often experienced a cultural shock, while some of them even fell in the skirmishes along the Albanian border. All the former Austro-Hungarian officers were accepted with the ranks they had when the Austro-Hungarian Army dissolved. None of the subsequent exceptional promotions, confirmed by the new national authorities, were acknowledged. Furthermore, fighting at the Carinthian Front did not play any role in the qualification procedure. The processing of applications for admission was slow and many officers were not accepted. Even the work of the accepted Slovenian officers was hard, since in the joint army they were underestimated and looked upon with mistrust. The State of SHS only accepted three generals and three admirals into the joint army. A considerable number of accepted former Austro-Hungarian officers were soon retired. The Provincial Government took much care of the rejected Slovenian officers, but the military authorities often restricted it in these endeavours. Most former Slovenian Austro-Hungarian non-commissioned officers were accepted into the army. However, the living conditions for them were very poor, therefore many left the army later. The problems of the Slovenian officers were followed by the foreign (especially Austrian) media, unfavourably disposed towards the Kingdom of SHS, as well as by the foreign intelligence services, especially the Italian one. In the middle of 1920, 30% of Slovenian officers either still waited to be accepted or had already received rejections. Several memorandums have been drawn up by the officers and also non-commissioned officers, who turned to the Drava Division District as well as general

---

⁶² Živojin Mišić: *Strategija veština ratovanja*. Beograd 1907, str. 112.

Rudolf Maister. Apart from other issues these memorandums voiced demands for a Slovenian head of the Drava Division District, Slovenian commanders of regiments in Slovenia, as well as exclusive use of Latin alphabet. Partly these complaints were still possible in 1919 and 1920. However, the military authorities soon put a stop to them and only those individuals who were able to adapt completely to the dominant Serbian military system were able to succeed in the joint army. Nevertheless, in Slovenia the military occupations were highly desired immediately after World War I.

1.01
Prejeto 12. 12. 2011

UDK 929Hodža J.:329.1"1925/1929"

Mateja Ratej*

Dr. Jakob Hodžar – poslanec Slovenske ljudske stranke v Narodni skupščini v letih 1925–1929

IZVLEČEK

Avtorica se v razpravi ukvarja s političnim delovanjem Jakoba Hodžarja, poslanca Slovenske ljudske stranke za celjski okraj v Narodni skupščini v Beogradu v letih 1925–1929. Med drugim namenja pozornost Hodžarjevi dejavnosti ob pretresanju zakona o državnih tožilcih (pravdnikih) v skupščinskem Zakonodajnem odboru, kjer so poslanci Jugoslovanskega poslanskega kluba spomladi 1925 zaradi spremembe politike Stjepana Radića in posledične opustitve odločne avtonomistične politike pri Slovenski ljudski stranki izvajali glavni politični pritisk proti centralistični državni ureditvi prve jugoslovanske države. Razprava obravnava tudi Hodžarjev prispevek k oblikovanju enotnega kazenskega zakonika v Zakonodajnem odboru Narodne skupščine v letih 1926–1927.

Ključne besede: Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Slovenska ljudska stranka, Jakob Hodžar, Zakonodajni odbor Narodne skupščine, kazenski zakonik 1929

ABSTRACT

DR. JAKOB HODŽAR – SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY'S MEMBER OF THE NATIONAL ASSEMBLY BETWEEN 1925 AND 1929

In the following discussion the author focuses on the political activities of Jakob Hodžar, the Slovenian People's Party's Celje district member of the National Assembly in Belgrade between 1925 and 1929. Among other issues the author explores Hodžar's activities during the debate about the Public Prosecutors Act in the Legislative Committee of the Assembly, where in the spring 1925 the members of the Assembly belonging to the Yugoslav Parliamentary Group exercised the main political pressure against the centralist state regime of the First Yugoslav State due to the altered policies of Stjepan Radić and the consequent abandonment of decisive autonomist policy in the Slovenian People's Party. The discussion also focuses on Hodžar's contribution to the formation of a unified criminal code in the Legislative Committee of the National Assembly in 1926 and 1927.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Slovenian People's Party, Jakob Hodžar, Legislative Committee of the National Assembly, criminal code 1929

---

* **Dr., znanstvena sodelavka, Znanstveno raziskovalni center SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov mratej@zrc-sazu.si**

Na drugih skupščinskih volitvah v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje SHS) februarja 1925 so najboljše rezultate dosegle velike stranke s strnjeno volilno bazo na sklenjenih območjih, zato je poleg Narodne radikalne stranke kot absolutne zmagovalke v državnem okviru uspešen nastop na volitvah beležila tudi Slovenska ljudska stranka, ki je prvič zmagala v mestni občini Ljubljana.¹ V Sloveniji je dosegla 56,3 odstotka glasov volivcev (približno 5 odstotkov v državnem merilu), in čeprav je glede na volilni rezultat iz leta 1923 nekoliko nazadovala, je v Narodni skupščini prejela 20 mandatov od 26 slovenskih – s tem je ohranila položaj najmočnejše slovenske politične stranke in četrte najmočnejše v državi.² V mariborskem volilnem okrožju je Slovenska ljudska stranka dosegla 52,9 odstotka glasov volivcev in s tem 11 mandatov; med novoizvoljenimi poslanci je bil poleg Andreja Bedjaniča, Franja Žebota, Josipa Hohnjeca, Josipa Škoberneta, Josipa Klekla, Geze Šiftarja, Vladimirja Pušenjaka, Andreja Gosarja, Štefana Faleža in Ivana Vesenjaka v celjskem volilnem okraju izvoljen tudi Jakob Hodžar.³

Promovirani pravnik se je rodil leta 1889; sprva je bil sodnik in državni tožilec (tedanji izraz – pravdnik), nato pa je zaradi želje po povečanju dohodkov, s katerimi bi lažje preživel svojo številno družino, odprl odvetniško pisarno.⁴ Po nastopu kraljeve diktature leta 1929 je postal član upravnega odbora celjske podružnice Oblastne hranilnice mariborske oblasti,⁵ po drugi svetovni vojni pa je bil imenovan za sodnika in nato za predsednika okrajnega sodišča v Trbovljah; kot takšen je bil, denimo, predsednik okrajne volilne komisije za volitve v Ustavodajno skupščino leta 1946.⁶

Kmalu po nastopu poslanskega mandata je dobil Jakob Hodžar priložnost pokazati svojo strokovno podkovanost, ko je maja in junija 1925 sodeloval v odseku Zakonodajnega odbora Narodne skupščine za proučevanje zakona o ureditvi sodišč. Pri tem so pomen njegovim predlogom odvzemali predstavniki koalicije s tem, ko so jih pogosto označevali kot poskuse obstrukcije.⁷ Vendarle je bil sprejet poslanec

¹ Slovenec, 3. 2. 1925, str. 1, Bela Ljubljana je govorila; Branislav Gligorijević: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*. Beograd 1979 (dalje Gligorijević, *Parlament i političke stranke*), str. 188; Bojan Balkovec: *Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920–1938, s posebnim poudarkom na Sloveniji*. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana 1997 (dalje Balkovec, *Parlamentarne volitve*), str. 65.

² Ferdo Čulinović: *Jugoslavija između dva rata, 1. del*. Zagreb 1961 (dalje Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*), str. 455; Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, str. 195.

³ Slovenec, 11. 2. 1925, str. 2, Izvoljeni kandidati v Sloveniji; Franc Erjavec: *Volitve v Narodno skupščino 8. februarja v Sloveniji*. V: *Socialna misel*, IV, 1925, str. 39.

⁴ Naša Straža, 17. 6. 1925, str. 3, Velik uspeh poslanca dr. Hodžarja.

⁵ Uradni list Dravske banovine, št. 106/24. 10. 1929, str. 813. /www.sistory.si/

⁶ Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, št. 44/17. 10. 1945, str. 208; Ur. list Ljudske Republike Slovenije, št. 64/21. 9. 1946, str. 314. /www.sistory.si/

⁷ Slovenec, 19. 5. 1925, str. 2, Zakonski načrt o ureditvi sodišč; prav tam, 21. 5. 1925, str. 1; prav tam, 27. 5. 1925, str. 2, Razprava o sodnijskem zakonu; prav tam, 28. 5. 1925, str. 2, Neodvisnost sodnikov na zahtevo sodnikov rešena; prav tam, 29. 5. 1925, str. 3, Odsek za zakon o sodnikih.

predlog, da se veliko mariborsko okrožno sodišče razdeli na okrajna sodišča Ormož, Ljutomer, Gornja Radgona, Murska Sobota in (Dolnja) Lendava.⁸ Zakon o ureditvi sodišč, ki je dopolnil nekatere prejšnje, je bil sprejet septembra 1928 ter spremenjen januarja 1929 po oblikovanju šestojanuarskega režima.⁹ Ker je bil zakon sprejet za časa vlade strankinega vodje Antona Korošca, so ga v Slovenski ljudski stranki sprejeli z odobravanjem.¹⁰

Narava Zakonodajnega odbora Narodne skupščine prve jugoslovanske države je bila specifična in jo velja podrobneje pojasniti. Po sprejetju vidovdanske ustave poleti 1921 Ustavodajna skupščina ni bila razpuščena, temveč je bila preimenovana v Narodno skupščino. Način preoblikovanja Ustavodajne v Narodno skupščino je bil določen z Zakonom o volitvah v Začasnem narodnem predstavništvu, v skladu s katerim je imela Narodna skupščina okrnjene pristojnosti (poslanci so lahko sprejemali samo zakone, ki so bili v tesni zvezi z ustavo, oziroma nujne finančne zakone). Skupaj z njo je bil zato oblikovan Zakonodajni odbor, na katerega je v skladu s 133. členom ustave prešel dovršen del zakonodajnih pristojnosti; bil je nekakšna Narodna skupščina v malem, oblikovan zato, da bi olajšal delo v zvezi z izenačevanjem zakonodaje.¹¹

Problem izenačevanja zakonodaje je bil v Kraljevini SHS pereč problem, saj nobena od evropskih držav, oblikovanih po prvi svetovni vojni, ni imela tako raznovrstne zakonodaje kot prva jugoslovanska država. Številna pravna vprašanja so se reševala na šest različnih načinov, kolikor je bilo v državi pravnih področij: posebni pravni predpisi so tako veljali v Srbiji, v Črni gori, na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini in v Vojvodini, kjer so veljali madžarski, v Dalmaciji in Slovenji pa avstrijski zakoni. Zakonodajni odbor Narodne skupščine je deloval neodvisno od nje, člani odbora pa so bili za svoje delo odgovorni vladi. Temeljna naloga Zakonodajnega odbora je torej bila likvidacija pravnega provizorija in priprava zakonskih predlogov o poenotenju zakonodaje, kar pa se je spričo pogostih menjav vlade in drugih posebnosti notranjepolitične dinamike prve jugoslovanske države izkazalo za izjemno težavno nalogo.¹²

Poleti 1925 so se parlamentarne stranke v Narodni skupščini intenzivno ukvarjale z afero Thurn-Taxis, ki jo je sprožil ukrep pravosodnega ministra Eda Lukinića iz Samostojne demokratske stranke o ukinitvi prisilne državne uprave (t. i. nacionalizacijskega sekvestra) nad hrvaškim veleposestvom Thurn-Taxis in prenosu premoženja na Urad za izkoriščanje gozdov v Beogradu.¹³ V skupščinski komisiji, ki je

⁸ Prav tam, 13. 6. 1925, str. 2, Zakon o sodnikih; Naša Straža, 17. 6. 1925, str. 3, Velik uspeh poslanca dr. Hodžarja.

⁹ Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, knj. 2. Zagreb 1959 (dalje Čulinović, Državnopravna historija), str. 315–316.

¹⁰ Slovenec, 5. 8. 1928, str. 2, SLS in sodniški zakoni.

¹¹ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ljubljana 1925 (dalje Ustava), str. 55; Gligoričević, Parlament i političke stranke, str. 114 in 362.

¹² Čulinović, Državnopravna historija, str. 308.

¹³ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, str. 461–462; France Kresal: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998, str. 83–84.

preiskovala zadevo Thurn-Taxis, je stališča Jugoslovanskega kluba, katerega del so bili poslanci Slovenske ljudske stranke, kot promovirani pravnik strokovno utemeljeno zastopal Jakob Hodžar. Njegova prizadevanja za izročitev Lukinića sodišču, ki so temeljila na Hodžarjevem prepričanju, da je Lukinić s svojim ukrepom oškodoval nacionalne interese države – *»se ni niti malo potrudil, kako rešiti to zamotano vprašanje v korist države, a ne v prid Thurn-Taxisa«* –, po pričakovanjih niso bila uspešna. Ne glede na to je afera Thurn-Taxis slabo vplivala na položaj Samostojne demokratske stranke v vladi.¹⁴

Brezkompromisna centralistična pogajalska izhodišča radikalnega voditelja Nikole Pašića, na podlagi katerih je spomladi 1925 sklenil sporazum s Stjepanom Radićem, so vodstvu Slovenske ljudske stranke v drugi polovici leta 1925 oteževala približevanje politiki srbske Narodne radikalne stranke, največje parlamentarne stranke v državi.¹⁵ Kljub odločnim zaključnim besedam razpravljavca Jugoslovanskega kluba Antona Sušnika v Narodni skupščini ob sprejemanju vladne deklaracije – *»vladi se izreka popolno nezaupanje«*¹⁶ – pa vstop Hrvatske seljačke stranke v vladno koalicijo za Slovensko ljudsko stranko ni bil brez političnih koristi. Razen Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije, katerega del je bila Slovenska ljudska stranka, je namreč razpadel tudi Narodni blok, ki sta ga tvorili Samostojna demokratska stranka in Narodna radikalna stranka.¹⁷

V teku spremembe politike Slovenske ljudske stranke v drugi polovici leta 1925 so predstavniki Jugoslovanskega kluba v Zakonodajnem odboru Narodne skupščine ob pretresu predlogov o državnem tožilstvu/pravdnictvu (Andrej Gosar, Jakob Hodžar) in o tisku (Josip Hohnjec, Franc Smodej)¹⁸ izvajali glavni politični pritisk proti centralistični državni ureditvi. Zaradi vstopa Stjepana Radića v vlado, posledičnega omehčanja avtonomistične politike Slovenske ljudske stranke in želje njenega vodstva po približevanju vladi v javnosti namreč niso želeli izpostavljati svoje opozicijske drže.¹⁹ Razumljivo je, da so bili omenjeni proticentralistično razpolo-

¹⁴ Slovenec, 31. 7. 1925, str. 4–5; prav tam, 4. 8. 1925, str. 2; prav tam, 5. 8. 1925, str. 5; prav tam, 7. 8. 1925, str. 4–5; prav tam, 8. 8. 1925, str. 2; prav tam, 12. 8. 1925, str. 2, Govor Jakoba Hodžarja v Narodni skupščini; prav tam, 11. 12. 1925, str. 2, Lukinićeva afera pred Narodno skupščino.

¹⁵ Anton Korošec: Pismo iz Francije. V: Slovenski gospodar, 27. 8. 1925, str. 1–2; Jutro, 30. 8. 1925, str. 1, Dr. Korošec v Evians les Bains; prav tam, 1. 9. 1925, str. 1, Radićevci napovedujejo vstop Stjepana Radića v vlado; prav tam, 2. 9. 1925, str. 1, Razčiščevanje političnih vprašanj; prav tam, 5. 9. 1925, str. 1, Razburjenje v SLS.

¹⁶ Stenografske beleške Narodne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje Stenografske beleške Narodne skupščine), št. 49, 22. 7. 1925, 40. redno zasedanje, str. 496–501; Slovenec, 26. 7. 1925, str. 1, Konec debate o vladni deklaraciji.

¹⁷ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 204–206.

¹⁸ Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd, 1925 (dalje Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine), Zasedanja z dne 24. 6. 1925, str. 204–212; 27. 6. 1925, str. 241–245; 7. 7. 1925, str. 291; 8. 7. 1925, str. 299–301; 29. 7. 1925, str. 307; 1. 8. 1925, str. 342–343 in 366.

¹⁹ Slovenec, 27. 7. 1926, str. 2, Dr. Korošec v Domžalah; Jutro, 28. 7. 1926, str. 2, Dr. Korošec o svoji zavoženi politiki; Kmetški list, 28. 7. 1926, str. 1–2, Nekaj pojasnil na govor dr. Korošca.

ženi poslanci pri uveljavljanju svojih predlogov v Zakonodajnem odboru v bistvenih poudarkih neuspešni.²⁰

Ob pretresu Zakona o državnih tožilcih/pravdnikih v Zakonodajnem odboru Narodne skupščine 18. in 23. junija 1925 sta tako Jakob Hodžar in Andrej Gosar nasprotovala predvidenim povečanim pristojnostim za sodnike v razmerju do državnih tožilcev/pravdnikov. Hodžar je zakonski predlog ocenil kot zastarel – »*Če vidite na njem kaj modernega, vam čestitam!*« –, ker ni zagotavljal neodvisnega sodstva in ker sprememb ni predvideval tudi za Srbijo. Menil je, da predlog državne tožilce/pravdnike spreminja v policijske uradnike pravosodnega ministra, pri čemer ne gre spregledati, da je bil minister za pravosodje takrat prvak slovenskih demokratov Gregor Žerjav, za vodstvom Slovenske ljudske stranke pa je bilo obdobje hujših političnih preganjanj med volilno kampanjo za skupščinske volitve februarja 1925. Andrej Gosar je v razpravi vlado obtožil svojevoljnega ravnanja, saj Zakon o državnih tožilcih/pravdnikih po njegovem mnenju ni bil oblikovan v smislu izenačevanja zakonodaje na področju pravosodja.²¹ Zakon o državnem tožilstvu je bil sprejet novembra 1928 in spremenjen marca 1929 v skladu z okoliščinami šestojanuarskega režima.²²

Državno tožilstvo/pravdnništvo je bilo od sodišč neodvisen državni organ, ki je v kazenskem postopku ščitil interese države, po poročilu novomeških pravnikov, pristašev Slovenske ljudske stranke, pa je bilo jeseni 1924 v Sloveniji med 290 nastavljenimi sodniki in državnimi tožilci/pravdniki le 24 (tj. 8 odstotkov) strankinih pristašev. Hodžarjevo držo v Zakonodajnem odboru Narodne skupščine ob pretresu zakona o državnih tožilcih/pravdnikih, ki je bil na seji plenuma odbora sprejet konec junija 1925, in v odseku Zakonodajnega odbora za proučevanje zakona o ureditvi sodišč je tako treba razumeti tudi v luči majhnega vpliva Slovenske ljudske stranke na pravosodje v Sloveniji in strankinega posledičnega interesa po njegovi politični neodvisnosti.²³

Poslanci Slovenske ljudske stranke v Narodni skupščini so se leta 1925 ukvarjali tudi s problemom urejanja pravnega položaja invalidov, ki ga je leta 1924 s predložitvijo predloga invalidskega zakona začela obravnavati Davidovičeva vlada, katere del je bila Slovenska ljudska stranka.²⁴ Skupaj s poslanci Jugoslovanskega kluba (Franc Kremžar, Andrej Gosar, Fran Kulovec, Franjo Žebot) je Jakob Hodžar ob predložitvi predloga zakona vlade Nikole Pašića spomladi in jeseni 1925 v Narodni

²⁰ Slovenec, 14. 5. 1925, str. 2, Reakcionarni zakonski načrt o državnih pravdnikih.

²¹ Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine, Zasedanja z dne 18. 6. 1925, str. 110–121; 23. 6. 1925, str. 161–169. Gl. tudi prav tam, 19. 6. 1925, str. 125–127.

²² Čulinović, Državnopravna historija, str. 316.

²³ Pokrajinski arhiv Maribor, fond Anton Korošec, Spisek pristašev Slovenske ljudske stranke med sodniki, državnimi pravdniki in naraščajem na območju Slovenije, 6. 10. 1924; Slovenec, 24. 6. 1925, str. 2, Reakcionarni vladni načrti v zakonodajnem odboru; Jelka Melik: Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929. Ljubljana 1994, str. 40.

²⁴ Slovenec, 7. 8. 1924, str. 1–2, Vladna deklaracija; Jutro, 7. 8. 1924, str. 2, Program Davidovičeve vlade.

skupščini skladno s tedanjim opozicijskim položajem Slovenske ljudske stranke do predloga zavzel odklonilno stališče; poslanci Jugoslovanskega kluba so v Narodni skupščini znova predstavili načrt iz leta 1924, ki je opozarjal na nujnost pravne izenačitve statusa vojnih invalidov.²⁵ V uradnem glasilu Slovenske ljudske stranke *Slovenec* so zapisali, da je Hodžar med »neprestanim«²⁶ smejanjem in norčevanjem Radičevih pristašev »sijajno«²⁷ branil pravice invalidov: »Kot jurist je v živahnem in temperamentnem govoru dokazal, da je zakonski načrt polovičarski in da bo invalidom več škodil kakor koristil.«²⁸

Opozicijske stranke so 24. marca 1926 ministroma za zunanje zadeve in za finance Momčilu Ninčiču in Milanu Stojadinoviču predložile interpelacijo zaradi suma o korupcijski dejavnosti sina Nikole Pašiča in nekaterih članov vlade iz Narodne radikalne stranke. V njej so od vlade zahtevali imenovanje skupščinske komisije za raziskavo primerov nelegalnega poslovanja v državni upravi in pripravo osnutka zakona proti korupciji – interpelacija je bila na dnevni red sej Narodne skupščine uvrščena šele 14. maja 1926.²⁷ Medtem so poslanci Hrvatske seljačke stranke v začetku aprila 1926 od predsednika vlade Nikole Pašiča zahtevali takojšen sklic Narodne skupščine, kar je bil zadosten razlog za Pašičev odstop, vendar je Nikola Uzunović 8. aprila 1926 prevzel vodenje vlade v skorajda nespremenjeni sestavi.²⁸ Jakob Hodžar je bil od maja 1926 član odbora za proučevanje zakonskega predloga o preprečevanju korupcije.²⁹

Sekcija Zakonodajnega odbora za novi kazenski zakonik, katere član je bil tudi Hodžar, je začela aprila 1926 obravnavati načrt zakonika.³⁰ Po zedinjenju leta 1918 se je različnost pravnih področij posebno kazala prav na področju kazenskega prava, zato je vlada februarja 1919 razširila dele srbskega kazenskega zakonika na vse državno ozemlje. Prednačrti novega zakonika so bili izdelani v letih 1921–1922, nato pa je delo zastalo do leta 1926. Ker Narodna skupščina dela ni dokončala, je bil novi kazenski zakonik objavljen kmalu po nastopu šestojanuarskega režima

²⁵ Slovenski gospodar, 7. 5. 1925, str. 1, Invalidski zakon; Slovenec, 28. 5. 1925, str. 1, P-P režim proti invalidom; Naša Straža, 3. 6. 1925, str. 1, Vlada proti invalidom; Slovenec, 11. 6. 1925, str. 1, Invalidski zakon; prav tam, 22. 10. 1925, str. 2, Iz Jugoslovanskega kluba; prav tam, 23. 10. 1925, str. 2, Invalidski zakon pred skupščino; prav tam, 25. 10. 1925, str. 7, Za pravice invalidov – posebno mišljenje Jugoslovanskega kluba; prav tam, 31. 10. 1925, str. 1, Vladna večina sprejela invalidski zakon v načelu; prav tam, 5. 11. 1925, str. 5, Govor poslanca Kremžarja v Narodni skupščini o priliki načelne razprave o invalidskem zakonu; Naša Straža, 13. 11. 1925, str. 1–2; prav tam, 16. 11. 1925, str. 1; prav tam, 18. 11. 1925, str. 1, R–R vlada in invalidi – govor Poslanca Žebota; Slovenec, 14. 11. 1925, str. 1, Invalidski zakon sprejet.

²⁶ Slovenec, 11. 11. 1925, str. 2, Dr. Hodžar sijajno brani pravice invalidov.

²⁷ Prav tam, 25. 3. 1926, str. 1, Interpelacija opozicije o aferah Rade Pašiča; Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 220–221.

²⁸ Slovenec, 9. 4. 1926, str. 1, Imamo vlado; prav tam, 15. 4. 1926, str. 2, Sestanek voditeljev opozicije; Čulinović, Jugoslavija između dva rata, str. 485.

²⁹ Slovenec, 28. 5. 1926, str. 1, Narodna skupščina.

³⁰ Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine, Zasedanja z dne 27. 4. 1927, str. 278, 282; 28. 4. 1927, str. 287; 29. 4. 1927, str. 302–308, 311; Slovenec, 13. 6. 1926, str. 2, Razpravljanje o načrtu kazenskega zakonika.

januarja 1929.³¹ Novi kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije sodil med tehnično boljše pripravljene kazenske zakonike tistega časa, vsebinsko pa med najmodernejše kazenske zakone, ki so upoštevali nova dognanja pravne znanosti, vendar je hkrati določal tudi smrtno kazen.³²

Reforma kazenskega prava je bila del kulturnega programa Slovenske ljudske stranke v smislu izvajanja državne verske vzgoje za izgraditev družbe na katoliški duhovni podlagi: »*Policijska država je le zavračala zločine z zunanjo kaznijo, pravna država s strogim povračilom, kulturna država pa si stavlja visok cilj npravno poboljšati in vzgojiti zločinca za dobrega državljana. Samoobsebi je umevno, da mora vera v taki državi, ki si stavi take eminentno etične cilje, pridobiti večji vpliv.*«³³ Jugoslovanski klub – in v njegovem okviru tudi Jakob Hodžar –se je v teku sprejemanja kazenskega zakonika neuspešno zavzemal za ukinitvev smrtno kazni.³⁴ Še več, ukinitvev smrtno kazni je bila ena od programskih smernic Slovenske ljudske stranke že v programskem načrtu Andreja Gosarja iz leta 1922. Pripadnik levega strankinega krila in poslanec Jugoslovanskega kluba je kot sourednik katoliškega mesečnika za socialna in kulturna vprašanja *Socialna misel* v njem objavil osnutek strankinega političnega programa z željo, da bi zainteresirano javnost spodbudil k razpravi o oblikovanju »*širokopoteznega katoliškega teoretičnega in praktičnega akcijskega programa za javno življenje v po vojni nastalih razmerah*«, ki bi predstavljal dopolnitev in nadgradnjo ustavnemu načrtu Slovenske ljudske stranke (avtonomističnemu programu) iz leta 1921. Z avtonomističnim programom usklajen Gosarjev načrt je bil pred skupščinskimi volitvami leta 1923 potrjen v programski brošuri 'Sodite po delih! Vsem, ki so dobre volje! Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost', ki je predstavljala osrednji politični program Slovenske ljudske stranke v dvajsetih letih 20. stoletja.³⁵

Med drugim je kazenski zakonik iz leta 1929 sodniku puščal večji manevrski prostor pri določanju kazni in manjšo vezanost na prejšnje meje kazenskih sankcij. Kot je ugotavljal pravni teoretik in univerzitetni profesor Aleksander Maklecov po sprejetju zakonika leta 1929, je ta sodniku podeljeval vlogo vršilca socialne funkcije prava, mu torej nalagal ne le dolžnost, da ugotovi dejanje in krivdo storilca ter določi zakonito kazen, marveč da pri odmeri kazni upošteva tudi motive, nagnjenja in značaj storilca, njegovo prejšnje življenje ter osebne in finančne razmere.³⁶

³¹ Sergij Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1996, str. 512.

³² Čulinović, *Državnopravna historija*, str. 317; Jelka Melik: *Kazensko pravo v prvi Jugoslaviji*. V: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov*. Ljubljana 2007, str. 211.

³³ Josip Jeraj: *Politično udejstvovanje katoličanov*. V: *Peti katoliški shod v Ljubljani 1923*. Ljubljana 1924, str. 244.

³⁴ Slovenec, 11. 5. 1926, str. 1, Smrtna kazen ostane; prav tam, 28. 4. 1927, str. 1, Seja zakonodajnega odbora – Jugoslovanski klub edini proti smrtni kazni.

³⁵ Andrej Gosar: *Načrt političnega programa*. V: *Socialna misel*, 1922, str. 185–189.

³⁶ Aleksander Maklecov: *Novo kazensko pravo Kraljevine SHS. Idejne osnove reforme*. V: *Slovenski pravnik*, 1929, št. 7–8, str. 188.

Z nekaterimi modifikacijami je kazenski zakonik Kraljevine Jugoslavije iz leta 1929 v bistvenih določbah veljal vse do razpada države leta 1941.³⁷ Oktobra 1946 je bil sprejet Zakon o razveljavljenju pravnih predpisov, izdanih pred 6. aprilom 1941 in med sovražno okupacijo. Po njegovi uveljavitvi so se predvojni predpisi glede posameznih vprašanj smeli uporabljati le kot pravno pravilo. Omenjeni zakon je izrecno določil, da se smejo pravna pravila samo uporabljati, državni organi pa s temi predpisi ne smejo utemeljevati svojih določb. Na opisani podlagi je takoj po drugi svetovni vojni delovalo tudi kazensko pravosodje.³⁸

Ko so člani sekcije Zakonodajnega odbora za novi kazenski zakonik konec aprila 1926 znova začeli obravnavati temo, so imeli pred seboj načrt kazenskega zakonika, napisan na podlagi srbskega predloga iz leta 1910 in predloga iz leta 1922. Jakob Hodžar se je ustavil ob dejstvih, da je preteklo več kot tri leta, odkar se je nazadnje sestala komisija za novi načrt kazenskega zakonika ter da so končni načrt zakonika izdelali trije Srbi brez sodelovanja Hrvatov in Slovencev. Predlagal je, da se v delo komisije vključi tudi slovenski pravnik Metod Dolenc, odbor pa naj za nadaljevanje svojega dela pridobi tudi mnenja vseh pravnih fakultet, pomembnih pravnih strokovnjakov in teoretikov prava o novem načrtu. Hodžarjevi predlogi so bili zavrjnjeni.³⁹

Podobno kritičen je bil Jakob Hodžar na seji odbora 5. maja 1926, ko je trdil, da je načrt kazenskega zakonika izdelan površno, da med drugim vsebuje prikrite napade na poslansko imuniteto in da ne izključuje kulturnobojnih tendenc glede na to, da še zmeraj vsebuje sporni kancelparagraf.⁴⁰ Šlo je za določbo 12. člena vidovdanske ustave, po kateri je bilo predstavnikom verskih skupnosti prepovedano strankarsko delovanje v bogoslužju in v besedilih verskega značaja. Kljub velikemu nasprotovanju Slovenske ljudske stranke je bila določba vnesena v ustavo na pritisk predstavnikov Jugoslovanske demokratske stranke.⁴¹ Hodžar je na omenjeni seji ponovno pozval, da se zakonski načrt umakne iz razprave in se znova vrne šele, ko bo usklajen s kazenskimi zakoni vseh pravnih področij v državi. Poslančevi predlogi so bili znova zavrjnjeni.⁴²

Sredi junija 1926 je Hodžar na seji Zakonodajnega odbora za proučevanje načrta kazenskega zakonika vztrajal pri trditvi, da koalicija onemogoča delo odbora, in protestiral, ker so morali opozicijski člani odbora po cele ure čakati na začetek seje: »*Vladni večini ni do resnega dela in hoče na neodpustljivo površen način sprejeti tako važen zakon, kakor je kazenski zakonik.*«⁴³ Jakob Hodžar je 15. junija 1926 na

³⁷ Jelka Melik: V imenu njegovega veličanstva kralja. Ljubljana 2000, str. 26.

³⁸ Roman Ferjančič: Delovanje pravosodja LRS v obdobju ljudske demokracije (1945–1950). V: Brezpravje; slovensko pravosodje po letu 1945. Ljubljana 1998, str. 34.

³⁹ Slovenec, 28. 4. 1926, str. 2, Nov načrt kazenskega zakonika.

⁴⁰ Prav tam, 6. 5. 1926, 2, Seja odseka za kazenski zakon.

⁴¹ Ustava, str. 7; Jurij Perovšek: Kanzelparagraf. V: Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941. Ljubljana 1997, str. 263.

⁴² Slovenec, 6. 5. 1926, str. 2, Seja odseka za kazenski zakon.

⁴³ Prav tam, 13. 6. 1926, str. 2, Razpravljanje o načrtu kazenskega zakonika.

seji Zakonodajnega odbora vendarle beležil uspešen nastop. Nastopil je proti 76. členu načrta kazenskega zakonika, ki je po njegovem mnenju predstavljal napad na poslansko imuniteto, saj je določal, da se lahko poslanca po prenehanju poslanskega mandata neovirano kazensko preganja. Hodžar je predlagal izbris omenjenega člena, kar je tudi dosegel.⁴⁴

Nato pa je Jakob Hodžar v začetku julija 1926 zablestel z govorom na seji Zakonodajnega odbora, ko je bil na dnevnem redu vladni predlog Zakona o centralni upravi. Ker odstira strankin pogled na parlamentarno demokracijo in na jugoslovansko (politično) stvarnost, navedimo Hodžarjeve misli obširneje: »V moderni državi mora ljudstvo stopiti do države iz pasivnega v aktivno razmerje. Ljudstvo ne sme biti masa, ki se vlada, marveč mora državo smatrati kot svojo državo, njene zadeve kot svoje zadeve. Zato zahtevamo samoupravo ljudstva. Kot resnični demokrati ne moremo priznati, da bi bil med državno upravo in samoupravo ljudstva kontrast v subjektu uprave. /.../ Zakonski predlog sam je zelo površno sestavljen in je prosto naštevanje mogočih in nemogočih funkcij centralne uprave brez omejitve njenih kompetenc napram samoupravnim vladam. Zato izjavljam, da bodo poslanci Jugoslovanskega kluba glasovali proti predlogu.«⁴⁵

Po neuspešnih poskusih oblikovanja Zakona o centralni upravi leta 1921 in 1923 je vladni kabinet Nikole Uzunovića predlog omenjenega zakona maja 1926 ponovno predložil v obravnavo Zakonodajnemu odboru Narodne skupščine.⁴⁶ Čeprav se poslanci Slovenske ljudske stranke 2. junija 1926 niso izrekli za podaljšanje delovanja Zakonodajnega odbora, ki je krčil zakonodajno funkcijo Narodne skupščine,⁴⁷ so bili s končnim besedilom Zakona o centralni upravi ob njegovem sprejetju v odboru marca 1927 zadovoljni.⁴⁸ Stališče Slovenske ljudske stranke do vladnega predloga zakona ob koncu leta 1926 in v začetku leta 1927 ni bilo izključno posledica taktičnega približevanja vladi, temveč prizadevanj za doseg čim večjih samoupravnih pristojnosti v oblasteh.⁴⁹

Sredi novembra 1926 je potekala zadnja seja Zakonodajnega odbora, na kateri so člani razpravljali o načrtu novega kazenskega zakonika, vendar Jakob Hodžar na njej ni nastopal.⁵⁰ Po smrti Nikole Pašića konec leta 1926 in po izstopu Hrvatske

⁴⁴ Prav tam, 16. 6. 1926, str. 1, Razprava o kazenskem zakoniku.

⁴⁵ Prav tam, 3. 7. 1926, str. 1, Zakon o centralni upravi.

⁴⁶ Arhiv Jugoslavije, fond Jovan Jovanović Pižon, št. 80, fasc. 30, Načrt zakona o centralni upravi, 22. 10. 1921; prav tam, fond Narodna skupščina Kraljevine Jugoslavije, št. 72, fasc. 7/15, Predlog zakona o centralni upravi, 31. 12. 1923; prav tam, 12. 5. 1926; Slovenec, 3. 7. 1926, str. 1, Zakon o centralni upravi; prav tam, 4. 7. 1926, str. 1, Dr. Gosar proti vladnemu načrtu o centralni upravi; prav tam, 25. 11. 1926, str. 1, Zakon o centralni upravi – govor poslanca Smodeja.

⁴⁷ Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 228.

⁴⁸ Slovenec, 5. 3. 1927, str. 1, Zakon o centralni upravi v zakonodajnem odboru sprejet.

⁴⁹ Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Kraljevine SHS, 1. knjiga 1926–1927, Pretres zakona o centralni upravi, 13. 11. 1926; prav tam, 20. 11. 1926; prav tam, 24. 11. 1926; prav tam, 26. 11. 1926; prav tam, 26. 1. 1927, str. 124–125, 139–142, 147–150, 162–165, 194–197, 203; Slovenec, 27. 11. 1926, str. 2, Razprava o zakonu o centralni upravi.

⁵⁰ Slovenec, 11. 11. 1926, str. 1, Kazenski zakonik.

seljačke stranke iz vladne koalicije je načelnik Slovenske ljudske stranke Anton Korošec kljub izpričanemu odporu do politične osebnosti Pašičevega naslednika Nikole Uzunovića⁵¹ pristal na razširitev pristojnosti oblastnih samouprav kot na izhodišče za uveljavitev prave avtonomije in 1. februarja 1927 potrdil vstop Slovenske ljudske stranke v vlado.⁵² Ministri Slovenske ljudske stranke so imeli v Uzunovićevi vladi širši manevrski prostor delovanja kot poleti 1924 v vladi Ljubomirja Davidovića, ko je Narodna radikalna stranka predstavljala močno opozicijo.⁵³ V začetku leta 1927 jih je k povečani dejavnosti sililo uvajanje oblastne samouprave v Sloveniji in prizadevanje za rešitev problema financiranja oblastnih samouprav; med drugim so ljubljanski borzi priskrbeli dovoljenje za poslovanje z devizami.⁵⁴

Vodstvo Slovenske ljudske stranke je pred oblikovanju oblastne samouprave v Sloveniji pokazalo veliko zanimanje za vladni položaj, vendar je ta od vodstva zahteval tudi precejšnja odstopanja od načelnih stališč stranke.⁵⁵ Poslanski klub Narodne radikalne stranke je v Narodni skupščini štel 142 poslancev, Jugoslovanski klub pa 20,⁵⁶ zaradi česar so poslanci Slovenske ljudske stranke glasovali ali v nasprotju s svojimi načeli ali pa s svojimi predlogi niso uspeli zaradi številčne premoči poslanskega kluba koalicijske partnerice. Najznačilnejši je bil primer opozicijskega predloga Zakona proti korupciji v anketnem odboru Narodne skupščine 10. februarja 1927, za sprejetje katerega se je Slovenska ljudska stranka v vladi Ljubomirja Davidovića aktivno zavzemala.⁵⁷

⁵¹ Govor Josipa Hohnjeca ob sprejemanju deklaracije vlade Nikole Pašiča. V: Stenografske beleške Narodne skupščine, št. 54, 28. 7. 1925, 45. redno zasedanje, str. 646–647; Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1, Proračunski govor dr. Antona Korošca; Slovenski narod, 20. 4. 1926, str. 1, Shod dr. Korošca v Subotici.

⁵² Slovenec, 2. 2. 1927, str. 1, Nastop nove vlade; Jutro, 17. 2. 1927, str. 1, Velik govor Svetozarja Pribičevića v Narodni skupščini; Kmeti list, 4. 5. 1927, str. 1, Govor Stjepana Radića na sestanku v Ptuj; Ivan Ribar: Politički zapisi. Beograd 1948, str. 194.

⁵³ Nadškofjski arhiv Ljubljana, A. B. Jeglič, Dnevnik, 2. 2. 1927; Slovenec, 6. 2. 1927, str. 1, Dr. Kulovec za po živinski kugi prizadete kraje; prav tam, 6. 2. 1927, 2, Delo naših ministrov; prav tam, 9. 2. 1927, str. 1, Dr. Kulovec za potrebe kmetskega stanu; prav tam, 11. 2. 1927, str. 1, Nameravano inozemsko investicijsko posojilo; prav tam, 12. 2. 1927, str. 1, Prva posledica zmage SLS; Jutro, 15. 2. 1927, str. 2, Kako klerikalci gradijo ceste.

⁵⁴ Slovenec, 9. 4. 1927, str. 1, Ljubljanska borza je dobila pravico trgovanja z devizami; Franc Gabrovšek (glavni tajnik Slovenske ljudske stranke): Dva meseca v vladi. V: Socialna misel, VI, 1927, str. 97–99.

⁵⁵ Slovenec, 1. 2. 1927, str. 1, Pred novo vlado; prav tam, 3. 2. 1927, str. 1, Državopolitične smernice SLS; prav tam, 4. 2. 1927, str. 1, Pred parlamentom; Jutro, 4. 2. 1927, str. 2, Svetozar Pribičević o politiki dr. Korošca; Slovenec, 6. 2. 1927, str. 2, Generala za prometnega ministra; Franjo Žebot: Kako je z novo vlado v Beogradu? V: Slovenski gospodar, 10. 2. 1927, str. 1; Slovenec, 13. 2. 1927, str. 2, Hrvatski federalisti o vstopu SLS v vlado.

⁵⁶ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, str. 455.

⁵⁷ Jutro, 3. 2. 1927, str. 1, Sodni dan za klerikalno politiko v finančnem odboru; Slovenec, 10. 2. 1927, str. 1, Zmaga odločnega stališča SLS; Jutro, 10. 2. 1927, str. 1, Zmaga korupcije v anketnem odboru; Slovenec, 11. 2. 1927, str. 1, Izjava dr. Hodžarja.

Tisti, ki se je po glasovanju proti Zakonu o korupciji znašel na žrtveniku in v odprtem medijskem ognju s prvakom Samostojne demokratske stranke Svetozarjem Pribičevićem, je bil Jakob Hodžar, ki so mu opozicijske stranke glasno očitale nenačelno glasovanje.⁵⁸ V demokratskih časnikih (*Politika, Jutro*) pa se je kmalu pojavila karikatura, ki je prikazovala Antona Korošca v ljubezenskem objemu z gospodično Korupcijo, ki je katoliškemu duhovniku šepetala v uho: »Kako naj verjamem v tvojo ljubezen, ko me neprenehoma grdiš?« Na kar ji je on odgovarjal: »To se godi pred svetom in zaradi sveta, dušica, v ostalem pa dobro veš, da nisem slab človek.«⁵⁹

Načelnik Slovenske ljudske stranke Korošec se je 5. maja 1927 po daljši odsotnosti vrnil v središče političnega dogajanja v Beograd. Težave s srcem in sladkorna bolezen so ga izdajale že med pogajanjmi z vladnimi predstavniki jeseni 1926, po odstopu zadnje vlade Nikole Uzunovića in nastopu prve vlade Velimirja Vukičevića 17. aprila 1927 pa se je njegovo zdravstveno stanje spet poslabšalo.⁶⁰ V Slovenski ljudski stranki so po odstopu Uzunovića obsodili neparlamentarno⁶¹ rešitev krize vlade, vendar so v pričakovanju razpisa skupščinskih volitev nastop novega ministrskega predsednika sprejeli umirjeno, saj je bila odstranitev Pašičevega naslednika v skladu s političnimi interesi strankinega vodstva.⁶² Vukičević in Korošec sta bila, nasprotno, v odličnih odnosih in sta se pogosto sestajala že pred oblikovanjem zadnje vlade Nikole Uzunovića, v kateri je Vukičević vodil resor za vere, in po njenem padcu.⁶³

⁵⁸ Jutro, 11. 2. 1927, str. 2, Dr. Korošec in dr. Hodžar o včerajšnjem glasovanju SLS; prav tam, 12. 2. 1927, str. 1, Demokratska zajednica prekinila vse zveze s klerikalci; Kmetski list, 16. 2. 1927, str. 1, Strahovit polom SLS v Beogradu; Slovenec, 17. 2. 1927, str. 2, Odgovor dr. Hodžarja na Pribičevićeve klevete; prav tam, 19. 2. 1927, str. 1, Ponovni odgovor na Pribičevićeve klevete.

⁵⁹ Jutro, 18. 2. 1927, str. 3, Idila.

⁶⁰ Slovenec, 28. 10. 1926, str. 1, Dr. Korošec obolel; Jutro, 28. 10. 1926, str. 1, Politična bolezen dr. Korošca?; prav tam, 29. 10. 1926, str. 1, Dr. Korošec resno obolel; Slovenec, 6. 5. 1927, str. 1, Kombinacije o bivanju dr. Korošca v Belgradu.

⁶¹ Vlada Velimirja Vukičevića je bila sestavljena iz dveh frakcij v Narodni radikalni in Demokratski stranki, ki nista imeli širše podpore v svojih strankah, zaradi česar so opozicijski poslanci vlado imenovali zunajparlamentarna, takšno pa je bilo tudi stališče poslanskih klubov in glavnih odborov Narodne radikalne in Demokratske stranke. Nova vlada v Narodni skupščini ni imela večine, zato je njen predsednik Marko Trifković 19. 4. 1927 prekinil zasedanja do 1. 8. 1927. – Čulinović, Jugoslavija između dva rata, str. 496; Gligorijević, parlament i političke stranke, str. 224 in 230.

⁶² Slovenec, 18. 4. 1927, str. 1, Vlada brez Slovencev in Hrvatov; Jutro, 19. 4. 1927, str. 2, Volitve se bodo vršile v novembru?; Slovenec, 20. 4. 1927, str. 1, Komunike Jugoslovanskega kluba; Franjo Žebot: Zakaj je naša vlada morala odstopiti?. V: Slovenski gospodar, 21. 4. 1927, str. 4; prav tam, 28. 4. 1927, str. 1, Nova vlada in parlament; Slovenec, 26. 4. 1927, str. 3, Veliki shodi SLS; Franc Gabrovšek: Dva meseca v vladi. V: Socialna misel, VI, 1927, str. 97–99.

⁶³ Slovenec, 30. 1. 1927, str. 1, Uzunović dobil mandat za sestavo vlade; prav tam, 1. 2. 1927, str. 1, Pred novo vlado; prav tam, 29. 4. 1927, str. 2, Lepa navodila gospoda Vukičevića; prav tam, 31. 5. 1927, str. 2, Dr. Korošec pri kralju; Jutro, 31. 5. 1927, str. 1, Dr. Koroščeva pot v Vrnjačko banjo; Slovenec, 3. 6. 1927, str. 1, Plenarna seja Jugoslovanskega kluba v Mariboru; Kmetski list, 8. 6. 1927, str. 1, Nova politika Slovenske ljudske stranke; Slovenec, 12. 6. 1927, str. 1, Sušnik na dvoru; Konference dr. A. Korošca; prav tam, 14. 6. 1927, str. 1, Razgovori med dr. Korošcem in

V začetku maja 1927, ko se je Zakonodajni odbor znova sestajal v zvezi z načrtom kazenskega zakonika, je bilo poročilo *Slovenca* s seje zaradi niza neuspešnih Hodžarjevih predlogov že povsem resignirano: »Ker ni bilo poslancev vladne večine, so jih iskali po celem mestu in se je seja začela šele ob petih popoldne. Večina je sprejela načrt kazenskega zakonika do člena 335 skoro brez spremembe. Popravljala se je tuptatam le stilizacija. /.../ Sicer pa se vladna večina sploh ne ozira na predloge in se ne udeležuje debate.«⁶⁴ Na seji odbora 3. maja 1927 so bili sprejeti nekateri že obravnavani deli načrta kazenskega zakonika, in sicer vključno s kancelparagrafom, ki sta ga skušala Andrej Gosar in Jakob Hodžar še zadnjič neuspešno izločiti iz zakonika.⁶⁵ Sredi maja 1927 je bila znova sklicana seja odbora, ki je obravnavala načrt kazenskega zakonika, vendar Jakob Hodžar o tem ni bil obveščen in je po lastnih besedah za sejo izvedel iz časopisa.⁶⁶ Na seji nekaj dni zatem je kritiziral načrt kazenskega zakonika in našteval njegove pomanjkljivosti ter se ponovno obregnil zlasti ob kancelparagraf, ki ga je navedel kot glavni razlog, da Slovenska ljudska stranka načrta kazenskega zakonika ne more podpreti. Na omenjeni seji je prišlo do spora, ki se je nadaljeval tudi na prihodnji seji, šlo pa je za to, da predsedujoči seji Hodžarju zaradi njegovih obširnih intervencij ni več želel dajati besede, čemur je poslanec glasno nasprotoval.⁶⁷

Kralj Aleksander je 15. junija 1927 razpustil Narodno skupščino in razpisal volitve za 11. september 1927.⁶⁸ Narodna radikalna stranka je po volitvah s 112 dobljenimi mandati ostala najmočnejša stranka v Narodni skupščini, sledile pa so ji Hrvatska (kot Narodna) seljačka stranka z 61, Demokratska stranka z 59 in Samostojna demokratska stranka z 22 dobljenimi mandati.⁶⁹ Slovenska ljudska stranka je v Sloveniji zmagala z absolutno večino glasov – od 26 slovenskih mandatov jih je dobila 20 (59,9 odstotka), s čimer je bila peta najmočnejša parlamentarna stranka v državi.⁷⁰

V mariborskem volilnem okrožju je Slovenska ljudska stranka dobila 57,6 odstotka glasov oziroma 12 mandatov. Med izvoljenimi poslanci stranke v Narodno skupščino je bil tudi Jakob Hodžar,⁷¹ ki pa v času do nastopa diktature ni več igral vidne poslanske vloge. Politika Slovenske ljudske stranke je bila namreč po sklenitvi blejskega sporazuma poleti 1927 in tesnem prepletu njene politike s politiko Narodne radikalne stranke ter zaradi priprav političnega terena za uvedbo diktature, ki

Vukičevićem; prav tam, 18. 6. 1927, str. 1, Dr. Korošec pri Marinkoviću; Sestava volivne vlade; Jutro, 2. 8. 1927, str. 2, Tudi Nikola Uzunović napada vlado.

⁶⁴ Slovenec, 3. 5. 1927, str. 1, Zakonodajni odbor.

⁶⁵ Prav tam, 4. 5. 1927, str. 1, Novi kazenski zakonik v odboru sprejet.

⁶⁶ Prav tam, 14. 5. 1927, str. 1, Debata o kazensko pravnem redu.

⁶⁷ Prav tam, 18. 5. 1927, str. 1, Razprava o kazensko pravnem redu; prav tam, 19. 5. 1927, str. 1, Zakonodajni odbor.

⁶⁸ Gligoričević, Parlament i političke stranke, str. 230; Čulinović, Državnopravna historija, str. 300.

⁶⁹ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, str. 501.

⁷⁰ Balkovec, Parlamentarne volitve, str. 156.

⁷¹ Slovenski gospodar, 15. 9. 1927, str. 1, Volilcem SLS – zahvala poslancev.

jim je bilo podvrženo delo vlade v letu 1928, v veliki meri zreducirana na politično delovanje strankinega vodje Antona Korošca, ki je bil v letu do diktature minister za notranje zadeve in predsednik jugoslovanske vlade. V omenjenem času se je Hodžar pojavil le enkrat, in sicer sredi marca 1928, ko so v *Slovenecu* skopo poročali o fizičnem napadu nanj. Poslanec Slovenske kmetijske stranke Ivan Urek je na skupščinskem hodniku mahnil Hodžarja po glavi z debelo palico in pri tem dejal: »*Tu imaš!*«⁷² Podrobnosti o napadu bralci niso izvedeli, pa tudi cinični komentar v štajerskem *Slovenskem gospodarju* ni razkril novih informacij: »*Če bi ga zdaj dr. Hodžar tožil, bi pa Urek zopet predložil izpričevalo, da ni pri pameti.*«⁷³ Pretepi v Narodni skupščini so v tistem času postali stalnica zasedanj – junijski atentat, ki se je končal s smrtjo nekaterih hrvaških poslancev in Stjepana Radića, je bil samo kulminacija tega pojava in priročen povod, da je kralj Aleksander lahko začel javno govoriti o možnostih uvedbe diktature.

Ko je bil januarja 1929 sprejet novi kazenski zakonik, se je *Slovenec* pričakovano pomudil ob členih, ki so govorili o smrtni kazni, o odpravi plodu (abortusu) in o kancelparagrafu. Zaradi zakonitosti državne diktature omenjenih členov ni komentiral,⁷⁴ pri čemer je bilo stališče Slovenske ljudske stranke do smrtne kazni in do kancelparagrafa izpričano že med obravnavo načrta kazenskega zakonika, medtem ko je stranka na splav gledala kot na akt »*samoiztrebljenja naroda*«, »*belo kugo*« ipd.; zdravnike, ki so splave izvajali, je uvodničar *Slovenca* malo pred začetkom druge svetovne vojne imenoval morilce in »*najostudnejše škodljivce svojega naroda*«. ⁷⁵ Kazenski zakonik iz leta 1929 je v svojem 170. in 173. členu določal zaporno kazen do treh let za žensko, ki bi umetno prekinila nosečnost, in zaporno kazen do petih let za osebo (zdravnika, lekarnarja ali babico), ki bi splav opravila.⁷⁶

Mateja Ratej

DR. JAKOB HODŽAR – SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY'S MEMBER OF THE NATIONAL ASSEMBLY BETWEEN 1925 AND 1929

S u m m a r y

At the second assembly elections in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in February 1925, Jakob Hodžar was among the newly elected MPs of the Slovenian People's Party. Hodžar, a lawyer, was born in 1889. Initially he was a judge and State Prosecutor (Public Prosecutor), but later he opened a law firm. In May and June 1925 Hodžar participated in a section of the Legislative Committee of the National Assembly for the examination of the legislation regulating the courts, where his proposal that the large Maribor district court should be divided into district courts of Ormož, Ljutomer, Gornja Radgona, Murska Sobota and (Dolnja) Lendava was adopted. The

⁷² *Slovenec*, 15. 3. 1928, str. 1, Urek dejansko napadel dr. Hodžarja.

⁷³ *Slovenski gospodar*, 22. 3. 1928, str. 2, Pretepi v narodni skupščini.

⁷⁴ *Slovenec*, 1. 2. 1929, str. 1, Iz novega kazenskega zakonika; prav tam, 17. 2. 1929, str. 1, Novi kazenski zakon stopi v veljavo 1. januarja 1930.

⁷⁵ Prav tam, 16. 2. 1940, str. 1, Nazadujemo!; prav tam, 14. 3. 1940, str. 5, Rast slovenskega naroda – statistika rojstev kliče po učinkovitih ukrepih.

⁷⁶ Prav tam, 1. 2. 1929, str. 1, Iz novega kazenskega zakonika.

Legislative Committee, gaining the majority of legislative competences in accordance with Article 133 of the Constitution, was a kind of a small-scale National Assembly, established with the aim of facilitating the work with regard to the unification of legislation. In the summer of 1925 the parliamentary parties in the National Assembly dealt intensively with the Thurn-Taxis affair. In the Assembly commission, investigating the matter, Jakob Hodžar represented the viewpoints of the Yugoslav Parliamentary Group. According to expectations his efforts to ensure that the incriminated minister should face the court were unsuccessful. As the policies of the Slovenian People's Party changed in the second half of 1925, the representatives of the Yugoslav Parliamentary Group in the Legislative Committee of the National Assembly exercised the main political pressure against the centralist state regime during the discussion about the proposals on the State/Public Prosecution (Andrej Gosar, Jakob Hodžar) as well as the press (Josip Hohnjec, Franc Smodej). Hodžar was also a member of the section of the Legislative Committee for the new criminal code, which started focusing on the outline of the code in April 1926. The criminal law reform was a part of the cultural programme of the Slovenian People's Party in the sense of implementing the state religious education in order to build the society on the Catholic spiritual foundations. During the adoption of the criminal code the Yugoslav Parliamentary Group and Jakob Hodžar in its context argued, unsuccessfully, for the abolishment of death penalty. The essential provisions of the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia of 1929 remained in force until the dissolution of the state in 1941. In the Legislative Committee in the spring of 1926, Jakob Hodžar especially argued against the so-called »kancelparagraf«, a provision of Article 12 of the St. Vitus Day Constitution, according to which the representatives of religious communities were forbidden from taking part in the activities related to political parties during worship and in religious texts. Despite a resolute opposition of the Slovenian People's Party the provision was introduced into the Constitution and in 1929 also into the new criminal code. In September 1927 Hodžar was re-elected for the National Assembly at the parliamentary elections. However, until the onset of the dictatorship he no longer stood out as an MP, since after the conclusion of the Bled Agreement in the summer of 1927 the policies of the Slovenian People's Party were largely reduced to the political pursuits of the party leader Anton Korošec, who was the Minister of the Interior and President of the Yugoslav Government in the year preceding the dictatorship.

1.01
Prejeto 9. 5. 2012

UDK 001.32(497.4Ljubljana)"1938"

Željko Oset*

Ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani

IZVLEČEK

Avgusta 1938 je izšla uredba, s katero je bilo podržavljeno društvo Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, prvih 18 akademikov pa je bilo imenovanih oktobra 1938. S tem se je uresničila želja ljubljanskih izobražencev po ustanovitvi narodnoreprezentativne ustanove, ki je predstavljala institucionalne pogoje za izvedbo narodnokulturnih in znanstvenih projektov. V razpravi so prikazana prizadevanja za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani v obdobju 1934–1938 in prizadevanja za pridobitev ustreznih materialnih pogojev za njeno delovanje. Težišče pozornosti je namenjeno odnosu med slovenskimi izobraženci in slovenskimi politikami (do poletja 1935 liberalci, predvsem ban Drago Marušič, potem pa do politikovi Slovenske ljudske stranke oziroma slovenskega dela Jugoslovanske radikalne zajednice). Izobraženci so od politikov pričakovali trdno podporo pri pridobitvi državne podpore. Potem ko je bila ustanovitev Akademije spomladi 1938 zagotovljena, se je začel prestižen boj med ljubljanskimi izobraženci za članstvo, pri politiki (slovenskemu delu JRZ) pa pri umeščanju v kontekst uspešnosti pri pridobivanju državnih sredstev za Dravsko banovino.

Ključne besede: Slovenija, Dravska banovina, znanost, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Fran Ramovš, Rajko Nahtigal, Anton Korošec, Ivan Hribar, Univerzitetna knjižnica

ABSTRACT

ESTABLISHMENT OF THE ACADEMY OF SCIENCE AND ARTS IN LJUBLJANA

In August 1938 a decree was issued, nationalising the Academy of Science and Arts Society in Ljubljana. The first 18 members of the Academy were elected in October 1938. This was a realisation of the Ljubljana intellectuals' efforts to establish a representative national institution, fulfilling the institutional conditions for the implementation of national cultural and scientific projects. The following article demonstrates the efforts for the establishment of the Academy of Science and Arts in Ljubljana in the period from 1934 to 1938 and for the provision of suitable material resources for its activities. Most attention is paid to the relations between the Slovenian intellectuals and Slovenian politicians (liberals, especially Ban Drago Marušič, until the summer of 1935, and later the politicians of the Slovenian People's Party or the Slovenian part of the Yugoslav Radical Association). The intellectuals expected the politicians to support them firmly in their efforts to obtain the state support. After the establishment of the Academy had been

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongrasni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zeljko.oset@inz.si

ensured in the spring of 1938, a struggle for the prestigious membership started among the Ljubljana intellectuals, while the politicians (the Slovenian part of the Yugoslav Radical Associations) debated the placement into the context of the successful acquisition of financial resources for the Drava Banate.

Key words: Slovenija, Drava Banate, science, Slovenian Academy of Science and Arts, Fran Ramovš, Rajko Nahtigal, Anton Korošec, Ivan Hribar, University Library

Po ustanovitvi Univerze v Ljubljani decembra 1919 se je za univerzitetne profesorje odprlo vprašanje izvedbe kolektivnih znanstvenih projektov (priprava slovarjev, enciklopedij, zbiranje kulturne in narodne dediščine) in objavljane znanstvenih del. Rešitev za to vprašanje so videli v ustanovitvi akademije znanosti. Po preoblikovanju društva Slovenska matica v leposlovno društvo v letu 1920,¹ je pobudo za ustanovitev akademije znanosti prevzelo poleti 1921 ustanovljeno Znanstveno društvo za humanistične vede. Pobudnika akcije sta bila univerzitetna profesorja dr. Ivan Prijatelj in dr. Rajko Nahtigal, ki je vodil društvo do ustanovitve Akademije znanosti in umetnosti. Nahtigalu je bil pri vodenju v veliko pomoč univ. prof. dr. Fran Ramovš. Ker Znanstveno društvo ni bilo uspešno pri prošnji za državno podporo, se je leta 1923 začela akcija ljubljanskih kulturnih društev za ustanovitev akademije. Namen je bil združitev premoženja društva Slovenska matica in društva Narodni dom, s čimer bi bila zagotovljena materialna osnova za delovanje akademije. S to zamisljo so se strinjali v Slovenski matici in društvu Narodna galerija, Pravniki in Prirodoslovnem društvu. Odločno pa so združevanju premoženja nasprotovali v telovadnem društvu Sokol, saj so v tej potezi videli nevarnosti za svoj položaj v palači Narodni dom. Spopad za obvladovanje palače Narodni dom v Ljubljani je sprožal precej kulturnobojne ostrine. Ta sklop prizadevanj za ustanovitev akademije se je sklenil decembra 1926 s prošnjo vladi v Beogradu za ustanovitev akademije kot javnega zavoda. Hkrati pa se je začelo javno zbiranje glavnice za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti ter Narodne galerije. Zbiranje sredstev, ki se je začelo decembra 1926 ob splošni podpori slovenskih političnih in kulturnih ustanov, je bilo neuspešno, saj so uspeli zbrati le 15% načrtovanih sredstev.²

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Slovenska matica (AS 621), šk. 28, Zapisnik seje odbora (11. 5. 1920); ARS, AS 621, šk. 28, Ministrstvu prosvete, odseku za narodno prosvetovanje (1. 3. 1923).

² Fran Ramovš: K zgodovini ustanovitve Akademije v Ljubljani. V: Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Prva knjiga (1938–1942). Ljubljana 1943 (dalje Ramovš, K zgodovini), str. 7–10; Željko Oset: Pomen in vloga Slovenske akademije znanosti in umetnosti v procesu oblikovanja slovenske znanosti. Doktorska disertacija, rokopis. Ljubljana 2012, str. 41–73.

Ponovno oživitev akcije za ustanovitev akademije je sprožila pobuda rektorja Univerze prof. dr. Milana Vidmarja ob praznovanju 10-letnice Univerze v Ljubljani, bodisi kot javnega zavoda bodisi kot društva. Zato so bila maja 1929 oddana pravila za društvo Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, ki jih je potrdil velik župan ljubljanske oblasti dr. Fran Vodopivec, vendar pozneje ni bil sklican ustanovni občni zbor. Ljubljanski izobraženci so bili razdeljeni glede načina ustanovitve. Bilo je namreč kar nekaj nasprotnikov ustanovitve akademije kot društva, saj so bili skeptični glede tega, ali bodo vlada ali zagrebška in beograjska akademija sprejele ljubljansko akademijo kot enakopravnega sogovornika. Takrat je bil zelo aktualen predlog ustanovitve enotne državne jugoslovanske akademije, čemur pa so odločno nasprotovali v zagrebški akademiji. Zaradi tega so prizadevanja za ustanovitev akademije konec leta 1929 zamrla.³

Tretja etapa prizadevanj se je začela poleti 1934, ko je odbor Slovenske matice ob praznovanju 70-letnice želel ustanoviti akademijo; vsaj kot društvo. K sodelovanju za uresničitev zamisli je predsednik društva Slovenske matice dr. Dragotin Lončar pritegnil rektorja dr. Frana Ramovša. Najprej je Ramovš nameraval imenovati prvih sedem članov društva Akademije znanosti in umetnosti, po atentatu na kralja Aleksandra oktobra 1934 pa je ministrstvu prosvete poslal predlog za ustanovitev akademije kot javnega zavoda. Zaradi nenaklonjenosti bana Dravske banovine Draga Marušiča je bil predlog obsojen na neuspeh.⁴ Bolj ugodno politično okolje je bilo poleti 1935, ko so vlado Milana Stojadinovića sestavljali tudi člani Slovenske ljudske stranke, ki so bili deklarativno bolj naklonjeni ustanovitvi slovenskih znanstvenih institucij. Zaradi tega je tudi naraslo pričakovanje med ljubljanskimi izobraženci.⁵

Akcija za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti je bila del širšega prizadevanja za izboljšanje stanja in položaja kulturnih institucij v Dravski banovini. Osrednji položaj v tem pogledu je imelo vprašanje obstoja in ohranitve razvojne dinamike na Univerzi kralja Aleksandra, ki se je po letu 1931 osredotočalo na vpra-

³ V Letopisu Akademije znanosti in umetnosti (1943) je dr. Ramovš zapisal, da je bila to usklajena akcija, za katero je pripravljali odbor neformalno pooblastil rektorja Vidmarja. V pismu predsedniku beograjske akademije Aleksandru Beliću 17. maja 1929 pa, da je to solo akcija, za katero je rektor naknadno pridobil podporo pri štirih kulturnih društvih v Ljubljani. – Ramovš, K zgodovini, str. 7–8; Janez Rotar: Korespondenca med Franom Ramovšem in Aleksandrom Belićem. Ljubljana 1990 (dalje Rotar, Korespondenca), str. 29–30.

⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), 66 (Ministrstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije) – 319–536, 1938; Ramovš, K zgodovini, str. 11–12.

⁵ Rotar, Korespondenca, str. 147; prim. Bojan Godeša, Ervin Dolenc: Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana 1999 (dalje Godeša, Dolenc, Izgubljeni spomin), str. 168; Jure Gašparič: Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanja političnega sobivanja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2011, št. 1 (dalje Gašparič, Iskrena ali pragmatična demokracija?), str. 87–89; Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo), str. 221–224; Ervin Dolenc: Med kulturo in politiko. Kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami. Ljubljana 2010 (dalje Dolenc, Med kulturo in politiko), str. 19–48.

ševanje varčevalnih ukrepov (skupaj z željo po okrnitvi Univerze ali posameznih fakultet ter zmanjšanjem materialnih stroškov za njeno delovanje) in prizadevanjem za začetek gradnje univerzitetne knjižnice. Varčevalni ukrepi in okrepljen unitarističen pritisk po letu 1931 so namreč še izostrili dileme o slovenski kulturi in kulturni posebnosti.⁶ Ob tem je treba poudariti, da so bili varčevalni ukrepi pričakovano slabo sprejeti tudi na zagrebški in beograjski univerzi, ki sta v njih videli poskus omejevanja univerzitetne avtonomije.⁷ Še bolj dramatično so v Ljubljani protestirali slovenski vplivneži v začetku leta 1932 ob napovedani okrnitvi ljubljanske univerze, ki so se zavzeli za ohranitev univerze pri ministru prosvete Dragutinu Kojiću kakor tudi pri kralju Aleksandru. Ohranjeno je pismo škofa Rožmana, ki je kralja prosil, da ohrani ljubljansko univerzo neokrnjeno. Poudaril je, da bi ukinitve fakultet povzročila veliko moralno rano, zato je predlagal, da se varčuje na drugih področjih.⁸ Protesti so bili uspešni, vendar se je namera o okrnitvi ljubljanske univerze ponovila februarja 1933,⁹ kar je spet sprožilo proteste. Zaradi negotovih razmer glede položaja univerze pa se je okrepilo, predvsem med študenti, prizadevanje za gradnjo univerzitetne knjižnice.¹⁰ Postavka za gradnjo univerzitetne biblioteke je bila umeščena že v proračun za leto 1930/1931 in 1931/1932, vendar je minister prosvete Božidar Maksimović dovolil uporabo le manjšega dela postavke za plačilo pripravljanih del. Septembra 1931 pa so bile iz državnega proračuna močno okrnjene postavke za investicije. Postavka za gradnjo univerzitetne knjižnice je bila v celoti črtana.¹¹

Zaradi slabih pogojev za študij študentov in težav znanstvenikov in izobražencev pri uporabi bogatega knjižnega gradiva je vprašanje gradnje univerzitetne knjižnice postalo simbol premajhnih vlaganj države v Dravski banovini. Na to je opozarjal junija 1934 rektor dr. Matija Slavič, ko je v protestu ob zavrnitvi državne podpore pri gradnji univerzitetne knjižnice ugotavljal, da od prevrata z državnim prispevkom ni bila zgrajena nobena pomembna stavba. Opozoril je tudi na mačehovski odnos države pri opremljanju inštitutov, za katere je precejšen del opreme prispevalo slovensko gospodarstvo. Ton v protestu je zagotovo ciljen, saj omenja obsežne investicije v univerzitetna stavbišča, predvsem v Beogradu.¹² Posebej moteč je bil za ljubljanski krog (tudi za zagrebški) obsežen kredit Srbski kraljevski akademiji za izgradnjo palače v višini 42 milijonov dinarjev. Kredit je bil delno dodeljen leta 1928 iz državnega proračuna, sodelovale pa so tudi državne banke. Po

⁶ Ervin Dolenc: »Kulturni problemi slovenstva«. V: Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje SNZ), str. 342–346; Anton Ocvirk: Slovenski kulturni problemi. V: Ljubljanski zvon, 1931, št. 3, str. 241–249.

⁷ AJ, 66-187-453, 1932, št. 7581/32.

⁸ AJ, 66-187-453, 1932, št. 5721/32.

⁹ AJ, 66-187-453, 1933, št. 47089/32.

¹⁰ AJ, 66-191-460, št. 9317/35.

¹¹ France Kidrič: Biblioteški problem in univerza. V: Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929. Ljubljana 1929, str. 435–438; AJ, 66-191-460, št. 9317/35.

¹² AJ, 66-536-803, Predlog finančnog zakona za 1935/1936.

dveh letih je bilo ugotovljeno, da bi odplačevanje kredita močno skrčilo obseg sredstev za osnovno dejavnost akademije, zaradi česar je bil del dolga do države storiran.¹³ To je bilo storjeno brez pompa, vendar ne neopaženo, saj se ravno na to potezo ob prošnji za državno podporo februarja 1929 sklicuje Jugoslovanska akademija znanosti in umetnosti ter posredno tudi ljubljanska univerza.¹⁴ Sklicevanje na ta kredit je bilo pomembno pogajalsko izhodišče za pripravo načrtov za izvedbo tehniških inštitutov, ki so bili odobreni šele pred svetovno vojno, vendar zaradi vojne nato niso bili realizirani, ter tudi v prizadevanjih za ustanovitev akademije.¹⁵

Po protestih je bila postavka za univerzitetno knjižnico uvrščena v državni proračun za leto 1935/1936, podporo pa je napovedal ban Marušič iz banovinskega proračuna; banovina je za gradnjo že v proračunu 1934/1935 rezervirala 800 000 dinarjev. Zaradi politične krize, pa se s 1. aprilom 1935 ni začel izvajati sprejeti proračun, ampak je stopil v veljavo mehanizem začasnega financiranja.¹⁶ Jezni študenti so se zato odločili, da bodo protestirali pri predavanjih dr. Eda Pirkmajerja, predavatelja na Juridčni fakulteti in namestnika bana Dravske banovine Draga Marušiča.¹⁷ Tudi po ustoličenju Stojadinovićeve vlade in prehodu na redno izvajanje državnega proračuna je bilo črpanje sredstev iz proračuna za gradnjo univerzitetne knjižnice oteženo.¹⁸

Na prizadevanja za ustanovitev akademije pa so močno vplivale volitve rektorja januarja 1935, po protestnem odstopu Frana Ramovša. Volitve rektorja so eden večjih škandalov v zgodovini Univerze v Ljubljani. Skladno z uveljavljenim običajem bi morala predlagati kandidata za rektorja filozofska fakulteta. Obstajal je dogovor, da vsaki fakulteti izmenično pripade mesto rektorja. Zato je bil kot glavni kandidat Filozofske fakultete za rektorja predviden dr. Jovan Hadži, ki pa je imel šibko podporo na matični fakulteti, saj je fakultetni svet poleg njega kot kandidata predlagal tudi dr. Izidorja Cankarja. V razpravi v fakultetnem svetu je bilo podano mnenje, da bodo v obdobju 1935–1937 rektorja čakale pomembne naloge, zaradi česar bi moral biti izbran kandidat, ki je tesno povezan »z lokalnim kulturnim razvojem«.¹⁹ Po mnenju Josipa Plemelja, najbolj odločnega podpornika Jovana Hadžija, je bila s tem Jovanu Hadžiju kot vrhunskemu znanstveniku in strpnemu človeku odvzeta možnost za izvolitev samo zaradi njegove narodnosti, kar je označil za kulturni škandal. Plemelj je poskušal preprečiti Samca, da se kot »neformalni«

¹³ AJ, 66-317-534, 1928.

¹⁴ AJ, 66-318-535, Prošnja JAZU za beskatni državni zajm; AJ, 66-536-803, 1934, Predlog finančnog zakona za 1935/1936.

¹⁵ AJ, 66-418-680, Anatomski institut Ljubljana št. 766/1934; AJ, 66-418-680, Hemijski institut Ljubljana, št. 57/1939; AJ, 66-418-680, Zavod za strojništvo, št. 1334/1938.

¹⁶ ARS, fond Banski svet Dravske banovine (AS 77), šk. 7, 5. zasedanje, 4. seja BS (8. 2. 1934), Uradni zapisnik; AJ, 66-191-460, št. 9317/35.

¹⁷ AJ, 66-228-230, 1935, št. 345/35.

¹⁸ AJ, 66-191-460, št. 9317/35; AJ, 66-191-460, št. 29357/35; AJ, 66-191-460, št. 29538/35; AJ, 66-191-460, št. 40412/35.

¹⁹ AJ, 66-187-453, 1935, št. 1-867/35.

kandidat Tehniške fakultete, ki je po običaju predlagala kandidata za Filozofsko fakulteto, odreče kandidaturi. Tega Samec ni storil, zato je bil po dveh krogih v univerzitetnem svetu izvoljen za rektorja. Po volitvah rektorja 21. januarja 1935 je prišlo do ostre javne polemike, ki je po oceni Plemlja prispevala k porastu »plemenske mržnje«. Javno je potekal spopad med Jovanom Hadžijem, Nikolo Radojčićem, Aleksandrom Stojicevićem in Josipom Plemljem na eni strani in Francem Kidričem, Franom Ramovšem, Rajkom Nahtigalom, Matijo Slavičem in Maksom Samcem na drugi strani. Zaradi javne polemike je minister prosvete zahteval anketo med rednimi profesorji in celovito poročilo rektorja Samca. Rektor je poudaril, da si bo prizadeval za umiritev strasti.²⁰

Dokaz izjemno močne zamere Plemlja do Samca, ki je nastala ob rektorskih volitvah, je Plemljev izstop iz Akademije znanosti in umetnosti, potem ko je redni član Akademije znanosti in umetnosti maja 1940 postal Samec. V razredu so se ga trudili prepričati, naj odpoved prekliče. Za posredovanje so prosili Zupančiča, saj je razredni načelnik Jovan Hadži odstopil kot načelnik, ki pa je bil neuspešen. Zupančič je razred vodil do volitev načelnika razreda oktobra 1940, ko so izbrali Milana Vidmarja, kar pa ni bistveno pripomoglo k pomiritvi razmer v razredu.²¹

Z odpovedjo Plemlja se je seznanilo predsedništvo, ki je njegovo prošnjo za »črtanje iz vrste članov akademije« vzelo »brez debate na znanje«.²² Plemljev odstop je negativno vplival na vzdušje v razredu, zaradi česar se je 12. decembra 1940 članstvu odpovedal Samec, saj je ocenil, da je »tako za delo v razredu najbolje«. V izjavi je poudarjal, da odstopa v skladu z določili ustanove uredbe Akademije.²³ Odstopno izjavo je Samec za razliko od Plemlja, ki je sočasno poslal odstopno izjavo razrednemu načelniku in predsedniku Nahtigalu, najprej poslal razrednemu načelniku Vidmarju, devet dni pozneje pa je o odstopu obvestil še predsednika Nahtigala. Očitno je Samec z odstopno izjavo hotel izmeriti utrip v razredu, šele nato, ko je zaznal, da je večina članov razreda bliže Plemlju, pa je podal dokončen odstop. V izjavi predsedniku je namreč zaostрил dikcijo in malce prizadeto ugotavljal, da je on ovira za uspešno delo razreda. Podobno kot prvič se je predsedništvo seznanilo z odstopom.²⁴ Ob ponovni izvolitvi decembra 1949 se Plemlj ni odločil za odstop, vendar pa se ni potegoval za mesto tajnika v tretjem razredu. Plemlj je bil tajnik tretjega razreda od jeseni 1942, ko je bil dotedanji tajnik Milan Vidmar postal predsednik akademije.

Pomembna prelomnica v prizadevanjih za ustanovitev akademije je padec režima JNS 20. junija 1935 ter oblikovanje Stojadinovićeve vlade, v katero je vstopila

²⁰ AJ, 66-228-230, 1935, št. 867/35.

²¹ Arhiv Slovenske akademije znanosti in umetnosti (dalje A SAZU), Predsedstvo 1938–1952, mapa 2, Zapisnik o V. seji predsedništva AZU (21. 10. 1940).

²² A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 2, Zapisnik o IV. seji predsedništva AZU (23. 7. 1940).

²³ Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani: Prva knjiga (1938–1942). Ljubljana 1943 (dalje Letopis AZU), str. 332–333.

²⁴ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 2, Zapisnik o VI. (izredni) seji predsedništva AZU (4. 1. 1941).

bivša SLS.²⁵ Takoj po zamenjavi vlade je Fran Ramovš 8. julija 1935 pisal Antonu Korošču, da bo moral z njim »čez čas govoriti še o akademiji«. Minister prosvete Stevan Čirić namreč do takrat še ni odgovoril na prošnjo za ustanovitev akademije, ki jo je 2. januarja 1935 vložil Ramovš. Tudi pozneje se je Ramovš obračal za podporo na ministra Korošca, čeprav je po letu 1938 prišlo do Ramovševega nezadovoljstva zaradi obnašanja slovenskega dela JRZ v Dravski banovini.²⁶ Korošec je pred vstopom strankarskim kolegom sporočil, da z vstopom v vlado ne bodo izpolnili strankarskega cilja, tj. samouprave in slovenske avtonomije, vendar pa bodo lahko vplivali na delovanje vlade in s tem posredno prevzeli nadzor v Dravski banovini.²⁷

Menjava vlade je prinesla postopen odmik od integralnega jugoslovanstva režima JNS oziroma celo od uvedbe diktature in še bolj izrazito od ustave septembra 1931. Stojadinovičeva vlada, ki je oblast prevzela 23. julija 1935, je postopoma priznala kulturne posebnosti jugoslovanskih »plemen«, čeprav ni prišlo do sprememb prejšnjega zakonskega okvira.²⁸ S tem so se odprla pričakovanja glede možnosti za razvoj slovenskih kulturnih institucij.²⁹ Spremembe so blagodejno vplivale na predlagatelje ustanovitve akademije, kar je prispevalo k okrepitvi akcije, saj je pridobila načelno podporo pri slovenskih politikih v vladi. Ivo Brnčić je v Ljubljanskem zvonu objavil razpravo o slovenski akademiji znanosti, v kateri je pričakoval, da bo se bo kmalu uresničil »daven sen in velik načrt preporoditeljev« in s tem kulturna uveljavitev naroda.³⁰ Ob tem kaže izpostaviti, da je v veljavi ostala oktroyirana ustava iz septembra 1931, ki je na kulturnem področju poudarjala kulturno stapljanje. Z mandatom pa je nadaljevala tudi skupščina, izvoljena maja 1935, v kateri so imeli večino poslanci, izvoljeni na listi Jugoslovanske nacionalne stranke.³¹

Spremenjeno ozračje najbolje zaznamuje načelna podpora liberalnega časnika Jutro projektu ustanovitve akademije, ki je začel z mehčanjem togega integralističnega stališča. S tem se je časopis približal hotenjem svojih liberalno mislečih bralcev. Časnik se je postavil na stališče pred uvedbo kraljeve diktature v obdobju

²⁵ Pogajanja o vključitvi Korošca so potekala še pred atentatom kralja na Aleksandra. – Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 221–224.

²⁶ Rotar, Korespondenca, str. 147.

²⁷ Godeša, Dolenc, Izgubljeni spomin, str. 168; Gašparič, Iskrena ali pragmatična demokracija?, str. 87–89.

²⁸ Dolenc, Med kulturo in politiko, str. 113.

²⁹ Med takšnimi projekti velja omeniti poleg začetka gradnje univerzitetne knjižnice tudi ponudbo Koslerjevih dedičev za prodajo Cekinovega gradu in posestva Univerzi. S tem je bila obujena možnost, ki je bila predstavljena že sredi dvajsetih let in je zanjo Jože Plečnik leta 1927 pripravil tudi urbanistični načrt, vendar je bila v obeh primerih predraga varianta za reševanje prostorskih problemov Univerze. – Jože Ciperle: Petnajsti rektor Univerze v Ljubljani: Maks Samec, 1935–1937. V: Vestnik, 2003, št. 9, str. 23; Mojca Jenko: Kresija – Jakopičev paviljon – Narodni dom. Reševanje prostorske problematike Narodne galerije 1918–1928. V: Od Narodnega doma do Narodne galerije. Ob 90-letnici Narodne galerije. Ljubljana 2009, str. 67; AJ, 66-186-453, 1925, št. 13283/25.

³⁰ Ivo Brnčić: Slovenska akademija znanosti. V: Ljubljanski zvon, 1935, št. 7-9, str. 369–376.

³¹ Anka Vidovič Miklavčič: Vrnitev SLS na oblast. V: SNZ, str. 361–362.

1927–1928, ko je kot organ opozicijskega liberalnega tabora ugotavljal potrebo po večji državni podpori za slovenske kulturne institucije.³² Silovit unitarističen pritisk v času, ko so slovenski liberalci (1931–1935) sedeli v vladi, je močno predramil slovensko liberalno čuteče liberalce, ki so se predramili v odnosu do slovenstva ob izdaji Vidmarjeve knjige *Kulturni problemi slovenstva* 1932. Dodatno je razmere zaostрил komentar Otona Župančiča o omejeni rabi slovenščine pri ohranjanju nacionalnosti na primeru Louisa Adamiča, slovenskega izseljenca v ZDA. To je sprožilo krizo reprezentativne revije *Ljubljanski zvon*, saj založnik ni dopustil objavljanja kritike Župančičevega stališča.³³

Pobudo Slovenske matice za ustanovitev akademije je junija 1935 z uvodnikom pozdravil časnik *Jutro*. Poleg pobude Slovenske matice jih je k temu spodbudil »argumentiran članek« predsednika Znanstvenega društva Rajka Nahtigala o pomenu, potrebi in delokrogu akademije, ki je bil objavljen v *Akademskem glasu*. Komentator je v *Jutru* izpostavil funkcijo akademije pri rasti »slovenskega naroda kot visoko kulturnega dela širšega jugoslovanskega naroda«, ki bo okrepila sodelovanje in bratstvo s Srbi in Hrvati. Ocenil je, da obstaja dilema, »ali bomo poudarjali, kar nas kulturno loči, ali pa to, kar nas duhovno spaja«. S tem je tudi zavrnil jugoslovansko unifikacijo, kot si jo predstavljajo »doktrinariji«, ki v ustanovitvi akademije vidijo »nevarno ojačenje partikularizma«. ³⁴

Takšno stališče naj bi bilo plod nepoznavanja, saj »slovenska jezikovna posebnost ni izraz prehodnega regionalnega gibanja, marveč je plod večstoletnega razvoja in je bila v letu 1918 že tako utrjena, da je organsko prešla v jugoslovansko skupnost«. ³⁵ Na spremenjeno stališče časnika *Jutra* se niso odzvali niti v časniku *Slovenec* niti v *Slovenskem domu*. Z *Jutrom* je o vprašanju Akademije znanosti in umetnosti Slovenski dom začel polemizirati šele oktobra 1938, ko je bila podpora časnika *Jutro* označena kot »volilni maneuver« ³⁶ za volitve v skupščino, ki so potekale 11. decembra 1938. ³⁷ *Jutro* je to zavrnilo kot nesmiselno in se ob tem zavezalo, da bodo »po svoji časnikarski dolžnosti vztrajno branili slovenske kulturne interese tudi po volitvah, ker bomo zopet vohali v zraku nadaljnje volitve«. Ob tem je uredništvo *Jutra* pozvalo uredništvi *Slovenca* in Slovenskega doma, naj objavita izjave senatorja Luje Vojnoviča (JRZ) in časnika *Vreme* o ustanovitvi akademije. Vojnovič in časnik *Vreme* sta namreč pripadala/podpirala Stojadinovićevo vlado, katere članica je bila tudi SLS, ob tem pa sta odločno nasprotovala ustanovitvi Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. ³⁸ S tem se je *Jutro* odzvalo na trditve, da se je slovenski del JNS »sramežljivo odrekel integralnemu jugoslovanstvu«, medtem ko je glavni govorec JNS Budislav Grgurja Andjelinović v obravnavi proračunskega

³² Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 113.

³³ Prav tam, str. 121–122; Ervin Dolenc: »Kulturni problemi slovenstva«. V: SNZ, str. 342–346.

³⁴ *Jutro*, 7. 6. 1935, Akcija za akademijo znanosti v Ljubljani.

³⁵ Prav tam.

³⁶ *Jutro*, 15. 10. 1938, Preroški čut *Jutra*.

³⁷ Anka Vidovič Miklavčič: *Obujanje strank od volitev 1938 do vojne*. V: SNZ, str. 389–390.

³⁸ *Jutro*, 15. 10. 1938, Preroški čut *Jutra*.

predloga za leto 1938/1939 v Senatu ostro zavrnil slovensko zahtevo po vzdrževanju akademije iz državnega proračuna.³⁹

Po izrednem občnem zboru Slovenske matice 17. junija 1935 in Ramovševem pismu notranjemu ministru Antonu Korošču 8. julija 1935⁴⁰ se je začela intenzivna doba prizadevanj za ustanovitev akademije, ki pa niso takoj obrodila želenega rezultata.⁴¹ V pismu 12. avgusta 1936 je očitno razočarani tajnik Znanstvenega društva Ramovš glavnemu tajniku Srbske kraljevske akademije Beliću »zaupal«, da je razmišljal o akademiji oziroma o načrtu ustanavljanja Akademije Kraljevine Jugoslavije s podružnicami. Tovrstna zamisel se je v njuni korespondenci pojavila prvič ob intenzivnih prizadevanjih za ustanovitev akademije ob desetletnici Univerze v Ljubljani leta 1929.⁴² Ramovš je v tem predlogu videl največjo možnost za ustanovitev akademije v Ljubljani, saj se je v slovenskih institucijah še vedno pojavljal očitek o separatizmu in kulturnem ekskluzivizmu. Z enotno državno akademijo pa tovrstnih težav ne bi bilo. Ramovš se je zavedal, da je bila tovrstna preobrazba malo verjetna, saj bi naletela na silovito nasprotovanje beograjske in zagrebške akademije oziroma širše tudi političnih pritiskov, zaradi česar bi jo lahko izvedel le »despot«.⁴³

K negotovosti in razočaranju, ki je bremenilo tudi prizadevanja, je prispevala tudi ukinitvev postavke državne podpore Znanstvenemu društvu v času režima JNS, verjetno v proračunskem letu 1933/1934. Znanstveno društvo je bilo neuspešno tudi pri prizadevanjih za pridobitev podpore iz splošne postavke za delovanje znanstvenih društev. Torej ni nič pomagalo pojasnjevanje, da je društveni program »najvažnejša priprava za akademijo, naj se že ta ustanovi kadar koli v kakršnem koli obsegu«. Ob tem so v društvu opozarjali na rak rano slovenskega znanstvenega tiska, ki je bil zaradi ozkega kroga potencialnih naročnikov nerentabilen. Zaradi finančne stiske je v društvu zastalo izdajanje gradiv in korespondenc, kar sta bila dva od treh temeljnih sestavnih delov programa društva.⁴⁴

Odločilno prelomnico v prizadevanjih predstavlja resolucija banskega sveta Dravske banovine februarja 1937, s katero je dobil projekt ustanovitve Akademije znanosti in umetnosti izrazito politično podporo bana dr. Marka Natlačena in slovenske politike. Banski svet je v letu 1937 z večino SLS začel z izrazitejšim postavljanjem avtonomističnih zahtev. Od avgusta 1937 je bilo to izraženo pod geslom »samouprava Slovenije«, kar naj bi prispevalo k ohranitvi slovenske kulture, jezika in samobitnosti.⁴⁵ Z resolucijo, ki je bila sprejeta na rednem zasedanju sveta 26. februarja 1937, je banski svet vlado pozval k sprejemu zakona o ustanovitvi Sloven-

³⁹ Jutro, 25. 3. 1938, Napad na slovensko akademijo.

⁴⁰ Rotar, Korespondenca, str. 144–145.

⁴¹ Fran Ramovš: K zgodovini ustanovitve Akademije v Ljubljani. V: Letopis AZU, str. 12.

⁴² Predlog za oblikovanje enotne državne akademije se je na Ministrstvu prosvete oblikoval leta 1927 v načrtu varčevalne politike na področju prosvete. – Stenografske beležke Senata Kraljevine Jugoslavije. Beograd 1937, str. 263–264.

⁴³ Rotar, Korespondenca, str. 74.

⁴⁴ AJ, 66-319-536, št. 44190.

⁴⁵ Jurij Perovšek: Avtonomistična prizadevanja banskega sveta Dravske banovine. V: SNZ, str. 396–397.

ske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani in k imenovanju prvih pravih članov ter k odobritvi zadostnih kreditov, s čimer bodo pripomogli, »da se tudi med Slovenci začne z organiziranim znanstvenim delom«. V resoluciji je bilo izpostavljeno, da so zagotovljeni pogoji (univerza, univerzitetna knjižnica v gradnji), zaradi česar je bilo treba poskrbeti za koncentracijo znanstvenega dela v »enotnem društvu«. SAZU (v predlogu je dosledno uporabljen pridevnik Slovenska) je po prepričanju predlagateljev postala nujna potreba slovenskega naroda, ki ima sicer splošno podporo med slovenskimi znanstveniki. »Organizacija sistematičnega znanstvenega dela v Ljubljani je nujna potreba za slovensko kulturo in znanost« ter širše z znanstvenega, nacionalnega in državnega stališča. V resoluciji je banski svet zavrnil možnost ustanovitve enotne državne akademije, saj je institucionalni format akademiji omogočal kooperacijo. V tem pogledu so pričakovali, da se bo »Akademija v Ljubljani uspešno razvijala in uspešno tekmovala z drugima dvema akademijama v državi«. ⁴⁶

Odločno podporo ustanovitvi Akademije je na seji senata v proračunski razpravi 21. marca 1937 podal senator Ivan Hribar, starosta slovenskih kulturnih zahtev. Hribar je bil na zasedanju senata zelo aktiven, saj je nastopil kar trikrat. V prvem nastopu je opozoril na hitro odstranjevanje slovenskih tabel na železniških postajah v Dravski banovini. V drugem nastopu je podal predlog za ustanovitev kasacijskega sodišča v Ljubljani. V tretjem nastopu pa je predlagal ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti, s čimer bi se postavil temelj za uspešen razvoj znanosti. Med argumenti je omenil organski razvoj znanosti v okolju splošne visoke razvitosti ter dolgotrajne in uspešne priprave na ustanovitev akademije. Na koncu je kolegom zaupal, da se z ustanovitvijo strinja ministrski predsednik dr. Milan Stojadinović, ki jim je obljubil podporo, saj »shvata važnost naučenjaškog rada u Slovenačkoj«. ⁴⁷ To je dalo zagon Znanstvenemu društvu, ki je nato večkrat interveniralo pri ministru. ⁴⁸

Svojo »podporo« je predsednik vlade realiziral, verjetno tudi ob pritisku koalicijskih partnerjev iz SLS, na seji vlade 24. julija 1937. ⁴⁹ Sprejet je bil sklep, da se Znanstvenemu društvu nakaže 100 tisoč dinarjev izredne podpore iz proračunske rezerve, ob tem pa je bil društvu priznan status predhodnice Akademije v Ljubljani, kar naj bi društvo po oceni vlade izkazalo z izdajateljsko dejavnostjo, ki je bila zaradi finančnih razlogov omejena predvsem na humanistične vede. Del denarja, ki je bil nakazan septembra 1937, je društvo porabilo za organizacijske priprave, večino pa je predalo decembra 1937 ustanovljenemu društvu Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. ⁵⁰

⁴⁶ AJ, 66-319-536, 1937, št. 13160.

⁴⁷ Stenografske beležke Senata Kraljevine Jugoslavije. Beograd 1937, str. 236, 241, 263–264.

⁴⁸ Ramovš, K zgodovini, str. 12.

⁴⁹ Slovenec, 14. 10. 1938, Vivat Academia!; Gregor Krek: Dr. Anton Korošec in akademije znanosti in umetnosti. V: Slovenec, 17. 12. 1940.

⁵⁰ AJ, 66-319-536, 1937, št. 32874.

Še pred izplačilom izredne podpore je prosvetni minister v predlogu proračuna za leto 1938/1939 vnesel postavko 100 tisoč dinarjev za Društvo za humanistične vede v razdelku »Specialni naučni zavodi«. S tem pa ni bilo zadovoljno Znanstveno društvo, saj so v tej potezi videli nevarnost za ustanovitev Akademije kot javnega zavoda. V Znanstvenem društvu so želeli izkoristi politično voljo ministra za prosveto Dimitrija Magaraševiča in predsednika vlade Stojadinovića. Sugestijo Znanstvenega društva je z naklonjenostjo sprejel prosvetni minister, ki je društvo pozval, naj mu ponovno pošlje predlog zakonskega načrta, kar je društvo storilo 12. oktobra 1937.⁵¹ Zaradi različnih pogledov glede ustanovitve Akademije je prosvetni minister 20. novembra 1937 prišel na posvet v Ljubljano. Minister je zastopal neposredno ustanovitev, tajnik društva Ramovš in predsednik Nahtigal pa sta zastopala rešitev, s katero bi država poddržavila društvo Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Ob tem sta Nahtigal in Ramovš ministra opozorila, da so Znanstveno društvo za humanistične vede, društvo Slovenska matica, Narodna galerija in društvo Pravnik oddali pravila, ki jih je 19. junija 1929 potrdil veliki župan ljubljanske oblasti Fran Vodopivec. Predstavnik društva sta ministru pojasnjevala, da naj bi že poleti 1929 načrtovali, da bi država zasebnemu društvu priznala status javnega zavoda, zaradi česar so pripravili pravila, ki se glede članstva, notranje uprave in delokroga skladajo s statutom akademij. Po mnenju Ramovša in Nahtigala se pripravljena pravila razlikujejo samo po »tehnični strani«. Zato sta ministra pozvala, naj v vladi pridobi pooblastilo za umestitev postavke za Akademijo znanosti in umetnosti v Ljubljani (tako po javnem kot privatnem pravu) v proračun za leto 1938/1939, naj potrdi poslovnik ter nato tudi predsednika Akademije. Ob tem sta mu taktično zagotovila, da sama ustanovitev akademije ne bo dodatno obremenila proračuna za leto 1938/1939, saj ne bodo zaprosili »za kako posebno subvencijo, ker bo začetno leto posvečeno predvsem pripravi notranje znanstvene aparature in podrobnemu delovnemu načrtu in fiksaciji publikacij, kolekcij, sekcijskega dela in podobno«. Ramovš in Nahtigal sta se zavezala, da bo Akademija prve publikacije financirala iz zbranih »privatnih in lokalnih fondov«.⁵²

Po sestanku 20. novembra v Ljubljani je Znanstveno društvo 25. novembra 1937 ministra prosvete dr. Dimitrija Magaraševiča prosilo, naj se Akademiji prizna »pravična in običajna kulturna oznaka«. Poziv za priznanje statusa javnega zavoda sta 13. decembra 1937 ponovila starostni predsednik dr. Aleš Ušeničnik in generalni tajnik društva Akademija dr. Milko Kos, ki je bil najmlajši član društva.⁵³ Ušeničnik in Kos sta poziv ponovila 10. januarja 1938, ko sta ministra prosila, naj pridobi soglasje vlade za priznanje pravnega statusa Akademije iz društva v pravno osebo po javnem in privatnem pravu.⁵⁴

⁵¹ AJ, 66-319-536, 1937, št. 19/8/7.

⁵² AJ, 66-319-536, 1937.

⁵³ AJ, 66-319-536, 1937, št. 48982. Dopis je bil prepisan tudi v cirilico – v fondu je bila popisana slednja verzija, in to v delu, v katerem je umeščena prošnja za akcijo, ki jo je predhodno poslalo Znanstveno društvo.

⁵⁴ AJ, 66-319-536, 1938, št. 1436.

Dodaten pritisk na ministra predstavlja konstituiranje zgoraj omenjenega društva Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, saj posega v način ustanovitve Akademije. V Znanstvenem društvu so zaradi želje po čimprejšnji ustanovitvi ministru predlagali poddržavljanje društva, bodisi Znanstvenega društva bodisi društva Akademija, saj so pričakovali, da bi lahko zakonodajni postopek v Narodni skupščini naletel na »ovire«.⁵⁵ Rektor dr. Rado Kušej je namreč imenoval prvih sedem članov, ki so se 11. decembra 1937 zbrali na ustanovnem občnem zboru. Pravi člani društva Akademija so postali: dr. Aleš Ušeničnik, dr. Rajko Nahtigal, dr. Franc Kidrič, dr. Milko Kos, dr. Gregor Krek, dr. Rihard Zupančič in »pa veliki slovenski pesnik Oton Župančič«. Krek, Zupančič in Župančič so dobili status »član-organizator«, saj so bili edini člani drugega, tretjega in četrtega razreda. Vsak razred naj bi predstavljal »kolegij«, ki bi v okviru razreda izvedel priprave za delovanje Akademije in pripravil seznam kandidatov zanjo.⁵⁶ Starostni predsednik je postal Aleš Ušeničnik, začasni sekretar pa Milko Kos, ki sta Akademijo vodila do konca januarja 1939, ko se je glavna skupščina seznanila s potrditvijo Rajka Nahtigala za predsednika Akademije s triletnim mandatom.⁵⁷ Na ustanovnem občnem zboru je bilo poudarjeno, da je takšna ustanovitev Akademije primerna, saj je bilo tudi predhodnica beogradske akademije »Društvo srpske slovesnosti« in »Srpsko učeno društvo«. Pri zagrebški akademiji je bilo izpostavljeno, da je pravila oblikoval hrvaški sabor v letih 1860–1861. Leta 1866 jih je potrdil kralj, s čimer je potrdil zasebno pobudo, ki jo je vodil džakovski škof Josip Juraj Strossmayer.⁵⁸ Konstituiranje Akademije je navdušeno pozdravil časnik Jutro, ki je kot prvo nalogo Akademije izpostavil častno reprezentiranje »naše znanosti in umetnosti tudi v mednarodni kulturni tekmi in da s tem dviga narodno čast naše države«.⁵⁹

V oktobru 1937, torej dober mesec pred ustanovitvijo društva Akademija, pa je Znanstveno društvo ministra prosvete prosilo, naj v proračunski predlog 1938/1939 vnese postavko v višini 250 tisoč dinarjev za Akademijo. V dopisu so predvidevali, da bo sicer že leta 1938 prišlo do poddržavljanja Akademije. Ker pa je bilo še nekaj negotovosti, je Znanstveno društvo predlagalo, naj bo postavka z nazivom »Subvencija za Akademijo znanosti in umetnosti v Ljubljani« umeščena v razdelek proračuna za Akademijo. S tem je Znanstveno društvo ohranilo manevrski prostor, saj še ni bil določen model nastanka državno potrjene Akademije. Država

⁵⁵ Prim. Jutro, 15. 10. 1938, Preroški čut Jutra; Stenografski zapisniki Ljudske skupščine LRS (1947–1963), 1. seja III. rednega zasedanja LRS (19. 5. 1948). Zgodovina Slovenije – Sistory: <http://www.sistory.si/?urn=SISTORY:ID:1073>, (17. 11. 2011), str. 355–362.

⁵⁶ Misel in delo, 1938, str. 20, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani; Čas, 1937, str. 116, Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Čas, 1938, str. 164–167, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani; Sodobnost, 1940, str. 479–480, Fran Ramovš–petdesetletnik; Jutro, 12. 12. 1937, Akademija znanosti in umetnosti; Jutro, 12. 12. 1937, V Ljubljani je ustanovljena Akademija znanosti in umetnosti.

⁵⁷ SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik I. glavne skupščine AZU (12. 11. 1938), Zapisnik glavne skupščine AZU (28. 1. 1939).

⁵⁸ AJ, 66-319-536, 1938, št. 1436.

⁵⁹ Jutro, 12. 12. 1937, V Ljubljani je ustanovljena Akademija znanosti in umetnosti.

je namreč za predhodnico Akademije po sklepu ministrskega sveta julija 1937 še zmeraj imela Znanstveno društvo, kar se je odražalo v vabilu tajniku Znanstvenega društva, naj se udeleži konference na ministrstvu, kjer so 21. maja 1938 uskladili zadnjo različico načrta uredbe za poddržavljanje društva Akademija.⁶⁰ Pri tako ohlapnem poimenovanju postavke bi lahko sredstva koristilo tudi Znanstveno društvo v primeru, da bi Akademijo kraljevska vlada poddržavila, njene člane pa potrdila kot prave člane.⁶¹

Prošnjo za podporo za proračunsko leto 1939/1940 je Znanstveno društvo oddalo še 15. julija 1938, torej že po odobreni zadnji različici uredbe, ki je bila izdana avgusta po parlamentarnih počitnicah. Društvo je ministra prosilo, naj ohrani postavko v višini 100 tisoč dinarjev, s katero bo društvo zaključilo svojo založniško dejavnost, saj je ob ustanovitvi Akademije načrtovalo razpust, svoj program in premoženje pa bi prepustilo novoustanovljenemu zavodu.⁶² Pričakovali so namreč, da Akademija ne bo »uspela v izdatnejši meri prevzeti književnega poslovanja – ob tem je dana obljuba, da je to zadnja društvena prošnja za subvencijo. Društvo je v fazi likvidacije, zaradi česar mora dokončati s programom – predvsem tiskanjem 7. in 8. knjige Kulturne in politične zgodovine od leta 1848 dalje, ki jo je napisal Ivan Prijatelj. Ostale knjige društva se ravnokar tiskajo. Podpora je potrebna zaradi visokih stroškov ter ker delo osvetljuje »duševno življenje Slovencev in usmerjenost njihove politične poti k zedinjenju ter s tem, slikajoč mlade literarne tokove, posredno poučuje in odgrinja pred očmi širše javnosti potek formacije tistih društvenih odnosov, ki so se ustvarjali in kar je privedlo do narodne volje, da Slovenci žive skupno življenje s Hrvati in Srbi.«⁶³

Skorajšnja ustanovitev Akademije je februarja in marca 1938 porodila prestižno vprašanje o članstvu, še bolj pa o zaslugah za ustanovitev Akademije. K temu moramo prišteti še zasluge politike, zaradi česar je Ramovš kot eden najbolj predanih v prizadevanjih za ustanovitev Akademije, razmišljal, da bi se javno odpovedal članstvu, saj ni želel biti del »pavovega perja klerikalne partije.«⁶⁴ Nemogoče je primerjati diskurz politikov z izobraženci, ki so v tem primeru želeli zagotoviti pogoje za znanstveno delo, ob zavedanju, da je težko priti do državne podpore, še težje pa ob poudarjanju slovenskosti, kar je bilo razumljeno kot izkazovanje separatizma. Izobraženci so bili v zapletenem položaju, saj sta ustanovitvi akademije v

⁶⁰ Rotar, Korespondenca, str. 13.

⁶¹ AJ, 66-319-536, 1937, št. 31066.

⁶² Najprej je Znanstveno društvo Akademiji »predalo« svoj program (1939), nato jeseni 1942, ko je generalni sekretar julija tega leta postal Fran Ramovš, še pohišstvo. Ramovš je ob tej priložnosti povedal: »Zdaj smo že tako daleč, da je treba tu uradovati in da se da članom možnost, da vsakokrat morajo priti z akademijskimi uradi v stik.« Ob razidu društva marca 1949 pa je SAZU pridobila preostanek premoženja Znanstvenega društva za humanistične vede. – A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o VI. (izredni) seje predsedništva AZU (25. 10. 1939); A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 4, Zapisnik I. seje predsedništva AZU (15. 10. 1942); A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik seje skupščine SAZU (21. 3. 1950).

⁶³ AJ, 66-319-536, 1938, št. 27488/38.

⁶⁴ Rotar, Korespondenca, str. 146–148.

Ljubljani nasprotovala zagrebška in beograjska akademija, čeprav tega nista želeli javno sporočiti. O obstoju nasprotovanja so bili ključni nosilci prizadevanj za ljubljansko akademijo obveščeni po svojih kolegih dopisnikih. Nasprotnik ustanovitvi akademije je bil tudi predsednik beograjske akademije Aleksandar Belić, ki je bil sicer v rednem korespondenčnem stiku z Ramovšem.⁶⁵

Pomembno vprašanje »tukajšnjih profesorjev«, kot je v pismu Beliću 6. aprila 1938 zapisal Ramovš, je postalo vprašanje članstva. Do takrat je bilo ministru poslano 13 imen kandidatov za člane, poleg sedmih članov društva Akademija še dr. Metod Dolenc, dr. Rado Kušej, dr. Josip Plemelj, dr. Milan Vidmar, Jože Plečnik in Rihard Jakopič. Poleg osebnega boja med potencialnimi kandidati je Ramovš opozarjal tudi na dejanja »klerikalne partije« v primeru usode njegovega brata. V tem pogledu je Ramovš zavrnil možnost, da bi postal pravi član Akademije, kar bi lahko SLS uporabila kot »pavovo perje«. V primeru izvolitve je grozil celo z odstopom.⁶⁶ O tem je očitno zelo resno razmišljal, saj je 16. septembra 1938 poslal pismo ministru prosvete Magaraševiću, v katerem se je odpovedal imenovanju med prvimi rednimi člani Akademije znanosti in umetnosti. Ramovš je izpostavil, da v prvem razredu ni smiselno imenovati več kot štiri redne člane (Kidrič, Kos, Nahtigal in Ušeničnik), saj bi v primeru, da bi bil kdo od navedenih izpuščen, to po njegovi oceni »rodilo vtis diskvalifikacije, ki bi bila neupravičena in zato žaljiva«. Ramovš se je zato ministru zahvalil za izkazano zaupanje in sodelovanje na konferenci ob redakciji uredbe 21. maja 1938. S tem je posredno nakazal, da so se pojavila namigovanja, da je na sestanku lobiral za članstvo, saj je izpostavil, da bi bilo primernejše, da ga kolegi sami izvolijo za člana Akademije.⁶⁷

Akademija znanosti in umetnosti			
			Glavna skupščina
Predsedništvo			
Predsednik: dr. Rajko Nahtigal Generalni sekretar: dr. Gregor Krek in tajniki razredov: dr. Fran Ramovš (I.), dr. Metod Dolenc (II.), dr. Jovan Hadži (III.) in Fran Saleški Finžgar (IV.)			
Razredi			
Filozofsko-filološko-zgodovinski razred	Pravni razred	Matematično prirodoslovni razred	Umetniški razred
Redni člani	Redni člani	Redni člani	Redni člani
dr. France Kidrič	dr. Metod Dolenc	dr. Jovan Hadži	Fran Saleški Finžgar
dr. Milko Kos	dr. Gregor Krek	dr. Josip Plemelj	Rihard Jakopič
dr. Rajko Nahtigal	dr. Rado Kušej	dr. Rihard Zupančič	Matija Jama
dr. Fran Ramovš	dr. Leonid Pitamic		Jože Plečnik
dr. Aleš Ušeničnik	dr. Janko Polec		Oton Župančič

⁶⁵ Prav tam, str. 147–148.

⁶⁶ Prav tam, str. 80–81 in 146.

⁶⁷ AJ, 66-319-536, 1938.

Pri izboru ustanovnih 18 članov je težko govoriti o političnem vplivu. Bolj je opazen vpliv je pri neimenovanju. Na seznamu trinajstih kandidatov, ki je bil poslan na ministrstvo prosvete, je bil tudi dr. Milan Vidmar,⁶⁸ ki pa pozneje ni bil imenovan med prvimi člani akademije. Vidmar je bil ugleden profesor z obsežno bibliografijo, bivši rektor in večkratni dekan Tehniške fakultete s poznanstvi v gospodarstvu in politiki,⁶⁹ kar potrjuje izvolitev na prvih avtonomnih volitvah novih članov maja 1940.⁷⁰ Pozneje je bil na prvih volitvah za načelnika matematično-prirodoslovnega razreda po izvolitvi izbran za načelnika razreda, s čimer je prispeval k podjetnosti in uveljavitvi razreda znotraj Akademije. Ob volitvah predsednika februarja 1942 pa je bil izvoljen kot drugi kandidat za to mesto.⁷¹

Poleg omenjenih kazalnikov, ki so imeli ugled med kulturno elito, velja izpostaviti bogat opus na strokovnem področju in v poljudnoznanstveni literaturi.⁷² Več kot očitno je torej, da niso bili v ospredju vsebinski razlogi za zavrnitev imenovanja. K temu je verjetno pripomoglo dejstvo, dokumentov za potrditev svoje domneve še nisem uspel najti, da je bil Milan Vidmar prostožidar, kar je bilo v Ljubljani znana okoliščina.⁷³ Prostožidarstvo in komunizem pa sta bila za katoliški tabor najhujša sovražnika. »Oteževalna okoliščina« bi lahko bil tudi poskus ločitve Milana Vidmarja od prve žene, s katero je imel pet otrok. Vidmarjevo ženo je zastopal odvetnik dr. Marko Natlačen, poznejši ban Dravske banovine. V postopku na sodišču je kot bratova priča nastopil tudi Josip Vidmar, ki je kot razlog ločitve navedel prizadevanje svakinje za vzgojo nečakov in nečakinj v katoliškem duhu. Milan Vidmar je ločitev pozneje dosegel tako, da je prestopil v pravoslavje.⁷⁴ V svojih spominih ocenjuje, da mu je bil izrazito nenaklonjen Ivan Hribar, ki je kot dolgoletni politik in senator zagotovo premogel precej vpliva v Beogradu.⁷⁵

Za politiko (SLS) je bila ustanovitev Akademije izraz njene moči, ki se je v tem obdobju napajala s pripisovanjem zaslug za obsežnejše investicije države na ljubljanski univerzi in pri gradnji univerzitetne knjižnice. Akademija je torej predstavljala reprezentativno ustanovo slovenske kulture in središče slovenstva za Slovence, živeče v Dravski banovini ter v zamejstvu, kar močno spominja na utemeljitve ob prizadevanjih za ustanovitev Univerze spomladi 1919. Kljub temu se javna diskurza zaključnih faz prizadevanj za ustanovitev nekoliko razlikujeta. Ob

⁶⁸ Rotar, Korespondenca, str. 81.

⁶⁹ Za Korošca je pripravil načrt elektrifikacije, ki mu ga je poslal leta 1930. – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), 1711 (Osebni fond Antona Korošca), šk. 1; Milan Vidmar: Spomini, zv.1 in 2. Maribor 1964 (dalje Vidmar, Spomini); Letopis AZU, str. 139–142.

⁷⁰ A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik o I. izredni glavni skupščini AZU (16. 5. 1940).

⁷¹ A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik o poteku I. glavne skupščine AZU (6. 2. 1942).

⁷² Letopis AZU, str. 139–142.

⁷³ Peter Vodopivec: Prostožidarska loža Valentina Vodnika v Ljubljani 1940. V: Kronika, 1992, št. 1, str. 44–50.

⁷⁴ Josip Vidmar: Obrazi. Ljubljana 1985, str. 19–20.

⁷⁵ Vidmar, Spomini, zv. 1, str. 248–249.

prevratu in neugodnem razvoju reševanja mejnega vprašanja je univerza na simbolični ravni pomenila oblikovanje skupne narodno-družbeno tvorne institucije.⁷⁶ Ustanovitev Akademije skoraj dvajset let pozneje pa je predstavljala realizacijo sna narodne in kulturne elite, ki je s tem želela oblikovati možnost udejanjanja slovenskega potenciala pri razvoju kulture in znanosti. Poudarjanje razvoja in samobitnosti slovenske kulture doseže vrh v obsežnem Spominskem zborniku ob dvajsetletnici države.⁷⁷ Še bolj izostren pomen nove države za razvoj slovenske kulture je bil podan v časniku Jutro, kjer so novi državi pripisovali zasluge za ustanovitev kulturnih institucij in s tem za razvoj znanosti in kulture.⁷⁸

Ob ustanovitvi Akademije je bil zaradi nemirnih časov izjemen poudarek na ohranjanju narodne individualnosti majhnega naroda brez ne dovolj utrjenih kulturnih institucij in v skromno razvitem okolju. Na to je v prvem nagovoru opozoril predsednik akademije dr. Rajko Nahtigal, ko je izpostavil, da je bilo v Ljubljani težko ustanoviti znanstveni forum.⁷⁹ Prizadevanja vodstva Akademije v sestavi dr. Rajko Nahtigal, predsednik, dr. Gregor Krek, generalni sekretar, so bila od februarja 1939, ko sta zasedla vodilni funkciji na Akademiji, namenjena dokazovanju življenja novoustanovljene ustanove. V razpravi na sejah predsedništva in glavnih skupščin, ki so ob ustanovitvi potekale vsaj tako pogosto kot seje predsedništva, so poudarjali pomen tiskanja znanstvenih razprav in pridobitev finančne podpore oblasti, predvsem pa gospodarstvenikov in zasebnikov, s čimer bi družba »priznala« status najvišje znanstvene in umetniške ustanove.⁸⁰ Skromna podpora je sprožala določena trenja, predvsem med generalnim sekretarjem Krekom in tajnikom Znanstvenega društva akademikom Ramovšem, ki je upravljal z akademiskim fondom, nabranim v akciji, začeti decembra 1926. Vendar kljub temu ni bilo zelenega uspeha. V nezadostni podpori so videli tudi razgradnjo pomena Akademije kot najvišje znanstvene institucije v Dravski banovini. Iz banovinskega proračuna 1939/1940 je Akademija pridobila 50 tisoč dinarjev, kljub temu da je ban Natlačen obljubil 100 tisoč dinarjev. Ob tem je akademike posebej motilo, da sta višjo podporo dobila Ljubljansko prosvetno društvo (177 tisoč dinarjev) in Narodna galerija (60 tisoč dinarjev), ki sta po navadi naknadno pridobila še sredstva iz proračunske rezerve (rezervnih kreditov). Akademikov ni motila podpora kot oblika pomoči, ampak podpora v razmerju do Akademije, ki poleg tega, da ni imela dovolj sredstev za primerno organizacijo znanstvenih projektov in za tisk, ni uspela uveljaviti določila uredbe, s katero je postala najvišja (slovenska) znanstvena in umetniška institucija. Omenjeno razmerje v proračunu banovine pa ni odražalo

⁷⁶ Željko Oset: Pogled katoliškega in liberalnega tabora na ustanovitev Univerze v Ljubljani od prevrata do oktobra 1921. V: PNZ, 2011, št. 1, str. 68–71.

⁷⁷ Anton Korošec: Verujemo v svoj narod. V: Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 13–14

⁷⁸ Jutro, 14. 10. 1938, str. 1, Naša Akademija.

⁷⁹ A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik glavne skupščine AZU (28. 1. 1939).

⁸⁰ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1; A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik o II. izredni glavni skupščini AZU (6. 7. 1940).

njenega položaja v slovenski kulturni stavbi. Generalna skupščina je sprejela zavezo, da opozori »merodajne činitelje« na »dolžnost banovine kot zastopnice slovenskega naroda, da daje Akademiji take subvencije, s katerimi bo mogla vsaj toliko častno konkurirati z bratskima akademijama. V to svrho bo pač morala podpre raznim malo pomembnim društvom skrčiti v korist Akademije.«⁸¹

Želja po »ustrezni umestitvi« Akademije je vidna v predlogu, ki ga je podal načelnik tretjega razreda dr. Jovan Hadži, za pravno zaščito izraza akademik, s katerim bi preprečili rabo izraza za študente.⁸² Ob tem naj dodam, da je podoben predlog septembra 1946 predstavil Boris Zihlerl, ki je načrtoval preimenovanje vseh šolskih zavodov, ki so imeli v nazivu besedo »akademija«. Načrt je predvideval tudi odcepitev razreda za umetnost, s čimer bi Akademija postala najvišji raziskovalni zavod, naziv akademik pa najvišji naslov za samostojnega raziskovalca.⁸³

Projekt ustanovitve Akademije je bil deležen podpore pri stranki SLS, tako na državni ravni, predvsem pri Antonu Korošcu, kot pri banu Dravske banovine Natlačenu. Anton Korošec je vplival na vladno priznanje Znanstvenega društva kot embria za bodočo akademijo, ob ustanovitvi pa je Akademiji kot zasebnik podaril 50 tisoč dinarjev in ji priskrbel izredno podporo Senata Kraljevine Jugoslavije. Predsednik Nahtigal je Korošca kot predsednika Senata obiskal ob predstavitvenem obisku v Beogradu. Ob tej priložnosti je obiskal ministrstvo prosvete in ministra Miho Kreka, ki ga je popeljal v Klub slovenskih poslancev, kjer so mu politiki obljubili podporo pri prizadevanjih za pridobitev dodatnih državnih kreditov, podobno kot je to storil minister prosvete Stevan Ćirić. Čez tri mesece, ko je Nahtigal želel »oživiti« obljube v obliki dejanj, pozivi za dodatna sredstva niso obrodili sadov. Finančni uspeh Nahtigalovega obiska je bila podpora v višini 35 tisoč dinarjev, čeprav je predsednik Senata Korošec obljubil podporo 50 tisoč dinarjev, kolikor jih je sam daroval Akademiji v začetku leta 1939.⁸⁴

Banska uprava je predstavljala bolj moralno in politično oporo pri postavljanju zahtev v odnosu do Beograda ter pri spodbujanju zasebnikov za podporo Akademije. Do ustanovitve je pobudnikom tovrstna pomoč zadostovala, pozneje pa so vendarle pričakovali neposredno materialno podporo banovine, sploh ob manifestativnem poudarjanju SLS za slovensko kulturo in znanost, kar je Ramovš ocenil kot razkazovanje »pavovega perja«.⁸⁵ Banska uprava je tako organizirala odkup biblioteke Adolfa Robide v vrednosti 125 tisoč dinarjev. Pri odkupu so sodelovale Banovinska hranilnica, Mestna občina Ljubljana in Mestna hranilnica v Ljubljani. Knjižnica je bila v bistvu podarjena društvu Akademija, v imenu katerega jo je

⁸¹ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o IV. seji predsedništva AZU (2. 6. 1939).

⁸² A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o I. redni seji predsedništva AZU (25. 2. 1939).

⁸³ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 8, Poročilo generalnega sekretarja za sejo prezidija Akademije znanosti in umetnosti dne 18. 9. 1946 in Uradni zaznamek.

⁸⁴ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o VIII. (izredni) seji (1. 2. 1940).

⁸⁵ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o IV. seji predsedništva AZU (2. 6. 1939); Rotar, Korespondenca, str. 147.

prevzel Milko Kos kot tajnik društva Akademija konec junija in v začetku julija 1938. Ker društvo Akademija še ni razpolagalo z lastnimi prostori, je bilo knjižnično gradivo delno shranjeno v prostorih Znanstvenega društva v palači Narodni dom, delno pa je ostalo pri vdovi Adolfa Robide. Pri odkupu knjižnice ima poleg banovine in ljubljanskega župana Adlešiča posebne zasluge Fran Saleški Finžgar, ki je bil član upravnega odbora Hranilnice Dravske banovine.⁸⁶

Velike pozornosti v Akademiji je bila na začetku leta 1939 deležna pobuda svetovalca na banski upravi Hrvoja Maistra, ki je predlagal ustanovitev fonda za podporo delovanja Akademije, pri čemer bi banska uprava k sodelovanju povabila »industrijalce na slovenski zemlji«.⁸⁷ Namen je bil posnemanje zgleda Marka Rosnerja, lastnika tekstilne tovarne v Mariboru, ki je podaril 100 tisoč dinarjev januarja 1939.⁸⁸ Do realizacije Maistrove pobude ni prišlo, vendar je do vojne Akademija pridobila še 150 tisoč dinarjev, ki jih je v oporoki na pobudo nečaka dr. Pavla Grošlja zapustil Josip Vilfan, prokurist Kranjske industrijske družbe.⁸⁹ Banska uprava je v tem začetnem obdobju upravi Akademije pomagala tako, da ji je »posodila« dve strokovni sodelavki, ki sta pomagali generalnemu sekretarju organizirati akademijo. Zaradi tega je bila vsa odgovornost na Kreku, ki je pozneje povedal, da je bil »Mädchen für alles«.⁹⁰ Ob tem se zastavlja temeljno vprašanje darovanja za kulturne ustanove, kar je eden izmed temeljnih simptomov slovenskih kulturnih prizadevanj od ustavne dobe dalje in kar se pogosto odraža v miselni kategoriji trpljenja ubogega naroda. Z besedami Mateja Cigaleta, zapisanimi v pismu Janezu Bleiweisu februarja 1868: »Malo imamo bogatincev, pa še ti nečejo pritegniti« k Slovenski matici.⁹¹ Skoraj 70 let pozneje, potem ko so Slovenci nedvomno pridobili tudi elito po premoženju, je problem ostal, kar je ugotavljal Fran Windischer, sicer znan mecen, ko je razočaran opazal skromno darežljivost bogatih državljanov, pehanje za materialnim in neobčutljivost na okolje, ki jim je omogočilo materialno blagostanje.⁹²

⁸⁶ A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik sestanka rednih članov v pravni biblioteki 4. julija 1938.

Na tem položaju je Finžgar ostal do konca druge svetovne vojne, ko je bila postavljena izredna uprava. Finžgar je med vojno bistveno pripomogel, da je hranilnica nudila podporo za delovanje Akademije. – SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 4, Zapisnik I. seje predsedništva AZU (15. 10. 1942); SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 6, Zapisnik III. seje predsedništva SAZU (28. 6. 1944); SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 7, Zapisnik I. seje predsedništva SAZU (22. 2. 1945).

⁸⁷ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o III. (izredni) seji predsedništva AZU (3. 4. 1939).

⁸⁸ A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik glavne skupščine AZU (28. 1. 1939).

⁸⁹ A SAZU, Glavna skupščina 1938–1951, Zapisnik o II. izredni glavni skupščini AZU (6. 7. 1940).

⁹⁰ A SAZU, Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o VIII. (izredni) seji predsedništva AZU (1. 2. 1940).

⁹¹ ARS, AS 621, šk. 3.

⁹² Aleksander Bassin: Fran Windischer 1877–1955: gospodarstvenik, publicist, predsednik Narodne galerije. Ljubljana 2011, str. 13–14.

Željko Oset

ESTABLISHMENT OF THE ACADEMY OF SCIENCE AND ARTS IN LJUBLJANA

S u m m a r y

The economical measures and unitarian pressure after 1931 gave rise to the discussion of the Slovenian national question, Slovenian culture and representative national institutions. A part of this discontent resulted in the demands for the improvement of the material situation of cultural institutions in the Drava Banate and for the construction of the University Library and institutes at the King Alexander I University in Ljubljana. The 1934 project of the establishment of the Academy of Science and Arts as a representative national institution was also the result of this dissatisfaction. Efforts and concrete plans for the establishment of the Academy of Science and Arts in Ljubljana already existed between 1923 and 1929. However, they were unsuccessful due to the failure to gather resources for the operation of the Academy and lack of government support for its establishment in Ljubljana. The plan of the Minister for Education Božidar Maksimović (1927) for the unification of the Zagreb and Belgrade Academies was very important at the time, which is why the Zagreb Academy argued for the preservation of status quo.

At the proposal of the president of the Slovenska matica Society Dr. Dragotin Lončar at the 70th anniversary of Slovenska matica, the efforts for the establishment of the Academy of Science and Arts intensified in the summer of 1934. The preparations for the establishment of the Academy of Science and Arts as a society had already been underway, but they were suspended by the assassination of King Alexander. Therefore on 2 January 1935 the University Chancellor Dr. Fran Ramovš sent a proposal for the establishment of the Academy as a state institution to the Ministry of Education. Due to the limited possibilities for the establishment of the Academy (as the project was not supported by the Drava Banate Ban Drago Marušič), Chancellor Ramovš resigned in protest. The political situation improved in the summer of 1935, when the government of Milan Stojadinović also consisted of the members of the Slovenian People's Party, which was, at the declarative level, more favourably inclined towards Slovenian scientific institutions as far as the acquisition of the state support was concerned.

The Resolution of the Drava Banate Ban's Council of February 1937 in which the Council supported the establishment of the Slovenian Academy of Science and Arts, represented an important turning point in these efforts. In Belgrade the two most prominent Slovenian politicians PhD. Anton Korošec and Ivan Hribar also lobbied for the Academy. Thus in July 1937 the government approved an exceptional support for the realisation of the preparation works for the establishment of the Academy of Science and Arts. A question remained how the process was to be carried out – with a special law or by nationalising the Academy of Science and Arts society in Ljubljana. The Ljubljana intellectuals preferred the more reliable option, that is, the nationalisation of the society, because they were afraid that the political will to establish the Academy would soon disappear. Therefore in December 1937 the founding general meeting of the Academy of Science and Arts Society in Ljubljana took place. Seven members appointed by the Chancellor PhD. Rado Kušej gathered. The text of the decree on the nationalisation of the society was drawn up in May 1938 and published in August 1938. With this decree the Academy of Science and Arts was established with four departments: three for Science and one for the Arts. 18 members of the Academy, who gathered at the first assembly on 12 November 1938, were elected in October 1938 (Department of Philosophy, Philology and History: PhD. Fran Kidrič, PhD. Milko Kos, PhD. Rajko Nahtigal, PhD. Fran Ramovš and PhD. Aleš Ušeničnik; Department of Law: PhD. Metod Dolenc, PhD. Gregor Krek, PhD. Rado Kušej, PhD. Leonid Pitamic and PhD. Janko Polec; Department of Mathematics and Natural Sciences: PhD. Jovan Hadži, PhD. Josip Plemelj and PhD. Rihard Zupančič; Department of Arts: Fran Saleški Finžgar, Rihard Jakopič, Matija Jama, Jože Plečnik and Oton Župančič). Three candidates for the president of the Academy were selected at the assembly (PhD. Rajko Nahtigal, PhD. Gregor Krek and PhD. Fran Ramovš). Temporarily – until January 1939 when PhD. Rajko Nahtigal became the president and PhD. Gregor Krek became the general secretary – the Academy

was presided over by PhD. Aleš Ušeničnik as the senior member of the Academy, while PhD. Milko Kos as the youngest member was the general secretary.

1.01
Prejeto 11. 4. 2012

UDK 355.40(497.1):94(450Trst)"1945/1954"

Nevenka Troha*

Delovanje Ozne in Uprave države varnosti (UDV)¹ na območju Cone A Julijske krajine in Cone A Svobodnega tržaškega ozemlja

IZVLEČEK

Članek obravnava delovanje Oddelka za zaščito naroda (Ozna), varnostno-obveščevalne službe jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in nato jugoslovanske države, in njene naslednice, Uprave državne varnosti (UDV), na območju Cone A Julijske krajine in Cone A Svobodnega tržaškega ozemlja. Dejstvo je, da je Ozna odigrala eno ključnih vlog v času štiridesetdnevne jugoslovanske zasedbe celotne Julijske krajine (1. maj–12. junij 1945), ko se je marsikdaj postavila tudi nad oblastne in politične organe. Po umiku jugoslovanske vojske je v coni A, kjer je upravo prevzela anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava, ohranila velik del svojega sistema in ga seveda prilagodila razmeram. Če verjamemo podatkom, da je v Trstu v skoraj desetletnem povojnem obdobju, torej do vrnitve italijanskih oblasti po podpisu Spomenice o soglasju oktobra 1954, delovalo nekaj tisoč obveščevalcev različnih držav, so bili prav obveščevalci jugoslovanske Ozne/UDV nedvomno med najbolj številnimi in tudi aktivnimi.

Ključne besede: Cona A Julijske krajine, Cona A Svobodnega tržaškega ozemlja, Oddelek za zaščito naroda (Ozna), Uprava državne varnosti (UDV), Komunistična partija Svobodnega tržaškega ozemlja

ABSTRACT

ACTIVITIES OF THE DEPARTMENT FOR THE PROTECTION OF PEOPLE AND STATE SECURITY ADMINISTRATION IN THE TERRITORY OF ZONES A OF VENEZIA GIULIA AND FREE TERRITORY OF TRIESTE

The following article focuses on the activities of the Department for the Protection of People (hereinafter Ozna), the security and intelligence service of the Yugoslav liberation movement and subsequently the Yugoslav state, and its successor State Security Administration (hereinafter UDV) in the territory of Zones A of Venezia Giulia and Free Territory of Trieste. It is a fact that Ozna played one of the key roles during the forty-day Yugoslav occupation of the whole

* **Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: nevenka.troha@inz.si**

¹ Oddelek za zaščito naroda – kratica OZNA – je bila varnostno-obveščevalna služba FLRJ. Leta 1946 je bila razdeljena na civilni in vojaški oddelek: nastala sta civilna Uprava državne varnosti, bolj znana po srbohrvaški kratici UDBA (Uprava državne bezbednosti) in vojaška Kontraobveščevalna služba – KOS. Ta je bil leta 1955 preoblikovan v Organ varnosti, UDV pa leta 1966 v Službo državne varnosti – SDV.

Venezia Giulia (1 May – 12 June 1945), when it was often more important than even the authorities and political bodies. After the Yugoslav Army retreated, a significant part of its system, adapted to the new circumstances, naturally, was preserved in Zone A, where the administration was taken over by the Anglo-American Allied military administration. If we believe the information that during the almost ten-year post-war period (until the reinstatement of the Italian authorities after the signing of the London Memorandum in October 1954) a couple thousand informants of various states were active in Trieste, the agents of the Yugoslav Ozna/UDV were undoubtedly among the most numerous and active.

Key words: Zone A of Venezia Giulia, Zone A of Free Territory of Trieste, Department for the Protection of People (Ozna), State Security Administration (UDV), Communist Party of the Free Territory of Trieste

Jugoslovansko in v njegovem okviru slovensko osvobodilno gibanje je že med drugo svetovno vojno zahtevalo spremembo jugoslovansko-italijanske meje. Na območju Primorske in Istre oziroma Julijske krajine so tudi zato poleg vojaških in političnih organov slovenskega, hrvaškega in italijanskega osvobodilnega gibanja intenzivno delovale razne obveščevalne službe, med katerimi je bil tudi jugoslovanski Oddelek za zaščito naroda (Ozna). Posebna pozornost je bila namenjena Trstu, saj so ocenjevali, da je ključen za državno pripadnost celotnega območja.

Medvojnemu ilegalnemu delovanju je sledilo legalno in pollegalno delovanje Ozne v kratkem obdobju jugoslovanske zasedbe celotne Julijske krajine v času od 1. maja do 12. junija 1945. Teh štirideset dni je bila najpomembnejši člen represivnega aparata jugoslovanskih zasedbenih oblasti. To vlogo sta Ozna in od marca 1946 njena naslednica Uprava državne varnosti ohranili v Coni B Julijske krajine in Coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, ki sta bili pod jugoslovansko vojaško upravo, medtem ko sta v coni A pod anglo-ameriško Zavezniško vojaško upravo znova ilegalno delovali kot obveščevalni službi, a ne več osvobodilnega gibanja, temveč sosednje države.

Potem ko so čete slovenskega IX. korpusa in 4. jugoslovanske armade 1. maja 1945 osvobodile in zasedle območje do Soče in tam vzpostavile jugoslovansko vojaško zasedbeno oblast, je imela Ozna dvojno vlogo. Prva je bila »budno čuvanje naših pridobitev in odkrivanje tistih, ki bi se hoteli okoristiti in vršiti svoje razdiralno delo«, druga pa »dosledno kaznovanje vseh vojnih zločincev«, ki je postajalo »v borbi med pristno in laži demokracijo eno najvažnejših vprašanj«.²

Slovenski arhivi ne hranijo nekaterih fondov, ki so pomembni za raziskavo delovanja Ozne v tem obdobju. Tu gre predvsem za gradivo osrednje in tržaške Ozne, ki ga hranijo srbski arhivi in je še vedno nedostopno. So se pa deli gradiva tržaške Ozne pomotoma ohranili v fondih drugih organizacij, največ političnih, ki pa so ostali v Sloveniji in jih danes hrani Arhiv Republike Slovenije.

² Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (AS 1931), 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija. Dopis namestnika načelnika Ozne za IX. korpus J. Sluge, 26. 4. 1945.

Kljub pomanjkanju virov lahko z veliko verjetnostjo sklepamo, da so bili zaradi posebnega pomena, ki ga je imel Trst, organi Ozne v Trstu neposredno podrejeni vrhovom jugoslovanske Ozne. Iz virov je tudi razvidno, da tržaška Ozna ni bila podrejena članu Politbiroja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije Borisu Kraigherju, ki je takrat kot ključni predstavnik slovenskih in jugoslovanskih oblasti deloval v Trstu, saj je ta za razrešitev pomembnejših problemov moral posredovati pri načelniku Ozne za Slovenijo Ivanu Mačku Matiji.³ Še manj so imeli na Ozno kakršen koli vpliv drugi tamkajšnji jugoslovanski predstavniki. Poveden je dopis javnega tožilca za Goriško Mirka Šlibarja svojemu nadrejenemu, javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst Stanku Peterinu: »V tvojem pismu je tudi odstavek, ki govori o neupravičenih in neumestnih aretacijah po organih Ozne. Ti moram sporočiti edino to, da za te stvari ne morem odgovarjati, kajti sam veš in sam si mi svetoval, naj se v te zadeve ne vtikam. /.../ Radi tega takih stvari ne morem preprečiti vse dotlej, dokler vprašanje privolitve za aretacije ne bo urejeno.«⁴ Vpliva na delovanje tržaške Ozne ni imel niti predsednik slovenske vlade Boris Kidrič, ki se je pri teh vprašanjih tako kot Kraigher obračal na Ivana Mačka.⁵ Ne razpolagam pa s podatki, kako so tekle povezave med vrhovoma slovenske in jugoslovanske Ozne.

Maja 1945 je Oddelek Ozne za Trst vodil major Stanislav Runko-Mišo. Mesto Trst so razdelili na štiri okraje, katerim so kot peti okraj priključili Tržič. Okraje so vodili pooblaščenec.⁶ Ti so morali nadrejenim organom pošiljati 14-dnevna delovna poročila, iz katerih je moralo biti »razvidno konkretizirano do najmanjših podrobnosti delovanje reakcije z označbo virov in osebnih podatkov; istočasno pa naznačite vaše ukrepe odnosno vaše direktive: provokacije, vrinjenci, zaupniki, aretacije, zasliševanja itd. na kakšen način se je pristopilo na delo k reševanju odnosno uničilo sovražno delovanje.« Mesečna politična poročila pa so morala pokazati celotno sliko sovražnega delovanja, navesti so morali tudi dobre in slabe strani delovanja »naših civilnih oblasti«.⁷

Arhiv Republike Slovenije hrani del gradiva 3. okraja Ozne Trst, iz katerega lahko sklepamo na podobno organiziranost drugje. Pooblaščenec 3. okraja Niko Kavčič je 12. maja 1945 poročal, da so naredili nov načrt razdelitve dela. Od takrat sta delovala dva referata, prvi je spremljal jugoslovansko reakcijo in duhovščino, drugi pa gestapo, sodelavce britanske obveščevalne službe Intelligence Service, italijansko reakcijo in drugo reakcijo.⁸ V tem okraju je 7. maja delovalo šest pripad-

³ ARS, fond Boris Kraigher (AS 1529), šk. 1. Depesa B. Kraigherja I. Mačku št. 238, 11. 5. 1945.

⁴ ARS, AS 1529, šk. 1. Pismo M. Šlibarja S. Peterinu, 6. 6. 1945.

⁵ ARS, fond Centralni komite Komunistične partije Slovenije (AS 1487), ae 995. Pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 10. 5. 1945.

⁶ ARS, AS 1931, 301/55, Ozna za okrožje Trst. Organizacijsko poročilo (od 7. 5. do 13. 5.) 2. odseka Ozne za Trst, 13. 5. 1945.

⁷ ARS, AS 1931, 301/55, Ozna za okrožje Trst. Navodilo okrajnim pooblaščenecem Ozne, 23. 5. 1945.

⁸ ARS, fond Gradivo informacijskih služb (AS 1584), ae 43. Organizacijsko poročilo 3. okraja Ozne Trst, 12. 5. 1945.

nikov Ozne, 9. maja pa že devet. Dodeljenih jim je bilo tudi deset pripadnikov Knoja,⁹ ki so jih uporabljali pri aretacijah. Ker pa so z množičnimi aretacijami prenehali že po prvem tednu zasedbe, so jih pet že 9. maja poslali nazaj v njihovo enoto.¹⁰ 22. maja pa je v okraju poleg pooblaščenca in namestnika delovalo deset pomočnikov, ki si imeli skupaj 27 zaupnikov, ti pa svoje informatorje.¹¹ V vseh organizacijah OF in partije je bil eden od članov odgovoren za obveščevalno delo in je bil dnevno povezan z organi Ozne. Obenem je tudi pokrajinski partijski komite zadalžil podrejene, da morajo z vsemi močmi pomagati Ozni.¹²

Iz poročil o položaju naj bi organi Ozne, pa tudi oblastne in politične institucije dobili podatke za svoje nadaljnje delovanje. Tako je Oddelek Ozne za Trst za teden od 7. do 13. maja 1945 poročal, da so Slovenci zelo navdušeni nad prihodom Titovih čet v mesto, medtem ko »ostali Tržačani oportunistično gledajo na prihod naših čet ter stoje ob strani, ker se boje slovenskega nacionalizma. Izražajo pa večje simpatije do Sovjetske zveze.« Civilno prebivalstvo je bilo zelo nedisciplinirano, krivec za to pa je bila »italijanska reakcija, po katere navodilu prebivalstvo ignorira odredbe Komande mesta Trst«. Veliko ljudi je ponoči skrivaj odhajalo v čolnih prek Soče, pred trgovinami pa so bile dolge vrste čakajočih. Med zavezniškimi vojaki naj bi krožile vesti, da bo »v kratkem spopad med našimi in zavezniškimi vojaki ter da bodo Trst oni predali Italijanom in da čez dva meseca ne bo več sledu o Titu«. Poročajo tudi o potrosnih listkih, v katerih se »norčujejo iz naše civilne oblasti in vojske. /.../ Naše prebivalstvo in italijanski proletariat« naj bi izražalo mišljenje, »da naši oblastni organi preobzirno postopajo s fašističnimi zločinci in da bi se tozadevno kaznovanje moralo poostri«. Poročilo sklenejo z ugotovitvijo, da »podtalna reakcionarna propaganda trdi, da je naša vojska brez vsake kulture, da na njej ni nič vojaškega, da ta vojska prinaša s seboj siromaštvo in da bo Trst postal barbarsko mesto, če ne bo postal spet italijanski, kar bi se zgodilo samo v slučaju, če bi prevzeli oblast zapadni zavezniki«.¹³

Obveščevalka Ozne je 11. maja 1945 zapisala: »Ko sem stala v vrsti med ženskami pred pekarno za kruh, so se one med seboj med drugim takole razgovarjale. Angleži v Trstu so povedali, da je Anglija že poslala pet tovornih parnikov hrane za Titovo demokratično Jugoslavijo in zlasti za Trst. Sedaj bomo videle, ali bodo kaj dali tudi nam ali le svojim ljudem, Slovencem. /.../ To je vrag, da so ti ljudje dosegli 'naš Trst'. Upamo, da bomo v kratkem rešeni te slovenske pesti, saj so to obljubili Angleži.«¹⁴

Medtem ko naj bi bili Tržačani med nemško okupacijo »absolutno disciplinirani«, pa »sedanja nediscipliniranost in kršenje policijske ure meji na sabotažo«.¹⁵

⁹ Korpus narodne osvoboditve Jugoslavije.

¹⁰ ARS, AS 1584, ae 43. Organizacijsko poročilo 3. okraja Ozne Trst, 7. 5. 1945; isto, 9. 5. 1945.

¹¹ ARS, AS 1584, ae 43. Organizacijsko poročilo 3. okraja Ozne Trst, 22. 5. 1945.

¹² ARS, AS 1584, ae 43, Organizacijsko poročilo 3. okraja Ozne Trst, 9. 5. 1945.

¹³ ARS, AS 1931, 301/55, Ozna za okrožje Trst. Politično poročilo (od 7. 5. do 13. 5.) Oddelka Ozne za Trst, 13. 5. 1945.

¹⁴ ARS, AS 1584, ae 114. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 11. 5. 1945.

¹⁵ ARS, AS 1584, ae 85. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. 5. 1945.

Mnogi so tudi skrivali ljudi: »Po izpovedi zaupnikov se nahaja precej fašistov skritih po tržaških stavbah. Ti ljudje se stalno preseljujejo iz poslopja v poslopje. Kretajo se po mestu v večernih urah, kar potrjujejo osebe, ki so jih že videle.«¹⁶ Srednji meščanski sloj naj bi »vedno bolj razširjal govornice, da se pod krinko demokracije oziroma socializma skriva čisti slovenski nacionalizem.«¹⁷ V poročilu Ozne Trst z 9. maja 1945 najdemo tudi zapis: »Ljudstvo kaže velike simpatije do Sovjetske Rusije.«¹⁸

Jugoslovanske oblasti so kmalu ugotovile, da jim nekateri ukrepi škodujejo. Eden takih so bile zaplembe dragocenosti in denarja v času, ko so se jugoslovanske enote v začetku junija 1945 pripravljale na umik iz poznejše Cone A Julijske krajine in tako tudi iz Trsta. Boris Kraigher je zaradi tega ostro protestiral, saj bi se vodstvo Ozne moralo zavedati, da »zapuščamo svojo zemljo vsaj formalno zaveznikom, ne pa, da se umikamo pred sovražnikom ali da plenimo sovražniku okupirano deželo, od koder se umikamo.«¹⁹ Predsedniku slovenske vlade Borisu Kidriču pa je med drugim sporočil: »To je panika. Prepreči take direktive. /.../ Ozna je najhujši plačkaš in se ji nihče ne upa upreti.«²⁰

Naloga Ozne je bila tudi »dosledno kaznovanje vseh vojnih zločincev«.²¹ Osrednje vodstvo je jugoslovanski vojaški upravi v Julijski krajini zato poslalo naslednja navodila: »Vse sovražne elemente je treba zapreti in predati Ozni, da uvede postopek. Držite se principa, da za izvedbo gornjih nalog ne uvajate začetkom prevelike demokracije, ker je lažje kasneje dati širšo, kot jo ožiti.«²² »Tako čistiti, toda ne na nacionalni bazi, temveč na bazi fašizma.«²³

Organi Ozne so izvajali aretacije in zaslišanja dejanskih ali domnevnih sodelavcev fašizma in okupatorja ter tudi odločali, kdo med njimi bo izpuščen, poslan v taborišče vojnih ujetnikov ali v zapore in kdo bo usmrčen. Prve dni maja je tako vodstvo Ozne izdalo naslednja navodila: »Za kaznovanje vojnih zločincev se mora ustanoviti komisijo, katera naj takoj začne z raziskavo napram istim in katere naj naša policija takoj aretirajo, da se ne odtegnejo zasluženi kazni. To ne bo težko, ker imamo več ali manj celotni seznam istih. /.../ Aretacije, posebno ljudi, ki so samo osumljeni, naj bodo kolikor mogoče tajne, da ne dajemo vtisa okupatorske inkvizicije. Jetniki naj dobivajo redno hrano in ležišča. Sorodnikom istih naj se pove, v katerem zaporu se nahajajo in naj se jim dovoljuje preskrbitev perila in hrane, da se s tem olajša tudi naša aprovizacija. /.../ Delo naše linije naj bo začrtano po pravilih

¹⁶ ARS, AS 1584, ae 85. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 11. 5. 1945.

¹⁷ ARS, AS 1584, ae 85. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 18. 5. 1945.

¹⁸ ARS, AS 1584, ae 85. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. 5. 1945.

¹⁹ ARS, AS 1584, šk. 45. Depeša B. Kraigherja CK KPS, 7. 6. 1945.

²⁰ ARS, AS 1529, šk. 1. Depeša B. Kraigherja B. Kidriču, 7. 6. 1945.

²¹ ARS, AS 1931, 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija. Dopis J. Sluge, 26. 4. 1945.

²² ARS, AS 1529, šk. 1. Depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje, 30. 4. 1945.

²³ Te navedbe se pojavljajo v več depešah, npr. AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, ae 91. Depeši CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje, 29. in 30. 4. 1945; depeši CK KPS B. Kraigherju, 30. 4. in 1. 5. 1945.

mednarodnega prava.«²⁴ Vendar pa se teh navodil niso držali niti pri aretacijah niti pri ravnanju z zaporniki. Tako je pooblaščenec 3. sektorja Ozne v Trstu v poročilu priznal, da so aretirali dosti ljudi, ki »niso bili nič krivi, medtem ko pravi krivci ostajajo zunaj«.²⁵

Prijave o dejanskih ali domnevnih krivcih so pošiljali zlasti politični in oblastni organi, veliko prijav pa je bilo tudi anonimnih. V poročilu tržaške Ozne 18. maja 1945 preberemo: »Sam Škedenj, katerega lahko smatramo kot center proletarskega dela Trsta, je pokazal, da je pripravljen očistiti svoje vrste fašističnih elementov in imamo take slučaje, ko je delavstvo odstranilo svoje mojstre in predelavce, kakor tudi uradnike, ki so kot fašisti zasedli najboljša mesta. S številnimi dopisi na obtožnicah potrjujejo, da razumejo pomen borbe, kakor tudi razumejo, da je težje priporjeno svobodo obdržati, kakor si jo priboriti.«²⁶

Ozna je takoj po osvoboditvi prevzela tržaške zapore Coroneo, ki jih je nato 1. junija predala Narodni zaščiti, ki je med jugoslovansko zasedbo izvajala naloge policije. Poleg Ozne in Narodne zaščite, ki je aretacije izvajala po nalogu prve, so aretacije vojakov in drugih oboroženih oseb izvajale tudi vojaške enote.²⁷ Aretacije so bile najbolj množične med 2. in 8. majem 1945.²⁸ Predstavniki jugoslovanskih civilnih oblasti in političnih organizacij v Trstu in v Ljubljani so se namreč kmalu zavedeli škode, ki so jo aretacije in usmrtnitve povzročile ugledu jugoslovanskih oblasti pri zahodnih zaveznikih in v Italiji, zato so skušali tako ostre ukrepe preprečiti. Boris Kidrič je že 10. maja 1945 pisal Kraigherju: »Danes sem slišal, da Ozna še zmeraj ne razume položaja in še vedno na debelo zapira, zlasti med goriškimi Italijani. Ukreni hitro vse potrebno in razloži ljudem politično situacijo. Jaz bom še danes ponovno govoril z Matijo (načelnikom slovenske Ozne Ivanom Mačkom, op. a.). Zavedati se moramo, da nam te vrste napake lahko trenutno največ škodijo, ker predstavljajo sploh osnovno nevarnost, ki nam lahko zapacka vse, zlasti če se bo mednarodni položaj še kaj poslabšal.«²⁹ Kraigher je od Mačka tudi zahteval, da mu načelnik Ozne Trst Stanislav Runko vsak dan poroča o aretacijah in o položaju nasploh.³⁰ Posredovanje je bilo uspešno, saj je 20. maja 1945 Runko Kraigherja obvestil o Mačkovi direktivi, da morajo rajonski odbori prenehati z aretacijami vseh tistih, ki so se »ogrešili do osvoboditve Trsta«, in da je treba izpustiti še več ljudi.³¹

V Narodni zaščiti, vojaških enotah in Ozni je bilo veliko nepravilnosti in zlorab položaja, samovoljnih zaplemb, rekvizicij in aretacij, mučenja zapornikov ter nekaj

²⁴ ARS, AS 1931, 301/55, Ozna za okrožje Trst. Poročilo o splošni situaciji, prve dni maja 1945.

²⁵ ARS, AS 1584, ae 85. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. 5. 1945.

²⁶ ARS, AS 1931, 301/55, Ozna za okrožje Trst. Poročilo, 18. 5. 1945.

²⁷ ARS, AS 1584, ae 85. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. 5. 1945; ae 62. Razni obrazci, fond PNOO (AS 1818), fasc. 29. Poročilo S. Peterina, 7. 7. 1945.

²⁸ ARS, AS 1584, ae 43. Dopis 3. sektorja Ozne majorju Mišu, 9. 5. 1945.

²⁹ ARS, AS 1487, ae 995. Pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 10. 5. 1945.

³⁰ ARS, AS 1529, šk. 1. Depeša št. 238 B. Kraigherja CK KPS, I. Mačku, 11. 5. 1945.

³¹ ARS, AS 1584, ae 127. Dopis S. Runka B. Kraigherju, 20. 5. 1945; ae 85. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. in 11. 5. 1945; ae 140. Seznam Odbora za iskanje internirancev v Jugoslaviji, 17. 12. 1945.

usmrnitev. V poročilu 3. sektorja Ozne z dne 6. maja 1945 najdemo zapis, da mnogi »na svoje vojaške dolžnosti enostavno pozabljajo in čim ima orožje, že misli, da je policaj in njegovo glavno opravilo aretacije«. ³² Zaradi zlorabe položaja so več članov Narodne zaščite in Ozne za to pristojni jugoslovanski organi zaprli in obsodili na nekaj let zavora. Obsodili so tudi več pripadnikov jugoslovanske vojske, med njimi tudi Italijane. ³³

Tiste, ki so jih zadržali v zaporih, pa tudi nekatere, ki so bili v nekaj dneh usmrčeni, so zaslišali že na sedežih sektorjev Ozne. Veliko ljudi so izpustili takoj ali v nekaj dneh po aretaciji. Obveščevalec Ozne je že 6. maja med drugim zapisal: »Ljudje se pritožujejo, da se je izpustilo že več oseb, ki imajo težke zločine na vesti in pripominjajo, da naj se jih brez nadaljnega ostro sodi, tudi če so pomanjkljivi podatki, ker so bili aretirani iz tehtnih razlogov.« ³⁴ Isti dan pa je v poročilu Ozne navedeno naslednje: »Praksa pri našem, kakor pri nadaljnjem zaslišanju je pokazala, da je prvenstvene važnosti široka obveščevalna mreža, ker bomo le preko nje v stanju dobiti potrebne podatke. Zaradi tega vas obveščamo, da naj na mestu, kjer se vrše glavna zaslišanja, osumljenci nikakor ne izpuščajo, ker bomo mi za vse ponovno poiskali potrebne podatke. /.../ Mi smo doslej zaslišali in tudi odposlali naprej 70 ljudi. /.../ Pri delu se predvsem opiramo na našo zaupniško mrežo, ki smo jo in jo razvijamo prek naših masovnih organizacij. Stalno dnevno zvezo imamo z okrožnim odborom OF in partijo. Na naših zaslišanjih ne jemljemo ljudem nobenih dokumentov, razen denarja in še to le v primerih, če imamo v rokah trdne dokaze o sovražnem delovanju dotičnika. O zaplenjenem denarju vodimo točno evidenco in smo do sedaj zaplenili okrog 59.000 lir. Na zasliševalni poli je bilo to tudi omenjeno. Za enkrat denarja še nismo uporabljali, namen pa ga imamo, bodisi pri delu samem ali za naše lastne potrebe.« ³⁵

Potem ko so konec maja 1945 prevzeli vodenje preiskave, so javni tožilci ugotavljali, da so bile ovadbe dostikrat nepopolne, za nekatere osumljene pa dokumentacije sploh ni bilo, zato so morali veliko oseb izpustiti. Javni tožilec za Goriško okrožje je tako svojemu nadrejenemu poročal, da so jim organi Ozne predali 23 osumljencev, od katerih »je bila za 16 osumljencev podana ovadba, in sicer le nekaj kratek zapisnik o zaslišanju obdolženca in redkih prič s pristavkom, 'da se nahaja originalna obtožba pri njih.'! Pripomniti pa je treba, da je za 6 oseb od teh 16 osumljencev ta ovadba tako nepopolna in redkobesedna, da bi na podlagi teh ovadb morali osumljence izpustiti. Za nadaljnjih 7 osumljencev pa še do danes nismo prejeli nobenega materiala, kljub temu, da so nam vsi organi zatrjevali, da bodo material takoj poslali.« ³⁶

³² ARS, AS 1584, ae 41. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. 5. 1945.

³³ Arhiv Ministrstva za pravosodje (dalje AMP). Seznam državljanov STO, ki so kazni prestali, bili pomiloščeni ali pogojno izpuščeni.

³⁴ ARS, AS 1584, ae 41. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. 5. 1945.

³⁵ ARS, AS 1584, ae 41. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. 5. 1945; ae 130. Nalogi za aretacije; ae 131. Drobci seznamov aretiranih 3. sektorja Ozne Trst za čas od 13. do 22. 5. 1945.

³⁶ ARS, fond PNOO 2 (AS 1582), m. 3. Dopis M. Šlibarja S. Peterinu, 16. 6. 1945.

Boris Kraigher je 11. maja 1945 posredoval za zaprte člane Narodnoosvobodilnega odbora Julijske krajine.³⁷ V dopisu je tudi zapisal: »Po podatkih, ki smo jih dobili, so vsi zgoraj navedeni v Trstu vedno veljali za antifašiste. Zato je nujno, da se njihove zadeve takoj razišče in se jih, kolikor niso ničesar krivi, izpusti.«³⁸ Načelnik Ozne Trst, Stanislav Runko, je 13. maja odgovoril, da bodo tisti, ki so v njihovih zaporih, isti dan izpuščeni, da pa sta bila dva s Kraigherjevega seznama, in sicer Carmine Zito in Steno Pirnetti, »pred nedavnim likvidirana«, in priložil zapisnika zaslišanj. V zapisniku zaslišanja Carmina Zita lahko preberemo oznako: »Potuhnjen, zakrknjen tip«, v zapisniku zaslišanja Stena Pirnettija pa: »Nervozen, tipičen avantgardist, zakrknjen, zagrizen. Želi in upa, da bo Trst skoro iztrgan iz naših rok in prišel v okvir Italije.«³⁹ Iz posredovanja predsednika Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst Franceta Bevka, ki ga je 2. novembra 1945 poslal predsedniku slovenske vlade Kidriču, izvemo, da je bil Carmine Zito skupaj s še petimi bančnimi uslužbenci aretiran na podlagi seznama, najdenega na kvesturi, po katerem so imeli pravico za posest orožja v službenih prostorih.⁴⁰ Steno Pirnetti pa je bil poročnik Mestne straže in pripadnik enot italijanskega odporiškega Korpusa prostovoljcev svobode.⁴¹

Okrožni odbor OF za Goriško pa je junija 1945 posredoval za 75 zaprtih anti-fašistov in za 36 karabinerjev, ki naj bi sodelovali z osvobodilnim gibanjem. Organi Ozne so jim odgovorili 29. junija, da so nekatere že izpustili, nekaj pa bo še izpuščenih iz zaporov v Ajdovščini. Posredovanje pa je bilo neuspešno za dva člana goriškega Narodnoosvobodilnega odbora,⁴² Licurga Olivija in Ernesta Sverzutija, ki sta bila, kot je razvidno iz evidence zapora Ozne v Ljubljani, 30. decembra 1945 od tam odpeljana in sta pogrešana.⁴³

Aretirane pripadnike oboroženih enot so poslali v taborišča vojnih ujetnikov, z izjemo tistih, ki so bili usmrčeni v nekaj dneh po aretaciji ali pa so bili osumljeni vojnih zločinov, sodelovanja z okupatorji ipd. Ti so bili, tako kot aretirani civilisti, obravnavani kot politični zaporniki in predani Ozni, tisti, ki so bili osumljeni kaznivih dejanj, za katera je bilo pristojno vojaško sodišče, pa vojaškim organom.⁴⁴ V seznamih osumljenih najdemo navedbe, kot so: skvadristi, vohuni kvesture, denuncianti, fašisti, SS,⁴⁵ sodelavci SS, vohuni SS, sodelavci okupatorja, policijski

³⁷ Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG, vodstvo italijanskega odporništva v Trstu.

³⁸ ARS, AS 1584, ae 126. Dopis B. Kraigherja J. Slugi, 11. 5. 1945.

³⁹ ARS, AS 1584, ae 126. Dopis S. Runka B. Kraigherju, 13. 5. 1945, z zapisnikom zaslišanja, 12. 5. 1945.

⁴⁰ ARS, AS 1589, šk. 52. Pismo F. Bevka B. Kidriču, 2. 11. 1945.

⁴¹ Corpo Volontari della Libertà, CVL. AS 1584, ae 466.

⁴² Comitato di liberazione nazionale Goriziano, vodstvo italijanskega odporništva v Gorici.

⁴³ ARS, AS 1584, ae 137. Posredovanje okrožnega odbora OF za Goriško in odgovor vodstva Ozne, 29. 6. 1945; AS 1931, 218/10. Sezname pripornikov UDV za Slovenijo, registri.

⁴⁴ ARS, AS 1851, fasc. 121. Pismo senata pri komandi Goriškega vojnega področja pooblaščenca Ozne pri Komandi mesta Gorica, 10. 5. 1945.

⁴⁵ Schutzstaffel (slovensko zaščitni vod), paravojaška organizacija nemške nacistične stranke. Pripadnike SS so izsolali za popolno zvestobo in poslušnost Hitlerju ter brezobzirnost do nasprotnikov.

agenti, OVRA,⁴⁶ člani X MAS,⁴⁷ domobranci, fašistična milica, črne brigade, ova-duhi partizanov, banda Collotti,⁴⁸ udeleženci rastrellamentov.⁴⁹

O Italijanah v ljubljanskih zaporih Ozne imamo podatke v zapornih knjigah, v katerih se poleg njihovega vpisa navaja tudi datum odhoda iz zapora. Drobce najdemo še v registrskih knjigah Ozne.⁵⁰ Vsaj nekateri zaporniki, ki so bili zaprti v preiskovalnih zaporih Ozne v Jugoslaviji, so bili sojeni pred vojaškimi ali ljudskimi sodišči in nato v kazenskih taboriščih ali v zaporih. Kazensko taborišče je bilo tudi v slovenskem delu cone B. Več kot sto zaprtih Goričanov in Tržičanov pa je bilo pozimi 1945/1946 odpeljanih iz zaporov Ozne v Ljubljani in so pogrešani.⁵¹

Drugo obdobje delovanja Ozne in njene naslednice UDV v Coni A Julijske krajine se je začelo 12. junija 1945, ko je tam upravo prevzela anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava. Ozna se je vrnila v »najstrožjo ilegalno« in obenem ohranila velik del zaupniške mreže. Da je bilo to območje za jugoslovanske oblasti še vedno zelo pomembno, nam kaže podatek, da se je načelnik Ozne za Primorsko Veri Winkler 24. aprila 1946 v Divači, kjer je imel takrat sedež, srečal s članom 1. odseka osrednje Ozne. Ta se je hotel srečati tudi z Borisom Kraigherjem, da bi se o njem pogovoril o »raznih tukajšnjih naših ustanovah«.⁵² Nimam podatkov, ali je do tega srečanja tudi dejansko prišlo.

Delovanje Ozne v coni A je kmalu opazila britanska obveščevalna služba, ki je že oktobra 1945 začela zasledovati njene pripadnike. Winkler je zato zahteval strogo konspiracijo, in to ne le v Ozni, marveč tudi v drugih organih, npr. v partiji, kjer so delovali obveščevalci Ozne. V pismu Kraigherju je 19. marca 1946 zapisal, da so bili prav zaradi pomanjkljive konspiracije razkrinkani pripadniki Ozne, ki so se udeležili partijskega tečaja.⁵³ Od načelnika Ozne za Slovenijo Ivana Mačka je

⁴⁶ Tajna politična policija v času fašističnega režima. Njena kratica ima več razlag: Opera Volontaria di Repressione Antifascista, Organizzazione di Vigilanza e Repressione dell'Antifascismo, Organo di Vigilanza dei Reati Antistatali.

⁴⁷ X MAS je bila posebna enota italijanske kraljeve mornarice, ki je po kapitulaciji Italije prešla v sestav vojske Italijanske socialne republike. Njeni oddelki so skupaj z nemškimi enotami sodelovali v akcijah proti partizanom, tudi bitki v Trnovskem gozdu januarja 1945 in nato v obsežnih represalijah po njej. Marca 1945 je bila enota na zahtevo Nemcev umaknjena iz Operacijske cone Jadransko primorje.

⁴⁸ Gaetano Collotti je s samo 22 leti leta 1942 postal namestnik komisarja Posebnega inšpektorata javne varnosti v Trstu. Po kapitulaciji Italije je inšpektorat nadaljeval z delom. V njegovem okviru je pod vodstvom Collottija delovala mobilna enota, ki je skupaj z Nemci izvajala akcije proti osvobodilnemu gibanju in se odlikovala tudi pri aretacijah Judov. Collotti je bil tudi eden najbolj krutih mučiteljev v zaporih Posebnega inšpektorata v Trstu.

⁴⁹ ARS, AS 1584, ae 128. Seznam predlogov za aretacije, 7. 5. 1945; ae 129. Seznam osumljenih fašizma, konec aprila 1945; AS 1818, poseben ovoj. Seznami oseb, predvidenih za aretacije. Rastrellamenti so italijanski izraz za vojaško čiščenje terena.

⁵⁰ ARS, AS 1931, 218/10. Seznami pripornikov UDV za Slovenijo; registri.

⁵¹ AS 1931, 218/10. Seznami pripornikov UDV za Slovenijo; registri; AMP, m. navodila za izvajanje kazni. Dopis Poverjeništvu PNOO, odseka za pobijanje kriminalitete vsem okrajnim NOO, 30. 12. 1945.

⁵² ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja B. Kraigherju, 24. 4. 1946.

⁵³ ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja B. Babiču, 4. 2. 1946; Pismo V. Winklerja B. Kraigherju, 19. 3. 1946.

zahteval zamenjavo dotedanjega kadra, »ki je do skrajnosti kompromitiran. /.../ Večina mojih ljudi je dnevno zasledovana in jim vse težje uspeva otrepati se bande. /.../ Torej po žrtvah v Škednju⁵⁴ smo mi na vrsti z razliko, da za nas ne bo tako veličastnega pogreba.«⁵⁵ Zaradi nevarnosti razkritja se je tudi sam aprila 1946 iz Trsta umaknil v Divačo.⁵⁶

V organizacijskem pogledu je v obeh conah Julijske krajine poleg oddelka Ozne Trst deloval tudi oddelek Ozne za Tržaško okrožje, ki je obsegal okraje Ajdovščina, Idrija, Cerklje, Tolmin, Bovec, Kobarid, Kanal, Grgar, Dornberk, Postojna, Ilirska Bistrica, Sežana, Hrpelje–Kozina, Koper, Piran in Izola. Njegov načelnik, Jožko Grahor, je konec junija 1945 ocenil, da je zaupniška mreža v okraju Devin Nabrežina precej močna, medtem ko v Sežani in okolici naj ne bi bila »kos trenutnim zahtevam«, v sektorju ob razmejitveni črti med obema conama v okolici Divače še ni bila »zadosti razpredena«, bila pa je močna na Miljah in okolici, v sektorju Lokve–Bazovica pa je še ni bilo.⁵⁷ Konec julija so imeli tamkajšnji okrajni pooblaščenec tridnevno konferenco, na kateri so poleg političnega pregleda položaja v svetu in doma obravnavali tudi poročila o položaju v posameznem okraju, dobili smernice za delo, obravnavali pa so tudi »lik Oznovca«.⁵⁸

Ozna je delovala tudi v Videmski pokrajini, ki ni bila vključena v cono A, hkrati pa je bila problematična zaradi delovanja paravojaških italijanskih organizacij. Anglo-Američani so na tem območju za primer vojaškega spopada z Jugoslavijo zbirali nekatere vojaške enote, med njimi jugoslovanske četnike. Winkler je februarja 1946 poročal Kraigherju: »Sestal sem se z Bogotom.⁵⁹ Po poročilih, ki jih je on prejel, pravi, da se koncentracija Poljakov vrši že 14 dni, a da ni nikjer opaziti agresivnih namenov. Pravi, da iz vsega tega ne bo nič. V Vidmu je opaziti precej poljskih vojakov v angleških uniformah brez kakršnih znakov, ki bi označevali narodnost. Spoznati jih je kot Poljake edino po govorici. Glavnina formacije verjetno 1. divizije se nahaja v Codroipu (40 km južno od Vidma).«⁶⁰

Velika večina gradiva o delovanju Ozne/UDV v Coni A Julijske krajine, Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja in v Videmski pokrajini je v dveh fondih Arhiva Republike Slovenije. Del se je ohranil med gradivom projugoslovanskih političnih

⁵⁴ Dan po prihodu mednarodne razmejitvene komisije, 10. marca 1946, je v Škednju prišlo do najhujšega incidenta med Civilno policijo ZVU in ljudmi, ki so zagovarjali priključitev k Jugoslaviji. Na stopnicah pred cerkvijo so se zbrali ljudje, da bi obranili jugoslovansko zastavo, ki je visela na zvoniku in so jo hoteli pripadniki Civilne policije sneti. Po začetnih zapletih se je množici približal tovorni avtomobil s policisti, eden od njih je ustrelil z brzostrelko v zrak, takoj nato pa so začeli streljati v množico. Ubili so dva demonstranta, 22 pa so jih ranili.

⁵⁵ ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja B. Kraigherju, 19. 3. 1946.

⁵⁶ ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja B. Kraigherju, 16. 3. 1946.

⁵⁷ ARS, AS 1931, šk. 1064. Organizacijsko poročilo Oddelka Ozne za Tržaško okrožje, 26. 6. 1945.

⁵⁸ ARS, AS 1931, šk. 1064. Poročilo 2. odseka Oddelka Ozne za Tržaško okrožje Načelstvu Ozne za Slovenijo, 22. 7. 1945.

⁵⁹ Njegove identitete nisem uspela odkriti.

⁶⁰ ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja B. Kraigherju.

organizacij, ki so delovale v obeh conah A in v Benečiji, in ki ga je Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja ZKS prevzel v času med 26. novembrom 1952 in 15. januarjem 1953. To gradivo je bilo leta 1990 skupaj z drugim gradivom tega arhiva predano Arhivu Republike Slovenije in je zdaj v fondu, ki nosi oznako AS 1584. Slovenska Služba državne varnosti je leta 1976 pripravila popis svojega arhivskega gradiva, ki ga je poslala v vednost predsedniku Centralnega komiteja ZKS Francetu Popitu. Večina gradiva, ki ga zasledimo v tem popisu, je Slovenska obveščevalno varnostna organizacija, SOVA, v preteklih letih izročila Arhivu Republike Slovenije in je zdaj v fondu z oznako AS 1931. Nekatere drobce najdemo tudi v drugih fondih.

Na temelju ohranjenega gradiva lahko ugotovimo, da je bilo delovanje Ozne/UDV v coni A zelo razvejeno. Spremljala je delovanje tržaške, goriške in videmske kvesture, Zavezniško vojaško upravo in njeno Civilno policijo, ameriški in britanski konzulat v Trstu, obveščevalno službo britanske armade Field Security Section (FSS) in obveščevalno službo ameriške armade Counter Intelligence Corps (CIC). Njeni obveščevalci so delovali v vseh večjih podjetjih, uredništvih časopisov itd. Intenzivno so spremljali tamkajšnjo slovensko politično emigracijo, pa tudi taborišča tako jugoslovanskih političnih emigrantov kot istrskih Italijanov. Iz podatkov popisa iz leta 1976 je razvidno tudi, da so spremljali vse tamkajšnje politične stranke. To gradivo, kakor tudi gradivo goriške, tržaške in videmske škofije, ni bilo predano Arhivu Republike Slovenije, niti ga ni med tistim, ki so ga formalno predali arhivu, a ga še vedno hrani Slovenska obveščevalno varnostna organizacija. Predano pa je bilo gradivo Vidalijevega obveščevalnega centra, ki je deloval v Trstu po objavi resolucije Informbiroja junija 1948.⁶¹

O Zavezniški vojaški upravi najdemo podatke obveščevalcev UDV o njeni formaciji, razdelitev po sekcijah, shemo upravne in teritorialne razdelitve Korpusa policijskih sil Julijske krajine, posamezna kratka poročila o delovanju Urada za socialno skrbstvo (Welfare Division), podatke o oskrbi beguncev, nekaj mesečnih poročil, ki jih je pripravljal šef civilne uprave ZVU, poročilo o delu repatriacijskega centra v Trstu. Med gradivom je tudi elaborat o odnosih med italijansko in ameriško obveščevalno službo v Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja iz avgusta 1950. V njem obveščevalec ugotavlja, da sta bili v medsebojnem nesoglasju zlasti potem, ko so se po sprejetju resolucije Informbiroja spremenili odnosi med ZDA in Jugoslavijo. Še slabši so bili odnosi med Italijani in Britanci.⁶²

Ozna oz. UDV sta intenzivno spremljali tudi delovanje zavezniške Civilne policije. Poleg sheme, organizacije, teritorialne razdelitve, pravilnikov, razglasov in odredb, navodil za prehod preko blokov na demarkacijski črti, predpisov in ukrepov v zvezi z mejo so jugoslovanski obveščevalci izdelali tudi podrobni popis njenih

⁶¹ ARS, AS, evidence gradiva fonda 1931. Popis, poslan Francetu Popitu, je v fondu AS 1589. Vittorio Vidali je bil po objavi resolucije Informbiroja junija 1948 in razcepu Komunistične partije STO vodja prosovjetske komunistične partije v coni A STO.

⁶² ARS, AS 1931, š.k. 1061. Elaborat Odnosi med italijansko in ameriško obveščevalno službo v STO-ju, 9. 8. 1950.

pripadnikov, ki obsega kar 115 strani. Ohranjena so tudi poročila več agentov, ki so delovali znotraj policije.⁶³

UDV je zasledovala tudi delo Kriminalnopreiskovalnega urada (Criminal Investigation Department, CID), ki je bil del Civilne policije. Urad je spremljal tudi ilegalno delovanje političnih skupin, emigrante in druge tujce in tesno sodeloval z britansko, ameriško in italijansko obveščevalno službo.⁶⁴ Poleg seznama članov in podatkov o strukturi in agentih gradivo vsebuje tudi podatke o zaslišanih protifašistov in ukaz o nadzoru članov Izvršilnega odbora Komunistične partije STO.⁶⁵ Med parlamentarnimi volitvami v Italiji aprila 1948 je CID med drugim zasliševal člane Slovansko-italijanske antifašistične unije in aktiviste sindikalnih organizacij, ki so med zaslišanji morali tudi prebrati obširno listo z imeni posameznih oseb in označiti tiste, ki so jih poznali. O teh so jih nato podrobno spraševali. Obveščevalci UDV so ocenjevali, da so s tem skušali prestrašiti ljudi in jim vzbuditi občutek, da jih policija nadzira in da ima vrsto podatkov o njihovem zasebnem in političnem življenju.⁶⁶

V gradivu o delovanju britanske FSS, ki se je v Trstu imenovala tudi Tržaška varnostna služba (Trieste Security Service), so podatki o njeni organizaciji in načinu dela, organih, javkah in sestajanju agenture.⁶⁷ Poleti 1952 naj bi v njej delovalo 150 oseb. Preiskovalni odsek je imel svoje celice v zaporu na Svetem Justu v Trstu, kamor so odvedli tiste, ki so jih zalotili pri »špijonaži ali kontrašpijonaži«.⁶⁸ Obveščevalec UDV, ki je deloval znotraj FSS, v poročilu navaja: »Naloge, ki jih prejemam pri FSS-u so v tem, da zbiram podatke o Vidalijevi partiji, vojaške podatke o Jugoslaviji, podatke o neofašističnem gibanju in po možnosti podatke o UDV. Te naloge prejemam direktno od Rexa⁶⁹ in Bushbyja. Ravno tako me sprašujejo o iredentistih in CLN-u. Stike z Rexom in ostalimi imam po navadi v podoficirski menzi. /.../ Dajejo mi tudi naloge, da ugotovim, kdo so agenti UDV in da vršim nadzorovanje nad begunci.«⁷⁰

FSS je seveda delovala tudi v coni B. Aprila 1952 je njen obveščevalec, ki pa je kot dvojni agent dejansko delal za UDV, dobil nalogo, da poroča o političnem položaju v coni B, vplivu novega načina gospodarstva,⁷¹ izvedel pa naj bi tudi, »kdo je vodja ilegalne obveščevalne organizacije Vidalijeve KP v Jugoslaviji in coni B«, o procesih proti pristašem Informbiroja na Reki, zbral podatke o »dislokaciji enot JLA, številčnem stanju, komandnem kadru, oficirjih KOS-a, orožju, obleki, vrsti političnega izobraževanja, o utrdbah na obali, vrsti orožja, številu plovnih enot, radarskih napravah«.⁷²

⁶³ ARS, AS 1931, šk. 1109. Popisi gradiva Civilna policija v STO za časa ZVU.

⁶⁴ ARS, AS 1931, šk. 1132. Kriminalno preiskovalni oddelek CID, 20. 12. 1948.

⁶⁵ ARS, AS 1931, šk. 1132. Popis dokumentov CID Trst.

⁶⁶ ARS, AS 1931, šk. 1132. Ispitivanja antifašista sa strane CID-a, 27. 4. 1948.

⁶⁷ ARS, AS 1931, šk. 1128. Popis gradiva : Angleška OS v Italiji – FSS.

⁶⁸ ARS, AS 1931, šk. 1128. Poročilo o FSS, poletje 1952.

⁶⁹ Šef operacijskega odseka.

⁷⁰ ARS, AS 1931, šk. 1128. Poročilo o FSS, poletje 1952.

⁷¹ Junija 1950 je bilo v Jugoslaviji uzakonjeno delavsko samoupravljanje.

⁷² ARS, AS 1931, šk. 1128. Kaj vse je zanimalo FSS.

Na konferenci vodstva Angleškega referata UDV, ki je bila 27. aprila 1953, so obravnavali delovanje britanske in ameriške obveščevalne službe. Navajajo, da imajo glede FSS v Trstu veliko podatkov o njenih dejavnostih. Poleg te splošne naloge naj bi se usmerili tudi na obdelavo oseb, »bodisi za izvršitev vrbovke ali da preko njih plasiramo agenturo v center«. Trst naj bi bil džungla, »v kateri se je treba znajti in je treba pregledati možnosti s tem, da bomo prišli na jasno, kdo so obveščevalci itd.«.⁷³ Kot so ocenili na konferenci, je njihovo delo oteževalo dejstvo, da je načelnik UDV za Cono A STO Veri Winkler leta 1952 prebegnil k Britancem: »Vedeti moramo, da si je Winkler stvari izpisoval in če je od dobil v roke referat o angleški OS in ugotovil agenturo, imajo danes Angleži to v rokah.«⁷⁴

Ozna/UDV sta izdelovali tudi poročila o splošnem političnem položaju v Julijski krajini. V analizah so obravnavali dejavnosti italijanske vlade do Julijske krajine, tudi njene finančne prispevke, italijansko propagando glede Istre in Reke, delovanje Komunistične partije Italije in njen odnos do Julijske krajine, delovanje Vidalijeve KP STO in njenega obveščevalnega centra, položaj v Fronti za neodvisnost Julijske krajine, aktivnosti voditeljev »iredentističnih organizacij«, »italijanske reakcionarne stranke in organiziranje udarnih skupin znotraj njih«, delovanje »belogardističnih in fašističnih elementov med prebivalci cone A«, ustanovitev in delovanje Slovenske narodne demokracije in nato Slovenske demokratske stranke, delovanje tržaškega škofa Antonia Santina, dogajanje med obiskom mednarodne razmejitvene komisije, odpadnike iz projugoslovanskih Enotnih sindikatov, izseljevanje iz Pulja, formiranje in aktivnost Komiteja za preskrbo beguncev, težnje tujega kapitala za prodor v STO, vprašanje državljanstva STO, prevlado ameriškega vpliva nad britanskim na območju Trsta in okolice, delo italijanske gospodarske delegacije v Trstu, tendence zблиževanje Trsta in Italije, vključitev STO v Marshallov plan, center »italijanske teroristično-obveščevalnega delovanja na našem teritoriju, s sedežem v Trstu«, upravne volitve leta 1949.⁷⁵

Kot sem že omejila, gradivo o delovanju političnih strank in organizacij ni bilo predano Arhivu Republike Slovenije. Se je pa nekaj tega gradiva ohranilo v fondu z oznako AS 1584. Iz njega vidimo, da sta Ozna/UDV spremljali vse politične stranke in organizacije, tudi sindikate, mladinske organizacije itd.

Posebej intenzivno so jugoslovanski obveščevalci spremljali delovanje Komunistične partije STO, potem ko se je ta po objavi resolucije Informbiroja junija 1948 razcepila na dva dela. Velika večina članstva se je priključila informbirojevski, po voditelju Vittoriju Vidaliju imenovani tudi Vidalijevi Komunistični partiji STO. To gradivo pa je Slovenska obveščevalno varnostna agencija predala Arhivu Republike Slovenije. Mapa z naslovom Vidalijev obveščevalni center Trst, Komunistična partija Vidali obsega 409 strani. Priložen mu je uradni zaznamek 2. sektorja SDV z dne 28. julija 1972, v katerem so predlagali uničenje dveh map gradiva, ki ni bilo operativnega značaja in je bilo že »vse obdelano in zajeto v analitičnih

⁷³ ARS, AS 1931, šk. 1128. Zapisnik konference, 27. 4. 1953.

⁷⁴ ARS, AS 1931, šk. 1128. Zapisnik konference, 27. 4. 1953.

⁷⁵ ARS, AS 1931, šk. 1183. Splošna politična situacija v Julijski krajini, popis gradiva.

materialih«. Drugo gradivo naj bi ohrabili, saj »ti materiali obdelujejo delovanje KP Vidalija iz političnega in obveščevalnega vidika, dajejo celovit vpogled v takratne razmere in so pomembni za zgodovinsko proučevanje našega polpreteklega obdobja, tako iz političnega kot tudi kontraobveščevalnega vidika«. ⁷⁶

V obsežnem elaboratu z naslovom Delovanje KP Vidalija v Trstu v letih 1948–1953 sta opisana delovanje in personalni sestav njenih organov. Sledi analiza delovanja v letu 1954, ko je zaradi »spremenjene politike SZ do FLRJ – normalizacija diplomatskih odnosov, gospodarsko kulturno zблиžanje itd.« –, pa tudi razdelitve STO med Italijo in Jugoslavijo v politiki Vidalijeve partije prišlo do zmede, pa tudi razcepa med slovenskimi in italijanskimi člani. V posebnem elaboratu je opisano delovanje obveščevalnega centra, ki je deloval v okviru partijskega centralnega komiteja. Njegovi obveščevalci so sprva samo poslušali ljudi, ki so prihajali iz Jugoslavije ali tja odhajali, od začetka leta 1950 pa so imeli obveščevalce tudi v Jugoslaviji in vzpostavljeno organizacijo po sekcijah. Prva sekcija, ki je delovala na Miljah, je imela nalogo, da zbira podatke o Jugoslaviji, da pridobi tamkajšnje pristaše Informbiroja in ljudi, ki so lahko tja potovali ter so po vrnitvi poročali o dogajanju. Druga sekcija je obveščevalno delovala med drugimi političnimi strankami v Trstu. O njihovem delovanju so obveščali samo politični sekretariat KP STO, v katerem so bili Vidali, Marina Bernetič, ki je vodila obe sekciji, Giovanni Postogna in Alessandro De Stradi. Obveščevalne centre so ustanovili tudi v Gorici in Vidmu, tudi te je nadzorovala Bernetičeva. Njihove naloge so bile rušenje režima v FLRJ, pomoč informbirojevskim emigrantom in organiziranje ilegalnih trojk v FLRJ, ki naj bi poleg obveščevalne dejavnosti zbirale tudi orožje. V začetku leta 1952 so po navodilih Moskve ustanovili tudi vojni komite, ki naj bi organiziral obveščevalno službo v primeru vojne, in to od jugoslovansko-avstrijske meje do Istre. ⁷⁷

Ozna/UDV sta spremljali tudi delovanje dveh majhnih levih strank, ki sta bili brez večjega vpliva, in sicer konec poletja 1945 ustanovljene Komunistične partije Italije v Julijski krajini (Partito comunista italiano della Venezia Giulia) in Anarhične federacije Julijske krajine (Federazione anarchica giuliana), ki je imela tudi sindikalno organizacijo z imenom Sindikalna obramba (Difesa sindacale della FAG). ⁷⁸

V proitalijanskem taboru je do razpustitve januarja 1947 ključno vlogo odigral CLNG, ki je nadaljeval z delovanjem tudi po vojni in je povezoval krščanske demokrate, socialiste, Stranko akcije in liberalce. Ozna/UDV sta spremljali njegovo delovanje in tudi pisanje glasila *La Voce libera*, v katerem naj bi vse od prve številke prevladoval vpliv Stranke akcije. ⁷⁹ Veliko prostora je časopis namenjal vprašanju t. i. fojbn in deportirancev. Oktobra 1945 je obveščevalec Ozne komentiral: »Sedaj je

⁷⁶ ARS, AS 1931, šk. 1463, Vidalijev obveščevalni center Trsta. Predlog za uničenje oziroma ohranitev materiala VOS-A (št. 1312-1 INV. 139), 28. 7. 1972.

⁷⁷ ARS, AS 1931, šk. 1463, 1312-1, inv. 139. Vidalijev obveščevalni center Trst; KP Vidali.

⁷⁸ ARS, AS 1584, ae 248. Obveščevalno poročilo, 1. 9. 1945; Isto, 4. 11. 1945; Isto, 21. 1. 1946; Poročilo o zborovanju Anarchici Alabarda, 4. 11. 1945.

⁷⁹ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 23. 7. 1945.

ta časopis ponovno odprl to vprašanje (deportirancev, op.a.) in ljudje po večini mislijo, da nobenega ne bo več nazaj. Ljudstvo je sicer zadovoljno, da se je to zgodilo fašistom, niso pa zadovoljni svojci prizadetih, ki so prepričani, da so oni nedolžni in ker ne vedo za njihovo usodo.«⁸⁰ Obveščevalci so poročali tudi o prizadevanju Stranke akcije, da bi vzpostavili sodelovanje med CLNG in italijanskimi člani Komunistične partije Julijske krajine.⁸¹ Ozna je poročala tudi o pripravah CLNG na oborožen odpor v primeru priključitve Trsta k Jugoslaviji, s katerim naj bi izsilili posredovanje zahodnih zaveznikov.⁸²

Spremljali so tudi stike CLNG z italijansko vlado in drugimi predstavniki italijanskih oblasti. Novembra 1945 poročajo o sestanku v Vidmu, na katerem so bili predstavniki CLNG, funkcionarji italijanske vlade, vojske, cerkveni dostojanstveniki in komandant divizije Osoppo. Razpravljali so o vprašanju Trsta, nevarnosti komunizma in o velikih denarnih sredstvih, ki jih je porabila Jugoslavija za svojo propagando v coni A. Dogovorili naj bi se za finančno pomoč italijanske vlade.⁸³ Veri Winkler pa je poročal o obisku vodstva CLNG v začetku leta 1946 pri vladi v Rimu, na katerem naj bi predsednik vlade Alcide de Gasperi, »zatrdil, da bo Trst ostal pod Italijo, da bo v začetku februarja prišla v naše kraje zavezniška komisija«. Menil je, da bodo »takrat Italijani nedvomno dokazali, da so za Italijo in ne za Tita«.⁸⁴

Ozna/UDV je spremljala delovanje najmočnejše proitalijanske stranke Krščanske demokracije (Partito della democrazia cristiana), v kateri naj bi že julija 1945 delovali tudi skvadristi, fašisti in vohuni.⁸⁵ Bila naj bi sicer šibka, a »strupena« organizacija, katere glavno orožje so bile provokacije in rovarjenje po Istri. Omenjajo tudi njene stike s slovenskimi političnimi emigranti v Trstu.⁸⁶ Februarja 1946 naj bi bilo na njenem sestanku rečeno: »Po prihodu Italije bomo vse tržaške komuniste in slovanske partizane poslali v Titovo Jugoslavijo, ki si jo sedaj tako želijo. Iz Trsta pa bomo izgnali tudi vse četnike, ustaše in bega, ki so se natepli tu po polomu Nemčije.«⁸⁷ Nameravali so reorganizirati, kot piše obveščevalec UDV, »razbojniško vojaško vohunske tolpe v organizirano politično skupino, ki naj bi bila kos slavokomunistom«.⁸⁸ Obveščevalci poročajo tudi o delovanju Združenja italijanskih katoliških delavcev (Associazione cattolica lavoratori italiani) in dveh študentskih organizacij, ki sta bili pod vplivom krščanskih demokratov, in sicer Centra univerzitetne akcije (Centro azione universitaria) in Združenja italijanskih študentov (Associazione studenti italiani).⁸⁹

⁸⁰ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 25. 10. 1945.

⁸¹ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 1. 8. 1945; Isto, 10. 12. 1945.

⁸² ARS, AS 1584, ae 177. Obveščevalno poročilo iz prefektуре, 13. 4. 1946.

⁸³ ARS, AS 1584, ae 190. Poročilo o delovanju KD, 19. 11. 1945.

⁸⁴ ARS, AS 1584, ae 63–76. Pismo V. Winklerja B. Kraigherju, pred februarjem 1946.

⁸⁵ ARS, AS 1584, ae 190. Poročilo o delovanju KD, 14. 9. 1945; ae 421. Situacijsko poročilo, 27. 7. 1945.

⁸⁶ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 6. 8. 1945.

⁸⁷ ARS, AS 1584, ae 190. Poročilo o delovanju KD, 16. 2. 1946.

⁸⁸ ARS, AS 1584, ae 178. Obveščevalno poročilo, poletje 1946.

⁸⁹ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 23. 7. 1945; ae 205. Poročilo o ACLI, 5. 3. 1946;

Obveščevalce Ozne/UDV je zelo zanimala bolj levo usmerjena Stranka akcije (Partito d'azione), ki so jo doživljali na dva načina. Bila jim je nasprotna, ker je zahtevala ohranitev rapalske meje in jugoslovanski režim ocenjevala kot totalitaren, hkrati pa je imela podoben odnos do fašizma kot projugoslovanska stran.⁹⁰ Poleti 1946 poročajo o ustanavljanju ilegalnih paravojaških organizacij, ki naj bi imele teroristične naloge in izzivale provokacije. Orožje naj bi dobivali iz Vidma.⁹¹ Poročilo z naslovom Tajna vojaška organizacija italijanskega nacionalističnega pokreta v Trstu je napisal obveščevalec, ki se je leta 1946 uspel infiltrirati v vodstvo Stranke akcije. Pri tem naj bi »spretno izrabil svoj poklic novinarja in bivšega oficirja RA,⁹² radi česar sem bil za strankin časopis izvor zanimivega materiala in dobil prevlado nad slabotno in neizkušeno redakcijo časopisa L'Emancipazione. V kratkem času sem zavzel vodilni položaj, s čemer sem dobil pristop v tajni krožek, kjer se je dejansko vršilo stvarno delo stranke.«⁹³

Druga leva stranka CLNG Socialistična stranka Julijske krajine (Partito socialista della Venezia Giulia) v coni A ni imela veliko vpliva. Od jeseni 1945 je v njej vse bolj prevladovala smer, ki je zastopala ustanovitev levega bloka republikancev, socialistov in Stranke akcije in se zavzemala za sodelovanje s komunisti.⁹⁴ Po podatkih obveščevalca UDV so jih Krščanski demokrati leta 1947 obtoževali, da bo nato levi blok skupaj s SIAU nastopil na prihodnjih volitvah v STO.⁹⁵

Po oceni obveščevalcev Ozne/UDV je Liberalna stranka Italije (Partito liberale italiano) združevala največje reakcionarne konservativce. Veliko skupnega je imela tudi z gibanjem Uomo qualunque, ideologija katerega je temeljila na zanikanju družbenih razredov, na množici in na vodji.⁹⁶ Oktobra 1946 so na sestanku vodij gibanja iz Gorice, Trsta in Vidma sprejeli sklep, da je treba pripraviti ljudi in jih oborožiti, obenem pa budno nadzirati resnične komuniste, da jih bodo »prve odstranili«.⁹⁷

Ozna/UDV je spremljala tudi independentistična gibanja, ki so se zavzemala za ustanovitev samostojne države Julijske krajine. Kot je menil avtor poročila o separatističnem gibanju, naj bi bil del delavskih množic sicer pripravljen sprejeti program separatistov, »a delajo napako, ker mislijo sprejeti ameriški kapital, propagirajo, da bo jamčena ljudska oblast«.⁹⁸

ae 413. Poročilo o 1. sestanku IO CAU; Poročilo Reakcionarne organizacije tržaških univerzitetnih študentov, 8. 2. 1946; Poročilo o FUCI, 20. 3. 1946.

⁹⁰ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 5. 1. 1946.

⁹¹ ARS, AS 1584, ae 230. Poročilo o italijanski reakciji, 18. 8. 1946; ae 235. Poročilo, 31. 7. 1946.

⁹² Rdeče armade.

⁹³ ARS, AS 1931. Tajna vojaška organizacija italijanskega nacionalističnega pokreta v Trstu.

⁹⁴ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijski poročili, 15. in 25. 10. 1945.

⁹⁵ ARS, AS 1584, ae 246. Poročilo, 1947.

⁹⁶ ARS, AS 1584, ae 242. Poročilo, 27. 2. 1946; fond Centralni komite KP STO (AS 1569), ae 213. Poročilo o Uomo qualunque, 12. 12. 1945.

⁹⁷ ARS, AS 1584, ae 230. Poročilo o italijanski reakciji, 4. 10. 1946.

⁹⁸ ARS, AS 1584, ae 214. Referat o separatističnem gibanju v Trstu, 21. 11. 1945.

Obveščevalci so še posebno spremljali italijanske paravojaške organizacije. Ena najmočnejših je bila Osoppo, ki je imela za glavno nalogo organizacijo vojaške dejavnosti. Te enote, ki jih pogosto poistovetijo s pojmom trikoloristi, ki pa je zajemal tudi druge ilegalne in pollegalne enote, so na območju Beneške Slovenije in Rezije, manj Kanalske doline že do konca leta 1945 izvedle več ropov, požigov in napadov na posamezne jugoslovanske aktiviste.⁹⁹ Že avgusta 1945 so poročali o tajni fašistični organizaciji Četa smrti (Squadra della morte), ki naj bi bila naperjena proti Slovincem in katera je imela nalogo »zasledovanje in likvidacije naših ljudi«.¹⁰⁰

Gradivo UDV o pollegalni organizaciji Divizija Gorica (Divisione Gorizia) obsega poročila o njeni ustanovitvi in delovanju v času od oktobra 1945 do junija 1946. Bila naj bi središče delovanja reakcije na Goriškem in je vodila tudi demonstracije, obveščevalno službo ter izdelovala sezname »naših simpatizerjev ter italijanskih komunistov. Najbolj se jim mudi za sabotažne grupe in Ozno.« Novembra 1945 je imela 1280 članov. Februarja 1946 je njen obveščevalni center javil obveščevalnemu centru CLN tudi naslednje: »V kraju Podgomila, približno 2 km od Grgarja na ovinku ceste proti Banjšicam, je bližnjica z zaselka Bislej. Na desni strani bližnjice, kakih 10 metrov od ceste, je prepad, ki je na vrhu zelo ozek in pokrit z dračjem. Znano je, da je bilo vanj vrženih cca 80 oseb, med njimi tudi italijanski vojaki.«¹⁰¹ Jugoslovanski obveščevalci so poročali tudi o obstoju raznih profašističnih skupin v Trstu. Ena od njih je bila Enotna fronta za obrambo italijanstva (Fronte unico per la difesa dell'italianità), ki naj bi imela približno tisoč sicer slabo oboroženih pripadnikov. Druge so bile Akcijske skvadre Mussolini (Squadre d'azione Mussolini).¹⁰² Delovale naj bi tudi Monarhistična organizacija (Organizzazione monarchica), organizacija profašistične Demokratske stranke Italije (Partito democratico italiano) in Brigada Italija (Brigata Italia), ki je bila v rokah fašistov in je dobivala denar iz strankinega centra v Milanu. Imela je štiristo privržencev in bila povezana z drugimi skupinami. Obstajala naj bi tudi Sabotažna skupina s sto člani.¹⁰³

Ena najmočnejših je bila organizacija s kratico OSI, za katero pa so imeli različne razlage. Obveščevalci Ozne že oktobra 1945 poročajo o njenem delovanju v Trstu, sredi novembra pa naj bi se tam že močno utrdila.¹⁰⁴ Njeno jedro so bili nekdanji člani fašistične stranke, X MAS, črnih brigad, skvadrasti in policijski agenti. Njene prve večje akcije so bile med proitalijanskimi manifestacijami 3. novembra 1945, ko naj bi dve oboroženi skupini ščitili zborovanje Stranke akcije. Dan prej, 2. novembra, je prišlo do spopada med njimi in protifašisti iz Svetega

⁹⁹ ARS, AS 1487, šk. 38. Poročilo obveščevalnega centra Vipavskega vojnega področja (VVP), 18. 6. 1945; šk. 39. Poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 2. 12. 1945; AS 1584, ae 230. Obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, poleti 1946.

¹⁰⁰ ARS, AS 1487, šk. 38. Poročilo obveščevalnega centra VVP, 22. 8. 1945.

¹⁰¹ ARS, AS 1931, šk. 1183. Divisione Gorizia.

¹⁰² ARS, AS 1584, ae 230. Poročilo o italijanski reakciji, 18. 8. 1946.

¹⁰³ ARS, AS 1529, šk. 2. Poročilo Italijanske oborožene organizacije, 1946.

¹⁰⁴ ARS, AS 1584, ae 259. Kratko poročilo o OSI; ae 421. Situacijsko poročilo, 14. 12. 1945.

Jakoba, kot poročajo jugoslovanski viri, »iz katerega se je skupina izvelkla s popolnoma uničenim avtomobilom in polomljenimi rebri. Sedaj nameravajo preiti na individualni teror.« Zavezniki naj bi po marcu 1946 te paravojaške skupine začeli tudi oboroževati, in sicer »neselektivno različnim skupinam«. ¹⁰⁵

UDV je avgusta 1946 poročala, da je italijanska vlada, da bi obvladala položaj ob morebitni ljudski vstaji, ki bi zahtevala posredovanje Jugoslavije, v sodelovanju s Stranko akcije, Krščansko demokracijo in drugimi krogi CLNG ustanovila enotno vojaško organizacijo z imenom Obrambna organizacija (Organizzazione difesa). Njeno delovanje bi aktivirali zlasti zato, da bi preprečili mirno rešitev vprašanja Julijske krajine, če ta rešitev ne bi bila v skladu s težnjami Italije. ¹⁰⁶ V ta namen so združili vojaški organizaciji OSI in Osoppo, mobilizirali nove in zamenjali nekatere poveljnike z italijanskimi aktivnimi častniki. ¹⁰⁷ Obrambna organizacija naj bi v Trstu imela osem brigad po osemdeset ljudi, dvesto mitraljezov, veliko ročnih bomb in eksploziva. Kar devetdeset odstotkov njenih članov naj bi bilo fašistov in kolaboracionistov. Severno in zahodno od Tržiča naj bi organizirali obrambni pas. Oddelek v Benetkah je imel nalogo nuditi zavetje in ne bi sodeloval v vojaških akcijah. ¹⁰⁸

Prvi priseljenci so iz poznejše cone B iz različnih vzrokov na Tržaško in Goriško prihajali že med vojno. Sledili so jim tisti, ki so bežali pred Jugoslovansko armado in so bili v veliki večini aktivni sodelavci fašizma. Preseljevanje se je nadaljevalo tudi v času, ko je upravo cone B prevzela Vojna uprava Jugoslovanske armade. ¹⁰⁹ Največ so se jeseni 1945 priseljevali Italijani z Reke, za katero je bilo že tedaj skoraj dokončno odločeno, ker ni sodila v okvir rapalske meje, da bo priključena k Jugoslaviji. ¹¹⁰ Ozna naj bi imela novembra 1945 tudi točne podatke o kanalih in fašistični mreži, ki je vodila iz Trsta v Istro. ¹¹¹

Jugoslovanski obveščevalni viri so marca 1947 poročali, da je odbor istrskih beguncev sprejel program, po katerem naj bi ustanovili posebne skupine mladincev in jih poslali v Gorico in okolico, torej na območje, ki je v skladu z mirovno pogodbo ostalo v Italiji. Ti naj bi z grožnjami in ustrahovanjem dosegli »oddaljevanje čim večjega števila Slovencev s tega območja, zlasti tistih, ki so naklonjeni Jugoslaviji«. Njihova posestva naj bi nato dobili emigranti iz Istre. ¹¹²

Obveščevalci Ozne/UDV so posebej pozorno spremljali delovanje tistih Slovencev v coni A, ki niso bili naklonjeni novim jugoslovanskim oblastem. Med njimi je bila najbolj izrazita skupina političnih emigrantov iz osrednje Slovenije, ki so jih tam opazili že julija 1945. Tako je v Trst prišel Vinko Košir, četniški organizator, po rodu iz Vipavske doline, ki je zbežal iz Ljubljane. Kriv naj bi bil za in-

¹⁰⁵ ARS, AS 1584, ae 259. Kratko poročilo o OSI, 1946.

¹⁰⁶ ARS, AS 1584, ae 230. Poročilo o italijanski reakciji, 18. 8. 1946.

¹⁰⁷ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 16. 9. 1946.

¹⁰⁸ ARS, AS 1584, ae 230. Poročilo o italijanski reakciji, 18. 8. 1946.

¹⁰⁹ ARS, AS 1487, šk. 39. Poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 16. 7. 1945.

¹¹⁰ ARS, AS 1487, šk. 39. Poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 12. 9. 1945.

¹¹¹ ARS, AS 1529, šk. 1. Pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. 11. 1945.

¹¹² ARS, AS 1584, dodatno. Poročila o esulih, poročilo, 11. 3. 1947.

ternacije ljudi. Prišla sta tudi četnika iz Maribora Alfred Kralj in Boris Mihelič.¹¹³ Ena njihovih glavnih nalog je bila vzpostavitev povezave med begunskimi taborišči in Slovenijo, kjer je oktobra 1945 po podatkih slovenskega notranjega ministrstva delovalo 18 t. i. band s 175 možmi.¹¹⁴ V začetku avgusta 1945 naj bi emigranti v Trstu ustanovili svojo obveščevalno službo in tudi organizirali oborožene trojke, ki so odhajale v Jugoslavijo.¹¹⁵ Prihodi slovenske emigracije v cono A so bil dogovorjeni z zavezniško upravo, saj je ta potrebne kadre, zlasti za slovensko šolo, iskala tudi po begunskih taboriščih.¹¹⁶

Načelnik Ozne za Primorsko, Veri Winkler, je konec avgusta 1945 Borisu Kraigherju poslal seznam političnih emigrantov iz Slovenije, ki so se nahajali v coni A, in ob tem pripomnil: »Seznam je istočasno odgovor na dopis, ki ga je poslala upravno politična komisija PNOO javnemu tožilcu za Slovenijo. /.../ Navajali smo samo stvari, ki pridejo v poštev za objavo, novejšega, našega materiala, nismo nikjer navajali s posebnim ozirom na to, da bo šlo to iz naših rok. Za nekatere ljudi, ki so na seznamu, imamo zbranega že precej novejšega materiala, ki pride v poštev za sedanje delo. Sporoči nam takoj, če te ta stvar zanima in za katere naj ti pošljemo.«¹¹⁷

Že septembra 1945 je Ozna poročala o tem, da so v Trstu vidni predstavniki slovenske politične emigracije kot Albin Šmajd, Miloš Stare, Vladimir Žitko in major Peter Horn.¹¹⁸ Posamezniki iz emigrantskih vrst naj bi širili strupeno propagando proti Demokratični federativni Jugoslaviji in izdali brošurico Resnica o Jugoslaviji. Jeseni 1945 so se začeli pojavljati tudi letaki, ki so »blatili Jugoslavijo in našo oblast«.¹¹⁹ V Trstu je bilo avgusta 1945 tudi približno 2000 hrvaških emigrantov, ki pa so bili tam le začasno, saj se jim bivanje v coni A ni zdelo dovolj varno. Ozna je avgusta 1945 ocenjevala, da emigracija računa s hitrim zlomom novih jugoslovanskih oblasti in na vrnitev v nekaj tednih.¹²⁰ Septembra 1945 so obveščevalci poročali o tajnem obisku vodilnega v Slovenski ljudski stranki Mihe Kreka, ki je somišljenike spodbudil z izjavo, da bodo za božič že doma.¹²¹ Ozna/UDV je prestrezala tudi njihovo pošto. Tako se je v njenem arhivu ohranilo pismo Koželja iz Trsta iz konca oktobra 1945, v katerem med drugim navaja: »Danes so imeli pri nas partizani manifestacijo. Nabralo se je precej te golazni, iz vseh bližnjih krajev so zbobnani skupaj, da bi predstavljali Tržačane. /.../ Bolelo me je, ko sem videl naše zastave z zvezdo, a tisti, ki so jo nosili, so vpili po italijansko.«¹²²

¹¹³ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijski poročili, 20. in 22. 7. 1945.

¹¹⁴ ARS, AS 1584, ae 154. Posebno poročilo Ja, 6. 9. 1945; AS 1589, depeše zvezni vladi šk. 1. Dopis Z. Poliča notranjemu ministrstvu DFJ, 13. 10. 1945.

¹¹⁵ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 4. 8. 1945.

¹¹⁶ ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja Viktorju (verjetno B. Kraigher), 25. 10. 1945.

¹¹⁷ ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja Tomu; Pismo V. Winklerja B. Kraigherju, 25. 8. 1945.

¹¹⁸ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 11. in 14. 9. 1945.

¹¹⁹ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijska poročila za september, oktober 1945; Isto, 20. 9. 1945.

¹²⁰ ARS, AS 1584, ae 154. Poročilo JDL Jugoslovanska emigracija v Italiji, 19. 8. 1945.

¹²¹ ARS, AS 1584, ae 154. Poročilo Z. Mauser, 16. 9. 1945.

¹²² ARS, AS 1584, ae 152. Prepis pisma Koželja iz Trsta, oktober 1945.

Prve podatke o osnovanju novega slovenskega političnega gibanja v coni A je Ozna zaznala že julija 1945. Pripravljalni odbor stranke Slovenske narodne demokracije (SND) je v začetku junija 1946 sicer predložil prošnjo za potrditev stranke, kar je ZVU takoj odobrila, a je stranka kljub temu delovala v ilegali. Po podatkih UDV naj bi jim ilegalno delovanje svetovali predstavniki CIC, s katerimi so bili nekateri njeni eksponenti v tesnih stikih. S SND so bili povezani slovenski politični emigranti v coni A in Italiji, čeprav se formalno vanjo niso vključevali.¹²³ UDV je spremljala tudi delovanje Slovenske demokratske zveze, ki je bila ustanovljena 17. januarja 1947 v Gorici, na Tržaškem pa 21. decembra 1947.¹²⁴

Kot je razvidno iz registrov Ozne/UDV, so obveščevalci intenzivno spremljali številne posameznike, od pripadnikov slovenske politične emigracije do vidnih članov italijanskih strank, pa tudi sodelavce projugoslovanskih organizacij. S številko 6976 je novembra 1945 prvi zabeležen Srečko Baraga, emigrant iz Ljubljane, ki ga je ZVU imenovala za predstojnika slovenskih šol v coni A. Sledijo mu Peter Šorli, ki je pozneje ustanovil Udruženje slovenskih in hrvaških socialcev, Franjo Vrčon, urednik slovenskega Radia Trst, Andrej Uršič, pozneje urednik glasila Slovenske demokratske zveze Demokracija, Leopold Kemperle, ki je bil nato med ustanovitelji Slovenske demokratske zveze, in drugi.¹²⁵

Januarja 1946 je kot prvi vidni Italijan vpisan monsignor Giovanni Sirotti, ki je po odstopu nadškofa Frančiška Sedeja sredi tridesetih let nekaj časa upravljal goriško nadškofijo. Sledijo mu voditelji italijanskega CLNG Eduardo Puecher, Gino Palutan, Michele in Ercole Miani, Rugero Rovatti, Edoardo Marzari, pa tudi tržaški škof Antonio Santin, ki je označen kot voditelj Katoliške akcije in italijanski nacionalist. Do konca februarja 1946 so v register vpisali 11.177 oseb, med njimi 664 Italijanov iz cone A, tako tistih, ki so bili aretirani, kot onih, ki so jih samo zasledovali.

Na seznamih o predanem gradivu velike večine teh oseb ni, je pa na njem dosti članov KPI oziroma KP STO, ki so se opredelili za Informbiro (Vittorio Vidali, Marina Bernetič, Giorgio Jaksetich, Mario Lizzero, Paolo Sema). Podatki o drugih pa so verjetno med gradivom o posameznikih, za katere ni imenskega popisa. Tako npr. gradivo o socialistu Brunu Pincherlu obsega tri strani. Prva je napisana jeseni 1946, naslednja po letu 1950, tretja pa maja 1951. Med drugim so ga sumili sodelovanja z britansko obveščevalno službo.¹²⁶

Med slovensko politično emigracijo v coni A so že septembra 1945 vzbudile preplah vesti, da je v Trst prispelo večje število agentov Ozne, ki jih je iskala tudi zavezniška policija.¹²⁷ Ozna je že jeseni 1945 začela z ugrabitvami najbolj izpostavljenih predstavnikov emigracije in hkrati hotela prestrašiti preostale, da bi se

¹²³ ARS, AS 1589, šk. 46. Depeša CK KPS B. Kraigherju, 22. 6. 1946; AS 1931, 600/8. Meščanske stranke na Primorskem, elaborat; AS 1584, ae 421. Poročilo, 15. 8. 1946.

¹²⁴ ARS, AS 1931, 600/8. Meščanske stranke na Primorskem, elaborat; AS 1529, šk. 7. Elaborat Vloga tržaških nacionalistov od 1. svetovne vojne do danes.

¹²⁵ ARS, AS 1931, Seznami pripornikov UDV za Slovenijo; registri.

¹²⁶ ARS, AS 1931. Mapa Bruno Pincherle.

¹²⁷ ARS, AS 1584, ae 154. Posebno poročilo Ja, 6. 9. 1945.

umaknili ali nehali delovati. Do ugrabitev je prihajalo ob belem dnevu in ugrabiteljev skoraj nikoli ni nihče oviral.¹²⁸ 26. oktobra 1945 sta bila ugrabljena Ivan Martelanc in njegova žena,¹²⁹ dan pozneje Izidor Martinjak, ki je bil pozneje izpuščen, in 22. februarja 1946 Albin Šmajd. Po njegovi ugrabitvi naj bi se položaj med emigracijo popolnoma spremenil in je obveščevalec Ozne sredi marca 1946 poročal: »Nič več ni bilo dosti slišati o kakih sestankih, videti ni bilo nikakih kurirjev iz Rima. Zbiranje po kavarnah pa je skoraj izumrlo. /.../ Samo v zadnjih 14 dneh je odšlo izmed 200 Jugoslovanov 80 Slovencev.«¹³⁰

Nekaj ugrabitev je bilo neuspešnih, tako oktobra 1945 ugrabitev Miloša Stareta, januarja 1946 Draga Petkovška, medvojnega urednika domobranskega časopisa Vipavec. To je preprečila Civilna policija, ki je ugrabitelje tudi aretirala.¹³¹ Ponesrečil se je poskus ugrabitve Franca Šopjanca v Trstu. Krivci so v glavnem zbežali v cono B, štiri pa je Civilna policija aretirala. Načelnik Ozne za Primorsko Winkler je marca 1946 sporočal Kraigherju: »Danes sem sprejel naslednjo depešo iz Lj. 'Sporoči Janezu, da trije Italijani iz skupine sedmih, ki je hotela ugrabiti Šopljanca Franca v Trstu in ki so pribežali na našo stran, so javili, da so dobili smernice za izvršitev aretacije od Rudija. Druge štiri so Angleži aretirali. Poskrbi, da se v prihodnje ne bodo dogajale take stvari, ki lahko povzročijo mednarodne komplikacije'.«¹³²

Znova pa je prišlo do ugrabitev po podpisu mirovne pogodbe. Marca 1947 je bil v Komnu ugrabljen Miran Engelman, konec avgusta 1947 urednik glasila SDZ Demokracija Andrej Uršič, in sicer ponoči na poti med Robičem in Kobaridom, ugrabljen je bil tudi Ferdinand Kalin. Ohranjen je zapisnik Uršičevega zaslišanja na ljubljanski UDV. Zadnje izjave so datirane z aprilom 1948, nato pa za njim izgine vsaka sled.¹³³

V teh letih je Ozna/UDV v coni A izvedla tudi druga nasilna dejanja. Ohranjeni so dokumenti o pričevanju na procesu v Trstu proti nekomu, ki je bil obtožen uboja poročnika fašistične milice in po letu 1945 agenta anglo-ameriške obveščevalne službe. Uboj je izvedel septembra 1946 skupaj s še dvema sodelavcema. Ker sta bili na domu osumljenega še dve ženski, so usmrtili vse tri. Likvidatorji so dobili zatočišče v Jugoslaviji.

Povzemam: dejstvo je, da je Ozna odigrala eno ključnih vlog v času štiri-desetdnevne jugoslovanske zasedbe celotne Julijske krajine, ko se je marsikdaj postavila tudi nad oblastne in politične organe. Po umiku jugoslovanske vojske je v coni A ohranila velik del svojega sistema in ga seveda prilagodila razmeram. Če verjamemo podatkom, da je v Trstu v skoraj desetletnem povojnem obdobju de-

¹²⁸ ARS, AS 1584, ae 151. Pismo L.K. (verjetno Leopold Kemperle) R. Ložarju, 31. 10. 1945.

¹²⁹ ARS, AS 1931. Osebno gradivo dr. Ivan Martelanc.

¹³⁰ ARS, AS 1584, ae 155. Poročilo poverjenika Jaraminja, 17. 3. 1946.

¹³¹ PRO, FO 371/48953 R18136/15236/92. Poročilo IC VG, 14. 11. 1945, str. 206–208; Primorski dnevnik, 19. 6. 1946.

¹³² ARS, AS 1584, ae 63. Pismo V. Winklerja B. Kraigherju, 4. 3. 1946.

¹³³ Demokracija, 30. 5. 1947; Arhiv SOVA, dosje Andrej Uršič.

lovalo nekaj tisoč obveščevalcev različnih držav, so bili obveščevalci jugoslovanske Ozne/UDV nedvomno med najbolj številnimi.

Nevenka Troha

ACTIVITIES OF THE DEPARTMENT FOR THE PROTECTION OF PEOPLE AND STATE
SECURITY ADMINISTRATION IN THE TERRITORY OF ZONES A OF VENEZIA GIULIA
AND FREE TERRITORY OF TRIESTE

S u m m a r y

As early as during World War II the Yugoslav and in its context the Slovenian Liberation Movement demanded that the territory of Venezia Giulia or the Primorska region (Slovenian littoral) and Istria, annexed to the Kingdom of Italy with the Treaty of Rapallo in November 1920, should be annexed to Yugoslavia. Due to these demands various intelligence services operated in the area besides the political and military organisations, among them the Slovenian Security and Intelligence Service and since the summer of 1944 its successor Department for the Protection of People (Ozna).

The interwar illegal activities were followed by legal and semi-legal operations of Ozna during the short period of the Yugoslav occupation of the whole Venezia Giulia from 1 May to 12 June 1945, when Ozna was the most important part of the repression apparatus of the Yugoslav occupation authorities. The bodies of Ozna carried out arrests and interrogations of actual or suspected collaborators of fascism and the occupiers as well as decided who would be released, sent to prisoner-of-war camps, imprisoned, or executed. Ozna and since March 1946 its successor the State Security Administration (UDV) kept performing that role in Zone B of Venezia Giulia and Zone B of Free Territory of Trieste, which were under the Yugoslav military administration. In Zone A, which was under the Anglo-American Allied military administration, these services once again operated illegally as intelligence services, no longer belonging to the liberation movement but to the neighbouring state instead. Already during the Yugoslav occupation a network of informants carrying out intelligence activities operated in Zone A. The leadership called upon them to report about the realistic general political outlook, the activities of the so-called reaction, movement of Allied units, and disposition of the population.

In Zone A of Venezia Giulia and Zone A of Free Territory of Trieste (June 1945 – October 1954) the »top secret« Yugoslav informants followed all kinds of political opponents intensely, from members of the Slovenian emigration to notable members of Italian political organisations of all political sides as well as to the adherents of pro-Yugoslav organisations. The extensive lists of persons reported about demonstrate that the network of Ozna/UDV agents indeed reached far and wide in that period. Simultaneously these agents, mostly arriving from Zone B or from Yugoslavia, also carried out abductions of notable persons, especially representatives of the Slovenian emigration.

The list of materials kept in the UDV archives, drawn up in 1976, shows that UDV was especially interested in the intelligence services of states active in this territory (especially Italy, United States and Great Britain); general political situation in Venezia Giulia and Free Territory of Trieste; activities of the Allied Civilian Police; Yugoslav emigration in Italy; camps of Istrian Italians in the Trieste and Goriška regions; activities of Slovenian Democratic Union and other »non-communist« Slovenian political parties and groups; National Liberation Committee of Venezia Giulia and parties included in it; Italian right-wing parties; Communist Party of Italy; operations of semi-legal military formations like Divisione Gorizia, for example; and, naturally, after the Cominform dispute also the Cominform Communist Party of Free Territory of Trieste and its intelligence centre in Trieste.

1.01
Prejeto 2. 9. 2011

UDK 329.5(497.4:497.1)"1945/1950"

Jože Prinčič*

Denarno-blagovni odnosi Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami (1945–1950)

IZVLEČEK

Zaradi manka statističnih podatkov, jugoslovanski zvezni organi so jih začeli zbirati šele leta 1966, niso bile do sedaj raziskovanju medrepubliških blagovnih menjav namenjene nobene pozornosti. Avtor v članku na podlagi dosegljivega arhivskega in drugega dokumentarnega gradiva osvetljuje sistemske značilnosti proračunskega financiranja in kreditiranja, načine planskega obvladovanja trga in oblike ilegalnega trgovanja. Analizira vlogo Slovenije v centralističnem sistemu preskrbe in prehrane. Slovenija je kot glavna porabnica za vzdrževanje tekoče proizvodnje in zagotavljala redne prehrane in oskrbe prebivalstva prejela iz drugih republik manjkajoče surovine in živila, kot glavna proizvajalka pa je morala presežke industrijske in kmetijske proizvodnje odstopati drugim republikam. Tako kot druge republike je tudi sama branila svoje gospodarske interese in zapirala meje pred nakupovalci iz drugih republik.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, gospodarstvo, blagovna menjava, trgovina, oskrba, črna borza

ABSTRACT

SLOVENIAN MONETARY AND COMMERCIAL RELATIONS WITH OTHER YUGOSLAV REPUBLICS (1945–1950)

To date the exchange of goods between the republics has remained unexplored due to the lack of statistical information (which the Yugoslav federal authorities started collecting as late as in 1966). On the basis of available archive and other documentary materials the author of the following article sheds light on the systemic characteristics of budgetary financing and loans, ways of planned market management, and forms of illegal trading. He analyses the role of Slovenia in the centralist system of food and goods supply. Slovenia as the main consumer received the required raw materials and food from the other republics in order to maintain its production and ensure regular food and goods supply for its people, and as the main producer it had to transfer the surplus industrial and agricultural production to the other republics. Like the other republics Slovenia also defended its economic interests, closing the borders in order to deter buyers from the other republics.

Key words: Yugoslavia, Slovenia, economy, exchange of goods, trade, supply, black market

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: joze.princic@inz.si

V dosedanjih obravnavah gospodarskega razvoja Slovenije v prvih letih druge jugoslovanske države so se zgodovinarji in tudi drugi popisovalci minulega dogajanja osredotočali na posamezne pomembnejše dogodke in procese, kot so bili vojna škoda in obnova, nacionalizacija, odkupi, vezane cene, racionirana preskrba, administrativno upravljanje gospodarstva in industrializacija. Področja denarnih odnosov in blagovne menjave Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami pa so se izogibali. V precejšni meri je bilo tako zaradi odsotnosti statističnih podatkov, saj so v naši republici ocene splošnih gospodarskih gibanj začeli objavljati šele leta 1953. Zvezni zavod za statistiko pa je podatke o blagovni menjavi med posameznimi republikami začel zbirati šele leta 1966, prvo njegovo poročilo pa se nanaša na leto 1968.¹ Pomemben razlog pa leži tudi v omejeni naravi medrepubliške menjave blaga in storitev. Nova država je bila zasnovana na enotnosti gospodarskega življenja, skupnega gospodarskega prostora in plana, zato so bile skoraj vse pristojnosti pri načrtovanju in organiziranju blagovne proizvodnje, menjave in delitve v rokah zveznih organov, kazalnike gospodarjenja pa so načrtovali in tudi merili na ravni države.

V letih 1945–1950 je planska distribucija nadomestila trg, cene so se lahko prosto oblikovale le na kmečkih trgih in pri manjšem delu proizvodov za široko porabo.

Po ustavi je bil blagovni promet med republikami svoboden in se ni mogel omejiti z republiškim zakonom. Republiške vlade pa tega načela niso upoštevale, temveč so zagrizeno branile svoje gospodarske interese² in zato zapirale meje pred nakupovalci iz drugih delov države. Slovenija in Hrvaška sta bili dober primer omejenega gospodarskega sodelovanja. Junija 1950 je predsednik Gospodarskega sveta vlade FLRJ ukazal vladama obeh republik, naj »ukineta vse carinske meje«, ki omejujejo prosto blagovno menjavo med njima.³ Do konca tega leta se razmere na tem področju niso izboljšale, saj so vse republike še naprej »delale po svoje«.⁴

Proračunsko financiranje in kreditiranje

Po drugi svetovni vojni je bil v Jugoslaviji vzpostavljen finančni sistem, v katerem so zvezni organi povsem obvladovali ne le vsedržavni proračun, temveč tudi celotni denarni in kreditni sistem. Tako je finančni sistem predstavljal učinkovito sredstvo za zbiranje družbene akumulacije, ki jo je država potrebovala za nove

¹ Jože Prinčič, Neven Borak: *Iz reforme v reformo : slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana 2006, str. 88.

² *Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1844–1943*, knjiga 1 (14. 12. 1944–31. 3. 1949), Beograd 1995, dok. 5 (Iz Zapisnika sa konferencije održane u Privrednom savetu Vlade FNRJ. 19. 7. 1946), str. 75.

³ *Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1943*, knjiga 3 (2. 1. 1950–19. 12. 1950). Beograd 1995, dok. 92 (Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju snabdevanja, održanog 30. juna 1950. godine), str. 434.

⁴ Prav tam, dok. 150 (Zapisnik sa sastanka kod predsednika Privrednog saveta Vlade FNRJ, održanog 14. decembra 1950. godine), str. 707.

investicije. Zvezni vladi, ki je postala tudi upraviteljica največjih in kapitalsko najpomembnejših podjetij v državi, pa je dajal dovolj široke možnosti za prerazporejanje dohodka in proizvodov.

V Sloveniji so, z izjemo najožjega partijskega vodstva, odkrito nasprotovali takšni finančni ureditvi, saj je po splošnem prepričanju omogočala nenadzorovan prenos dela slovenskega dohodka v centralne sklade in v druge dele države. Zvezna vlada je napovedala krepitev centralističnih prizadevanj že s prvimi ukrepi. Med njimi je treba omeniti menjavo predvojnih in medvojnih valut z novim jugoslovanskim dinarjem, pri kateri je bila naša republika precej oškodovana, pa tudi obvezno oddajo odvzetega zlata in drugih dragocenosti Narodni banki Jugoslavije in nakazovanje dohodkov od sekvestriranega (in tudi narodnega) premoženja na račune Državne uprave narodnih dobrin, ki je imela sedež v Beogradu. Do polne veljave pa je nova organiziranost na finančnem področju prišla z uvedbo proračunskega poslovanja. Da bi zvezni proračun, ki ga je sestavila zvezna vlada, lahko v polni meri izražal enotnost in planski značaj jugoslovanske gospodarske ureditve, je bil sestavljen iz zveznega proračuna in proračunov republik, ki so vsi skupaj sestavljali celoto. Vse dajatve so bile po svoji naravi državne in so se delile na zvezne in republiške. Predstavljale so glavno sredstvo državne akumulacije, glavni regulator cen in tudi gospodarskega ravnotežja med posameznimi republikami.

Do konca leta 1945 so v Sloveniji pobrani davki komaj zadoščali za pokrije stroškov slovenskega državnega aparata. Zato je po zaključku denarnih knjig za to leto zveznemu proračunu dolgovala 184 milijonov din. Do konca leta 1946 se je ta dolg nekoliko zmanjšal in je znašal 176,8 milijona din.⁵ Ministrstvo za finance LRS je predlagalo, da se primanjkljaj pokrije iz presežka pobranega prometnega davka v Sloveniji, ki je znašal trikrat več od predvidenega zneska.⁶ Do konca novembra leta 1946 so v Sloveniji na račun zveznih davkov zbrali 1.010.566.000 din.⁷ Od tega je ostal doma le manjši del.⁸ V zvezno blagajno je Slovenija za to leto nakazala tudi presežek republiških prihodkov nad izdatki, ki je znašal 176,7 milijona din.⁹

Za naslednja štiri leta v dosegljivem dokumentarnem gradivu ni več na voljo podatkov o višini sredstev, ki se jim je morala Slovenija odreči v korist zveznega proračuna. Po proračunskem zakonu za leto 1947 je zveznemu proračunu pripadlo 5% od zbrane dohodnine v LR Sloveniji. V tem letu se je narodni dohodek, dosežen na ozemlju LR Slovenije, razdelil tako, da je gospodarstvu zveznega pomena pripadlo

⁵ 145,6 milijona dinarjev je znašal primanjkljaj pri zveznih dohodkih, 31,1 milijona din pa ostanek od nakazanih zveznih kreditov.

⁶ Slovenija bi morala leta 1946 pobrati za 140 milijonov dinarjev zveznega prometnega davka. Že do novembra tega leta so ga pobrali za 785,3 milijona dinarjev.

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Ministrstva za finance LRS (AS 1116), fasc. 24, Dolg iz leta 1945, 12. 12. 1946.

⁸ Od zveznih dohodkov je LR Sloveniji pripadalo 140 milijonov plačanega prometnega davka, 37,4 milijona din od taks ter 44 milijonov od prihodkov državnih gospodarskih podjetij.

⁹ II. vanredno zasedanje Narodne skupštine FNRJ, od 20. marta do 1. aprila 1946 godine, stenografske beleške. Izdanje Narodne skupštine FNRJ, 1947, str. 671–673.

80%, gospodarstvu republiškega pomena pa 20% izračunane vrednosti.¹⁰

Leta 1948 se je delež dohodnine, ki ga je bilo treba nakazati zveznemu proračunu, precej povečal. Poleg 5% od dohodnine delavcev in družbenih organizacij, nameščencev in uslužbencev je zajel še 1% pobrane dohodnine od kmetov, 4% od zadrug, 2% od dohodnine privatnih poklicev ter še 1,5% od nepobrane dohodnine iz prejšnjih let. V tem letu je bila LRS udeležena pri zveznih dohodkih s 14% od plačanega prometnega davka, ki je bil glavni vir državne akumulacije, in 90% od vplačanih taks. Delež pri zveznih dohodkih je kril 28,7% slovenskega proračuna. Pri razdelitvi narodnega dohodka, ki ga je zajela država na območju LRS, se je delež zveznega gospodarstva nekoliko zmanjšal, saj mu je pripadlo 67,5%, medtem ko je republiškem gospodarstvu oziroma republiškem proračunu ostalo 32,5%.¹¹

Leta 1949 se je povečala zvezna udeležba na dohodnini in na tržnem dobičku. Po finančnem zakonu za državni proračun LRS za proračunsko leto 1949 je morala Slovenija zveznemu proračunu odstopiti naslednje odstotke od svojih dohodkov: 50% od doseženega presežka dohodkov po državnem proračunu LRS za leto 1948 in od tržnega dobička lokalnega gospodarstva, 20% od dohodka od delavcev, nameščencev in uslužbencev, 30% od dohodka kmečkih gospodarstev, 25% od dohodka zadrug in združnikov, 15% od dohodka obrtniških gospodarstev, 10% od dohodka drugih poklicev in premoženja ter še 5% od preostalega davka na dohodek.¹² Od zveznih prihodkov je pripadlo LRS 6% od prometnega davka in ustvarjenega zneska na račun »polne cene koštanja« ter 90% od pobranih zveznih taks; ta sredstva so zadoščala za 17,2-% pokritje izdatkov republiškega proračuna.¹³ Po planu razdelitve narodnega dohodka, ki ga je država leta 1949 zajela na območju LRS, se je zopet povečal delež zveznih dohodkov, ki je bil 76,5%.¹⁴ Leta 1950 je delež Slovenije pri pobranem prometnem davku padel na 2,5%, kar je zadoščalo le za 6,7-% pokritje izdatkov naše republike.¹⁵ Republiški proračun za to leto je predvidel, da bo Slovenija iz zveznega proračuna dobila 422 milijonov din za pokrivanje planskih izgub.

Med prebivalstvom je največ ugovorov na zvezno davčno politiko prihajalo s podeželja. Leta 1949 je nezadovoljstvo doseglo enega od svojih vrhov. Edvard Kardelj je aprila tega leta na partijski konferenci vse očitke zavrnil. Priznal je, da je v času, ko je bil finančni minister Sreten Žujović, res prišlo do »nekaj napak«, da pa imajo sicer v Sloveniji »napačno mišljenje«, da so visoki davki v Sloveniji posledica dvojnih meril, ki naj bi jih imeli v Beogradu. To pa zato, ker pri izračunu izhajajo iz napačnega izhodišča, kar je pomenilo, da se davek ne odmeri le na »glavo kme-

¹⁰ Stenografski zapiski Ljudske skupščine LRS, II. izrednega zasedanja LS LRS, 14. 2.–16. 2. 1949, str. 37.

¹¹ Prav tam, str. 37.

¹² Prav tam, str. 161.

¹³ Prav tam, str. 14.

¹⁴ Prav tam, str. 37.

¹⁵ Stenografski zapiski III. izrednega zasedanja LS LRS, 17. 1.–18. 1. 1950, Državni proračun LRS za leto 1950, str. 18.

ta«, temveč tudi na podlagi povprečnega dohodka posameznega davčnega upravičenca, ki je v Slovenijo zagotovo najvišji. Člane slovenskega partijskega vodstva je opozoril, da je slovenski plan blagovnega prometa postavljen prenizko, kmet pa premalo obdavčen, ker pri izračunih niso upoštevali, da je »kmet v Sloveniji več špekuliral, kot vi veste«. ¹⁶

Denarni in kreditni sistem, ki je bil vzpostavljen leta 1947, je temeljil na centralnem posredništvu in centralnem knjigovodstvu. V njem je bilo prostora le za dve osrednji denarni ustanovi z republiški centralami in številnimi podružnicami v večjih mestih in industrijskih središčih. Prva je bila Narodna banka Jugoslavije, ki je poleg emisijske opravljala tudi povezovalno vlogo pri kratkoročnem kreditiranju in plačilnem prometu. Druga je bila Državna investicijska banka, ki je prevzela dolgoročno kreditiranje graditve velikih industrijskih in drugih gospodarskih objektov. Na podlagi okvira kvot, ki so jih določili v Zvezni planski komisiji in potem razdelali v zvezni vladi in njenih ministrstvih, so ustanove socialističnega denarnega posredništva zbrano akumulacijo in še druga sredstva nakazovale na račune republiških organov. Ti pa so potem poskrbeli za razdelitev teh sredstev med posamezna podjetja in lokalne organe oblasti. Slovenija je prejela večja zvezna nakazila oziroma kredite leta 1946. Predvidena posebna dotacija zvezne vlade v višini 600 milijonov din ni bila do konca izplačana. Zato pa je Slovenija v tem letu dobila 120 milijonov din obnovitvenega kredita, 450 milijonov din za nove investicije in 100 milijonov din kreditnih sredstev za popravilo stanovanj in še nekaterih javnih objektov. ¹⁷

Planska distribucija in enotne cene

Visoki partijski funkcionarji so poleti 1945 še napovedovali, da bo trgovini namenjeno pomembno mesto v novi gospodarski organiziranosti, ¹⁸ a so morali na to hitro pozabiti, saj plansko gospodarstvo ni bilo združljivo s prostim delovanjem tržnih zakonitosti. Trgovina je izgubila komercialen in dobila povsem distributiven značaj. Plani distribucije (razdelitve) so postali glavni regulatorji skupnega blagovnega prometa. Ti so usmerjali menjavo blaga oziroma surovin in polizdelkov, namenjenih za tekočo proizvodnjo (reprodukcijo), proizvodov za investicije (razširjena reprodukcija) in za široko porabo. Pristojni organi so vse potrebe po najpogotnejšem blagu oziroma proizvodih podrobno načrtovali in jih v obliki predvidenih kontingentov (količin) tako tudi razdeljevati oziroma nakazovali. Že junija 1945 je zvezno ministrstvo za trgovino in preskrbo sprejelo seznam izdelkov, ki so

---

¹⁶ ARS, fond Centralni komite ZKS (AS 1589), III, šk. 1, Zapisnik II. plenuma CK ZKS, 15. in 16. 4. 1949.

¹⁷ ARS, fond Vlada Republike Slovenije (AS 223), šk. 27, Dopis Vlade FLRJ predsedstvu Vlade LRS, 26. 6. 1946.

¹⁸ Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954 (zbrala in uredila Darinka Drnovšek) Ljubljana 2000, (dalje Zapisniki PB CK KPS/ZKS) dok. 5; Zapisnik seje PB CK KPS, 3. 8. 1945, str. 34–38.

bili uvrščeni v t. i. režim planske razdelitve in porabe. Ta seznam je zajel najpotrebnejše kmetijske pridelke, živila, surovine in industrijske proizvode.¹⁹ Kljub podrobnim načrtom se do konca leta 1945 razmere na notranjem jugoslovanskem trgu niso popravile. Država je z razdeljevanjem uspela pokriti le manjši del najnужnejših živil in življenjskih potrebščin.²⁰

Do spomladi leta 1946 so bili že skorajda vsi kmetijski in industrijski proizvodi pod režimom načrtne razdelitve. Vzpostavljen je bil sistem, v katerem so bila federalna ministrstva zadolžena za izdajanje nalog za njihovo proizvodnjo oziroma pridelavo, zvezna Izredna uprava za preskrbo pa jih je s pomočjo distribucijske in trgovske mreže razdeljevala po posameznih federalnih enotah, pri čemer so imeli prednost kraji, kjer jih je najbolj primanjkovalo.²¹ Ta sistem pa ni prinesel pričakovanih rezultatov. Junija 1946 je zvezno ministrstvo za trgovino in preskrbo ugotovilo, da je nova organizacija distribucijske in trgovinske mreže zelo pomanjkljiva in da je na notranjem trgu »prevladal kaos«, ker so posamezne republike po svoje in na različne načine »reševale pot blaga od producenta do konzumenta«. To je povzročilo, da je blago zastajalo, se kopičilo v skladiščih ali prihajalo skozi več rok in se zato dražilo.²² Prihajalo je do absurdnih situacij: denimo, da so bila poletna oblačila v trgovinah na voljo pozimi, Sloveniji pa so bili dodeljeni opanki, čeprav tega srbskega narodnega obuvala tu nihče ni nosil.²³

Konec spomladi 1947 je začel veljati nov sistem distribuiranja temeljnih izdelkov in materialov, ki naj bi omejil anarhijo na področju distribucije. Pri industrijskih izdelkih so bili določeni glavni proizvajalci in porabniki, ki so sklepali pogodbe o dobavi na podlagi dodeljenih letnih kontingentov. Zvezna planska komisija je določila obveznosti glavnih proizvajalcev industrijskega blaga v posameznih tromesečjih kot tudi porabo oziroma razdelitev posameznih izdelkov, in to posebej za blagovni in posebej za tržni fond.²⁴ Večjo pozornost so morali v repub-

¹⁹ Seznam je zajel: 1. kmetijske pridelke: vse vrste žita in koruze ter riž, vse vrste oljnih semen in živine, meso in mast; 2. surovine za med tekstilno industrijo: bombaž, volno, lan; 3. gozdne proizvode: vse vrste kurjave, jamski les, les za gradbena dela in za pohištvo; 4. vse vrste premoga; 5. industrijske proizvode: vse vrste moke, oljne pogače, rezance sladkorne pese, sladkor, sol, pivo, melaso, jedilno olje, predivo, tkanine, izdelke iz blaga, vse vrste usnja in usnjene izdelke, železo in kovine ter izdelke iz njih, elektrotehnične izdelke, goriva, špirit, kemijske izdelke, tobačne izdelke in vžigalice.

²⁰ Do konca leta je država z razdeljevanjem uspela pokriti pri žitih le 8% letnih potreb na prebivalca, pri mesu in ribah 5,3%, masti 6,75%, olju 10%, sladkorju 26,31%, pri soli 52,3%, bombažnem blagu 10,85%, volnenem blagu 19%, obutvi 8,7%. – ARS, fond Planska komisija LRS (AS 284), šk. 2, elaborat Problemi notranjega trga, Ekonomski institut pri predsedstvu vlade LR Hrvaške, februar 1946.

²¹ ARS, fond Javno tožilstvo RS (AS 353), šk. 2, Kopičenje blaga po skladiščih, 21. 2. 1946.

²² ARS, fond Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS (AS 230), fasc. 9, Zapisnik sestanka na Ministrstvu za trgovino in preskrbo, 21. 6. 1946.

²³ Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1844–1943, knjiga 1 (14. 12. 1944–31. 3. 1949), Beograd 1995, dok. 19 (Iz zapisnika sa konferencije po pitanju organizacije trgovine održane 24. V. 1947. godine u Predsedništvu Vlade FNRJ), str. 206.

²⁴ ARS, AS 284, šk. 24, Zapisnik konference pri predsedniku Zveznega gospodarskega sveta, 10. 5. 1947.

likah nameniti kontrahiranju kmetijskih pridelkov in si tako že vnaprej zagotoviti proste presežke.²⁵

Leta 1948 so jasno razmejili ločnico med distribucijo in trgovino, to je med podrobnim planiranjem večjega dela proizvodov in globalnim planiranjem tistih proizvodov, ki so bili namenjeni široki porabi. V tem letu so izpopolnili sistem razdeljevanja blaga za široko porabo. Zvezna planska komisija je na podlagi državnega plana razdelitve industrijskih proizvodov za posamezno leto in po določenih planskih skupinah določila kontingente (količine) proizvodov za široko porabo. V okviru teh kontingentov so končni porabniki na podlagi sklenjenih pogodb s posameznimi direkcijami določili proizvode, njihove količine in roke oddaje po posameznih tromesečjih. Potem se je v postopek vključilo zvezno ministrstvo za trgovino in preskrbo, ki je najprej določilo proizvode, ki se niso »kontingentirali« po posameznih republikah, temveč so jih proizvajalci lahko prosto prodajali. Proizvode, ki jih je bilo treba razdeliti po posameznih republikah, je zvezno ministrstvo razdelilo na tri skupine: na tiste za zagotovljeno preskrbo, za vezano trgovino in za prosto prodajo po komercialnih cenah. Republiška ministrstva za trgovino in preskrbo so potem dodeljene kontingente na podlagi sprejetega ključa razdelila na okraje, ti pa na posamezne kraje. Na koncu te dolge verige so bila državna veletrgovska in maloprodajna podjetja, ki so poskrbela, da so odobrene količine proizvodov prišle do upravičenih porabnikov.

Marca 1949 se je planiranje razdelitve blaga znova spremenilo. Zvezno ministrstvo za trgovino in preskrbo je namreč ugotovilo, da mehanična razdelitev blagovnih kontingentov po določenih razdelilnih ključih med posamezne republike ni učinkovita. Po novem je zvezno ministrstvo republikam dodelilo le globalne količine posameznega blaga. Večina tega je bila namenjena zagotavljeni preskrbi in vezani trgovini. Ostanek blagovnega sklada je bil namenjen prosti prodaji. S to spremembo so republike dobile več pristojnosti pri razdeljevanju blaga, skrb za večjo in kakovostnejšo ponudbo pa je bila prenesena na trgovsko mrežo.

Leta 1950 je prosta prodaja postala pomemben del trgovinske politike, vendar je način administrativne prodaje dobrin ostal prevladujoč še vse do konca leta 1951, distribucija pa sredstvo za blažitev nesorazmerij med razpoložljivimi količinami surovin in rastočo industrijsko proizvodnjo.

Do leta 1950 je bila cena večine proizvodov določena administrativno. Ker je bil prometni davek glavni vir zbiranja akumulacije, si je gospodarska politika prizadevala, da bi se razmerje maksimiranih cen večalo v korist industrijskih izdelkov in na škodo (nižjih) cen kmetijskih pridelkov. V skladu s to politiko se je do konca leta 1945 cena bombažnega prediva povečala za 212% v primerjavi z povprečno predvojno ceno, medtem ko se je odkupna cena pšenice povečala le za 114%.

Cilj vodilnih gospodarskih načrtovalcev je bil določitev enotnih cen za vse glav-

²⁵ Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1844–1943, knjiga 1 (14. 12. 1944–31. 3. 1949), Beograd 1995, sik. 18 (Iz Zapisnika so konferencije po pitanju otkupa održane 23. v. 1947 u Predsedništvu Vlade FNRJ), str. 203.

ne proizvode v državi. Različne cene v posameznih republikah kot logična posledica različne organske sestave kapitala in različnih proizvodnih stroškov bi bile po njihovem mnenju neprimerne in nepravilne, saj bi razbijale enotnost in bratstvo jugoslovanskih narodov.²⁶ Onemogočale pa bi tudi vzpostavitev enotnega gospodarskega prostora in obvladovanje zakona vrednosti v vodilnih gospodarskih panogah.²⁷ Enotne cene so veljale za proizvode v zagotovljeni preskrbi. Če pa so se presežki teh proizvodov prodajali v prosti trgovini, so zanje veljale višje ali komercialne cene.

Razmah proste prodaje v drugi polovici leta 1950 je zajel predvsem predmete široke porabe in kmetijske pridelke. Pri tem pa še ni bilo mogoče govoriti o »svobodni igri cen«, saj so se le-te lahko gibale v mejah, ki so bile postavljene s planskimi proporci. Sistem enotnih cen je še nekaj časa obvladoval proizvodnjo in kapitalno graditev.²⁸

Črna borza in prosta trgovina

V prvih mesecih po koncu druge svetovne vojne je del blagovne menjave med posameznimi federalnimi enotami tekel mimo obnovljene zasebne in združne ter na novo obnovljene državne trgovinske mreže. Ilegalna trgovina je v drugi polovici leta 1945 dobivala vse večji razmah. Tudi izdelki, katerih menjava je bila izključno v državnih rokah (sladkor, olje) so se v znatnih količinah in po precej višjih cenah pojavljali na črnoborzijskem trgu.²⁹

Nova oblast si je prizadevala nezakonito trgovanje čim bolj omejiti in ga izriniti iz notranjega blagovnega prometa. Z uredbami je prepovedala opravljanje trgovinskih poslov osebam, ki niso imele obrtne pravice, in od lokalnih organov oblasti zahtevala ustanovitev komisij za pobijanje špekulacije in črne borze, ki naj bi izsledile nosilce nezakonitega trgovanja in primere hujših kršitev odstopile sodišču. V Sloveniji je 1. septembra 1945 začela veljati uredba o prevažanju in prenašanju blaga iz Slovenije. S to uredbo je Narodna vlada Slovenije prepovedala prenašanje vsakega blaga iz Slovenije, tako tistega, ki je sodilo k planski razdelitvi, kot tistega v prosti prodaji. Njen namen je bil preprečiti prekupčevalcem iz drugih republik nakup slovenskega blaga in njegovo prodajo po precej višjih cenah v drugih delih države. V navodilu za izvajanje uredbe je bilo zapisano, da je v Sloveniji promet z blagom dopuščen le pooblaščenim trgovcem, ki imajo veljavno dovoljenje pristojnega lokalnega oziroma republiškega organa.

²⁶ Boris Kidrič: *Sabrana dela*, IV. knjiga, Beograd 1985 (dalje Kidrič, SD IV), Izlaganje na Svetovanju ekonomskog rukovodstva, 4. 10. 1946, str. 309–310.

²⁷ Kidrič, SD V, *Ekonomsko-družbeni značaj gospodarskih uredb zvezne vlade*, januar 1947, str. 22.

²⁸ *Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1943*, knjiga 3 (2. 1. 1950–19. 12. 1950). Beograd 1995, dok. 149 (Zapisnik sa sastanka kod predsednika Privrednog saveta Vlade FNRJ, održanog 5. novembra 1950. godine), str. 676–679.

²⁹ ARS, AS 284, šk. 2, *elaborat Problemi notranjega trga*, Ekonomski institut pri predsedstvu vlade LR Hrvaške, februar 1946.

Kot kažejo ohranjena poročila, se septembra 1945 obseg nedovoljenega trgovanja še ni zmanjšal. Največji udeleženci nakupov »pod roko« so bili pripadniki Jugoslovanske vojske in njihovi sorodniki, ki so jih prihajali obiskovat.³⁰ Do konca leta se je črna borza še okrepila. Iz Hrvaške, Bosne, Srbije in drugih delov države je prišlo »ogromno število ljudi«, ki so s seboj pripeljali velike količine masti, masla in drugih živil, da bi jih v Sloveniji zamenjali za tekstilne, usnjene in še nekatere druge industrijske izdelke, ki jih je v drugih republikah najbolj primanjkovalo. Preiskovalni organi so ugotovili, da to niso »siromašni ljudje, ki svoje borne prihranke zamenjujejo za staro obleko in druge stvari«, temveč da gre za špekulante, ki prestopajo meje naše republike s precejšnjimi vsotami denarja (od 10.000 do 20.000 din), s katerim v trgovinah in na črni borzi na veliko kupujejo blago, ki je pod zaporo oziroma na živilske nakaznice. Z Javnega tožilstva LRS so obvestili ministrstvo za notranje zadeve, da druge federalne enote takšne nakupe v Sloveniji »tolerirajo«, saj jim izdajajo »celo propustnice, da smejo nositi v Slovenijo racionirana živila v zameno, kot da bi bila obljubljena dežela, kjer je vsega na pretek«.

Decembra 1945 so se na slovenskem podeželju v večjem številu pojavili še prekupčevalci, ki so pri kmetih poceni kupovali živino in jo potem precej dražje prodajali na različnih živinskih trgih po vsej državi.³¹

Politični vrh je problem črne borze v Sloveniji ocenjeval z ideološko-razrednega stališča. Kot je zapisal Boris Kidrič januarja 1946 v uvodniku v Ljudski pravici, je »vsaka črna borza sicer škodljiva, vendar je treba ločiti majhne prekrške, ko ljudje iz nujnosti kupijo na črni borzi čevlje, nogavice idr.«. Povsem drugače pa je treba obravnavati špekulantsko in črnoborzijansko dejavnost, ki ju je treba »zatreti brez milosti.«³² Kidričevemu članku je sledilo obvezno navodilo zveznega trgovinskega ministrstva. V njegovem telegramu je bilo zapisano, da morajo federalne vlade na »borbo« proti drobnim črni borzi »gledati razredno in ne pozabiti, da sta mali in srednji kmet naša stalna zaveznika«, zato jo je »treba voditi z metodo prepričevanja«. Proti velikim in »resničnim« špekulantom pa je treba sprejeti ostre ukrepe.

Leta 1947 je bila ilegalna trgovina s kmetijskimi pridelki še vedno precej prisotna. V obmejnih krajih s Hrvaško je šlo iz Slovenije precej živine, ki so jo prekupčevalci na Hrvaškem dražje prodali. V okraju Ljubljana okolica so prekupčevalci iz drugih republik na veliko kupovali razna semena za svoje potrebe. Narodna milica je ugotovila, da so isto potrdilo uporabljali v več krajih in si tako nakopičili večje količine, kot so jih potrebovali za lastno rabo. V Rakeku se je pojavila »množica ljudi«, ki je kupovala krompir po 6 do 10 din za kilogram in ga pozneje po Istri in

³⁰ Po poročilu oddelka za organizacijo in kontrolo pri Narodni zaščiti je »ena kmetica« iz Srbije v Celju nakupila za 3000 din moških srajc, blaga za ženska in moška oblačila. Prodajalkam je povedala, da ji je žal, da ni s seboj prinesla vseh prihrankov, da bi lahko nakupila še več blaga, ki bi ga lahko doma dobro prodala. V Mariboru je »eden« iz drugih delov države kupil 20 čevljev in plačal za vsakega 1000 din. Ob nakupu se je pohvalil, da bo v Beogradu vsak par prodal štiri do pet krat dražje. – ARS, AS 230, Nakup tekstilij, čevljev in nedovoljen odvoz v druge federalne edinice, 24. 9. 1945.

³¹ ARS, AS 223, šk. 6433, Prekupčevalci-špekulanti, kupovanje in prodaja živine, 10. 12. 1945.

³² Kidrič, SD IV, O nekim opasnim sektaškimi greškama, str. 170.

na Reki prodala po 25 din in več.³³ V tem letu so bili najbolj dejavni špekulantski posredniki pri prodaji industrijskega, gradbenega in drugega tehničnega blaga. Ti zasebni nakupovalci so bili povezani z zasebno, združeno in tudi z državno trgovinsko organizacijo v drugih republikah. Bili so del dobro organizirane prekupčevalske mreže, ki je za dovolj veliko provizijo priskrbel izdelke, ki jih prek planske distribucije ali jih znotraj posamezne republike ni bilo mogoče prodati oziroma kupiti. Šli so celo tako daleč, da so posamezne izdelke po večkrat kupili oziroma prodali istim podjetjem in s tem dvigali ceno, sebi pa povečali provizijo oziroma zaslužek. Spretno so izrabljali pravne praznine v zakonodaji, ki je urejala provizije in maksimalne zaslužke. Med posameznimi slovenskimi podjetji, vpletenimi v trgovino z zasebnimi prekupčevalci, sta bili največkrat omenjeni trgovsko podjetje Metrop iz Maribora in gradbeno podjetje Gradis. Tako je posrednik za eno samo posredovanje pri nakupu sardin in filejev na Hrvaškem dobil od podjetja Metrop 38.000 din.³⁴

V drugi polovici leta 1945 je bilo število izdelkov, ki so ostali v prosti prodaji, še sorazmerno veliko. Njihova menjava je bila v načelu prosta tudi med posameznimi federalnimi enotami. Spomladi leta 1946 so bili v prosti prodaji še ves gradbeni material, usnjeni izdelki, različne gospodinjske potrebščine, kmetijsko orodje, tehnice, svetilke, klobuki, puloverji itn. Potem pa se je obseg proste prodaje hitro zmanjševal in omejil na manj potrebne predmete široke porabe in živila. Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS je bilo še posebej nezadovoljno, ker z letom 1947 v drugih republikah ni bilo mogoče kupiti na prostem trgu prašičev, svinjske masti in suhomesnih proizvodov.³⁵

Leta 1949 so se izboljšali pogoji za postopno povečevanje deleža proste trgovine. Proizvodnja lokalnih obrtnih in maloindustrijskih obratov, ki so bili uvrščeni v t. i. lokalno industrijo II, je bila v celoti namenjena povečanju ponudbe na prostem trgu. Na zvezni ravni je bilo sklenjeno, da z izdelki te proizvodnje ne bi smeli pokrivati domačih, to je republiških potreb dopolnilne preskrbe, temveč bi morali postati »sredstvo za izravnavanje blagovnih skladov s kupno močjo, in sicer v merilu cele države«.³⁶ Prodaja proizvodov lokalne industrije II je bila ločena od proste prodaje proizvodov zvezne in republiške industrije po višjih komercialnih cenah. Potekala je v posebnih prodajalnah, in sicer po »drsečih cenah«, ki so morale ostati v »mejah nabavnih cen trgovine oziroma prodajnih cen proizvodnje«.³⁷ Konec tega leta je državno partijsko vodstvo podprlo predlog, da se prosta prodaja povsem loči od zagotovljene preskrbe in omeji le na globalno planiranje. Kot so ugotovili na 2. plenumu CK KPJ, je prišel čas, ko je treba več proizvodov iz sistema višjih enotnih

³³ ARS, AS 230, fasc. 9, Zapisnik delovne konference z okrajnimi upravami za odkup, 3. 10. 1947.

³⁴ ARS, AS 223, šk. 6447, Nabavljavci, 1947.

³⁵ ARS, AS 230, šk. 80, Poročilo o službenem potovanju v Beograd, 19. 11. 1947.

³⁶ ARS, AS 230, šk. 37, Poročilo o konferenci, ki je potekala 15. 2. 1950 v Beogradu.

³⁷ Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1943, knjiga 2 (1. 4. 1949–9. 12. 1949). Beograd 1995, dok. 16 (Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade DNRJ po pitanju trgovine, održane 13. IV. 1949. godine), str. 53.

cen dati pod »režim« lokalne industrije II in drsečih cen. Slednje bi se morale gibati v določenih mejah in tako ostati pod nadzorom države.³⁸

Slovenska podjetja, ki so sestavljala lokalno industrijo II, so leta 1949 povečala obseg in vrednost proizvodnje, kar pa še zdaleč ni pokrilo vseh potreb. V tem letu so slovenska trgovska podjetja okrepila stike s podjetji v drugih republikah. Gumbe so kupovala pri zagrebških podjetjih Metal bakelit in Tvornica dugmati, vezalke pri Trikotaži iz Čakovca, klobuke pri Učki Vršac, črnilo pa pri beograjskem podjetju Beli medved. V večjih količinah so v drugih republikah kupovala še žepne nože, otroške vozičke in kremo za čevlje.³⁹ V zadnji četrtini leta 1949 so se v Sloveniji na živilskih sejmih v večjem številu zopet pojavili prodajalci iz drugih republik, zato se je obseg prometa z mesom v privatni kmečki trgovini močno povečal.

Na začetku leta 1950 sta bili republiško ministrstvo za trgovino in preskrbo ter njegova Agencija za posredovanje v prometu proizvodov proste prodaje iz lokalne proizvodnje deležni velikih očitkov. V Beogradu so očitali, da se ne držita prvotnega dogovora, temveč z znatnim delom proizvodnje lokalne industrije II pokrivata le domače potrebe. Slovensko ministrstvo se je branilo, češ da nič drugače ne delajo v drugih republikah. Kot primer je navedlo lokalna podjetja v Nišu in Zagrebu, ki so po pravilu najprej pokrila lokalne potrebe in ponudila drugim tržiščem le, kar je ostalo.⁴⁰ Kritika je prišla tudi iz domačega političnega vodstva. Politbiro CK KPS je v kritični analizi delovanja ministrstva ugotovil, da prosta trgovina v Sloveniji še ni »preseгла togih začetkov in da po svoji iniciativi precej zaostaja za nekaterimi republikami«. ⁴¹ Ta očitek je bil upravičen, saj je omenjena Agencija konec februarja 1950 navezala poslovni stik le s tremi podjetji iz drugih republik, ki so imela sedeže v Sinju, Novem Sadu in Subotici.

Aprila 1950 je bila sprejeta uredba o prosti prodaji in cenah blaga široke porabe. Oktobra pa je bil objavljen Bilten prostih odkupnih cen kmetijskih pridelkov za posamezna področja v LRS. Prosta prodaja, ki je bila v tem letu še omejena, je pomenila za sistem socialistične trgovine veliko novost.

Blagovna menjava Slovenije z drugimi republikami

V letih 1945–1950 je blagovna menjava med posameznimi republiški gospodarstvi potekala na podlagi podrobnih planskih razdelilnikov in kontingentov, ki jih je za posamezna leta in tromesečja odredila Zvezna planska komisija, razdelala pa so jih pristojna zvezna ministrstva. Tako kot druge republike je tudi Slovenija v tej centralistični gospodarski ureditvi nastopala v dveh vlogah. Kot glavna porabnica je za vzdrževanje tekoče proizvodnje in zagotavljanje redne oskrbe in prehrane prebivalstva prejemale iz drugih republik manjkajoče surovine in živila. Kot glavna

---

³⁸ Prav tam, dok. 157 (Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ sa komisijom za promet robom široke potrošnje, održanog 22. X. 1949. godine), str. 570–572.

³⁹ ARS, AS 230, šk. 5, Preskrbljenost trgovske mreže z artikli proste prodaje, 15. 8. 1949.

⁴⁰ ARS, AS 230, šk. 37, Poročilo o konferenci, ki je potekala 15. 2. 1950 v Beogradu.

⁴¹ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 93, str. 214; Zapisnik seje PB CK KPS 14. 7. 1950.

proizvajalka pa je morala presežke pri industrijski proizvodnji in kmetijski pridelavi odstopati republikam, kjer jih je primanjkovalo. Obe vlogi sta bili izraz njenega stvarnega gospodarskega položaja in njegove sestave.

V obravnavanem obdobju je bila redna prehrana slovenskega prebivalstva odvisna od uvoza iz drugih republik. V Sloveniji je najbolj primanjkovalo glavnih živil, to je moke, maščob, mesa in sladkorja. Slovenska vlada je še pred koncem vojne pripravila načrt za odkup živil v Vojvodini, zato je lahko dobro izkoristila čas od maja do avgusta 1945, ko so bile prometnice z drugimi deli države še prekinjene in je bila oskrba s hrano v veliki meri odvisna od pobude posamezne republike. V Vojvodino je maja poslala nakupne komisije NAVODA (Nabavljalni zavod Slovenije), ki so prosto kupovale živila pri kmetih. Na začetku so živila prepeljali v Slovenijo z lastnimi vozili, julija pa po železnici prek Madžarske. Dovoljenje za železniški prevoz je pri sovjetskih oblasteh izposloval Edvard Kardelj.⁴² Slovenija je poslala nakupovalne komisije tudi v druge dele države, kjer so nabavljale vse blago, ki se ga je moglo dobiti na prostem trgu: od jajc, zelenjave in perutnine do sliv v Bosni, paprike in sadja v Makedoniji. Sredi avgusta pa se je morala tudi Slovenija vključiti v enotno preskrbovalno organizacijo in opustiti lastno dejavnost pri nabavi živil zunaj svojih meja. Od takrat naprej je bila pri zagotavljanju manjkajočih živil popolnoma odvisna od nakazil zveznih organov. Zvezna preskrba je od vsega začetka zelo šepala. Do oktobra bi morala Slovenija iz Vojvodine dobiti 5000 vagonov žita, pa jih je dobila le 400. Do konca leta 1945 je prejela le 20% potrebnih živil iz drugih republik; poleg žita oziroma moke še olje in mast, ribje konzerve, sladkor, zakuhe.

V naslednjih štirih letih je Zvezna planska komisija zagotavljala Sloveniji potrebne kontingente žita, koruze, masti in še nekaterih drugih kmetijskih proizvodov. Od 1. avgusta 1946 do konca julija 1947 je dobila iz drugih republik 7731 vagonov krušnih žit.⁴³ Februarja 1949 je zvezno ministrstvo za trgovino in preskrbo dodelilo Sloveniji kontingent 8898 ton žit za potrebe široke porabe v Sloveniji. Zaradi slabega sodelovanja med posameznimi zveznimi organi pa so posamezni industrijski centri v Sloveniji v prvih mesecih leta 1949 za dalj časa ostali brez moke in mlevskih izdelkov. Zvezna uprava za preskrbo je namreč nalog za 35.000 ton pomotoma poslala na naslov srbskega ministrstva za trgovino in preskrbo, ki je ta kontingent takoj začel deliti svojim porabnikom. Trajalo je kar nekaj časa, da so v Beogradu priznali, da gre za slabo koordiniranje. Junija 1950 je zvezna uprava dodelila Sloveniji kontingent koruze iz pridelka v Bosni in Hercegovini in Kosmetu. Ker pa Slovenija ni mogla sama zagotoviti prevoza, so ji dodelili koruzo iz Vojvodine. Pri dodelitvi žita in rži iz Vojvodine je poleti 1950 prišlo do spremembe. Na začetku leta je bilo dogovorjeno, da bo vsaka republika sama opravila zamenjavo industrijskega blaga za žito v Vojvodini. Avgusta pa so od tega dogovora odstopili v toliko, da naj bi republike s svojim industrijskim blagom same dosegle,

⁴² ARS, AS 223, šk. 1, Dopis Ministrstvu za trgovino in preskrbo, 2. 6. 1945.

⁴³ Bojan Himmelreich: Pike, špekulanti in Trumanova jajca: preskrba prebivalstva Slovenije z blagom široke potrošnje v letih 1945–1953. Celje 2008, str. 21, 23, 33, 67–68, 73–74.

da bodo pridelovalci žit v Vojvodini prodali žito okrajnemu odkupnemu podjetju.⁴⁴ Pri maščobah je Slovenija primanjkljaj iz lastne proizvodnje pokrivala z uvozom iz Hrvaške (Uljara Zagreb) in Srbije (Živilska industrija NR Srbije). Leta 1949 je prišlo do precejšnjih motenj pri zagotavljanju masti in olja iz zveznih virov. V tem letu je naša republika dobila skoraj 30% potrebne količine fižola iz Hrvaške. Leta 1950 je dobila iz splošnih zveznih rezerv 120 ton masti.⁴⁵ Po podatkih iz tega leta je prejela iz drugih republik za prehrano industrijskega in mestnega prebivalstva 85% potrebnih količin žit, 53% potrebnih maščob in 100% sladkorja.

Največ težav je bilo pri uvozu dodeljene količine mesa. Leta 1946 so pooblaščenči slovenski nakupovalci skušali kupiti živino na sejmih v drugih republikah, vendar brez uspeha.

Zadnji tak poskus je bil oktobra na sejmu v Karlovcu.⁴⁶ To je povzročilo v Sloveniji precej negotovanja, češ, »mi moramo pošiljati v druge republike znatne količine industrijskih izdelkov po maksimiranih cenah, hrane oziroma živil iz drugih republik pa ne moremo (nič) uvoziti oziroma kupiti mimo planskih razdelilnikov.«⁴⁷ Oktobra 1946 je NAVOD-u uspelo v Vojvodini kupiti 2311 suhih prašičev, ki jih je potem »dopital« na svojem posestvu v Bački Palanki. Lahko bi jih kupil še več, pa ni imel dovolj denarja.⁴⁸ Konec tega leta je bil Sloveniji odobren kontingent 100 ton mesa, vendar je bilo zelo slabe kakovosti in primerno le za predelavo. Kot je bilo slišati na seji strokovnega sveta NAVOD, v »Srbiji dobro živino zadržijo za sebe, slabšo pa pošiljajo v Slovenijo.«⁴⁹

Po planu, ki ga je pristojno zvezno ministrstvo sprejelo decembra 1946, bi morala Slovenija do 1. avgusta 1947 dobiti iz Srbije 739,5 tone in iz Hrvaške 534 ton mesa. Prejela pa je le 66,5 tone iz Srbije in 163 ton iz Hrvaške. V drugi polovici tega leta bi morala Srbija za potrebe Jugoslovanske vojske v Sloveniji zagotoviti 488,4 tone mesa, poslala je le 310 ton. Hrvaška pa je od dogovorjenih 206,3 tone poslala 156 ton mesa. Za prehrano civilnega prebivalstva bi morala Srbija Sloveniji dostaviti 1300 ton mesa. Tega naročila pa do konca leta ni izpolnila, češ da komaj pokrije potrebe vojske v Srbiji in mesta Beograd.⁵⁰ Leta 1947 ni bilo več možnosti za nakup prašičev v drugih republikah. Direkcija gostinskih podjetij

⁴⁴ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 96; str. 222–223 (Zapisnik seje PB CK KPS 30. 8. 1950).

⁴⁵ Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1943, knjiga 3 (2. 1. 1950–19. 12. 1950). Beograd 1995, dok. 76 (Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju ispunjenje plana prvog polugodišta: snabdevanje masnoćama i uvoz sirovina, održanog 1. juna 1950. godine), str. 330.

⁴⁶ NAVOD je dobil namig, da se lahko na rednih živilskih sejmih v Karlovcu kupi delovne vole po maksimiranih cenah. Oktobra 1946 sta se na sejem odpravila dva njegova predstavnika. Uradne osebe pa so ju zaustavile že pri vhodu na sejem in jima povedale, da je nakup mogoč le na podlagi potrdila NOO iz Hrvaške in da prodaja na sejmu kupljene živine izven hrvaških meja ni dovoljena. – ARS, AS 223, šk. 2, Poročilo o obisku živilskega sejma v Karlovcu 26. 10. 1945.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ ARS, AS 223, šk. 2, Garancijska izjava za Agrarno banko, 25. 10. 1945.

⁴⁹ ARS, AS 230, šk. 11, Zapisnik seje strokovnega sveta NAVOD, 16. 11. 1946.

⁵⁰ ARS, AS 223, Poročilo predsedstva Vlade LRS, 16. 1. 1948.

MLO Ljubljana je v Vojvodini sicer sklenila več pogodb, vendar je lokalna oblast preprečila prodajo.⁵¹ V Vršču so preprečili prodajo 8 vagonov olja za Slovenijo. Na podobne ovire so v tem letu naleteli tudi slovenski nakupovalci v Dalmaciji.⁵² Po sklepu Zvezne uprave za odkup iz novembra tega leta je Slovenija dobila kontingent 400 »mršavih« prašičev za prehrano v delavskih ekonomijah. Poleg tega pa še 3 tone česna in 200 ton zelja, ki ga je, poleg predvidene količine perutnine, morala zagotoviti Srbija.⁵³

Leta 1948 si je Slovenija brez uspeha prizadevala, da bi obe republiki do konca izpolnili svoje obveze pri dobavi mesa. Srbija je celo dosegla znižanje prvotno določene količine, Hrvaška pa je preprosto poslala v Ljubljano dopis, da pogodbe ne bo »izvajala«. Avgusta je bilo iz Srbije namesto predvidenih 182 ton poslanih 110 ton mesa. Iz Hrvaške je ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS namesto zagotovljenih 295 prejelo le 157 ton mesa. Za tretje tromesečje leta 1948 je Srbija dolgovala Sloveniji 493 ton, Hrvaška pa 442 ton mesa. Po sprejetem razdelilniku za četrto tromesečje tega leta je srbska obveznost znašala 927 ton. Srbija pa tudi tega naročila ni izpolnila, temveč je protestirala pri zveznih oblasteh in dosegla znižanje svoje obveze na 446 ton mesa. Pa tudi te količine ni bila pripravljena dostaviti, saj je oktobra zagotovila Sloveniji le 50 ton mesa. V tem mesecu je pošiljka mesa iz Hrvaške za 40 ton zaostajala za predpisano količino. 28. oktobra 1948 je slovensko ministrstvo za trgovino in preskrbo s Hrvaško glavno direkcijo za promet s kmetijskimi pridelki sklenilo pogodbo o dobavi 400 ton mesa na račun neizpolnjenih količin v tem letu. Hrvaška stran pa se je kmalu premislila in tako kot že večkrat v preteklosti Ljubljano obvestila, da »pogodbe ne bo izvedla«.⁵⁴ Leta 1948 Hrvaška tudi ni izpolnila pogodbe o dobavi morskih rib.⁵⁵

Tudi leta 1949 sta Srbija in Hrvaška zaostajali pri izpolnjevanju pogodb za dobavo mesa Sloveniji. Na začetku leta je bilo sicer na zvezni ravni dogovorjeno, da bo Slovenija sama pokrila potrebe v zagotovljeni preskrbi, meso za vojsko pa bosta zagotovili Srbija in Hrvaška. Februarja pa je Zvezni gospodarski svet dogovor preklical in Sloveniji naložil preskrbo vojske, manjkajoče količine za zagotovljeno preskrbo prebivalstva v Sloveniji pa naj bi, tako kot že v preteklih letih, nadomestili Srbija in Hrvaška. Ugovor Slovenije, da to ni dobra rešitev, saj obe republiki že v preteklih dveh letih nista poslali predpisanih količin mesa niti vojski niti prebivalstvu, je bil zavržen.⁵⁶

⁵¹ Direkcija gostinskih podjetij MLO Ljubljana je z Zemaljsko nabavno prodajno zadrugo ADA v Vojvodini sklenila pogodbo za dobavo 80 ton svinjskega mesa, pod pogojem, da bodo imeli 60% maščobe. Podobno pogodbo za nakup 160 ton svinjskega mesa je sklenila tudi z zadrugo v Bački Topoli. Pogodba pa ni bila izpolnjena, saj je lokalna oblast preprečila prevoz. – Prav tam.

⁵² Prav tam.

⁵³ ARS, AS 230, šk. 80, Poročilo o službenem potovanju v Beograd, 19. 11. 1947.

⁵⁴ ARS, AS 230, šk. 27, Oskrba z mesom, 1948.

⁵⁵ Za drugo polletje leta 1948 bi morala Hrvaška poslati v Slovenijo 1315 ton rib. Do konca novembra je dobavila le 160 ton.

⁵⁶ ARS, AS 230, šk. 14, Dopis MTP LRS 18. 2. 1949.

Razdelilni plan mesa za LR Slovenijo za leto 1950 je Zvezna planska komisija potrdila 28. februarja 1950. V skladu z njim bi morala Srbija zagotoviti Sloveniji 600 ton, Hrvaška 300 ton, preostale republike pa 900 ton svežega mesa. Zvezni svet za blagovni promet je med letom srbsko obveznost zmanjšal na 480 ton, kljub temu pa tudi ta ni bila izpolnjena. Od 1. aprila do 31. avgusta bi morale v Slovenijo priti 266,5 tone, prišla pa je le 101 tona. Poleg tega je bilo goveje meso slabe kakovosti in pomešano z ovčjim, kar je v Sloveniji povzročilo še posebej veliko nezadovoljstvo.

Tabela 1: *Plan distribucije in odkupa mesa v LRS za leto 1950 po kvartalih v tonah*⁵⁷

	I.	II.	III.	IV.	Letni plan
Široka poraba	4429	5302	5511	5250	20.492
Splošne nabave	885	830	843	974	3532
Izvoz	310	545	661	834	2350
Mater. Rezerva	78	–	–	72	150
Prejme iz Srbije	120	160	160	160	600
Prejme iz Hrvaške	22	150	126	–	300
Prejme iz drugih LR	142	310	288	160	900

Takoj po koncu druge svetovne vojne so potrebe Slovenije po tekočih gorivih pokrivali s pošiljkami Jugopetrola iz Beograda. Poleg podružnic tega zveznega državnega podjetja, so bile v naši republiki leta 1945 ustanovljene še podružnice drugih zveznih podjetij. Podružnice Dropada so zbirale razne industrijske odpadke, podružnice Koteksa so oskrbovale industrijo s tekstilnimi surovinami in kožami, podružnice zveznega podjetja Narodni magazin (Na-Ma) pa so bile organizirane kot veleblagovnice. Le pri ustanavljanju podružnic Na-Ma je prišlo do spora med zveznim in slovenskim ministrstvom za trgovino in preskrbo.⁵⁸ Do konca štiridesetih let so v največjih slovenskih mestih v Sloveniji delovala trgovinska predstavništva in industrijske prodajalne številnih zveznih industrijskih podjetij. Leta 1949 je bilo skupaj trideset trgovinskih in pet industrijskih predstavništev iz drugih republik. Največ jih je imelo sedež v Ljubljani, nekaj tudi v Mariboru in Celju.⁵⁹ Industrijske prodajalne sta odprli podjetji Kombinat Borovo in Varteks Varaždin.

⁵⁷ ARS, fond Ministrstvo za državne nabave LRS (AS 239), Dobave mesa iz Srbije, 15. 9. 1950.

⁵⁸ Po uredbi naj bi tudi v Sloveniji nastala federalna direkcija Na-Ma, ki naj bi prevzela blago in inventar vseh trgovskih podjetij, ki so do tedaj sodila pod upravo narodne imovine in so prešla v pristojnost zveznega ministrstva. Temu pa se je slovensko ministrstvo za trgovino in preskrbo uprlo, zato so te podružnice do januarja delovale pod njegovim okriljem. Tega meseca pa je zvezno ministrstvo odredilo reorganizacijo Na-Ma, tako da bi ustanovili posamezne veleblagovnice v največjih mestih v državi. V Sloveniji so jih ustanovili v Ljubljani, Mariboru, Celju in Novem mestu. – Himmerreich, n. d., str. 52.

⁵⁹ ARS, AS 230, Seznam predstavništev in stalnih nabavljalcev iz drugih republik, 28. 6. 1949.

Po ugotovitvah Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS so bile te prodajalne slabo oskrbovane iz matične republike in niso zagotavljale predvidene količine izdelkov.⁶⁰

Slovenija je predstavljala gospodarsko najrazvitejši del države, zato se je od nje pričakovalo in tudi zahtevalo, da s svojimi industrijskopredelovalnimi zmogljivostmi pokrije znaten del potreb v drugih delih države. Tako kot za druge republike je tudi za Slovenijo veljalo, da ni hitela z oddajanjem določenih kontingentov, ampak so podjetja izdelane proizvode zadrževala v skladiščih in jih niso pravočasno izročala uporabnikom. Tudi Slovenija je postavljala ovire za izvoz blaga, ki ni bil pod režimom planske razdelitve, ampak je bil njihov promet prost.⁶¹ Kljub temu pa je, kot je tudi ugotovil Zvezni svet za blagovni promet leta 1950, Slovenija »najenakomerneje izročala industrijsko blago drugim republikam«. Druge republike so s svojo proizvodnjo in pridelavo najprej pokrile potrebe svojih potrošnikov.⁶²

Pretok slovenskega blaga v druge dele države se je začel takoj po koncu vojne z »izvozom« živine na Hrvaško, ki ga enote slovenske Narodne zaščite niso mogle preprečiti. Funkcionar Narodne zaščite je v svoje poročilo zapisal, da so v drugi polovici maja 1945 pripadniki jugoslovanske vojske več dni »gonili iz Slovenije v smeri proti Zagrebu poleg v vozove vpreženih konj številne za vozove privezane konje in govedo, pa tudi v črede zbrane konje in govejo živino, kar je očevidno pobrano po slovenskih vaseh«. ⁶³ Tudi pooblaščenec CK KPS Matevž Hace je poročal, da so do konca leta 1945 razne enote jugoslovanske vojske precej hrane in pridelkov iz Slovenije »izvozile« na jug države.⁶⁴

Med kmetijskimi pridelki je imela Slovenija največje presežke pri krompirju, zato je že leta 1945 dobila nalogo, da ga preskrbi za kraje, kjer ga ni bilo dovolj. Po načrtu, sprejetem avgusta 1945, je morala za potrebe drugih republik in vojske zbrati 3500 vagonov krompirja, kar je bila približno desetino slovenskega pridelka.⁶⁵ Konec tega leta je morala za nujne potrebe dodatno zbrati še 1080 vagonov krompirja; od tega 300 vagonov za vojsko, 70 vagonov za seme v Dalmaciji in 110 vagonov za prehrano Beograda.⁶⁶ Leta 1946 je Slovenija del pridelanega krompirja morala odstopiti vojski, Srbiji in Makedoniji.⁶⁷

Leta 1947 se je število porabnikov slovenskega krompirja povečalo. Kljub temu da je republiška vlada zaostрила obvezen odkup, omejila količine, namenjene za domače porabnike, in da je Zvezni gospodarski svet nekoliko zmanjšal njene obveze, pa Slovenija ni mogla izpolniti svojih obveznosti.

⁶⁰ ARS, AS 230, šk. 13, Zagotovitev prometa v zveznih industrijskih prodajalnah, 9. 4. 1949.

⁶¹ Tako leta 1946 ministrstvo za industrijo in rudarstvo LRS ni hotelo izdati dovoljenja Na-Ma iz Beograda, da bi iz Slovenije izvozil nekaj blaga, ki ni bil v racionirani preskrbi. – ARS, AS 1116, šk. 2, Kopicenje blaga po skladiščih, 21. 2. 1946.

⁶² Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 96, str. 222–223; Zapisnik seje PB CK ZKS 30. 8. 1950.

⁶³ ARS, AS 223, šk. 1, Dopis Narodni vladi Slovenije, 22. 5. 1945.

⁶⁴ ARS, AS 223, šk. 1, Poročilo Matevža Haceta CK KPS, 1945.

⁶⁵ Himmerlreich, n. d., str. 24.

⁶⁶ ARS, AS 230, šk. 11, Dolžnostni odkupi, 22. 12. 1945.

⁶⁷ Himmerlreich, n. d., str. 123.

Tabela 2: *Izpolnitev obvez krompirja za leto 1947 za odjemalce iz drugih republik v vagonih*⁶⁸

Uporabnik	Planska obveza	Izpolnjeno do 17. 1. 1948
Jugoslovanska armada	935	887,6
Beograd	950	879,4
Avtocesta Beograd–Zagreb	5	5,4
UDBA Beograd	43	43,2
Vojno nabavno podjetje Beograd	50	47,0
Ekonomat Beli dvor	1	1
Proga Šamac-Sarajevo	135	122,7
Bosna plod	435	249,7
Cona B	30	27
Tovarna cementa Beočin	3	3,3
Transjug	200	63,3

Po operativnem planu za zagotovitev ozimnice v letu 1948, ki ga je izdelalo zvezno ministrstvo, je morala Slovenija poslati drugim uporabnikom naslednje količine krompirja: Srbiji 12 078 ton, Hrvaški 5000 ton, Makedoniji 800 ton in za zvezno rezervo 4642 ton. Poleg krompirja je od svojih zalog za potrebe zagotovljene preskrbe v drugih republikah morala nameniti še 500 ton fižola, 2500 ton zelja in 198 ton čebule.

O oddaji slovenskih kmetijskih pridelkov v druge republike v letih 1949 in 1950 je v dosegljivem dokumentarnem gradivu malo podatkov. Za leto 1949 lahko opozorimo na brezuspešna prizadevanja Ministrstva za državne nabave LRS, da bi preprečili hrvaškim odkupnim podjetjem v obmejnih krajih nakup jabolk.⁶⁹ Za leto 1950 pa na težave Slovenije, da bi za oddano plemensko živino dobila iz drugih republik ustrezno količino klavne živine oziroma svežega mesa.⁷⁰

Med posameznimi industrijskimi izdelki, ki jih je morala Slovenija v prvih dveh letih po koncu vojne v večjih količinah pošiljati v druge republike, so bili v ospredju izdelki iz lesa in premog. Zahteve po novih količinah stavbenega lesa so bile vsak mesec večje. Do konca oktobra 1945 je morala slovenska lesna industrija za-

⁶⁸ ARS, AS 223, Poročilo predsedstva Vlade LRS CK KPS, 16. 1. 1948.

⁶⁹ ARS, AS 223, šk. 32, Bilten Javnega tožilstva LRS, 8. 8. 1949.

⁷⁰ Po sklenjenem dogovoru s posameznimi republikami je pripadla Sloveniji za oddano plemensko živino ustrezna količina klavne živine oziroma svežega mesa. Slovenija je svoj del pogodbe izpolnila, druge republike pa so odlašale z izpolnitvijo svojih obvez. Kljub neprestanim urgencam in posredovanjem se ni nič zgodilo. Tako je do oktobra 1950 Makedonija dolgovala Sloveniji 186,5 tone živine še od preteklega leta. Srbija bi morala leta 1950 poslati 480 ton mesa, pa ga je do konca oktobra le 196,8 tone. Podobno se je dogajalo tudi s prašiči. Po zveznem planu je Slovenija v posebno ustanovo v Zagrebu poslala do začetka septembra 2231 prašičev v živi teži okoli 100 ton. Kot nadomestilo bi morala za vsakega prašiča dobiti 15 kg masti, kar je skupaj zneslo 33,4 tone masti. Do 27. oktobra iz te pogodbe Slovenija ni dobila niti kilograma masti. – ARS, AS 1589, III, šk. 43, Dnevne informacije, 27. 10. 1950.

gotoviti več kot 6000 kubičnih metrov lesa za popravilo najpomembnejših javnih objektov v drugih republikah. Ministrstvo za gozdarstvo je v svoje poročilo iz tega časa zapisalo: »Kaže, da noben večji objekt v drugi republici ne more biti obnovljen brez našega lesa, saj je 70% vse naše lesne proizvodnje odteklo v Srbijo, Vojvodino, Makedonijo in Hrvaško.« V Sloveniji so bili zaradi tega zelo nezadovoljni. V tem času so se namreč cene lesa v Sloveniji znižale za 10%, v drugih republikah pa povečale za 15% »zaradi težavnejših proizvodnih pogojev«. Tako so se zaslužki pri teh poslih »pretakali« v druge dele države, medtem ko je lesa za obnovo v Sloveniji primanjkovalo. Kot so še zapisali v omenjenem poročilu, je bilo »na dlani, da bodo v drugih republikah ves les, nabavljen v Sloveniji, pomešali z onim iz ostalih provenienc ter oddajali konzumentom vse po enotni, to je za 25% višji ceni, in tako izgubo Slovenije spravile kot svoj dobiček.«⁷¹ Decembra 1945 je Slovenija v druge republike poslala 4534 kubičnih metrov rezanega lesa in 80.000 lesenih zabojev (gajbic).

Na začetku leta 1946 je zvezno ministrstvo za trgovino in preskrbo ukazalo slovenskemu ministrstvu, da pošlje 62.812 kubičnih metrov lesa na naslove prejemnikov v drugih republikah.

Tabela 3: Seznam kontingentov rezanega in tesanega lesa s stanjem 10. aprila 1946 (v kubičnih metrih)⁷²

Kontingent	Predpisano	Izdano
LR Hrvaška	11.000	6480
LR Srbija	24.979	9260
Vojvodina	4450	3430
LR Makedonija	6200	2200
Državne železnice	9133	7026
Ministrstvo za narodno obrambo	7050	7026
Skupaj	62.812	26.416

Kot kažejo opozorila in pritožbe Komande mesta Beograd in posameznih vojaških uprav, je potekalo uresničevanje te uredbe zelo počasi. Vojska je po več opozorilih začela sama sekati les v slovenskih gozdovih. Po podatkih zveznega ministrstva je Slovenija do maja 1946 izročila le 26.416 kubičnih metrov lesa. Na začetku decembra 1946 je to ministrstvo izdalo uredbo, s katero je bila trgovina s žaganim in tesanim lesom vključena v sistem načrtnega razdeljevanja.

Leta 1945 je bila tretjina proizvodnje zasavskih premogovnikov poslana v druge republike. Velik del so ga prevzele železnice, del pa sladkorna industrija v Vojvodini. Decembra 1945 je zvezna vlada poslala depešo, s katero je zahtevala, da je treba določeno količino nakopanega premoga »takoј« dati na razpolago za potrebe

⁷¹ ARS, fond Ministrstvo za gozdarstvo LRS (AS 675), fasc. 98, Dopis zvezni vladi, 12. 11. 1945.

⁷² ARS, fond Ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo LRS (AS 1118), fasc. 5.

zveznega ministrstva za industrijo in rudarstvo. Ko so na seji CK KPS 17. decembra 1945 obravnavali to depešo, je Stane Kavčič poudaril, da je treba »dati na jug vse kar zahtevajo«.⁷³

Od leta 1946 naprej je morala Slovenija kot glavni proizvajalec poslati posameznim porabnikom kovinske in druge izdelke v količinah, ki jih je določala Zvezna planska komisija.⁷⁴ Ob velikih in stalnih naročilih je proizvodnja slovenskih podjetij razveseljivo rasla, kot so rasle tudi zamude pri plačevanju blaga. Tovarna vijakov Plamen iz Kroke je imela v Beogradu svojega pooblaščenega prodajalca, ki je posredoval pri prodaji njenih izdelkov.⁷⁵ Podjetje je vzdrževalo tesne stike s sorodnimi podjetji v drugih republikah pri nabavi manjkajoče opreme.

Pri zagotavljanju blagovnih presežkov je moralo tudi slovensko gospodarstvo nameniti posebno pozornost oskrbi prestolnice države. Ta je bila v rokah beograjskega podjetja Granap, ustanovljenega leta 1945. To mestno podjetje je vzpostavilo tesne poslovne stike s podjetji vse od Dubrovnika do Ljubljane. V Ljubljani je leta 1947 ustanovilo Predstavništvo, ki je nakupovalo blago preko Navoda, deloma tudi neposredno pri proizvajalcih.⁷⁶ Tudi v letih 1948 in 1949, ko je bil Granap preoblikovan v več mestnih podjetij, so se nadaljevale poslovne vezi s Slovenijo. Leta 1949 so »nabavljalna« podjetja iz Slovenije in Hrvaške pokrivala 15% preskrbovalnih potreb Beograda.

Leta 1950 se je začela blagovna menjava med jugoslovanskimi republikami postavljati na nove, bolj ekonomske temelje. V razpravah o posameznih spremembah so imele republike različna in nasprotujoča si stališča. Slovenija je zagovarjala hitrejšo ureditev cenovnih odnosov, saj je na tem področju vladala velika »nedisciplina«, pri kateri je prednjačila Hrvaška. Ob tem pa se je zavedala, da bo sprostitev tržišča, začenši s prostim nakupom žita, prinesla številne nove težave, ki jih bo lahko blažila le s povečano prodajo industrijskih proizvodov na bolj sproščenem jugoslovanskem trgu.⁷⁷ V tem letu Slovenija pri prodaji proizvodov lokalne industrije še ni upoštevala tržnega načela ponudbe in povpraševanja. Oktobra 1950 so na konferenci republiških komitejev za lokalno industrijo izpostavili, da lokalna podjetja v LRS slabo izpolnjujejo pogodbe do pogodbenih strank v drugih republikah. Pred-

⁷³ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 14, str. 55; Zapisnik seje PB CK KPS 17. 12. 1945.

⁷⁴ ARS, AS 284, šk. 24, Zapisnik konference pri predsedniku ZGS, 10. 5. 1947.

⁷⁵ Maja 1947 je Plamen dobil velika naročila vijakov in tirefonov za gradnjo železniške proge Šamac–Sarajevo. Poleti je imel največ naročil za spojke in vojake za zidarske odre, stavbne žeblice ter žeblice za čevlje, jeseni pa za smučarsko opremo. – Jože Prinčič: Tovarna vijakov plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945–1997). Kropa 2007, str. 28–30.

⁷⁶ Spomladi 1947 je predstavnik Granapa obiskal podjetja na Bledu, Kranju, Tržiču, Ljubljani in se dogovoril za nakup jabolk, graha, češenj, krompirja in repe. Za uvoz limon se je dogovoril z izvozno-uvozno zadruogo UIVOD, ki je vodila trgovanje s Trstom. Tega leta je bil dosežen dogovor s Saturnusom za pošiljko milijon pločevinastih škatel za mesne konzerve ter podpisan dogovor o sodelovanju s petimi slovenskimi mizarškimi podjetji. – Slobodan Selinić: Blago iz Hrvaške in Slovenije na beograjskem trgu (1945–1949). Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora. Beograd 2007, str. 177–193.

⁷⁷ Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 96, str. 222–223; Zapisnik seje PB CK KPS 30. 8. 1950.

stavnik zveznega sveta za blagovni promet je Sloveniji očital pretiran lokalni patriotizem, saj je poslala v druge republike le 27% izdelkov proste prodaje. Slovenski predstavniki so očitke zavrgli, češ da »ne obstaja neka obveza o nekem določenem odstotku prodaje v drugo republiko« in da so v »drugem polletju dosledno izpeljali načelo ponudbe in povpraševanja, kar je pomenilo, da na trgu odloča le višje ponujena cena, ne glede na teritorialno pripadnost kupca«. Omenjene očitke so v Sloveniji zavračali tudi z argumentom, da se domača trgovska mreža pritožuje zaradi prevelikega »odliva« izdelkov proste prodaje v druge republike. Po navedenih podatkih so iz Slovenije julija dostavili v druge republike 25,3% iz lokalne proizvodnje, septembra pa že 36,5%.⁷⁸

Jože Prinčič

SLOVENIAN MONETARY AND COMMERCIAL RELATIONS WITH OTHER YUGOSLAV
REPUBLICS (1945–1950)

S u m m a r y

The second Yugoslav state was established on the basis of unity of economic life as well as a single economic area and economic plan, which is why almost all power in the field of planning and organising the production, exchange and distribution of goods was firmly in the hands of the federal authorities. Between 1945 and 1950 the planned distribution replaced the market, and the prices could only form freely at the agricultural market and for some consumer goods. According to the constitution the commerce between the republics was free and could not be limited by laws of individual republics. However, the republican governments did not adhere to this principle. They were adamant to defend their economic interests, so they closed their borders for the buyers from the other parts of the state.

Throughout the years under consideration Slovenia transferred a significant amount of funds to the federal budget on account of the surplus in the monetary income and expenses of the republics as well as due to various taxes. Like the other republics Slovenia also had two roles in the centrally-controlled system of food and goods supply. As the main consumer it received the required raw materials and food from the other republics in order to maintain its production and ensure regular food and goods supply for its people. However, as the main producer it had to transfer the surplus industrial and agricultural production to the other republics, where these goods were in short supply. Slovenia received the main food supplies from the other republics (meat, flour, fats, sugar). It sent back the required amounts of potatoes, wood, coal and individual industrial consumer goods. Also in Slovenia the authorities adopted all measures to restrict the illegal trade and prevent the transfer of goods to the other republics.

In 1950 the exchange of goods between the Yugoslav republics was finally based on new, more economic foundations. In the discussions of individual changes Slovenia argued for a swift regulation of price relations due to the profound »lack of discipline« in this field. Meanwhile it was aware that the opening of the market, including the free purchase of grain, would result in numerous new problems it would only be able to mitigate by selling a greater quantity of industrial products at the more relaxed Yugoslav market.

---

⁷⁸ ARS, AS 1116, fasc. 138, K vprašanju izpolnjevanja pogodb lokalnih podjetij LRS nasproti drugim republikam, 15. 11. 1950.

Zapisi

1.01 UDK 343.819.5(497.5Rab)(=163.6):323(497.4)"1944"
Prejeto 27. 5. 2011

Viljenka Škorjanec*

Rab – primer razdvojenosti Slovencev v luči zapisov iz leta 1944

IZVLEČEK

Razdvojenost Slovencev med drugo svetovno vojno se je pokazala tudi na primeru interpretacije razmer v italijanskem koncentracijskem taborišču Kampor na Rabu. Predmet razprave je primerjava zapisov v treh brošurah, ki so izšle na Slovenskem leta 1944 in s tedanjega zornega kota osvetljujejo trpljenje internirancev pod fašističnim nasiljem.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenci, okupacija, fašizem, nasilje, kolaboracija, interniranci, Rab

ABSTRACT

ISLAND OF RAB – AN EXAMPLE OF THE DIVISION BETWEEN SLOVENIANS IN LIGHT OF THE RECORDS FROM 1944

The division of Slovenians between World War II was also apparent from the interpretation of the situation in the Italian concentration camp Kampor on the island of Rab. The subject of this discussion is the comparison between the text of three pamphlets, printed in Slovenia in 1944 and shedding light on the suffering of the internees due to fascist violence from the viewpoint of that time. Two pamphlets were printed by the liberation movement, while the third supported the occupiers.

Key words: World War II, Slovenian, occupation, fascism, violence, collaboration, internation, Rab

---

* Dr., docentka, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2; svetnica, Gimnazija Bežigrad, Peričeva 4, SI-1000 Ljubljana, e-naslov: Viljenka.Skorjanec@guest.arnes.si

---

Uvod

Dan, ko so se 11. septembra 1943 odprla vrata italijanskih fašističnih koncentracijskih taborišč, je dan, ki bi ga bilo treba v imenu zavedanja in opomina na fašistično nasilje trajno obeležiti kot dan spomina.¹ Na razmere in odnose v taborišču Kampor na Rabu in na nasilje nad Slovenci so bili že v času druge svetovne med Slovenci različni pogledi. To kažejo tri danes v malo izvodih ohranjene brošure iz leta 1944, ki si sledijo po kronološkem redu izida: *Črne bukve o delu komunistične osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*² (Ljubljana, 1944, str. 1–248) (dalje *Črne bukve*); Makso Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, (Tiskarna Triglav, 1944, str. 1–184) (dalje Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*); S. Matejev, *Rab*.³ (Partizanska tiskarna, 1944, str. 1–51) (dalje Pakiž, *Rab*). Na primeru te taboriščne tematike sta tako tudi vidna razdvojenost in razkol Slovencev med drugo svetovno vojno.⁴

Zakaj taborišče na Rabu?

Italijani so otok Rab zasedli 17. aprila 1941. Tam so leta 1942 zgradili koncentracijsko taborišče, ki ga je vodil podpolkovnik Vincenzo Cuiuli. Taborišče so po kapitulaciji Italije 11. septembra 1943 osvobodili zaporniki sami. Rab je bil nato svoboden vse do 19. marca 1944, ko so ga okupirali Nemci.

Junija 1942 je bila že več kot polovica Ljubljanske pokrajine pod partizanskim nadzorom. Da bi preprečili dotok ljudi v partizanske vrste, so se italijanski okupatorji odločili, da iz vasi, kjer duhovščini ni uspelo organizirati vaških straž, odžene vse za orožje sposobne moške v internacijska taborišča. Ker so bila že obstoječa taborišča, pripravljena v opuščeni vojašnicah, poleti 1942 že polna, so se odločili, da ogradijo del polja na otoku Rabu z namenom, da se »z lakoto v nečloveških razmerah pomori čim več italijanski ekspanziji na vzhod motečih Slovencev. S tem bi naredili prostor za tiste Italijane, ki naj bi na Mussolinijevo zahtevo izenačili državno mejo Italije z

¹ Herman Janež: Dan Spomina. V: Svobodna misel, 2009, št. 17, str. 26.

² Delo je izšlo brez navedbe avtorja. Avtorji so Mirko Javornik (pisatelj, prevajalec in urednik, od 1935 glavni urednik dnevnika Slovenski dom, ki ga je pod nemško okupacijo spremenil v bojevito protikomunistično glasilo, ki je v vsem podpiralo domobranstvo in L. Rupnika) ter drugi uredniki dnevnika Slovenski dom.

³ Uporaba psevdonima je bila zaradi zaščite avtorja in družine pred okupatorjem in domačimi izdajalci. Avtor brošure z naslovom Rab je Silverij Pakiž, pravnik, povojni sodnik vrhovnega sodišča.

⁴ Najpogostejši očitek nasprotne propagande v časnikih Slovenec, Slovenski dom ter v Slovenčevem koledarju 1944, v Črnih bukvah, v raznih letakih, brošurah in govorih, je bila namreč trditev, da je bila Osvobodilna fronta (OF) do kapitulacije Italije 1943 v zvezi z italijanskim okupatorjem, ki naj bi dobavljal vojski orožje, vodil samo navidezne bitke in celo, da vse izgube italijanske vojske od leta 1941 do 1943 naj ne bi znašale več kakor 400 mož. Prej so zgoraj navedeni viri, npr. Slovenčev koledar 1943, pisali drugače. Neresnične navedbe zanikajo tudi podatki iz zaplenjenega arhiva italijanske pehotne divizije Isonzo, ki je imela sedež v Novem mestu. Več o tem: Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 117–119. O fazah nastanka knjige, ki je izšla v 5000 izvodih gl. Jože Krall: *Partizanske tiskarne na Slovenskem. I. osrednje tiskarne*. Ljubljana 1972, (dalje Krall, *Partizanske tiskarne, I*) str. 207, 239–240, 255, 269–270.

etnično mejo. To pa bi pomenilo naselitev Italijanov do takratne meje na Savi med Nemčijo in Italijo.⁵ Izbira močvirnega in poplavam izpostavljenega polja sredi otoka z nemogočimi bivalnimi razmerami je botrovala številnim žrtvam. V nizke italijanske vojaške šotore so namestili po 6 ljudi, »da so bili stisnjeni kot sardine v konzervni škatli«. ⁶ Vsakemu internirancu je bil namenjen le kubični meter prostora v preperem šotoru, na goli zemlji, s šopom slame in staro odejo, brez zaščite pred soncem in burjo. Ob smrdljivih latrinah, polnih mrčesa in žarišč bolezni, so bili interniranci prikrajšani tudi za vodo. Ni bilo nobenih sredstev za uničenje uši in drugih zajedavcev. Največji delež k veliki umrljivosti pa je prispevala lakota.⁷

Črne bukve o razmerah na Rabu

Razkol med Slovenci je bil razviden tudi v tisku in publikacijah, izdanih leta 1944. Kolikšno je bilo tedaj sovraštvo med Slovenci, osvetljuje članek *Naše zmage nad rdečimi tolpmi in pouk iz njih*, ki je izšel v tedniku Slovenski dom⁸ 8. aprila 1944. Pričevalec medvojnega časa se spominja tedanje propagande: »Če bodo zmagali komunisti, bomo jedli vsi iz enega kotla, porušili pa nam bodo tudi cerkve.«⁹ Tovrstna medvojna propaganda je posledično pomenila, da so se nekateri verni Slovenci povezali z okupatorjem proti lastnemu narodu. V poglavju Sodelovanje OF z badoglijevskimi pripadniki savojске vojske Črne bukve med drugim navajajo kot »najstrahotnejši dokaz za izdajalsko zaroto, ki jo je komunistična OF sklenila s savojsko cesarsko vojsko proti lastnemu narodu, koncentracijska taborišča, v katera so leta 1942 cesarski vojaki odvlekli kakih 25.000 Slovencev. /.../ Da je bila umrljivost v tem koncentracijskem taborišču tako strašna, je vzrok sodelovanje med cesarsko vojsko in med komunisti.«¹⁰ Komunisti naj bi imeli v taborišču vso oblast, ko naj bi »uganjali nasilje nad nekomunističnimi interniranci ter jih izkoriščali. To sodelovanje se je kazalo tudi v dejstvu, da prav na Rab skoraj ni bilo mogoče pošiljati internirancem paketov in denarja.«¹¹ Krivdo pripisujejo dejstvu, da so bili ti predeli leta 1942 in pozimi 1943 pod oblastjo »komunističnih tolp« in da naj bi poveljstvo komunistične narodnoosvobodilne vojske strogo prepovedalo pošiljati internirancem iz teh krajev kakršno koli pomoč. Pozneje, ko je Rab postajal »le

---

⁵ Stane Kirn: Zakaj taborišče na Rabu? V: Svobodna misel, 2008, št. 17, str. 17 (dalje Kirn, Zakaj taborišče na Rabu).

⁶ Pakiž, Rab, str. 9.

⁷ Kirn, Zakaj taborišče na Rabu, str. 16; prim. Herman Janež: Koncentracijsko taborišče Kampor na otoku Rabu 1942–1943. Ljubljana 2003, str. 13; isti, Dan spomina, Svobodna misel, 2009, št. 17, str. 26.

⁸ Slovenski dom je bil tednik za politična in kulturna vprašanja, ki so ga izdajali domobranci z dovoljenjem okupatorja, nacistične Nemčije.

⁹ Polde Žlindra: Kaj je pisal Slovenski dom leta 1944. V: Svobodna misel, 2009, št. 15, str. 28.

¹⁰ Črne bukve, str. 220.

¹¹ Prav tam.

prekričeča in prenečloveška zadeva«, je cesarska savojska vojska trdila, da je 12.000 Slovencev odpeljala tja, da bi jih zaščitila pred komunisti.¹²

V poglavju sledijo pričevanja v prvi osebi množine, vendar pa nikjer ni navedeno nobeno ime. Pričevalec, »preprost kmečki človek«, je prispel na Rab 26. avgusta 1942. Za večerjo so po dveh dneh vožnje in stradanja dobili pol hlebčka kruha, ki je tehtal 7dkg in 2dkg sira.¹³ Naslednji dan so jih ostrigli, okopali in jim pobrali vso lastnino: denar, nože, priprave za britje in celo gumbe. Vzeli so jim tudi obleko in jo dali v paro, da se je razkužila. Nanjo so čakali nagi dve uri. Največ internirancev je nato prispelo septembra, od srede oktobra pa so prenehali prihajati večji transporti. Ti so sicer po navadi prihajali ponoči. Bila so štiri taborišča, dve za moške, eno za ženske in eno za Jude. Upravi naj bi bili dve, italijanska in domača – komunistična. Pričevalec ugotavlja, da je bila med njimi le desetina komunistov, a vsi so bili na višjih mestih.¹⁴ Italijansko upravo so sestavljali častniki na čelu s polkovnikom in približno 2000 vojakov. Domačo upravo pa so sestavljali načelniki sektorjev (capo), desetarji in kuharji. Capo sektorja je bil posrednik med uradno upravo in interniranci, desetar je imel od 24 do 36 ljudi, ki jim je delil kruh in ostalo hrano.

Umrljivost, katere glavni vzrok je bilo pomanjkanje hrane,¹⁵ je naraščala od oktobra naprej, od pet do deset na dan, novembra že po petdeset, decembra že dnevno sto, na starega leta dan, 31. decembra 1942, pa največ dotlej, in sicer 148. Glede na število grobov Črne bukve navajajo 4842 internirancev s pripombo, da so ponekod zagrebli v eno jamo tudi po dva mrliča. Veliko jih je umrlo tudi na poti domov, nekateri v bolnišnici v Ljubljani, drugi tudi že doma. Zaradi izčrpanosti in posledic internacije so bili preživeli posamezniki v nevarnosti še vsaj pol leta po vrnitvi domov. Za rešitev pred smrtjo so ljudje poskusili vse, navaja pričevalec.¹⁶

Kdor je imel denar, je kupil kruh, zanj so ljudje dajali tudi zlati nakit, tisti ki so se polakomnili zlata, pa so celo svoj hlebček prodali in nato od lakote umrli. Kdor pa ni imel za zamenjavo ne denarja, ne zlatnine in ne obleke, je pojedel vse mogoče. Iz smeti so pobirali gnilo listje od zelenjave, ostanke jabolk, olupke kostanjev, celo odpadke iz pljuvalnikov in iz stranišč. Pričevalec omenja komunisto z imenom in priimkom, ki naj bi bil vodja (capo) sektorja in naj bi imel vsega dovolj. Zaradi prežiranja naj bi

¹² Prav tam.

¹³ Navajanje teže živil v taboriščnih razmerah v boju za preživetje postane prioriteta opisov internirancev tudi v drugih italijanskih taboriščih, npr. tudi v Gonarsu. Prim. Savo Šnuderl: Dnevnik, 16. 4. 1942–1. 1. 1943. V: Makso Šnuderl: Dnevnik 1941–1945, 1. del: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 570, 578, 583, 589–590.

¹⁴ Črne bukve, str. 221–222.

¹⁵ Prvi mesec so interniranci dobivali 16 dag kruha dnevno in opoldne ob malo mesa čisto juho. Drugi mesec so dobivali zjutraj četrt litra »grenke črne vode«, opoldne nezabeljeno vodo, v njej pa od nič do sedem makaronov, drugi dan od nič do trideset zrnč riža, popoldne 7 dag kruha, zvečer isto kot opoldne. Tako stanje se je ponavljalo nekaj mesecev. Pričevalec ugotavlja, da ob taki hrani mora človek najpozneje v treh mesecih umreti.

¹⁶ Črne bukve, str. 224. Nikjer med možnostmi se ne navaja možnost lažje izpustitve, če si bil kolaborant. Prim. Božo Repe: Sodobna zgodovina. Ljubljana 1998, (dalje Repe, Sodobna zgodovina) str. 159.

bruhal, drugi naj bi nato jedli njegove izbruhane koščke mesa in makaronov.¹⁷

Da so dobili delež hrane umrlega, so interniranci smrt soseda prikrivali tudi do tri dni, sedem dni je mati ob sebi skrivala mrtvega otroka. Vse to v boju za preživetje. Komunistom, v rokah katerih naj bi bila taboriščna uprava, nadalje pričevalec očita, da so »z izžemanjem povzročili na tisoče smrti«. »Ti so delali z nami kot svinja z mehomo. Saj je bilo lahko, ko so jih italijanski cesarski vojaki podpirali. Komunisti in ti so delali sporazumno.«¹⁸ Ko so se pritožili komandantu sektorja nad krivicami, ki naj bi jih trpeli od komunistične uprave, jim je povedal, da je komandant le on, in jih odslovil, da bo vsak, ki se bo pritoževal, imel opraviti z njim. Komunistom pričevalec namenja tudi naprej veliko pozornosti, pove, da so lahko šli iz taborišča »prej kot vsi nedolžni«, in jih prikaže kot nepoštene, ki naj bi si nagrabili tuje imetje. Pričevalec navaja, da jih je »septembra kot prvi obiskal škof Srebrnič, ki jih je tolažil, vzpodbujal ter obljubil pomoč«.¹⁹

Ko so decembra »prinesli tuji listi strašna poročila z Raba«, z objavo slik, naj bi »savojci« izvedli v vseh delih taborišča natančno preiskavo z namenom, da bi našli fotoaparate. Pričevalec sklepa, da so zaradi uhajanja informacij in ugotovitve, »da se pri tej upravi razmere na Rabu ne morejo izboljšati«, nato italijanske oblasti sklenile, da se taborišče razpusti. Sredi januarja 1943 so se začeli razhajati.²⁰ Pričevalec poudari, da so med tistimi, ki so lahko šli domov, »bili sami komunisti«. Druge, ki so še lahko hodili, so poslali v druga taborišča po Italiji. Na Rabu so po januarju 1943 ostali tisti, ki zaradi oslabelosti ne bi preživeli prevoza; med temi je bil tudi anonimni opisovalec razmer.

Šest dni po razpadu italijanske vojske septembra 1943 je bilo razpuščeno taborišče. Najprej so komunisti odpeljali Hrvate iz Primorja v Crikvenico. Na Rabu je ostalo le še 120 bolnikov. Naš pričevalec se je vrnil z Raba oktobra 1943, po štirinajstih mesecih internacije. Izgubil je lase in zobe ter zdravje. In za konec obravnavane tematike o taborišču Rab pripišejo Črne bukve krivdo spet komunistom z naslednjo navedbo: »Če bi slovenski komunizem ne bil zakrivil nobenega drugega greha kakor samo Rab, je to tak zločin, kakor ga naša zgodovina ne pomni.«²¹

V imenu »slovenskega ljudstva« so Črne bukve v sklepu tožile »kot narodne in človeške zločince« in zahtevale njihovo kaznovanje naslednje ljudi in organe: OF, natančneje za vse člane Izvršnega odbora OF, KPS in njen Centralni komite, bivše in sedanje vrhovne poveljnike slovenske NOV, voditeljico Varnostno obveščevalne službe (VOS) ter njenega političnega komisarja, Antifašistično zvezo narodne osvo-

¹⁷ Črne bukve, str. 225.

¹⁸ Prav tam. Komunistom se očita sodelovanje z italijanskim fašizmom, kar bo argument, da bodo na osvobojenem ozemlju v juniju in juliju 1944 po prebiranju Črnih bukev kot odgovor v Bazi 80 začeli pripravljati drugi dve publikaciji, ki sta predmet razprave.

¹⁹ Črne bukve, str. 226; Josip Srebrnič je bil škof na otoku Krk in je pomagal zaprtim na Rabu; prim. Tmara Griesser Pečar, France Dolinar (ur.), Rožmanov proces, Ljubljana, str. 301–303; Jakob Kolarič: Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, I. del. Celovec 1967, str. 59; isti, II. del, Celovec 1970, str. 125–141; isti, III. del, Celovec 1977, str. 24–27.

²⁰ Črne bukve, str. 226.

²¹ Prav tam, str. 227.

boditve Jugoslavije (AVNOJ) s predsednikom ter vse njene zastopnike, člane vrhovnega plenuma OF ter na koncu poveljnika savojske II. armade, vse poveljnike cesarskega II. armadnega zbora v Ljubljani ter »vse savojske cesarske dostojanstvenike in oblastnike, ki so zločinsko delo OF proti Slovincem kakorkoli podpirali«. ²²

O fašističnem nasilju na Rabu drugače

Predsednik izvršnega odbora OF Josip Vidmar je v otvoritvenem govoru na Zboru odposlancev slovenskega naroda, zasedal je v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943, odgovoril na očitke, ki jih najdemo v Črnih bukvah glede krivde. Povedal je: »Na deset tisoče Slovencev je razgnanih, interniranih in zaprtih po sovražnih deželah. Vse to so tovariši, kakor so trdili naši nasprotniki, narodni izdajalci – belogardisti in mihajlovičevci, sadovi osvobodilne borbe, gibanja, ki smo ga mi člani Izvršnega odbora pričeli in vodili. Po trditvah teh ljudi smo kajpada mi krivi vsega tega gorja, ki je zadelo slovenski narod. To je obtožba zoper Izvršni odbor, ki ste jo v preteklem letu lahko nešteto krat slišali in brali. Zdaj čujte naš odgovor. Predvsem mora biti vsakomur jasno, da je ta obtožba že po svojem obsegu brezvestno pretirana. Italijani so kakor zdaj pri nas 20 let divjali na Primorskem, kjer se ni nihče upiral z orožjem v roki. Naši tovariši Primorci vam lahko povedo o marsikakšni požgani vasi, o marsikakšnem novem in prezgodnjem grobu in o velikih množicah, zaprtih in mučenih Slovencev. /.../ Teh zverstev prav gotovo ni povzročil šele naš odpor, bila so načrtno pripravljena. Naš osvobodilni boj jih je mestoma zavrl, mestoma pa tudi sprožil. To je točna resnica. /.../ Za vsakega poštenega Slovenca je edini krivec okupator, tuj razbojnik, ki nam je prišel delat silo, ne pa mi, ki smo se branili zoper njegovo nasilje. To je očitno celo za vsako zdravo mislečo pamet, samo našim domačim izdajalcem to ni hotelo biti jasno. Zakaj ne? Ker so bili pomagači tujega roparja. Če bi obtožili njega, bi morali tudi sebe. Krivde tedaj nikakor ne moremo priznati nobene. Priznamo pa, kakor že rečeno odkrito, da je bil ponekod osvobodilni boj povod za sovražnikovo dejanje.« ²³

Namesto uvoda je v objavljenih dokumentih o Kočevskem zboru ob desetletnici 1953 uporabljen sestavek o Zgodovinskem zboru (napisal ga je Boris Kidrič, tedanji sekretar Izvršnega odbora OF Slovenije), ki je bil objavljen v Slovenskem poročevalcu št. 24, z dne 17. oktobra 1943. Zbor je enodušno obsodil kolaboracijo in zahteval, naj jo narodna oblast energično, brez usmiljenja iztrebi. »S tem je dal /.../ kar najodločnejši odgovor vsem tistim ljudem brez hrbtenice, ki bi radi pomirili ogenj in vodo, podjarmljeni narod in njegovega zatiralca, borca za svobodo in ogabnega izdajalca.« ²⁴

Kot odgovor na pisanje o vlogi slovenskih komunistov v italijanskem taborišču

²² Več o imenih obsojenih posameznikov Črne bukve, str. 245–247.

²³ Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943 : dokumenti. Ljubljana 1953 (dalje Zbor odposlancev), str. 13–14. Vidmar se je v govoru dvakrat kritično dotaknil tedanjih razmer, kar odpira tudi vprašanje poznejše sprave med Slovenci.

²⁴ Zbor odposlancev, str. 5; več o zlomu kolaboracije Franček Saje: Belogardizem, Ljubljana 1952, str. 542–572.

na Rabu je Vida Tomšič, vodja Agitacijsko propagandne komisije pri CK KPS,²⁵ 22. junija 1944 naročila Maksu Šnuderlu, predsedniku Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZOP), naj napiše brošuro o zločinih domobrancev, v kateri se je na podlagi poročil, ki jih je komisija dobivala, lotil tudi opisa razmer na Rabu.²⁶ Kot piše v dnevniškem zapisu z dne 25. junija 1944, je na temelju istega dogovora že nastajala brošura Rab, ki jo je pripravljal Silverij Pakiž, bivši interniranec iz taborišča Rab, sodnik in član KUZOP.²⁷ Poročilo komisije o ugotavljanju vojnih zločinov na osnovi dokumentov navaja posameznike, ki so jih plačevali Italijani, in njihove obveščevalce pri ofenzivnih akcijah na Dolenjskem, ki so izdajali člane OF za internacijo. Internacije marca in aprila 1942, kakor tudi junija 1942, internacije jugoslovanskih oficirjev so imele po navedbi poročila komisije namen »izločiti iz ljubljanske pokrajine vse one elemente iz katerih bi se mogla krepiti OF in partizanske enote«.²⁸

Posameznike, ki so na Slovenskem pristopili v italijansko Protikomunistično prostovoljno milico, ta je bila le drugo ime za vaške straže, so rekrutirali tudi iz zapornikov v koncentracijskih taboriščih na Rabu in drugje. Iz pričevanj več internirancev na Rabu, poznejših pripadnikov teh kolaborantskih enot, je razvidno, da se je res dalo predčasno rešiti iz internacije s prestopom v kolaboracijo. Po lastnih navedbah so iz taborišča Rab prišli živi, ker so podpisali, da se prostovoljno pridružujejo Protikomunistični prostovoljni milici.²⁹ Kot navaja poročilo KUZOP, se je med akti taboriščnega poveljstva našlo navodilo generala Maria Robottija, naj za vsakega v Sloveniji padlega italijanskega vojaka umre slovenski interniranec. Narodno nesrečo nasprotna propaganda izkorišča kot agitacijsko sredstvo, »saj naj bi bil Rab dokaz za izdajalsko zaroto med OF in cesarsko vojsko, umrljivost pa vzrok sodelovanja med komunisti in cesarsko vojsko«.³⁰ Poročilo nadalje pove, da se je začelo čiščenje (razstrellamento) junija 1942 in se je izvajalo tako, da je vojska obdala posamezne kraje, v mestih okraje in samovoljno izbrala ljudi za internacije. S tem je hotel okupator zmanjšati kvoto, iz katere bi črpala partizanska vojska, in tudi očistiti operacijsko področje ljudi, ki bi utegnili partizane podpirati. Pod pretvezo, da so svojci partizanov, so odgnali cele družine, vključno z otroki in starci, pri tem zaplenili premoženje in velikokrat tudi požgali hiše.³¹

²⁵ Odločala je o natisu posameznih tiskov na osvobojenem ozemlju in določala tudi višino naklade po potrebah, ki so jih javljali okrožni oziroma rajonski sekretarji za svoje terene. Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, str. 8, 171.

²⁶ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941–1945, 2 del : V partizanih. Maribor 1994, str. 251.

²⁷ Prav tam, str. 245.

²⁸ Prav tam, str. 137.

²⁹ Ciril Brajer: Zadnja izpoved Antona Puha: Bil sem domobranec. Pričevanja o zločinu nad lastnim narodom. V: Nedeljski dnevnik, 2009, št. 17, str. 10; prim. Uroš Škerl Kramberger: Intervju Janez Winkler, Danes je roka politike desetkrat daljša kot v mojem času. V: Dnevnik Objektiv, št. 79, Ljubljana 2009, str. 12; Prim. Stane Kirn: Vprašanja za gospoda nadškofa Urana. V: Dnevnik, št. 92, Ljubljana 2009, str. 22; prim. Repe, Sodobna zgodovina, str. 159; prim. Črne bukve, str. 226.

³⁰ Šnuderl, Fašistično domobranski teror nad Slovenci, str. 145.

³¹ Iz črnomaljske okolice so po zapisih v italijanskih aktih 26. 7. 1942 odgnali 72 rodbin, 250 ljudi in zaplenili npr. samo v Črnomlju nekemu urarju vso zalogo zlatnine, po okolici pa na stotine

Med interniranci je bilo resda veliko somišljenikov OF, ki so v taborišču Rab ustanovili politične in vojaške organizacije OF in so po kapitulaciji Italije razorožili stražo, se polastili orožja in ustanovili svojo brigado 1200 mož. Med interniranci pa so bili tudi »protetti«, ki so v strahu pred partizansko vojsko iskali italijansko zaščito, ter t. i. konfidenti, ki so vohunili med taboriščniki in izdajali tudi tiste, ki so jih sumili simpatiziranja z OF.³²

Knjiga »Fašistično-domobranski teror nad Slovenci« je tako nastala kot odgovor na dve deli, na Črne bukve in na V znamenju OF, »obe iz istega vira, ki se imenuje katoliški, obe z deloma doslovno enako vsebino«. ³³ Knjigi po mnenju avtorja ne zaslužita odgovora, saj »v svojem onemoglem in obupnem besu vale na nas krivdo za domove, ki jih je požgal okupator, za desetisoče internirancev za umrle žrtve na Rabu, za talce in druge žrtve, ki jih je pomoril okupator!«³⁴ Avtor, predsednik KUZOP, v sklepu zagotovi, da so za vsako dejanje, opisano v knjigi, uradna poročila, uradni zapisniki in izvorni dokumenti, prijave svojcev in žrtev ter da je ves material zbran pri KUZOP.³⁵ Nadalje pove, da je knjigo podpisal, »ker prevzamem za resničnost vseh dejanskih navedb vso odgovornost. /.../ Ta knjiga ni propagandna. Ta knjiga je resnično ogledalo največje zablode padca ljudi, ki so nekoč nosili usodo slovenskega naroda v svojih rokah.«³⁶

Med daljšimi besedili, ki so jih prejeli v tisk v Partizanski tiskarni na Kočevskem rogu že septembra 1944, je torej bila tudi po obsegu sicer drobna brošura z naslovom Rab, ki jo je podpisal s psevdonimom S. Matejev, tj. Silverij Pakiž. Uvodno besedo je prispeval Makso Šnuderl, podpisani avtor epiloga pa je Jože Jurančič, sekretar slovenskega izvršnega odbora OF na Rabu in rabske brigade. Podobno kot Fašistično domobranski teror je bila tudi ta brošura zaradi tehničnih razmer prilagajanja tiskana v presledkih in je zato izšla v začetku oktobra 1944 v nakladi 5000 izvodov. Brošura, tiskana na rjavem papirju, ima med besedilom tudi dva linoreza, ki ju je izdelal akademski slikar Nikolaj Pirnat.³⁷ Iz vsebine zapisanega je razviden namen prikazati razmere na Rabu take, kot so bile, predvsem kot odgovor na zapisano v Črnih bukvah. V uvodni besedi je zapisana kronologija z vzroki za internacije. Sledi kritičen odnos do kolaboracije z italijanskim okupatorjem v zvezi z internacijami. Že februarja in marca 1942 so odpeljali prve mlade fante v italijanska taborišča Čigin, pozneje v Gonars, Renicci, Monigo in druge. Hkrati z začetkom internacij je bilo treba očistiti tudi operacijsko območje, ki bi ga partizani lahko uporabljali, ter odstraniti iz vasi ljudi, ki bi lahko pomagali. Tukaj pa se

glav živine. Med potekom italijanske ofenzive 1942 so sledile zaplembe po krajih, skozi katere je takrat šla italijanska vojska.

³² Šnuderl, Fašistično domobranski teror nad Slovenci, str. 145–146. Prim. Anton Vratuša: Podpolkovnik Cuiuli in njegov pes. Resnica o smrti vodje italijanskega taborišča na Rabu. V: Svobodna misel, 2009, št. 6, str. 14–16.

³³ Šnuderl, Fašistično domobranski teror nad Slovenci, str. 154.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam, str. 156.

³⁷ Krall, Partizanske tiskarne na Slovenskem, str. 230.

pridruži še nov politični zaveznik. 15. februarja 1942 »je forum, ki se je sestel pri ljubljanskem škofu Rožmanu v Ljubljani, zahteval od italijanskih oblasti, da se naj dovoli organizirati mladino, ki bi naj nastopila v boj zoper komunizem, s čimer so istovetili OF«. Julija se je začela stvarna organizacija vojske bele garde, politično sodelovanje, ki je ustvarilo podlago za to formacijo, se je začelo že prej, saj je že junija 1941 šla »konzulta z dr. Markom Natlačenom na čelu poklonit se Mussoliniju v Rim«. Sodelovanje se je kazalo v tem, da so ovajali politične nasprotnike okupatorskem oblastem. Ugledni ljudje so vlagali liste s predlogi za internacijo. Okupator je dobil hkrati z odstranitvijo ljudi možnost pobirati živino, zaloge hrane, obleko, denar in dragocenosti. V času roške ofenzive je prišlo do množičnega interniranja Slovencev. Zato so ustanovili novo taborišče na Rabu za internacijo približno 14.000 ljudi in s sistematičnim uničevanjem na tisoče življenj. Okupatorju so pri tem pomagali domači sodelavci, ki so izšli iz »reakcionarnih političnih klik in so v zaščito svojih koristi delali v službi okupatorja in katerih izdajstvo se vleče od MVAC do domobranstva, črne roke, četnikov in redne jugoslovanske vojske«.38

Iz brošure spoznamo razmere in odnose v taborišču, ki jih avtor Pakiž razdeli v devet tematskih sklopov: lega taborišča, prehrana, zdravstvo, pokopališče, stiki s svojci, družbene plasti internirancev, delo v taborišču, spremembe splošnega stanja in osvoboditev taborišča. V epilogu so slikovito prikazane razmere v taborišču do in po kapitulaciji Italije, ki se sklene z upanjem taboriščnikov v osvoboditev. Ko so interniranci uvideli, da odhajajo le nekateri, in sicer tisti, »ki jim pomagajo belogardisti in duhovščina in ko so izvedeli kako njihove drage, kar jih je ostalo doma, belogardisti preganjajo in jim grozijo,«39 je upanje ugasnilo. Organizacija osvobodilnega gibanja, osnovana septembra, se je počasi razvijala. Z izboljšanjem razmer v taborišču, zmanjšanjem števila internirancev, s preselitvijo v dostojnejša stanovanja ter z ruskimi zmagami pri Stalingradu in zavezniškimi v Severni Afriki je bilo upati na skorajšnji zlom Italije.

Februarja 1943 so že začele nastajati osnovne vojaške enote poznejše brigade. Prišlo je do povezave z narodnoosvobodilnim odborom v mestih Rab in Pag. Povezali so se tudi s hrvaškim glavnim štabom, kljub naporom pa ni bilo mogoče doseči zveze s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Tudi prihod Judov na Rab je po prvotnem odporu množic do judovstva sploh pomenil »nov plus«.40 Ko so ljudje uvideli, kaj vse so Judje v vojni že pretrpeli, so ugotovili, da gre za skupnega sovražnika – fašizem. Zlom fašizma so pričakali »disciplinirano« in brez demonstracij. Organizacija je zajemala že večino ljudi, po kapitulaciji Italije so se priključili še »manj zavedni«. »Belogardistov je bilo vsak dan manj, ker so jih duhovniki in Graziollijevi župani s svojimi priporočili hitro spravljali domov.« Dobro uro preden se je izvedelo za kapitulacijo Italije, je taborišče dobilo novega komandanta, »nekega kapetana«. Sklical je internirance, prepovedal petje slovenskih pesmi in igranje harmonike z utemeljitvijo, da so partizanske in da sam ne pozna melodij.

38 Makso Šnuderl: Uvodna beseda. V: Pakiž, Rab, str. 5.

39 Jože Jurančič: Epilog. V: Pakiž, Rab, str. 46.

40 Prav tam, str. 46.

Ljudje niso ubogali. Ko se je izvedelo za kapitulacijo, je vojaštvo odvrгло orožje, začelo zapuščati stražarska mesta, vriskati in prepevati.⁴¹

Osvoboditev

Dan po kapitulaciji Italije je deputacija vodstvu taborišča pojasnila, da se interniranci ne štejejo več za take, zato ne bodo več šli na delo, razen tam, kjer je to potrebno za normalen potek življenja, npr. pri vodovodu, elektrarni, živilskih skladiščih.⁴² Taboriščnim oblastem so povedali, da bodo sami skrbeli za red v taborišču. Komandantu Cuiuliju pa so sporočili, da bo na »Trgu lakote« zborovanje, kjer bodo izvolili »vodstvo taboriščne samouprave«. Komandant se je iz strahu omehčal, prišel celo pozdravit zbor, se opravičil, da se gre »pogajat s partizanskim hrvaškim odborom in s partizani, ki so prišli z Velebita, kako bi vzdržali red na otoku«. V taborišče so popoldne prinesli slovensko zastavo s peterokrako zvezdo, ki so jo poslale »judovske omladinke iz svojega taborišča«. Izvršni odbor OF je vzpostavil zvezo z odborom na Rabu in bil sproti obveščen o dogajanju. Razmerje se je bistveno spremenilo, saj so bivši interniranci postali vojaki, ki so jih z griča izpred komande z daljnogledi opazovali italijanski oficirji. Naslednje jutro se je položaj »vsako uro menjaval«. Okoli enajste se je zbralo taborišče v čete in bataljone, z zastavami ob petju partizanskih pesmi so odkorakali mimo straž v prostost. Italijani so bili v zadregi, saj ni bilo nobenega maščevanja. Ko so videli, da množice vzklikajo celo svobodni Italiji, so se pridružili splošnemu navdušenju.⁴³

Cuiuli je sprejel Izvršni odbor in se začel z njim pogajati. Sprva je hotel obdržati oblast nad Rabom, a ko je spoznal, da se na svojo vojsko ne more več zanesti, se je vdal in pristal na delitev oblasti med italijanskim vojaštvom in interniranci. V večini bunkerjev so Italijani kar sami čakali in »smehljaje oddali vse orožje, ne samo polovico, kakor je bilo dogovorjeno«. Simbol prevzema oblasti je povezan z zamenjavo zastave. Slovenska in italijanska četa sta se postavili pred komando, nakar je bila sneta italijanska zastava in dvignjena na drog slovenska. Trobentač je zatrobil jugoslovanski pozdrav, italijanska enota in oficirji so z nemim pozdravom odšli. Tudi karabinjerji, ki so se sprva upirali izročitvi orožja, so se vdali po zamenjavi zastave. Drugo polovico orožja so jim na poti med taboriščem in mestom odvezli. S tem je oblast tudi dejansko prešla v roke internirancev. Zasedli so pomembne točke, vodovod, električne naprave, vsa skladišča, radiopostajo, obalne baterije.⁴⁴

Vojaki Slovenci, ki so služili v italijanski vojski, so se pridružili internirancem in prišli v taborišče. Začele so se priprave za odhod z otoka. Brigada je štela skoraj 2000 ljudi. Najprej so zapustili Rab bataljoni, nato še starejši in slabotni, ki niso mogli biti vojaki. S prvim bataljonom je odšel aretirani polkovnik Cuiuli. Rab je bil ves v zastavah, napisih. V ljudeh je bilo nekaj novega. Pogled v obraz je postavljal vpra-

---

⁴¹ Prav tam, str. 47. Italijanska prilagodljivost razmeram je stalnica nacionalnega značaja.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, str. 48.

⁴⁴ Prav tam, str. 49.

šanje: »Ali so to tisti okostnjaki, ki so pred nekaj meseci krčevito stiskali pesti in se plazili po blatu in kamenju, ali so to tisti brezbrizni ljudje, ki so bili zaprti vase kot globoka voda, da nikoli ne veš, kaj mislijo, ki molčijo, če jih razveseliš, molčijo, če jih biješ?«⁴⁵ Tako namreč je slovenski značaj opisoval neki italijanski oficir v taborišču. Sledila sta izkrcaje iz rabskega pristanišča ter voznja z ladjo na poti domov. Izkušnje so jih naučile dodatne previdnosti, v pripravljenosti in zavedajoč se preteče nevarnosti Nemcev, pa je vendarle prevladalo upanje, ki je razvidno iz Jurančičevega zapisa na koncu brošure: »To je zadnja noč, zjutraj bomo stopili na svobodno celino.«⁴⁶

Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

---

Po kapitulaciji Italije je bila na konferenci zaveznikov v Moskvi oktobra 1943 izdana Moskovska deklaracija, po kateri so se tri velesile, Velika Britanija, Sovjetska zveza (SZ) in Združene države Amerike, zavezale, da bodo vojne zločince vsepovsod zasledovale in jih izročale v sojenje vladam prizadetih držav. S to deklaracijo je bila dana osnova za ustanavljanje organov za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev po raznih državah, ki so jih prizadeli italijanski in nemški okupatorji. Narodno-osvobodilno gibanje je z namenom dokumentiranega zbiranja gradiva o storilcih in zločinih ustanovilo Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev s kompetenco za vse ozemlje Jugoslavije. V skladu s tem je bil 19. februarja 1944 v Črnomlju na zasedanju SNOS-a sprejet Odlok o ustanovitvi Komisije pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.⁴⁷

Slovenska komisija je prva v Jugoslaviji začela delati. Za svoje delo ni zato imela še nobenih zgledov. Treba je bilo vzpostaviti mrežo organov po krajih, kjer je bilo to kljub vojni možno. Ena izmed temeljnih nalog KUZOP je izhajala iz Moskovske deklaracije: »Potrebno je, da objavimo svojo odločitev, da nihče, ki je sodeloval v teh zverstvih, ne bo ušel kazni. /.../ Vsi oni, ki pri zločinih sodelujejo, bodo kaznovani.« Šele ko so ljudje prepoznali pomen dela komisije, so začeli prijavljati zločine. Član komisije Fedor Košir je zapisal, da je »problem predstavljal tudi strah prijaviteljev pred maščevanjem sovražnika, ki bi gotovo nastopil neusmiljeno proti vsakomur, ki bi si upal prijaviti njegova zločinstva.«⁴⁸

Komisija je po ustanovitvi leta 1944 delovala na osvobojenem in na polosvobojenem ozemlju. Ustanovljene so bile podružnice za Gorenjsko in Koroško, za severovzhodno Slovenijo, pri Pokrajinskem Narodno osvobodilnem odboru za Slovensko Primorje in Trst pa še posebna komisija. Po koncu vojne je bil sedež slovenske

---

⁴⁵ Prav tam, str. 50.

⁴⁶ Prav tam, str. 51.

⁴⁷ Marko Šnuderl: Dokumenti o razvoju oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949, dok. št. 112, str. 141; prim. Damijan Guštin: Kronika naše Kalvarije pod Italijo. V: Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz), str. 240.

⁴⁸ Fedor Košir: Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njen pomen. 1946 leto obnove in dela. V: Koledar Osvobodilne fronte Slovenije, Ljubljana 1946, str. 80.

komisije prenesen v Ljubljano. KUZOP je zbrala tudi podatke o zločinih tistih okupatorjevih domačih pomagačev, ki so po vojni pobegnili v tujino. V smislu določb Moskovske deklaracije so oblasti po vojni tudi zahtevale njihovo vrnitev.⁴⁹

Namesto sklepa

Pri opisu taboriščnih razmer, ki odražajo trpljenje Slovencev v taborišču Kampor na Rabu, je najbolj točen prikaz v brošuri Rab. Napisana je bila kot odgovor na poglavje v Črnih bukvah. Brošura Fašistično domobranski teror nad Slovenci razmere v taborišču opisuje podobno, vendar manj podrobno, saj obravnava taboriščne razmere le eno poglavje. Primerjava s poznejšimi zapisi pokaže, da so že leta 1944 v obravnavanih publikacijah precej natančno prikazane razmere, kljub temu da so zapisi nastali sprotno, brez upoštevanja historične distance. Črne bukve se pri opisu razmer ne zmorejo izogniti ideološkemu naboju, saj opravičujejo lastne sodelavce okupatorja s tem, da obtožujejo komuniste enakega sodelovanja, kar je obsodil že leto poprej na zasedanju Kočevskega zbora Josip Vidmar.

Viljenka Škorjanec

ISLAND OF RAB – AN EXAMPLE OF THE DIVISION BETWEEN SLOVENIANS IN LIGHT
OF THE RECORDS FROM 1944

S u m m a r y

The division of Slovenians between World War II was also apparent from the interpretation of the situation in the Italian concentration camp Kampor on the island of Rab, where the Italian occupiers had sent Slovenians since the summer of 1942. The subject of this discussion is the comparison between three pamphlets from 1944, presenting a different outlook on the circumstances and relations among Slovenians in the camp. The publication published first, Črne bukve (Black Books), prepared in 1944 by the side favourably inclined towards the occupiers, also discusses the issue. Besides hunger it ascribes the reason for high mortality rates in the concentration camp to the communists, for example that they had collaborated with the Italian army. Supposedly communists were in charge of the camp and they perpetrated violence against the non-communist internees as well as exploited them. Such claims encouraged the Slovenian People's Liberation Council to commission two publications intended to shed some critical light on the situation on the island of Rab. Thus the Commission for the Determination of Crimes Committed by the Occupying Forces and Their Collaborators at the Presidency of the Slovenian People's Liberation Council, established with a decree of 19 February 1944 in Črnomelj, prepared a report published on a pamphlet entitled The Fascist and Home Guard Terror against Slovenians, also providing answers to these accusations. Another short pamphlet entitled Rab, richer in contents and written by a former internee under a pseudonym, was also published as an answer to Black Books. Both pamphlets also show that the internees could more easily leave the Rab concentration camp if they started collaborating with the occupiers and volunteered for the collaborating anti-communist militia.

---

⁴⁹ Prav tam, str. 81.

Razpravljanja

Boris Mlakar*

Nekaj podatkov k razjasnitvi stikov med slovenskim protirevolucionarnim vodstvom in Zagrebom ob koncu druge svetovne vojne

---

V tretji številki lanskega letnika *Prispevki za novejšo zgodovino* je bil v rubriki »Historična dokumentacija« objavljen dokument pod naslovom »Prezrti memorandum generala Leona Rupnika in škofa Gregorija Rožmana Anteju Paveliču«. Za objavo ga je pripravil prof. dr. Avgust Lešnik, ki je k temu prispeval tudi kratek uvod z nekaterimi obširnimi opombami. Čeprav bi tudi to profesorjevo besedilo zaslužilo nekaj dopolnitev, pa naj se na tem mestu pomudimo predvsem ob samem besedilu, pa tudi ob okoliščinah pojava omenjenega dokumenta. Skoraj istočasno je isti avtor ta dokument sicer objavil tudi v zborniku, posvečenem življenjskemu jubileju prof. dr. Jožeta Pirjevca.¹

Kot nahajališče memoranduma prof. Lešnik navaja Arhiv Jugoslavije v Beogradu, konkretno tam nahajajočo se brošuro *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, ki je izšla v Zagrebu leta 1946. Tu gre pravzaprav za kar zajetno knjigo, saj skupaj s prilogami obsega več kot 500 strani in predstavlja eno od publikacij, običajnih za tisti čas, ki so jih tedanje jugoslovanske oblasti izdajale po končanih velikih procesih proti izpostavljenim medvojnim kolaboracionistom oziroma idejnim in političnim nasprotnikom. Podobno je v Ljubljani izšla knjiga z gradivom procesa proti Rupniku, Rožmanu in drugim, v Beogradu pa knjiga ob procesu proti Draži Mihailoviću in njegovim sodelavcem.² Naj dodamo, da je knjiga *Suđenje Lisaku...* prosto dostopna tudi v nekaterih javnih knjižnicah v Ljubljani. V tem smislu po našem mnenju ni mogoče govoriti, da je njena vsebina, vključno z omenjenim memorandumom, na splošno bila prezrta ali nepoznana. Videli pa bomo, da je bil ta dokument poznan in upoštevan tudi v (hrvaški in slovenski) strokovni javnosti, tako da je malce presenetljiv odziv dela slovenske zgodovinske stroke ob »odkritju« tega dokumenta.³

---

* **Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: boris.mlakar@inz.si**

¹ Avgust Lešnik: Jugoslovansko vprašanje v načrtih koalicije Združenih narodov in taborih slovenske/«jugoslovanske» kolaboracije. V: Pirjevčev zbornik. Koper 2011, str. 493–511.

² Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana 1946; Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom. Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću. Beograd 1946 (dalje Izdajnik i ratni zločinac). Slednja publikacija je v obliki reprinta ponovno izšla leta 2005.

³ »V Jugoslaviji smo Slovenci razširili svoje obzorje, stopili iz zapečarske province in se

Ne da bi imeli ambicijo predstaviti celotni spekter hrvaške, srbske in slovenske publicistike ter tudi resne strokovne literature, v kateri se omenja tako zadevni memorandum kot tudi zgodovinske okoliščine, v katerih je bil napisan, naj vendarle omenimo nekaj primerov. Samo mimogrede ga je v svojem velikem delu *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji* omenil beograjski profesor Branko Petranović.⁴ Drugače pa je hrvaški zgodovinar Bogdan Krizman, ki se je v veliki meri posvetil problematiki ustaštva in t. i. »Nezavisne države Hrvatske« (NDH), v svoji drugi knjigi *Ustaše i treći reich*, kar zadeva odnose med ustaši in slovenskim protipartizanskim taborom, obširno citiral zadevne izjave, ki jih je v povojnem zaporu dajal predvsem bivši ustaški opolnomočeni minister Vladimir Židovec. Ta se je naslanjal na poročila in sploh aktivnost prof. Saliha Baljića, ustaškega konzula v Ljubljani, ki je poročal predvsem o politiki generala Rupnika, pri katerem pa je opazil preveliko navezanost na nekdanjo Jugoslavijo. Kljub temu naj bi se začele nekakšne z njim povezane kombinacije ob predvidenem nujnem umiku ob koncu vojne v Slovenijo in stiku z zahodnimi zavezniki, a ni prišlo do nobenega konkretnega dogovora. Židovec je omenjal tudi predlog o slovensko-hrvaški državni zvezi, ki naj bi izvirala od slovenskega mačkovca Pavleta Horvata, ki je med vojno bival v Zagrebu in igral vlogo nekakšnega slovenskega ambasadorja. Omenjal pa je še neko slovensko delegacijo, ki je prav ob koncu vojne prišla v Zagreb in o kateri bomo še govorili. Krizman končuje opis slovensko-hrvaških stikov ob koncu vojne prav z omembo memoranduma, in sicer z besedami: »Ostaja pa nedvomna zgodovinska resnica, da so kvizlinški krogi v Sloveniji pod vodstvom generala L. Rupnika in ljubljanskega škofa G. Rožmana poslali poseben memorandum Paveliću, nadškofu Stepincu in V. Mačku (z 21. aprila 1945), v katerem se zavzemajo za osnovanje skupnega predstavniškega telesa: Komiteja nacionalnega odpora Srbov, Hrvatov in Slovencev«.⁵ Kot vir za to svojo zadnjo trditev Krizman navaja prav knjigo *Suđenje Lisaku...*

Že nekaj let pred Krizmanom je sicer v nekoliko bolj sintetični obliki pojav ustaštva in NDH obdelala hrvaška zgodovinarica Fikreta Jelić-Butić. Tudi ona je, tako kot Krizman, ob pogajanjih Mihailovičevih predstavnikov z Zagrebom aprila 1945 omenila tudi ta memorandum, ga obširno povzela in poudarila, da temelji na predpostavki zanesljive obnove Jugoslavije, pri čemer naj bi bilo seveda nujno, da se najde neki kompromis med separatističnim hrvaškim in jugoslovanskim Mihailovičevim konceptom, nekako v smislu konfederativne rešitve, ter da bi se na tej podlagi vsi lahko vključili v »protikomunistično fronto Srbov, Hrvatov in Slovencev«. Enako je tudi ona kot vir navedla omenjeno knjigo s sojenja v Zagrebu leta 1946.⁶ V istem smislu je memorandum omenila in navedla njegovo kratko vse-

razgledali po svetu. Ali bi bilo vse to mogoče brez Tita?« – Dr. Jože Pirjevec, zgodovinar. V: Mladina, 23. 12. 2011, str. 79.

⁴ Branko Petranović: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, knj. 2. Beograd 1983, str. 215.

⁵ Bogdan Krizman: *Ustaše i treći reich*. Drugi svjezak. Zagreb 1983, str. 286–287.

⁶ Fikreta Jelić-Butić: *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb 1977, str. 306–307.

bino v svoji naslednji knjigi o hrvaški kmečki stranki (HSS), ne da bi slovensko avtorstvo memoranduma postavljala pod kakršen koli vprašaj.⁷ Pri vsem tem nekoliko bega podatke, da sta tako Krizman kot tudi Jelić-Butićeva, pač povzemajoč uvod v objavo dokumenta v knjigi z zagrebškega procesa, ponavljala trditev, da je bil memorandum izročen/poslan poleg Paveliću tudi Vladku Mačku in Alojziju Stepincu. Objavljeni memorandum je namreč naslovljen samo na poglavnika.⁸ Ob tem naj znova poudarimo, da sta oba hrvaška zgodovinarja omenjeni memorandum obravnavala v širšem kontekstu navezovanja stikov med Dražo Mihailovićem in zagrebškimi voditelji, in sicer z vidika Mihailovićeve želje, da se ob koncu doseže neka politična platforma vseh jugoslovanskih protikomunističnih sil, kar se mu je zdelo pomembno glede na to, da so zavezniki nesporno vztrajali pri zahtevi, da se mora Jugoslavijo obnoviti. Mihailović je imel ob tem še drugo skrb, povezano z ustaši, namreč kako zagotoviti varen premik različnih četniških formacij čez ustaško ozemlje v Slovenijo, čeprav se sam ni nameraval umakniti v Slovenijo.

Leta 1984 sem podpisani v reviji *Borec* objavil članek, posvečen stikom med protipartizanskim taborom v Ljubljani in ustaši na Hrvaškem. Povod za to pisanje sta bili prav omenjeni Krizmanovi knjigi o ustaših in tretjem rajhu, v katerih so se sicer sporadično pojavljali različni podatki o tem vprašanju. S stališča tedanjega poznavanja problematike in tudi s pomočjo omenjenih podatkov sem podal kratek pregled teh stikov, pri čemer sem posebno pozornost namenil predlogu o »hrvaško slovenski državni zvezi« ter ob tem tudi vlogi in dejavnosti že omenjenega Pavla Horvata.⁹ »Temeljna načela za državno zvezo med Neodvisno državo Hrvatsko in Slovenijo« so bila objavljena kot dodatek k temu članku.¹⁰ Ob opisu dogodkov ob koncu vojne sem seveda na podlagi zapisa v knjigi *Suđenje Lisaku...* tudi sam navedel, da je vodstvo slovenske protirevolucije »21. aprila poslalo k njemu (Paveliću, op. p.) delegacijo, da mu je izročila memorandum«. Nato je sledil kratek povzetek vsebine memoranduma. Pomembno pa se mi zdi omeniti, da sem na koncu dodal, da pa za ta memorandum vemo le iz hrvaških virov in da se nam »glede na slovenske vire zastavlja vprašanje, kdo je ta memorandum poslal«. Namreč, prva konkretna ideja, da bi ob bližajočem se koncu veljalo navezati uradne stike z Zagrebom, se je v krogu vodstva slovenske protirevolucije pojavila šele 28. aprila 1945; o tem več v nadaljevanju. Kakor koli, podpisani sem tedaj pustil vprašanje odprto, hkrati pa tudi sam preprosto povzel podatek iz že omenjene publikacije iz leta 1946.

Sredi decembra naslednjega leta se je na Brdu pri Kranju odvijala četrta okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev z naslovom »Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji«, ki se je je s svojim referatom udeležila tudi Fikreta Jelić-Butić.

⁷ Fikreta Jelić-Butić: *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb 1983, str. 259.

⁸ *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*. Zagreb 1946 (dalje *Suđenje Lisaku*), str. 49.

⁹ O Horvatovi predvojni dejavnosti na Slovenskem in v Zagrebu mi je v pogovoru 8. 3. 1983 v Ljubljani zanimive podatke posredoval njegov takratni sodelavec Ivan Kreft.

¹⁰ Boris Mlakar: *Ustaši in slovenska protirevolucija*. V: *Borec* 1984, št. 5, str. 361–371.

V neformalnem pogovoru je beseda nanesa tudi na naš naslovni memorandum. Hrvaška kolegica mi je na podlagi na novo pridobljenih podatkov zagotovila, da avtorji memoranduma ne izhajajo iz Slovenije, temveč da ga je napisal inž. Vladimir Predavec, eden izmed Mihailovičevih delegatov, ki so aprila 1945 prišli v Zagreb. Dodala je, da ima kopijo izvirnega dokumenta in da je gornje ugotovila iz dokumentov v zapuščini politika Ilije Jukića, ki se nahaja v Arhivu Hrvatske, ter še namignila, da je vsebina memoranduma zelo verjetno povezana s pobudo vodje zadnje zavezniške misije v štabu Draže Mihailovića, ameriškega podpolkovnika Roberta McDowella, ki si je predvsem prizadeval doseči politično preživetje Mihailovića in sploh protipartizanskega tabora tudi po koncu vojne.¹¹ V svojem referatu na omenjeni okrogli mizi je Jelić-Butićeva izpostavila dejstvo, da so si Predavec in drugi v skladu z Mihailovičevimi navodili pravzaprav prizadevali priti do Vladka Mačka, a so nazadnje pristali pri Paveliću. Ta je pristavil svoj lonček in so morali četniški delegati upoštevati tudi njega oziroma tudi njemu predložiti določen memorandum. Je pa poglavnik nazadnje dovolil, da se napotijo tudi do Mačka. Toda, kot vemo iz drugih virov, je Maček srečanje z njimi odklonil. Sestavljen pa je bil tudi memorandum, naslovljen na Mačka, a je vprašanje, ali ga je ta sploh dobil.¹² Po njenem mnenju je lahko ta memorandum prišel v Zagreb po ovinku, in sicer prek škofa Rožmana, ki ga je Predavec v začetku maja 1945 obiskal v Ljubljani.¹³ Še bolj obširno je to temo ista zgodovinarica nato obdelala v svoji knjigi o četnikih med drugo svetovno vojno na Hrvaškem.¹⁴ Vsekakor pa je v tej fazi še ostajalo odprto vprašanje, ali je memorandum Mačku zares prišel v Zagreb prek ovinka v Ljubljani, predvsem pa seveda, zakaj so organizatorji procesa proti nadškofu Stepincu leta 1946 presodili, da je tudi naš naslovni memorandum Paveliću z dne 21. aprila 1945 prišel iz Ljubljane, in to kar od Rožmana in Rupnika. Velja dodati, da pa je bil edini, ki je ta memorandum že konec osemdesetih let v celoti objavil, publicist Aleksandar Vojinović v svoji knjigi o generalu Rupniku, a pri tem še ni upošteval novih dognanj zgodovinarke Jelić-Butićeve.¹⁵

Na samem procesu leta 1946 je tožilec Jakov Blažević ta memorandum še nekajkrat omenil, a Stepinac se na to ni odzval. Je pa tožilec nadškofa povprašal po že omenjeni slovenski delegaciji, ki je ob koncu vojne prišla v Zagreb in naj bi obiskala vse tri člane zagrebške »velike trojice«, Mačka, Pavelića in Stepinca. Slednji je odgovarjal, da je bila neka delegacija res pri njem, toda imen in drugih podrobnosti

¹¹ Fikreta Jelić-Butić, ustna izjava 10. 12. 1985 na Brdu pri Kranju. Več o misiji McDowella in o njegovem zaključnem poročilu Dušan Biber: Neuspeh neke misije. V: Borec 1989, št. 10–11, str. 1065–1091; Miodrag D. Pešić: Draža Mihailović u izveštajima američkih i britanskih obaveštajaca 1941–1944. Kragujevac 2003, str. 105–148.

¹² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 4 (dalje Zbornik), str. 1011–1015.

¹³ Fikreta Jelić-Butić: Neodvisna država Hrvatska kot združevalka kontrarevolucionarnih sil leta 1945. V: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Borec 1986, št. 12, str. 745–746.

¹⁴ Fikreta Jelić-Butić: Četnici u Hrvatskoj 1941–1945. Zagreb 1986, str. 246–249.

¹⁵ Aleksandar Vojinović: Leon Rupnik. Zagreb 1988, str. 216–220.

se ni spomnil. Videti je, da so tedaj na sodišču neposredno povezovali memorandum s prihodom te delegacije, res pa je, da tega izrecno niso izrekli. Tudi sicer je bilo izrazoslovje s tem v zvezi precej ohlapno, saj se (v obeh povezavah) enkrat govori o Rožmanu in Rupniku, drugič o slovenskem (narodnem) odboru, tretjič pa celo o vseh skupaj. Kot rečeno, Stepinac se je medlo spominjal samo delegacije, nekoliko več podrobnosti pa je tožilec Blažević navedel s citiranjem izjave bivšega ustaškega zunanjega ministra Mehmeda Alajbegovića, ki jo je dal pred tem v zaporu. Ta tudi ni nič vedel o memorandumu, pač pa je o delegaciji dejal, da so jo sestavljale tri osebe, od katerih je eden bil duhovnik, njen namen pa je bil predvsem poizvedeti, kakšne so možnosti za organiziranje skupnega slovensko-hrvaško-srbskega odpora pred prodirajočimi Titovimi silami na območju Slovenije.¹⁶ Tudi datume, ko naj bi delegacija prišla v Zagreb, so vsi navajali le približno ali pa sploh ne, saj se enkrat govori le o letu 1945, drugič pa o začetku istega leta.

Na podlagi slovenskih virov si lahko o tem, kaj se tedaj dogajalo med Ljubljano Zagrebom, ustvarimo nekoliko bolj natančno sliko, ki ji lahko sledimo po dveh »tirih«, po eni strani prek dejavnosti Narodnega odbora, po drugi pa prek potez generala Rupnika in njegovih sodelavcev. Po spominih generalovega tajnika Stanka Kocipra naj bi okrog 10. aprila 1945 Rupnik hrvaškemu konzulu Baljiću sporočil pripravljenost, da se izvede načrt, po katerem bi se hrvaški domobrani vključili v skupni operativni načrt proti komunistom. A naslednjič ga je konzul obiskal šele 29. aprila, ko Rupnik dejansko že ni več obvladal položaja, čeprav so potem k njemu z raznimi pobudami in prošnjami še hodili Hrvati in predvsem Srbi. Tak je bil predvsem primer hrvaškega ministra Ivica Frkovića, ki se je skupaj s polkovnikom Josipom Aleksićem pri Rupniku oglasil 3. maja in ponudil skupne akcije Slovenskega domobranstva in hrvaške vojske ob umiku ter hkrati tudi pomoč v orožju. Rupnik je dejal, da s tem ne bo problemov, a da morajo predvsem Hrvati urediti svoje odnose s Srbi, ki so se tedaj koncentrirali v Sloveniji. Frkovića je nato poslal k škofu Rožmanu, prek katerega naj bi dobil stik z Narodnim odborom.¹⁷

V krogu Narodnega odbora se do 22. aprila 1945 o kakšnih aktivnih stikih s Hrvati ni govorilo, so se pa seveda posamezne ideje pojavljale že pred tem. Tega dne pa je Vekoslav Špindler izrazil mnenje, da je nujno treba dobiti zveze s Hrvati, pri čemer je mislil na stranko HSS, ter dodal, da če vodstvo tega ne bo storilo, bo krivo za nesrečo, ki bo doletela slovenski narod.¹⁸ Že naslednjega dne je bivši

¹⁶ Jakov Blažević: *Meč, a ne mir*. Ljubljana 1981, str. 370; Branimir B. Stanojević: *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac (Dokumenti o izdaji i zločinu)*. Beograd 1985, str. 345, 346, 387; *Suđenje Lisaku*, str. 344, 368.

¹⁷ Stanko Kociper: *Kar sem živel*. Ljubljana 1996, str. 291, 336. V svoji povojni izjavi je sicer Rupnik dejal, da je bil Frković pri njem že 29. aprila, a to je bila očitna pomota, tudi sicer je ob tem uporabil frazo »meni se čini«. Gl. Arhiv Republike Slovenije (ARS), Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (AS 1827), Rupnikov proces, t. e. 76, Rupnikova izjava 1. 2. 1946.

¹⁸ ARS, Republiški sekretariat za notranje zadeve (AS 1931), Zbirka Albina Šmajda, Dnevnik, zapis 22. 4. 1945.

kranjski dekan Matija Škerbec, ki se je v zvezi s Hrvati v nadaljevanju še angažiral, tajniku Narodnega odbora, Albinu Šmajdu, dejal, da mora ta (odbor, op. p.) nujno »stopiti v zvezo z Mandićem in Pavelićem – naj dovoli stik z Mačkom, kateremu naj prepusti oblast na Hrvaškem«. ¹⁹ Zatem je prišlo v tej zadevi do nekajdnevnega zatišja, je pa prav dekan Škerbec nato 28. aprila na znamenitem sestanku med Rupnikom, Rožmanom in zastopniki Narodnega odbora, ko so slednji skušali pridobiti Rupnika, da bi jim od Nemcev izposloval prepustitev oblasti, spet sprožil to vprašanje. Po Kociprovem spominu je dejal, da gre tudi na Hrvaškem za nekakšen podoben proces prehajanja oblasti, in zato dejal Rupniku: »Gospod prezident, vi nam boste izposlovali, da bo po vašem posredovanju šla naša deputacija na Hrvaško.« Rupnik je bil do te ideje skeptičen, saj je menil, da bi to stvar zapletlo in da je poglavnik povsem nemški človek, poleg tega pa da ima dokumente o njegovih apetitih po Slovencih. ²⁰

A delegacija je v Zagreb vseeno odšla, pri čemer ne vemo, koliko je bila za njen odhod potrebna še Rupnikova pomoč. Prvega maja je imel Narodni odbor sejo, na kateri so sklenili, da »delegacija naj bi takoj odšla. Poiskati osebe in način«. Popoldne istega dne je imel odbor srečanje z inž. Predavcem, ki je bil očitno že v Ljubljani. V skladu z navodili Draže Mihailovića je tudi Slovencem povedal, da je treba ustanoviti »jugoslovanski protikomunistični odbor«, vojska tega odbora pa naj bi bili vsi, ki se borijo proti Titu. Skupaj s Predavcem so znova sklenili, da gre slovenska delegacija v Zagreb, posebej tudi k Mačku. Tako Mihailović kot tudi slovenski Narodni odbor sta namreč tedaj resno računala, da bo ta kot sprejemljiv človek za zahodne zaveznike na Hrvaškem prevzel oblast. ²¹ Tretjega maja sta se pri Narodnem odboru oglasila še omenjena Frković in Aleksić. Frković je očitno v Ljubljano prišel, da bi ponudil sodelovanje ustašev, ki so čutili, da se jim bliža konec, hkrati pa menili, da morajo v Ljubljani imeti že neke zveze z zahodnimi zavezniki. Tudi sami so namreč tedaj k zaveznikom poslali delegacijo s posebnim memorandumom. Popoldne je Narodni odbor tako sklenil, da se delegacija takoj odpravi v Zagreb, ter izdal »Pooblastilo NO msgr. Škrbca M., ing. Berkopca Tone-ta in por. Meršola Miroslava, da se obvezno razgovarjajo in napravijo sporazum za skupno organizacijo borbe proti komunizmu. Dogovor postane obvezen, ko ga ratificira NO za Slovenijo. Ljubljana, 3. 5. 1945.« ²²

Delegacija Narodnega odbora v omenjeni sestavi je odšla v Zagreb naslednjega dne, 4. maja, spremljali pa so jo omenjena Frković in Aleksić kot tudi konzul Baljić, ki se je očitno takrat poslovil od svojega ljubljanskega službenega mesta. O tej poti v Zagreb je šef delegacije, dekan Škerbec, po vojni objavil sicer zelo kratek

¹⁹ Prav tam, Slovenska ljudska stranka 1945, zapis 23. 4. 1945.

²⁰ Stanko Kociper: Usodni dnevi-usodni koraki. V: Tabor 1978, št. 9, str. 221.

²¹ ARS, AS 1931, Zbirka Albina Šmajda, Dnevnik, zapis 1. 5. 1945.

²² Prav tam, Narodni odbor 1945, zapis 3. 5. 1945. Inž. Berkopec je bil član Akademskega društva Straža, por. Meršol pa je bil domobranski častnik, pred tem pribočnik načelnika štaba podpolk. Ernesta Peterlina, ki je bil sicer tedaj že nekaj mesecev v dachauskem taborišču.

spominski zapis. Po njem naj bi odšel v Zagreb na pobudo predsednika Narodnega odbora Jožeta Basaja, in sicer zaradi Frkovićeve prošnje, da gre do Mačka kak njegov prijatelj, ki bi ga pregovoril, da bi prevzel vladu na Hrvaškem. Škerbec pa je bil res Mačkov prijatelj, saj sta bila v tridesetih letih skupaj v zaporu.²³ V hrvaško glavno mesto jih je z avtom peljal konzul Baljić. Že ob 11. uri zvečer so se sestali s Pavelićem in njegovim štabom, ki ga je Škerbec obvestil, da so preteklo noč Slovenci razglasili svojo državo, in menil, da se Slovenci in Hrvati lahko uspešno uprejo Titovemu prodiranju. Poleg tega je bil naprošen, da pri Paveliću posreduje za prosto pot srbskim četnikom skozi Hrvaško. Drugi dan, tj. 5. maja, sta z inž. Berkopcem šla k Mačku, ki pa se je že pripravljaj na odhod in dejal, da je pač za kakršno koli kombinacijo vse že prepozno in zamujeno. Škerbec se je nato takoj odpravil proti Ljubljani, ki pa je ni več dosegel.²⁴ Že omenjene izjave ministra Alajbegovića glede prihoda slovenske delegacije se torej ujemajo s pisanjem dekana Škerbca, čigar različico v glavnem potrjujejo tudi povojni zapisi Franca Bajleca, in sicer da je 3. maja v Ljubljano »prišla neka hrvaška osebnost s poročilom, da bo na Hrvaškem prišlo do spremembe, da bo vladu prevzel dr. Maček in da naj bi NO poslal takoj nekoga, ali kakšno delegacijo v Zagreb na razgovore zaradi skupnega nastopa Hrvatov in Slovencev. NO je naprosil msgr. Matijo Škerbca, ki je bil Mačkov osebni prijatelj in msgr. Škerbec je ta dan, to je 4. maja odpotoval v Zagreb z navodili, da se v imenu NO informira in razgovarja z dr. Mačkom, odnosno z novim hrvaškim narodnim vodstvom.«²⁵ Ob tem ostaja še odprto vprašanje, ali se je tedaj v Zagrebu Škerbec oglasil tudi pri nadškofu Stepincu. Na procesu v Ljubljani leta 1946 so škofu Rožmanu očitno očitati tudi Škerbčevo pot do Pavelića in Stepinca zaradi političnih pogovorov. V svojem zagovoru je Rožman na to zapisal, da »dekan Škerbec je bil v Zagrebu pri nadškofu, da bi dobil kaj poročil, ker smo bili že dlje časa brez zvez s predsednikom škofovskih konferenc. Pri poglavniku ni bil, ker ni imel z njim nič opraviti.«²⁶ Kakor smo videli, Škerbec morebitnega obiska pri nadškofu ne omenja, lahko pa da je imel poseben dogovor z Rožmanom in je to zamolčal, čeprav se to ne zdi logično, saj je bil omenjeni Rožmanov zagovor v emigraciji tedaj že objavljen, in sicer enajst let pred Škerbčevim spominskim zapisom.²⁷

²³ Matija Škerbec: Spomini in reminiscence na katoliško gibanje med Slovenci zadnjih 35 let. 1948, str. 35.

²⁴ Matija Škerbec: Moja pot v Zagreb. V: Vestnik 1976, št. 7–8, str. 133–134; Tine Debeljak: Nekaj pogledov z naše perspektive na Josipa Broza Tita. V: Svobodna Slovenija, št. 42, 43, 44, 27. 10.–10. 11. 1983.

²⁵ Franc Bajlec: Gradivo k Vetrinju. V: Vestnik 1962, št. 8, str. 186.

²⁶ Jože Jagodic: Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu. V: Zbornik Svobodne Slovenije 1965, str. 71.

²⁷ O tem gl. tudi Rupnikovo izjavo pred sodiščem v Dušan Željeznov: Rupnikov proces. Ljubljana 1980, str. 287. V omenjenem delu A. Vojinovića se pojavlja celo podatek, da je slovenska delegacija tedaj obiskala tudi nemškega poslanika v Zagrebu Siegfrida Kascheja. Gl. prav tam, str. 224.

Kakor koli že, iz omenjene rekonstrukcije dogodkov ne izhaja oziroma ni videti, da bi iz Ljubljane pred 21. aprilom v Zagreb Paveliću poslali kak memorandum ali pa da bi ga tega dne v Zagrebu kdo v imenu Rožmana, Rupnika ali Narodnega odbora sestavil in predal naslovniku. V Ljubljani so namreč tedaj sploh šele začeli razmišljati, da bi bilo dobro navezati stik tudi z Zagrebom.

Da pa bi to vprašanje vsaj malo dodatno razsvetlili, naj se vrnemo k vlogi inž. Predavca. Na sojenju Draži Mihailoviću v Beogradu je prišlo na dan, da je do posameznih stikov med četniškimi komandanti in ustaškimi oblastmi prihajalo že pred koncem vojne. V tem smislu je bila pomembna vloga beograjskega odvetnika Ranka Brašića, ki se je večkrat mudil v Zagrebu. Je pa Mihailović vztrajal, da mu je dal samo nalogo, da dobi zvezo s hrvaškim domobranstvom in predvsem z »mačkovi«, torej s funkcionarji HSS. Na sodišču so tedaj pokazali tudi dvojne Mihailovićevih pisem, eno naslovljeno neposredno na Stepinca, drugo pa na Brašića, ki govori o pogajanjih s Pavelićem. Mihailović je avtentičnost pisem zanikal, češ da so pisci sicer uporabili le njegov lastnoročni bianco podpis. Videti je, da je bilo temu res tako.²⁸ Sredi aprila pa je Mihailović v Zagreb v skladu z že omenjenimi sugestijami McDowella poslal še inž. Predavca in generala Svetomira Đukića, da dosežeta sporazum z Mačkom, Predavec pa naj bi nato odšel še naprej v Ljubljano na podobne pogovore s slovenskim Narodnim odborom. Preden sta odposlanca prišla do Mačka, ki je bil tedaj še interniran, so ju prestregli ustaši in privedli pred Pavelića. Formalno nista bila ujetnika, Pavelić pa je zatem v bistvu z njima začel prave politične pogovore; Predavec, čigar glavna naloga je bila doseči razširitev Mihailovićevega Centralnega nacionalnega odbora s Hrvati in Slovenci, se je med 17. in 22. aprilom tako skupaj z Đukićem oziroma Brašićem trikrat sestel s Pavelićem. Ta je vztrajal, da je treba dogovor skleniti z njim, kar je Predavec na kodiran način sporočil Mihailoviću, ki se nato ni več odzval.²⁹ Dogovora pravzaprav ni bilo, razen nekaterih sporazumov o prehodu četnikov skozi NDH, je pa 22. aprila Predavec skupaj z Brašićem Paveliću po vsej verjetnosti predal memorandum, ki je glavni predmet tega prispevka. V njem je po vseh obrazložitvah potrebne nove strategije bistvena prav prošnja, da jima Pavelić omogoči srečanje s predsednikom HSS.³⁰ Poglavnik je nato Predavcu dovolil, da gre tudi k Mačku, a je ta zaradi nezaupanja sestanek odklonil. Sta pa Mihailovićevega odposlanca 27. aprila sestavila še memorandum na Mačka, upajoč, da mu ga bosta na kakršen koli način lahko dostavila. Nato je s Pavelićevim dovoljenjem Predavec odšel v Ljubljano.³¹ Tam se

²⁸ Izdajnik i ratni zločinac, str. 287–294; Josip Hrnčević: Svjedočanstva. Zagreb 1984, str. 169–170; Bojan B. Dimitrijević: Kako je đeneral video Hrvate? Dragoljub Draža Mihailović o Hrvatima i hrvatskom pitanju 1941–1945. godine. V: Dijalog povjesničara-istoričara 6. Zagreb 2002, str. 107–109.

²⁹ Stephen Clissold, ki je na zahodu kot eden prvih pisal o teh dogodkih, je še menil, da je bila ta Mihailovićevega misija namenjena k Paveliću, Mačka sploh ne omenja. Glej Stephen Clissold: Whirlwind. An Account of Marshal Tito's Rise to Power. London 1949, str. 217–218.

³⁰ Fikreta Jelić-Butić v omenjeni knjigi o četnikih na Hrvaškem omenja, da se je enkrat skupaj s Predavcem s Pavelićem sestel tudi Mihailovićev hrvaški general Matija Parac.

³¹ Ilija Jukić: The Fall of Yugoslavia. New York, London 1974, str. 279–281; Bor M. Kara-

je, kot smo že videli, sestel z Narodnim odborom, a zatem bil navzoč tudi na znanem zasedanju na Taboru ob razglasitvi slovenske države. Zborovalce je ob tej priložnosti tudi na kratko nagovoril in predvsem pozdravil v imenu »vrhovnega poveljnika kraljeve jugoslovanske vojske v domovini generala Draže Mihailovića«. ³²

Inž. Predavec, sin nekdanjega podpredsednika HSS Josipa Predavca, je vsa povojna leta živel v Veliki Britaniji in tam, podobno kot Slovenec Ljubo Sirc, deloval tudi kot aktivni član t. i. demokratske alternative. Leta 1990 je dal obširni intervju za zagrebško revijo *Start*. V njem se je spomnil tudi svojih srečanj v Zagrebu in Ljubljani aprila in maja 1945. V veliki meri je potrdil potek dogodkov, kot smo ga na podlagi drugih virov prikazali zgoraj, pri čemer pa nekaj podrobnosti vendar še zmeraj ostaja nepojasnjenih. Po njegovem pričevanju je Pavelić, ko so ga privedli k njemu, takoj vedel, kdo je, čeprav se je sam predstavljal za nekega Janka Petrovića. Poglavnik je, kot rečeno, najprej vztrajal, da se morajo četniški emisarji pogajati z njim in ne z Mačkom. Ko pa Predavec ni »mogel« več dobiti zveze z Mihailovićem, je popustil in jim prepustil proste roke za dogovarjanje z Mačkom, h kateremu je za dogovor za srečanje sam naprej poslal generala Anteja Moškova, a kot že omenjeno, prvak HSS je srečanje odbil. Na tej točki nato Predavec omenja, da sta z Brašičem sestavila memorandum, naslovljen na Mačka, in ga oba tudi podpisala, ne navaja pa točnega datuma, kdaj je bilo to besedilo sestavljeno. ³³ Tudi ne omenja, da bi že pred tem (21. oziroma 22. aprila!) v posebnem memorandumu zaprosila poglavnik, da bi jima omogočil stik z Mačkom. Na to je Pavelić dejal: »... jaz tu ne morem nič, pojdita k Slovenskemu narodnemu odboru«. Po prihodu v Ljubljano se je Predavec najprej pogovarjal z odborovim tajnikom Albinom Šmajdom, nato pa je na lastno pobudo odšel še k škofu Rožmanu, ki je nanj naredil zelo pozitiven vtis. Rožman mu je po Predavčevih besedah obljubil, da bo poslal v Zagreb z memorandumom za Mačka kanonika Škerbca, ki je bil z njim skupaj v zaporu. Tu sledi zanimiva in pomembna Predavčeva trditev: »Njega (Škerbca, op. p.) so na poti ujeli, ker je ta memorandum v jugoslovanskem tisku objavljen kot memorandum škofa Rožmana ...« No, kot smo videli zgoraj, se kot memorandum škofa Rožmana (in generala Rupnika) v »jugoslovanskem tisku« navaja le memorandum Paveliću z 21. aprila, medtem ko Predavec pravi, da je Škerbec v Zagreb nesel memorandum Mačku (z dne 27. aprila). Očitno je Predavec tukaj zamenjal oba memorandum ... Tu torej nastopi tista temeljna nejasnost, kako so povojne hrvaške oblasti memorandum Paveliću povezale z Rožmanom in Rupnikom. Ali je mogoče Škerbec dobil od Predavca tudi ta memorandum in ga nesel v Zagreb, kjer so ga po vojni našli v

---

pandić: *Gradanski rat u Srbiji (1941–1945)*. Cleveland 1958, str. 436–445; Jovo Popović, Marko Lolić, Branko Latas: *Pop* izdaje. Zagreb 1988, str. 366–367; Jozo Tomasevich: *The Chetniks*. Stanford 1975, str. 452–453.

³² Zgodovinska proklamacija. V: *Slovenec*, 4. 5. 1945, str. 2.

³³ Ta memorandum z datumom 27. 4. 1945, a brez podpisov, je bil leta 1985 objavljen v zbirki četniških dokumentov. Glede na to, da se njegovo besedilo prične z besedami »pred nekaj dnevi smo vam predložili prošnjo, da nas sprejmete ...«, je omenjeni datum gotovo pravi. Gl. Zbornik, str. 1011–1015.

ustaškem arhivu, ki se je tedaj sicer nahajal v prostorih nadškofije, kamor ga je pred umikom iz Zagreba deponirala ustaška vlada? Vsekakor je morala obstajati neka povezava z Ljubljano ali Slovenci, da so lahko prišli do takšnega sklepa. Tudi Predavcu je sicer spomin nekoliko šepal, saj je, recimo, zasedanje na Taboru, ki se ga je udeležil in ki se ga je spomnil v nekoliko ironičnem duhu, datiral s 6. majem. Ni se več vrnil v Zagreb, temveč se je skupaj z Brašičem odpravil na zahod k ameriškim zaveznikom.³⁴ Naj tu še opomnimo, da tako škof Rožman v svojem zagovoru in še posebej dekan Škerbec v svojih spominih izrecno nista omenjala Predavčevega memoranduma za Mačka.

Ob koncu na memorandum Paveliču z 21. aprila 1945 pogledjmo še enkrat, in sicer predvsem z vsebinskega stališča. Že uvodni stavek, namreč »Poglavnik, na osnovi dobljenih navodil, razgovora, ki ste ga vodili z nami, kot tudi na osnovi pooblastil, s katerimi razpolagamo ...«, kaže, da gre za besedilo inž. Predavca (in Brašiča), ki je sledilo že opravljenim pogovorom s Paveličem, in da nikakor ne more iti za besedilo ali tudi samo idejo Rožmana in Rupnika. V nadaljevanju se vsebina memoranduma ukvarja predvsem s tem, kako rešiti srbsko-hrvaško nasprotje, da bi prišli do nekakšne politične platforme za vsaj konfederalno obnovo Jugoslavije in s tem pritegnili (pozitivno) pozornost in pomoč zahodnih zaveznikov. To je seveda problematika, ki je tipična za Mihailovičev Centralni nacionalni komite, medtem ko ni iz nobenih virov znano, da bi se Rožman ali Rupnik s tem kadar koli ukvarjala. Memorandum nato preide na izpostavljanje odločilne vloge Vladka Mačka kot človeka, ki ga v tujini (na Zahodu) še vedno štejejo za legitimnega predstavnika hrvaškega naroda. Zato pisci memoranduma prosijo poglavnika, da jim omogoči stik s predsednikom HSS. To je še eden od odločilnih dokazov, da gre tu za akcijo inž. Predavca in Brašiča. O vsem tem namreč tedaj v Ljubljani nihče ni imel niti pojma. Hkrati to dokazuje, da tisti, ki so ob procesu proti Stepincu za omenjeni memorandum dejali, da gre za memorandum, poslan Stepincu, Mačku in Paveliču, tega sploh niso natančno prebrali. Oba podpisa pod memorandumom sta navedena v obliki kratic. R.M.B. bi lahko pomenil podpis Ranka Brašiča, medtem ko VI. (VI.?) O. le težko vidimo kot podpis Vladimirja Predavca.

³⁴ Mirko Galić: *Politika u emigraciji. Demokratska alternativa*. Zagreb 1990, str. 166–168.

Historična dokumentacija

Carlo Passerini Dnevnik: Trst 1944-1945

Objavljamo dnevnik tržaškega Slovenca Carla Passerinja (Vrabca) iz časa druge svetovne vojne. Izvirnik je napisan v italijanščini,¹ jeziku, ki ga je avtor (tako kot drugi pripadniki njegove generacije) pisno bolje obvladal; slovenščina je bila namreč v času njegovega odraščanja javno prepovedana in izločena iz sistema javnega šolstva v Italiji.

Carlo Passerini je bil rojen 1. maja 1927 v Pliskovici, naselju v osrčju Krasu, ki sedaj pripada Sloveniji, ob njegovem rojstvu pa je spadalo pod italijansko kraljevino. Ko je bil Carlo star šest mesecev, se je oče – po poklicu čevljar – z družino preselil v približno petnajst kilometrov oddaljeno kamnarsko središče Nabrežino. Leta 1938, zaradi krize kamnarske industrije se je družina preselila v Trst, kjer je ostala vse vojno obdobje.²

Dnevnik zaobjema enoletno obdobje (junij 1944 – junij 1945), ki tematsko zaokroža določen zgodovinski čas – sklepni del druge svetovne vojne.

Dnevnik zato ne zrcali zgolj usakdanjega življenja civilnega prebivalstva v Trstu, saj je vojna – kljub dejstvu, da avtor ni oblekel vojaške suknje in da skoraj do zadnjega ni sodeloval v akcijah, povezanih z boji za Trst – močno vpletla tako njega kot njegove vrstnike. To je razvidno že na samem začetku dnevnika. Avtor ga je namreč začel pisati 10. junija 1944, na dan, ki je za zgodovino Trsta nadvse pomenljiv – bombardiranje mesta s številnimi žrtvami med prebivalstvom. Čeprav je bil Trst, usaj do konca vojne, v zaledju vojaških operacij, so se tu zelo čutile njene posledice.

Velik poudarek posveča avtor utrjevanju nemškega obrambnega kompleksa v bližini Ankarana, kamor se je bolj ali manj redno vozil (ali pešal) iz Trsta. Iz dnevnika je razvidno delovanje nemške organizacije, ki je skrbela za gradnjo tourstnih objektov. Vanjo je bil Passerini vključen zato, da bi se izognil vpoklicu v vojsko.

V zadnjem delu dnevnika pride do drastičnega prehoda iz civilnega v vojaški svet. Opisuje vojaške operacije v prelomnih trenutkih v zadnjih dneh vojne v Trstu: bitka za Trst, prihod partizanov in Novozelandcev. Ta prehod sovpada z avtorjevim doživljanjem vojne oziroma njegovim neposrednim angažiranjem v njej.

Ivan Vogrič

---

¹ Prevod dneviških zapisov ne vključuje nekaterih krajših odlomkov, ki se – tudi po avtorjevemu mnenju – ponavljajo in ki so zato manj pomembni.

² Carlo Passerini se je nato, v sredini petdesetih let, iz Trsta preselil v Avstralijo, kjer je ostal približno petnajst let. Z družino se je vrnil v domače kraje in se naposled naselil v devinsko-nabrežinski občini.

Avtor dnevnika 20. oktobra 1943 v Trstu

Trst, sobota 10. junija 1944

Ura je sedem.

Sonce je že visoko na obzorju, zrak pa nekoliko zadušljiv. Iz morja rahlo pihlja, kar daje slutiti, da bo dan lep in topel. Delavci, tako kot druge dni, v skupinah počasi odhajajo na delo zamišljeni glede opravil, ki jih čakajo čez dan.³ Utrujen sem in še vedno zaspan, noge so otrple in s težavo držim odprte oči. Budilka pač zvoni prezgodaj zjutraj, poleg tega se je ponoči oglasila tudi alarmna sirena.

Delo se je danes začelo precej zgodaj.

Kljub hrupu in zmedi zaznam – vsaj tako se mi zdi – zvok alarmne sirene v Kopru. Nato pa... tam daleč trušč letal. Z neba vseskozi bobni. Nič se ne vidi, nekoliko se je pooblačilo. Kakšen hrup! Gotovo jih je veliko!

Kljub temu smo mirni, saj vemo, da Trst ne bo prizadet, saj ni nič drugega kot »orientacijska točka«. Da, tako vsaj upamo, tako smo prepričani. Tam, ostran tistih

³ To se je dogajalo na območju kopališča Sv. Nikolaja/S. Nicolo', nedaleč od Ankarana. Tu so Nemci iz bojazni pred anglo-ameriškim izkrcanjem v severnem delu Jadrana gradili vojaške utrdbe. Kopališče je dobilo ime po istoimenskem benediktinskem samostanu, ki je deloval več kot pol tisočletja, vse do sredine 17. stoletja. Danes se to območje nahaja v turističnem kompleksu Adria, znanim predvsem po kampu in hotelskih storitvah.

gričev se ljudje sprehajajo na ulicah ali pa, kar velja za večino, so kar doma in se požvižgajo na vse, zato ker ne vedo, kaj pomeni bombardiranje in ker ga niso nikoli izkusili. Kdo pa sploh razmišlja o zaklonišču?

Tam, sredi modrine... lesketanje... dva, štiri, osem, več avionov leti proti mestu. Zaznati je veliko »letečih trdnjav«. Nato pa... je sledilo nekaj nepredvidenega: dolgo je bučalo, kot da bi šlo morda za vodni slap oziroma sarkastični nasmeh pošasti. »Bombardirajo Trst,« vzklikne Battiston,⁴ ki se razume na te stvari. Takoj zatem me po vsem telesu oblije zona. Ne, ne bojim se, čutim pa, kot da mi je težko pri srcu. Pomislim na mamo, na mesto, ki ga tako ljubim. Kolikokrat sem sanjal, da gledam bombardiranje? Sedaj sem potešen, ves Trst je potešen. Krivi smo sami, če Trst danes žaluje. Leteli so nad nami, mi pa smo jih mirno preštevali in se po tiho spraševali: »Zakaj se mar ne ustavite?« Zdaj so se ustavili in Trst je doživel ognjeni krst. Onstran gričev se dviga visoko v nebo dim: gorijo Žavljje, tako mislimo, se pravi velika skladišča bencina.

Mestu se je približala še zadnja jata letal. Preletela ga je in se oddaljila, ne da bi odvrгла še druge bombe. Napad je trajal približno pol ure, od 9.30 do desetih.

...Z očmi skušamo ujeti najbolj oddaljene točke: ko parnik obhaja Debeli rtič, zagledamo Miramar in svetilnik zmage. Naposled moj grič, Škorkljo in vilo Giulio. S tesnobo gledam tja gor: sanitetna vojašnica še stoji, upam da tudi hiša, kjer prebivam skupaj z mamo, brati, torej vse...⁵ Srce mi govori, da je tako! Ko pišem, mi oči zakrivajo solze.

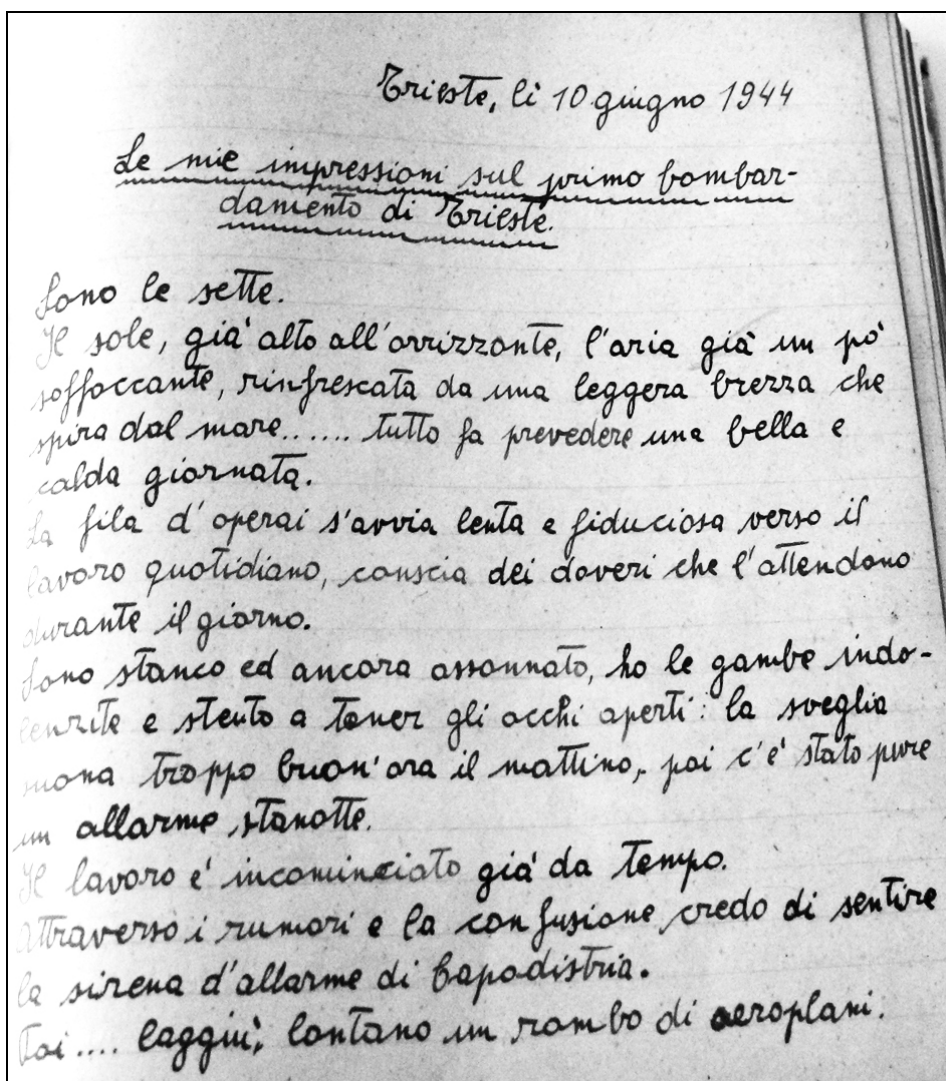
Vse mesto se mi sedaj prikaže kot na dlani. Iznad skladišč bencina, železarne, ladjedelnice, tovarne strojev in, če grem bolj levo, železniške postaje na Marsovem polju in Ale Littorie se, vsaj tako se mi zdi, visoko v nebo dviga dim. Skoraj vsi vojaško pomembni objekti so bili težko zadeti. S težavo dojamem, kako je do tega prišlo z višine več kot štiri tisoč metrov, kot domnevam. Zapazim, da so bile zadete tudi nekatere stavbe v ulici Franca.

Z Battistonom se odpravim proti domu. Ulice, čeravno so bile polne ljudi, niso izžarevale živahnosti, tako značilne za naše mesto. Iz pogovorov ljudi je razbrati, da je bila škoda zelo velika, da je bilo več, kakih sto zgradb uničenih in da je bilo veliko mrtvih in ranjenih. Ko se bližam domu, ne vem, ali se počutim bolj olajšanega ali pa oteženega. Na vhodu stoji Alessandro.⁶ »Kje je mama?« vprašam. »V sobi je, spi.« Vstopim, jo poljubim in od srca se mi odvali kamen. Zadovoljen sem, čeprav hkrati tudi žalosten.

⁴ Furlanski zidar Enore Battiston je bil Passerinijev delovni tovariš, ki se večkrat pojavlja v dnevniških zapisih. Stanoval je v neposredni bližini Passerinijevega stanovanja. Le nekaj mesecev preden sta začela delati v Ankaranu, se je vrnil z ruskega bojišča, kjer se je znašel kot pripadnik italijanske alpinske enote Julia.

⁵ Carlo Passerini je tedaj bival v ulici Vico Ospitale Militare, v mestni četrti Škorklja, nedaleč od mestnega središča.

⁶ Gre za Carlovega brata Alessandra (letnik 1929), ki se v dnevniku pojavlja tudi v skrajšani obliki Sandro. V nadaljevanju se pojavljata tudi najmlajši od bratov, Bruno (letnik 1932), in sestra Milka (letnik 1936).

Prva stran dnevnika

Nedelja, 11. junija 1944

Popoldne odidem iz stanovanja. Lilo je, mesto pa je žalovalo.

Sestrična Luciana je želela, da se odpraviva do mestnih četrti, ki jih je prizadejal zračni napad.⁷

⁷ Bombardiranje Trsta je – poleg splošne zaprepačenosti – povzročilo zelo veliko materialno škodo. Smrtnih žrtev je bilo okrog 500, ranjenih pa približno 1000. Brez strehe je ostalo okrog 4000 prebivalcev. Prizadeta je bila predvsem delavska četrt Sv. Jakoba, v kateri so v dobršni meri prebivali Slovenci. Ne ve se natančno, ali so anglo-ameriška letala bombardirala omenjeno četrt s širšo okolico zgolj po napaki (Sv. Jakob, omenjen tudi v dnevnških zapisih, se nahaja namreč relativno blizu pristanišča, enega od priljubljenih ciljev zavezniške aviacije, ki še ni bila tehnično tako izpopolnjena

Ko sva vstopila v cerkev pri Sv. Jakobu, je neusmiljeno deževalo. Na tleh, vzporedno s stenami, je ležalo kakih sedemdeset trupel. Neka ženska je stiskala k sebi svojega otroka. V njenih rokah in obrazu je bilo še vedno razbrati tesnobo, ki je spremljala zadnje trenutke življenja tega malega umrlega bitja. Telesa nedolžnih žrtev so zaudarjala, na njihovih razbrazdanih obrazih je bila še kri; veliko jo je bilo, pomešana pa je bila z blatom. Vse to me je presunilo, okrog vratu sem začutil, da me stiska. Luciana je gledala, kot bi bila obsedena in po njenih licih so tekle velike solze. Ošla sva s tega kraja smrti in se napotila proti številnim porušnim zgradbam v isti mestni četrti. Govorili so, da so pod ruševinami še vedno trupla številnih ljudi. Zvedel sem, da je med napadom izgubil življenje neki Orel, ki je bil moj delovni tovariš.

Potem ko sem sestrično pospremil domov, sem še sam odkorakal čez praviccate potoke in luže, ki so se medtem nabrale po mestnih ulicah. Ko sem prišel domov, sem bil premočen do kože in s čevlji v rokah. Posušil sem se in pomislil, kako so umrli tisti ubožci. Stisnilo me je pri srcu; res ne bi želel končati na tak način.

Odslej se bom raje zatekel v zaklonišče.

Trst, sreda 21. junija 1944

Ko sem se danes zjutraj vrnil na delo, sem zapazil na gričevju nad Koprodim, ki se je visoko valil iznad neke vasi v plamenih. Zažgali so jo Nemci iz maščevanja nad pobojem nekaterih vojakov, do katerega je prišlo v nedeljo. Pozno zvečer smo se vrnili s kamionom po cesti Škofije-Trst. Tako sem imel možnost, da sem se prepričal o razdejanju, ki ga je povzročil zračni napad na skladišča v Žavljah in na prenekatero civilne stavbe v neposredni bližini. Veliki rezervoarji so bili podobni velikim skrotovičeni konzervam. Iz ruševin je uhajal gost dim.

Trst, 27. junija 1944

Ura je 22. Predalarm. Alarm.

Oblekli smo se in se odpravili sami (brez mame in očeta, ki sta odpotovala z mesta) s hišno Pino proti vili Giulia. Ustavili smo se malo naprej od prvih hiš, pod ulico Montello in se ulegli na nekaj odej, ki smo jih vzeli s seboj. Nekateri otroci, katerim se je kajpada pridružila tudi moja sestra, praviccata mala opica, so se igrali in zabavali v vlažni travi jasne in mirne noči.

Okrog 23.20, potem ko so se nekateri že vrnili domov, je nekaj letal (nemških ali angleških?) v nizkem letu švignilo nad nami, pri čemer smo pohiteli v zavetje zidov. Zdaj smo ostali povsem sami (Pina se je namreč napotila domov še pred tem). Nena doma so nad predmestjem kot velikanske sveče zasvetile svetlobne rakete, ki so se

---

kot kasneje) ali pa kot opozorilo prebivalstvu. V prid tej argumentaciji je sam datum bombardiranja; prav ta dan je namreč potekala četrta obletnica vstopa Italije v vojno.

To ni bilo prvič, da so zavezniška letala bombardirala Trst. Pred tem so se namreč lotila vojaških objektov in pomembnih infrastruktur na periferiji mesta oz. zunaj njega (npr. skladišč goriva v Žavljah, železniškega vozlišča na Opčinah ipd.).

spuščale in razblinjale temne nočne sence. Mesto je bilo osvetljeno kot ob sončnem vzhodu. Mi smo medtem obupano tekli navkreber proti pobočju hriba in se skušali čim bolj oddaljiti od eksplozij, ki so se zvrstile potem, ko so nad Trst spustili prve bombe.

Gozd je bil strahovito osvetljen, sence dreves pa so poskakovale. Iz padajočih bakel se je nenehno lesketalo. Med brezglavim begom skozi gozd – brez oklevanja smo preskočili bodečo žico in druge ovire – je Alessandro dajal pripombe, Milka pa je, jokaje in s trepetajočim telesom, jecljaje vzkliknila: »Carlo, glej koliko luči!« Uboga mala deklica, jokala je in se zvijala, pri čemer sem jo skušal z vsemi sredstvi potolažiti, tudi tako, da sem jo pokril s svojim telesom, ko je eden od avionov zelo nizko preletaval to območje.

Končno: ko smo prišli na Kolonjo,⁸ smo se ustavili pod senco nekega drevesa. Medtem ko so zadnje bombe padale na mesto, sem razmišljal, kje sem lahko nabral toliko moči, da sem prečkal gozd in vlačil za sabo na smrt prestrašeno sestrico. Od tam smo v zavetju hrastove krošnje opazovali zadnji del napada na mesto. Mesto je bilo kot na dlani, razsvetljevale pa so ga »žive« bakle. Še sreča, da se Angleži niso znesli še na ta del mesta, saj v nasprotnem primeru ne vem, kako bi se izšla zgodba in kaj bi bilo z nami pod tem zasilnim zavetjem.

Rakete so ugasnile čim so pristale na tleh in mesto se je spet pogreznilo v noč. Letala so se oddaljila. Sedaj, ko se je stanje umirilo, smo čakali na preklic alarma. Mesec se je dvignil visoko nad množico zvezd, ki so zasvetile na nebu. Na vzhodnem delu mesta jo je zameglila gosta dimna zavesa, ki se je vse bolj širila. Žavljje so gorele, saj so bile spet zadete v srce, že drugič v šestnajstih dneh. Grozljivi ognjeni zublji so se dvigali v nebo in pobarvali obzorje z rdečo, krvno barvo. Ognjeni venec smo zapazili tudi za gričem svetega Justa.

Nima smisla si delati utvar: za tarčo so si res izbrali Trst in Istro, ki je bila prav tako bombardirana v prejšnjih dneh. Menim, da se ne motim veliko, če rečem, da se bodo zavezniki⁹ kmalu izkrcali na jadranski obali. Očitno je torej vojna vstopila tudi med nas, ki smo upali, da se ji bomo izognili. Alarm je bil nato končno preklican. Verjetno je že ena ura. Sedaj, ko se vračamo domov, bi res potrebovali nekaj tistih »svečk«. Kdo ve, ali so Angleži nalašč, na začetku, odvrgli rakete, da bi omogočili nesrečnim Passerinijem, da zbežijo kot zajci pred psi? Sedaj ko je vsega konec, se lahko zasmejim na ta račun, medtem ko sem bil pred tem kar zaskrbljen...

Po tem ponovnem bombardiranju sem skupaj z obema bratoma sklenil, da bomo vsako noč bedeli do polnoči. To pa zato, da zaznamo predalarm, ki so ga sporočali po radiu oziroma s krajšimi prekinitvami električnega toka. Sedaj, ko to pišem, sem že na »straži«: prvi na vrsti sem bil prav jaz kot najstarejši v skupini.

⁸ Kolonja se nahaja v severnem predmestju Trsta ob cesti proti Opčinam.

⁹ Kot zavezniki so mišljene anglo-ameriške sile, ne pa nemški zavezniki. Ta izraz je bil že tedaj uveljavljen zlasti med protifašistično usmerjenim prebivalstvom.

Trst, sobota 19. avgusta 1944

Od podjetja Cuccagna¹⁰ sem prejel poziv, naj se javim na delovnem mestu. Odsoten sem bil od 4. julija. Namesto mene se je v pisarni v Ulici Fabio Severo zglasila mati, ki je sporočila, da bivam v kraju San Stino di Livenza. Poleg tega je zaprosila, naj me razrešijo obveznosti do organizacije Todt.

Predstojnik je to odklonil, vendar ko mu je mama pokazala deset lepih jajc (ki so tačas zlata vredna) se je omehčal (ubožec), pri čemer so se težave iznenada razblinile. (»Z Italijani je možno doseči vse,« je vedno pravila mama). Potrebno je bilo predložiti v pisarno zdravniško spričevalo, ki je potrjevalo, da mi dobro de zdrav nižinski zrak iz Veneta¹¹ (pri čemer pa je bil vmes nek drug posel: prenašanje salam...).

MOBILIZACIJA DELOVNE SILE

(v Občini Trst)

Vrhovni komisar Operacijske cone za Jadransko Primorje je, v skladu s svojim ukazom št. 8 z dne 23. novembra 1943, odredil vpoklic vseh moških od 16. do 60. leta starosti, s prebivališčem v Občini Trst, za delo v vojaške namene.

Urad za zaposlovanje bo poslal obvestila o mobilizaciji, pri čemer bo začel z najmlajšimi. Vsi, ki bodo prejeli obvestilo, se bodo morali zglasiti ob uri in datumu, označenem na taistem obvestilu. Pri tem bodo morali imeti s sabo vilice, nož, menažko, kozarec, brisačo, vsaj eno odejo, delovno obleko in, po možnosti, delovne čevlje ter hrano za ves dan...

Nedelja, 24. septembra 1944

Zgornje obvestilo je bilo objavljeno v časopisu »Ultime notizie« v četrtek, 21. septembra. Povzročilo je splošno zmedo in zaprepaščenost. Vladalo je prepričanje, da bodo ljudi odpeljali v Nemčijo. V petek so že poslali prva obvestila. V soboto zjutraj sem ga prejel tudi jaz, na njem pa je pisalo, da se moram zglasiti naslednji dan zjutraj v stavbi silosa pri železniški postaji.

Mama je zajokala in bilo ji je zelo hudo. Vendar nato, ko je zvedela, da so bili zaposleni v organizaciji Todt oproščeni tovrstnega dela, se je pomirila. Predstojnik podjetja Cuccagna ji je izročil izjavo, ki jo je bilo potrebno predložiti v urad za vojaške obveznike. Na njej je bilo izpričano, da sem že zaposlen pri organizaciji Todt¹² kot težak na območju sv. Nikolaja.

Tako sem moral v ponedeljek zjutraj spet na delo.

¹⁰ Omenjeno podjetje je za Nemce, za organizacijo Todt, izvajalo gradbena dela na območju Ankarana.

¹¹ Veneto, regija na severo-vzhodu Italije, kjer se je nahajal prej omenjeni San Stino di Livenza. Tam je takrat delal avtorjev oče, zato se ta kraj v nadaljevanju večkrat ponavlja v dnevniku.

¹² Organizacija Todt je skrbela za gradbena dela v civilne, predvsem pa vojaške namene (gradnja zaklonišč, vojaških jarkov in drugih objektov oz. infrastruktur). Poimenovali so jo po njenem ustanovitelju Fritzu Todtu, delo pa je prevzemala tako v Nemčiji kot na zasedenih ozemljih pred drugo svetovno vojno in med njo. Taista organizacija je vodila tudi gradnjo utrbenega kompleksa pri Sv. Nikolaju.

Trst, ponedeljek 25. septembra 1944

Battiston je prišel pome ob 5.45. Pozdravil sem mamo in odšel še napol speč. Približno ob 6.15 smo odšli s pomola Bersaglieri prav tedaj, ko je sonce vzhajalo iznad gora. Potovanje je trajalo uro in četrt, nakar je bilo potrebno prepešaćiti še deset minut z ankaranskega pomola do kopališća sv. Nikolaja, kjer sem bil zadnjič 4. julija. Stopil sem do delovodje Loserja in mu izročil naslednje sporoćilo:

»Delovodja Loser! Carlo Passerini se vraća na delo, ki ga je prekinil zaradi boleznj. Prosim, da mu izročite izkaznico, ki jo hrani nemški vojak. Podjetje Cuccagna«.

Od zadnjič, ko se bil tukaj, se je veliko stvari spremenilo. Delovodja Moiana je bil odpušćen. Nadomestil ga je moj prijatelj Enore Battiston. Tudi vojak organizacije Todt ni bil več isti. Ni bilo več ne »Kokošjega trebuha« in ne »Maročana«. Nastopil je nekdo drug, ki mu preprosto pravimo »Knedl«. ¹³ Pisal se je Bendler.

Delo se je pričelo ob 7.30 in je trajalo do 17.30. Vmes je bil enourni premor za kosilo. Pod Battistonovim vodstvom smo delali zagnano in izkopali (bilo nas je 15) 32 kubičnih metrov zemlje. Jaz in trije drugi smo odvažali material s samokolnicami, pri čemer smo delali ves dan brez postanka. Na koncu sem bil zelo utrujen. V torek in sredo sem z Giovannijem Basso tlakoval bunker, ki je zdaj skorajda končan. Namešal sem veliko malte, uporabljal sem tudi zidarsko žlico, tako kot se spodobi za na pol zidarja. V sredo zjutraj smo šli v zavetje bunkerja zaradi topniških vaj. Granate so padle tudi v neposredno bližino.

V četrtek zjutraj je začelo liti kot iz škafa. Kot po navadi smo se zatekli pod streho, kar je Bendler seveda dovolil. Nato pa se je pojavil nek major Wehrmachta, ki je začel na ves glas, tako kot znajo Nemci, vpiti na nas. Prisilil nas je, da delamo pod moćnim dežjem in v blatu, pri čemer je zagrozil celo, da bo poklical dva obo-rožena stražarja. Glede na to, da sem bil skromno oblećen (v isti obleki sem odšel od doma), sem bil kaj hitro premoćen do kože. Ker sem med kosilom zatrepetal od mraza, sem se zbal, da bom staknil pljućnico.

V petek smo dobili dodatnega stražarja, ki ga je tja poslal omenjeni oficir. Spet se je prikazalo sonce in bil je zelo lep dan. Ko smo se s parnikom vraćali domov, smo, malo po Tankem rtiću, zapazili dva aviona, ki sta zelo nizko letela nad morjem. Neka ženska je začela krićati, nekateri pa so si začeli odvezovati čevlje z namenom, da se podajo v vodo. Vse se je srećno izteklo, saj sta letali poleteli proti Koprskemu zalivu.

V soboto smo, vedno pod Battistonovim vodstvom, uredili železobetonsko plošćo za nov bunker. Pri tem smo uporabili 18 ali 19 kubičnih metrov gramoza in kakih sedemdeset vreć cementa. Moral sem še bolj garati kot prejšnje dni, saj sem s samokolnico prepeljal približno deset kubikov. Danes, ko smo prišli na pomol, so nas obvestili, da parnik ne bo vozil zaradi pomanjkanja premoga. Vseeno smo imeli plaćan dan. Dan poćitka bo prijal po tednu dni težkega dela.

¹³ Gre za prevod italijanskega *gnocco*, s katerim Italijani slabšalno oznaćujejo Nemce.

Torek, 26. septembra 1944

Tokrat sem jaz šel po Battistona. Našel sem ga na pol spečega; budilka, ki jo je imel pri sebi, je zazvonila eno uro pozneje. Pognala sva se v nori tek in uspela zadnji trenutek ujeti parnik. Nebo je bilo zvezdnato, morje pa mirno. Zaradi vsesplošnega vpoklica delovne sile so nekateri velmožje iskali zavetje v našem podjetju. Raje so se odločili za težaško delo pri Sv. Nikolaju kot pa za pasje življenje v Matuljih, Završju in drugih krajih daleč od doma.

V tej novi družini sem naletel na dva zdravnika, enega inženirja, dva frizerja, profesorja violine, poročnika letalstva, nekaj uradnikov, krojača, pedikerja in nekatere druge, ki v življenju niso nikdar trdo delali. Pediker bo verjetno poskusil odpraviti žulje, ki bodo nedvomno nastali na občutljivih ročicah teh ljudi.

Trst, sreda 27. septembra 1944

Na parniku se je danes gnetlo toliko ljudi kot morda nikdar prej. Morje je bilo povsem mirno, svež in dišeč jutranji zrak pa je napovedoval lep dan. Usedli smo se na naše običajno mesto, skoraj v sredini ladje, na palubi. Opazoval sem signalizacijo, ki opozarja na minsko polje: to se razprostira, v obliki trikotnika, na naši levi, zaradi česar mora ladja narediti precej večji krog kot sicer. Vprašal sem Battistona, ki je sedel zraven mene, kako bi – če bi se parnik potopil – priplavali do jezov. Odgovoril mi je, da ni nobene nevarnosti, pač glede na to, da imajo mine tri- ali štirimetrski ugrez.

Nahajali smo se približno na polovici tretjega, zadnjega jezua. Tedaj je prodajalec vozovnic na moji desni zavpil: »Lezite na tla in ostanite mirni!« Izenada sem se znašel na tleh, v zraku pa sem zaslišal mitraljezni rafal. Za njim še druge in pokanje. Na ladijskem krovu je zavladala popolna zmeda, jaz pa sem povsem trezno in s tesnobo v srcu pomislil: »Bom odnesel celo kožo?« Glavo sem zaščitil z rokami. Da bi jo rešil, sem jo močno stisnil, hkrati pa – s prerivanjem na tleh, med človeškimi telesi – iskal kakršnokoli zaščito. Vse to je trajalo minuto ali malo več.

Nato sem zelo previdno dvignil glavo. Letala so odletela. Kakšno olajšanje za vse nas! Rafal je skoraj nad mojo glavo uničil desko, ki je služila za zavetje proti dežju. Težak Toni mi je povedal, da sta se Battiston in Mario Dilena pognala v vodo. Preden smo dospeli v Lazaret, je minilo deset minut hude živčne napetosti, saj smo se bali, da se bodo vrnila zavezniška letala. Nekdo je zaklical: »S polno paro, kapitan!«, nekdo drug pa: »Na tla!« Tu pa tam je ladja nasedla oz. se ni mogla izogniti trku z minami. Ostal sem tiho in večkrat skrčil mišice, misleč, da bom tako pomagal ladijskemu motorju, ki je medtem povečal število vrtljajev.

Parnik so nato končno privezali na pomol. Vsi smo se izkrcali po edinem mostiču, ki so ga postavili na nosu ladje. Bila je prava morija: ranjenci in mrtvi so ležali vsevprek na kupih, medtem ko je kri iz njihovih ran lila po ladijskem podu. Po stopničkih prednjega dela ladje so vlekli mojega delovnega tovariša Marcella Rupilija (Cotturja). Imel je zdrobljeno zapestje, iz njegovih modrih oči je sevala groza. Bil je zelo bled, tako da sem ga komajda prepoznal. Nekatere prav tako ranjene ženske so obupno klicale na pomoč, nekatera druga trupla pa so ležala nepremično, za vedno. Opazoval sem ta pretresljivi prizor.

Z drugimi delovnimi tovariši sem se nato napotil proti domu po cesti v starem delu Milj. Med potjo, ko smo že bili na vrhu griča, smo zaslišali krike tistih, ki se se pognali v morje. Zbali smo se za njihovo usodo, vendar jim nismo mogli pomagati. Daleč stran smo zaslišali močne eksplozije in opazili dim protiletalskega topništva, ki je prihajal iz okolice Tržiča. Nato smo prišli do Milj in ljudje so se nagnetli okrog nas, da bi zvedeli, kaj se je zgodilo.

Naposled smo našli čolnarja, ki nas je odpeljal do pomola za nakladanje in razkladanje lesa. Z mano so se peljali Bruno Gropaiz, mladi Mogorovich, Divina, nekateri, ki jih nisem poznal, in tudi nekaj žensk. Pluli smo tričetr ure, ne brez težav, pri čemer se mi je neprestano zdelo, da vidim letala, kako se usmerjajo proti nam. Naposled smo se izkrkali. Tramvaj ni vozil, zato sem vzel pot pod noge in hodil, kolikor se je dalo. Domov sem prispel še pred deseto zvečer. Ko sem šel mimo cerkve v ulici Rondo, sem se prekrizal, kar ni bila moja navada.

Na cesti sem srečal Battistonovo ženo Betko, ki me je pobarala: »Ali nisi šel na šiht?« Odgovoril sem nikalno in pri tem skrtil moževo torbo. Doma je mama zajokala, čeprav ne vem zakaj. S Sandrom sem nato odšel v luško kapitanijo in na pomole, da bi kaj zvedel o Enoreju. Obiskal sem tudi bolnico, kamor so prepeljali ranjence. Številna množica je mučno spraševala o svojcih in si ogledovala seznam ranjencev. Teh je bilo kakih šestdeset, medtem ko je bilo smrtnih žrtev sedemnajst. Battistona ni bilo na njem. Ko sem prispel domov, sem končno povedal resnico ženi, ki je nato zajokala. Ko sem jo pomirjal, je prispel Bruno z novico, da je videl Enoreja.

Parnik Itala, mitraljiran 27. septembra 1944

Ves vesel sem mu stekel naproti. Po domači ulici je stopal proti meni s počasnim in utrujenim korakom. Bil je bos, razkuštran, nosil je culo z oblačili. Vseeno pa je, kot vedno, imel nasmešek na ustih, ki je odkrival njegove bele zobe, podobne indijanskim. Dala sva si roko, medtem ko sem od daleč zaslišal ženin smeh. V zanj značilnem mirnem tonu mi je potem opisal svojo jutranjo dogodivščino. Po prvem rafalu se je pognal v vodo. Preden se je pojavil na površju, je popil »nekaj skledic slane vode«. Da ni utonil, se je moral zahvaliti Mariu Dileni. Vse to se je dogajalo, ko sta obe letali krožili nad parnikom Itala. Nekateri rafali so izginili pod pljuskajočo vodo. Lovski letali sta odvrgli tudi dve šrapnelki bombi, ki pa sta na srečo padli v vodo. Mož zraven njega je utonil in izginil pod morskno gladino.

Na koncu sta ostala samo onadva. Plavala sta sredi minskega polja, medtem ko so nekateri drugi ostali na morski gladini nekje na drugi strani. Po pičli uri plavanja ju je pobrala ladjica, ki ju je nato odpeljala na kopno. Domov je prišel peš bos, saj je v morju izgubil čevlje.

Petek, 29. septembra 1944

Danes smo se vrnili na delo, tokrat s tovornjaki Speer. Nihče ni želel več na parnik. Zaradi vojaških vaj nekaterih nemških bataljonov – malo je manjkalo, da bi jo skupili – smo bili prisiljeni prebiti do poldneva v zavetju zidovja, nato pa smo se vrnili v Trst. V pisarni, ki je nakazovala plače, je uradnik Carlo Busconi zbral denar za nakup venca, ki smo ga poslali za našega delovnega tovariša Marcella Rupillija. Umril je v sredo ob dveh popoldne zaradi ran na roki in perforacije pljuč, ki jo je utrpel ob mitraljeznem napadu na parnik Itala.

Sobota, 30. septembra 1944

Danes ni bilo šihta, saj smo zaman čakali na tovornjak od sedmih zjutraj do enih popoldne. Lahko smo si predstavljali izbruh besa našega prekletega gospoda Bendlerja...

Trst, sreda 4. oktobra 1944

V soboto nismo odšli na delo, ker smo ostali brez prevoza za Ankaran. V nedeljo smo sicer dospeli s tovornjakom na delo, vendar smo skoraj polovico poti pešačili. Mama, ki je odpotovala v petek v Castelfranco di Verona, se je vrnila danes popoldne. S sabo je prinesla maslo, tobak idr. V ponedeljek in torek smo spet zaman čakali na tovornjake. Ti so se sicer res prikazali na trgu Impero,¹⁴ kjer smo jih čakali, vendar se niso ustavili. Glede na to, da je stvar postala že luksuzna (Marino Tedeschi je dejal, da niti v Ameriki ne prihajajo po delavce z avtom ob desetih, pa še v gostilno povrhu), smo včeraj prejeli sporočilo, da bomo od danes naprej spali v prostorih, namenjenih vojakom v obmorskem okrevališču.¹⁵

¹⁴ Današnji Largo Barriera Vecchia oz. Stara mitnica v središču Trsta.

¹⁵ Tu je mišljeno nekdanje t.i. obmorsko okrevališče iz časov Avstro-Ogrske, kjer danes deluje bolnišnica Valdoltra.

Anglo-ameriška letala so danes želela nadoknaditi to, kar niso uspela opraviti prejšnje dni zaradi slabega vremena. Alarm je trajal od 9.30 do treh popoldne. Skoraj ves ta čas je na stotine avionov letelo nad nami oz. v naši bližini. Okrog njih je edini bombnik – le-ta se je verjetno vračal v oporišče – odvrigel nad Trstom bombno pošiljko in zadel prsto luko.

V nasprotju z včerajšnjim obvestilom bomo po delu še naprej odhajali domov. Medtem se je mama vrnila iz San Stina di Livenza. Zajokala je, ko je zvedela, da bom moral obvezno ostati daleč od doma. Naposled pa je zavzdihnila in se nasmehnila.

Četrtek, 5. oktobra 1944

Danes sem pomagal tesarjem postaviti ogrodje za izgradnjo novega bunkerja. Domov smo se vrnili pozno po cesti skozi Škofije. Mama je odpotovala v Castel-franco, od koder se bo vrnila v soboto.

Bunker v bližini Ankarana, zgrajen med nemško okupacijo; ob njem je pisec dnevnika

Petek, 6. oktobra 1944

Deževen dan.

Delat sem nehal ob 16. uri, nato pa smo čakali dve uri na tovornjak. Ko je že skoraj padel mrak, smo sklenili, da krenemo naprej peš. Šli smo kar čez hrib do Milj. Poleg mene so odšli na pot še uradnik Carlo, tesar Luigi, Tedeschi, Rocco in drugi. Tempo je bil kar hud, tako da sem s težavo sledil Ginu in Carlu. V Milje smo dospeli ob 6.45 zvečer. Parnik je že odplul, tako da smo morali peš nadaljevati proti Trstu.

Na mostovih so nam stražarji večkrat ukazali, naj se ustavimo in pokažemo dokumente. V Žavljah smo zaslišali streljanje, tako da smo pogosto poiskali zavetje za zidovi, saj smo bili prepričani, da ciljajo proti nam. Malo pred mitnico nas je nek priložnostni avtobus (kakšna sreča!) pobral in nas peljal do trga Impero. Ob 20.10 sem že bil doma, nekoliko utrujen.

Sobota, 7. oktobra

Na delo nismo odšli, ker ni bilo tovarnjaka. Battiston, ki je včeraj zaman čakal na prevoz pri kopališču sv. Nikolaja, je prispel domov šele danes zjutraj. Tudi mama se še ni vrnila iz Castelfranca, to pa zato, ker niso vozili vlaki.

Sreda, 11. oktobra 1944

Ura je 7.30. Nekateri avioni so leteli po lepem modrem nebu nad mestom in mitraljirali iz zraka. Protiletalska obramba je dobro odgovarjala. Nek visoko leteči avion je začel padati skoraj navpično. »Zadeli so ga!« je zaklical Sandro. Vendar se je avion spet dvignil in se oddaljil proti Istri.

Med 10.15 in 13.30 je bil letalski alarm. Mesto so stalno preletavali avioni. Približno opoldne je šest letal, ki so prihajala od morja, odvrгло bombe na prosto luko in Rojan. V popoldanskih urah se je vrnila mama iz San Stina di Livenza. Povedala je, da so se včeraj zjutraj – ko se je bližala tamkajšnji železniški postaji – nekateri avioni spustili zelo nizko in odvrgli bombe proti njihovemu vlaku. Mama je takrat (skorajda ne bi verjel) legla na tla – rekla je, da tako počnejo tudi Nemci – in razširila roke in noge. Drobec bombe je padel tik njene glave. Zvečer je stopila na vlak za Portogruaro, da naslednje jutro nadaljuje pot proti Trstu.

Ponoči, ko so potniki spali na vlaku, je neko lovsko letalo med preletom železniške postaje izstrelilo rafal. Vsi so se pognali v beg in se v temi usmerili proti polju. Mama je ostala sama. Ko je tekla v temi, je padla v jarek in se zmočila do pasu. Nek nemški vojak jo je naposled izvlekel iz vode, kjer je izgubila čevlje. Pol ure potem, ko so ljudje zbežali z vlaka, so priletela druga letala in nadaljevala z mitraljiranjem ter bombardiranjem postaje in vlakov. Mama se je spet pognala v dir in ponovno padla v nek drug potok. Naposled se je vrnila na cesto, vendar jo je neka patrolja ustavila. Za las je manjkalo, da je niso zaprli, ker ni imela osebnih dokumentov.

Ko je zjutraj dospel vlak v kraj Fossalta di Porto, je bil ponovno tarča mitraljiranja. Brž ko je zagledal letala, je strojevodja ustavil vlak in napotil potnike proti izhodu. Tedaj so že švigali prvi rafali. Med sestopanjem z vlaka so mamu zadeli delci okenskih šip in ročaja, ki so jih zdobili izstrelki. Skrila se je za kup slame in od tam spremljala dogajanje. Štiri italijanska letala Macchi 202¹⁶ so večkrat preletela vlak in vztrajno mitraljirala.

¹⁶ Šlo je za letala italijanskih enot, ki so se pridružila Anglo-Američanom po kapitulaciji Italije septembra 1943. Te enote so delovale na jugu Italije (tedaj pod zavezniškim nadzorom) in so odhajala na vojaške letalske operacije na območje pod nemško zasedbo.

Na koncu so bili vsi vagoni prerešetani, lokomotiva pa neuporabna. Ranjenih je bilo šest oseb, med njimi tudi šestletna deklica, ki je ostala brez nog od kolen navzdol. Pred prihodom v Trst je bilo še več alarmov. Na postaji ji je Bruno posodil močnejše čevlje, saj je dospela tja bosa. Preden sem se odpravil spat, sem pripravil stvari za odhod k Sv. Nikolaju.

Četrtek, 12. oktobra 1944

Zbudil sem se ob 4.30.

Z glavne postaje smo se odpeljali z avtobusom proti Škofijam. Pot smo nadaljevali peš in po enournem pešačenju prispeli na delo. Delali smo od 7.30 do 12. in od 12.30 do 18. Da ne bi spali v prostorih, ki so bili namenjeni vojakom, smo dobili dovoljenje, da prespimo v eni od bližnjih hiš, ki so jo izpraznili nekaj mesecev prej. Za večerjo so nam dali zelenjavno juho s koščkom mesa in tri cigarete, ki sem jih dal Battistonu. Poskusil sem pojesti obrok, ki je spominjal na vojaško hrano. Na začetku se mi je zdelo, da ima grenak priokus, nato pa sem se privadil.

Ura je pol devetih zvečer. Nahajamo se v sobici v prvem nadstropju. Sedim na tleh ob oknu in pišem dnevnik. Nasproti mene ležijo na slami nekateri moji delovni tovariši: delovodja Loser, uradnik Carlo, Lucian, Battiston in De Bortoli. Moje mesto je prazno. Iz kuhinje se v počasnem ritmu razlega petje delavcev, ki bodo spali v neki drugi sobi. Prepevaljo lepe tržaške in slovenske pesmi: »Son triestin, son triestin – magari polenta – ma pien de morbin«, »Spavaj spavaj, Milka moja...«

Nato vse utihne. Hiša je pogreznjena v globoko tišino, ki jo tu pa tam prekinja godrnjanje iz kake sobe. Pozno je že. Delovni tovariši, ki želijo zaspati in so že nestrpni, me pokličejo, da se uležem blizu njih. Nato se uležemo na mehke vzglavnike, ki so nekaj ur pred tem bili še navadna slama. Lahko noč!

Sv. Nikolaj (Ankaran), 13. oktobra 1944

Zbudili smo se pred šesto. Ko sem vstal, sem imel še otrple ude in utrujene oči zaradi neprespane noči. Letala so že brenčala v naši bližini. To je bila popotnica za današnji dan. Zrak je bil hladen, zaradi česar bi bilo najbolje ostati notri in se vrniti v posteljo. Vendar...

Dali so nam kavo brez sladkorja, marmelado in polovico hleba. Delati smo začeli ob pol sedmih. Za kosilo so nam pripravili malo zelenjavne juhe. S sabo sem imel košček suhe salame, ki sem ga prinesel od doma. Za večerjo smo spet dobili juho, košček zaudarjajoče salame in tri cigarete, ki sem jih izročil Battistonu. Odpovedal sem se obroku in raje ocvrl dve jajci. Razdelili so nam dve odeji na osebo.

Trst, sreda 18. oktobra 1944

V soboto popoldne smo dobili dovoljenje, da lahko zapustimo delovišče in gremo domov. Vrnil sem se utrujen in lačen, vendar hkrati tudi vesel. Mame pa nisem našel doma, saj je odpotovala v San Stino. Proti večeru sem začutil mraz, ki je šel do kosti, tako da sem se začel tresti. Imel sem 39 vročine.

Naslednje jutro sem se počutil zelo slabo. Zdravnik bolniške blagajne me je obiskal na domu in ugotovil, da imam gripo. Predpisal mi je zdravila, tako da sem se čezdan že počutil bolje.

Isti večer so Angleži spustili zelo veliko število svetlobnih raket in bombardirali vlak z municijo na Opčinah. Potem ko je bilo že vsega konec, sem vstal iz postelje in skupaj z drugimi stekel v zaklonišče, ki se je nahajalo v stavbi, kjer je živel Battiston. Na poti nazaj je velikanski ogenj razsvetlil obzorje in mesto.

Brat Alessandro bo praznoval v ponedeljek petnajsti rojstni dan. Mama je sklenila, da mu bo kupila gramofon – stal je pettisoč lir – in mu priredila zabavo, na katero je povabil tudi teto Pino in Luciano. Sam sem preživel dan spet v postelji, saj je temperatura ponovno narasla na 40. Naslednji dan se je stanje skoraj normaliziralo, res pa je, da so mi moči nekoliko opešale.

Ponedeljek, 23. oktobra 1944

Od 10.30 do 16. ure je bil spet letalski alarm. Vreme je bilo oblačno, temperatura zraka blaga.

Dobri dve uri smo poslušali hrup številnih letalskih eskadrilj, ki so verjetno letele proti Avstriji. Okoli ene ure je kakih deset lovcev začelo brenčati nad Barkovljami in Miramarom. Protiletalska obramba je odgovorila silovito. Pri tem je eno od lovskih letal treščilo navpično na tla in izginilo za hribom.

»Strmoglavilo je!«, je zaklicala mama.

Kje pa! Neko drugo letalo je ponovilo postopek, za njim pa še tretje. Nazadnje so eno za drugim to ponovila vsa. Letala so padala, kot da bi jih k zemlji vlekla skrivnostna sila. Ko je kazalo, da so že izginila, so se naposled dvignila kvišku in veselo odletela. Zaman so jih zasledovali izstrelki iz obrambnih postojank. Po kakih desetih minutah peklenkega streljanja se je vrnilo zatišje.

Kmalu zatem se je prav nad našimi glavami zaslišal trušč bombnikov, ki so se skrivali za oblaki. Sledilo je prasketanje in običajno žvižganje večjega števila bomb. Stekel sem domov, kjer sem našel Luciano in Milko, ki sta se močno jokali in kričali. Medtem so se slišale eksplozije bomb. Da bi potešil radovednost, sem šel spet ven in videl, kako so padle še zadnje bombe v bližini nebotičnika. Gosta dimna zavesa je pokrivala stari del mesta vse do Svetega Justa. Središče mesta pa je ostalo celo.

Zvečer je Sandro, potem ko se je vrnil s svojega obhoda, povedal, da je bilo uničenih zelo veliko hiš v mestni četrti Svetega Jakoba, vključno z Domom fašijev na trgu Malta. Zelo veliko je bilo mrtvih in ranjenih. K temu je treba dodati še veliko število tistih, ki so ostali živi zakopani pod ruševinami hiš.

Torek, 24. oktobra 1944

Z mamom sem obiskal zdravnika zavarovalnice v ulici San Lazzaro.

Glede na to, da nisem imel vročine, mi je razložil, se moram vrniti na delo. »Gospod zdravnik,« je mirno rekla mama in pri tem postavila na pisalno mizo mali paket, »prinesla se vam dober zajtrk«.

»Seveda,« je na kratko odgovoril. »Na delo se vrneš v petek...« je nadaljeval. Veselo sva odšla domov.

Trst, nedelja 26. novembra 1944

Ob 5.20 popoldne odhod v San Stino di Livenza. Vlak je bil prenatrpan. Vanj smo splezali kar po okencih. Bili smo štirje, poleg mene še mama, Bruno in Malia, osemnajstletno dekle, ki je šla že večkrat na pot z mamo. Na glavi smo prenašali 10 kg soli in malo potovalko vžigalic.

Že na železniški postaji v Trstu so pričeli s »kontrolami«. Ob enajstih smo prispeli v Latisano. Od tam naprej smo nadaljevali peš. Zaradi številnih bombnih eksplozij so bile ceste poškodovane. Veliko hiš je bilo porušenih. Nad Tilmentom sem zagledal zelo velik železen most, ki se je povsem povесil v reko. Potem ko smo prekorčili reko čez še nedotaknjen cestni most, smo po treh kilometrih prišli na drugi strani do drugega vlaka, ki nas je ob enih odpeljal v Portogruaro. Odsek Portogruaro-Piave je bil prekinjen. Izstopili smo z vlaka, da bi prespali v čakalnici postaje.

Tu so nas zadržali skupaj z vsemi drugimi potniki; v bistvu so nas domala obkolili številni pripadniki vojaške enote črnih brigad.¹⁷ Od poldruge do šeste ure ponoči smo bili prisiljeni ostati na pločniku. V tem času so natančno pregledali tako nas kot prtljago. Glede na to, da je poznala osebe postaje, je mama skrila sol v pisarno postajnega načelnika. Bil sem med zadnjimi, ki so jih preiskali. V žepu sem imel naboj pištole, ki sem ga doma skrival pod deskami v hlevu. Naboj sem odložil zunaj v loncu za rože, nato pa sem mirno pustil, da me je stotnik »črvov« preiskal. Iskali so predvsem orožje.

Potem ko so mi pregledali dokumente in povprašali po prtljagi, (za katero nisem povedal, da sem jo skrival pri postajnem načelniku) so me izpustili, ne da bi zahtevali dodatna pojasnila. Približno ob šestih zjutraj, potem ko so opravili preiskavo vseh potnikov, so fašisti odšli s postaje z dokaj bogatim plenom: približno desetimi stoti soli, cigaretami, vžigalicami, vojaškimi nahrbtniki. S sabo so odpeljali tudi kakih deset ljudi, ki so se drznili protestirati in niso imeli pri sebi dokumentov.

S prtljago vred smo se napotili proti San Stinu, ki je bil od tam oddaljen šestnajst kilometrov. Šest kilometrov smo prevozili z vozom, ostalo pa peš. Med potjo smo prodali vso sol po 130 lir na kilogram. Ob dveh popoldne, po 36 urah brez spanca sem si ga končno privoščil. Spal sem skoraj neprekinjeno do naslednjega jutra. Bila je sredo.

San Stino di Livenza, sredo 29. novembra 1944

Bruno, Malia in jaz smo popoldne preživel ob nasipu reke Livenze. Opazovali smo kakih dvajset lovcev-bombnikov, ki so krožili na nebu in ki so se nato – ko so streljali – strmo spustili nad kraj Motta. Naslednja na vrsti je bila Ceggia, ki je bila od nas oddaljena približno deset kilometrov. Eden za drugim so se lovci-bombniki strmo spustili navzdol; na višini približno sto metrov so odvrgli črno točko (šrap-

¹⁷ Vojaška enota, ki je delovala na severu Italije v okviru fantomske salojske republike.

nelsko bombo). Ob pristanku na zemljo je eksplodirala in povzročila gost oblak dima, medtem ko se je letalo zravnalo in nadaljevalo pot po lepem modrem nebu. Nek domačin mi je pri tem razložil, da so po vsej verjetnosti za tarčo izbrali tovarno sladkorja. Po končanemu letalskem spektaklu smo se zvečer vrnili domov: Bruno in jaz k staršem, Malia pa k neki drugi družini.

Trst, 30. novembra 1944

Mama je ležala nekaj dni v postelji zaradi sicer ne prehude nevšečnosti, ker pa je nujno morala domov, je naposled vstala. Nebo je bilo oblačno, neprestano je lilo. Do Portogruara nismo uspeli dobiti prevoza, pač pa edinole nekega fanta, ki nas je z osličkom odpeljal do gostilne, ki je stala na križišču ceste proti Trstu. Do sem je bilo vse v redu razen premočenega plašča na hrbtu. Oče, ki nas je pospremil do tja, nas je pozdravil in odšel. Zaman smo čakali nekaj ur, da dobimo kakršnokoli priložnostno prevozno sredstvo. Vmes smo opazovali, kako je patrolja fašistov vstopila v gostilno in preiskala nekatere goste.

Ko je skoraj prenehalo deževati, je lastnikov sin končno sklenil, da vpreže konje in nas odpelje v bližino Portogruara. Poleg nas je bilo še sedem žensk. Med potjo smo prepevali in se smejali, čeprav smo bili vsi pokriti, nekdo več in nekdo manj, z vrečami in potovalkami. Ko je padel mrak, smo prišli do prvih hiš. Takrat se je fant poslovil. Po dveh kilometrih pešačenja smo nazadnje prišli do železniške postaje. Da bi se izognili prečkanju naselja, smo prehodili pot ob železniški progi.

V nahrbtniku sem imel kakih trideset kilogramov mesa in moke, v roki pa potovalko z jajci. Cesta je bila slaba. Proti svoji volji sem zaprosil za pomoč marsikaterega svetnika na tem svetu. Ko smo naposled prišli, je osebje na postaji skrilo blago v ropotarnico, kjer je bilo na varnem pred morebitno zasego. Odpeljali smo se ob enajstih, vendar smo nato spet naleteli na težave pri prečkanju Tilmenta. Ker je bilo polno blata, smo se s težavo prebijali, tako da nam je tudi spodrsnilo. Na srečo smo na vlak na drugi strani reke dobili prostor v prvem razredu.

Na vlak sta vstopila tudi pijana Nemca, ki sta legitimirala ljudi in iskala salamo in meso, verjetno zgolj zase. Ta njhova »Legittimazione, signori« sta bili verjetno edini besedi v italijaščini, ki sta jih poznala. Mogoče sta se jih naučila, ko sta malo prej listala po slovarju, in sicer z namenom, da bi našla kaj za pod zob po nizki ceni. Ni jima šlo od rok, tako da sta odšla nezadovoljna. Ob dveh, ko je vlak ravnokar odpeljal, sem zaspal. Zbudil sem se v Miramaru. Med vožnjo smo imeli srečo, saj ni bilo na nebu nobenega letala. V Trstu smo izstopili v bližini silosa in dali napitnino stražarjem. Domov smo prispeli malo pred osmo zjutraj, po štirih dneh odsotnosti....

...medtem ko sem naslednji dan, 1. decembra 1944, pol dneva porabil za razdeljevanje blaga na črnem trgu, v okolici vil na Škorklji oz. v ulici Fabio Severo.

Četrtek, 7. decembra 1944

V Latisano sem prispel ob 22.20 s 83 kilogrami soli. Sedaj je v rokah vojakov v zameno, da pridem do Portogruara. Meni in Malii je ostalo deset kilogramov na glavo, potrebno pa je bilo opraviti še štiri kilometre. Temno je bilo kot v rogu in

rosilo je. S sabo sem sicer imel dinamo, vendar sem se bal, da bi me zaradi oddajanja svetlobe opazili policijski agenti v Latisani.

Pod nami se je vila cesta, na drugi strani pa se je razprostiralo vaško pokopališče. Nenadoma sva s pokopališča zaslišala zvok z rednimi presledki, kot da bi šlo za monotono in globoko težko dihanje nekega moškega. »Kaj se dogaja?« sem vprašal Malio, ki je hodila pred mano. »Nič,« je brezbrizno odgovorila, »že prej sem slišala zvok in mislim, da gre za kako gos, ki spi.« Zadovoljen z odgovorom, sem se začel šaliti: »Da niso to mrtvi s pokopališča? Samo da me ne zagrabi kdo od njih za lase!...Zakaj pa bi me, saj nisem nikomur storil nič žalega...« »Utihni, tepec!!!« je nato odgovorila Malia.

Nadaljevala sva pot v temni noči. Še vedno sva slišala žalostno hropenje, ki je tu pa tam postalo bolj izrazito. Nikoli nisem verjel v duhove, vendar – moram priznati – sem se vseeno zamislil. Nezaupljivo sem pogledal proti pokopališču (vendar samo zelo površno, saj sem se bal, da zagledam lobanjo Arsena Lupina). »Kako so to lahko gosi, če pa hodiva že precej časa in je zvok vedno enak, kot da bi vse duše na pokopališču dihale skupaj?« Joj, ni me bilo strah, vendar sem vseeno pohitel. Ko sva se oddaljila od pokopališča, je zvok nenadoma izginil, podobno kot se je pred tem pojavil. Tišino temne noči so prelamljali zgolj udarci kladiva iz smeri uničenega mostu.

»Nemarnež!« mi je pogumno očitala Malia. »Zakaj si se tako obnašal? Ali ne veš, da bi lahko res bila kakšna nemirna duša? Ne bi bilo bolje, da bi se prekrizal, kot sem to storila sama?« »Saj nisem vedel,« sem ji odgovoril, »sama si dejala, da so bile to gosi...« (Nisem bil tako prepričan, da sem se šalil).

Trst, nedelja 10. decembra 1944

Okrog dveh ponoči smo dospeli v San Stino. Spali smo za nekaj ur v bližnjem Rubinovem hlevu. Zgodaj zjutraj smo sol, ki smo jo prinesli s sabo, prodali na cesti, tam zraven, neki gospodični. V soboto nas je oče peljal s svojim konjem v Portogruaro, od tam pa smo potem odpotovali proti Červinjanu, glede na to pač, da je bil spet postavljen most čez Tilment.

Po nič kaj prijetni vožnji smo danes ob sedmih prišli v Trst. Dva nemška vojaka sta pomagala mami, da je odnesla nahrbtnike s postaje. Tudi tokrat nam je šlo po sreči.

Sv. Nikolaj (Ankaran), ponedeljek 11. decembra 1944

Budnica ob pol petih.

Potem ko sem mami namenil dolg poljub, me je ob petih prišel iskat Battiston. Odšla sva proti pomolu za nakladanje in razkladanje lesa, kjer je stal parnik, ki je odhajal ob 5.50 proti Miljam. Korakala sva po temnih mestnih ulicah, na katere je legala le blede svetloba zvezd in mesečevega krajca. Po praznih in molčečih ulicah so odmevali težki Battistonovi čevlji. Kdo ve, ali je kdo, ki ga je prebudil nenavaden zvok, tam za zastrtimi okni pozdravil ... stare sablje Todt? Od ulice Vicolo Ospitale Militare sva zavila na ulico Battisti, ulico Carducci in trg Goldoni. Potem ko sva za

sabo pustila še oba predora, sva zadnji trenutek ujela parnik. Čeprav je bila vožnja kratka, sva se vseeno bala prihoda »Vodomca«. ¹⁸ Iz Milj sva nato odšla peš do Sv. Nikolaja, kamor sva prispela ob 8.30. Vmes se je naša vesela skupina ustavila v gostilni.

Na delovišču me je Bendler zaprosil za opravičilo za dolgo odsotnost. »Pustil sem ga v pisarni v Trstu,« sem odgovoril in ga pomiril. Delali smo do 16.30. Potem smo vstopili v stavbo in pripravili ogenj na kmečkem kaminu. Hrane nismo več dobivali. Za večerjo in jutrišnje kosilo sem pripravil nekaj testenin s teletino, hkrati pa skuhal kavo za naslednje jutro.

Ob sedmih smo že vsi pojedli. Ostalo nas je le devet. Nekateri so odšli v Trst, drugi pa prenočili v različnih hišah v naselju. Delovni tovariši so sedeli pri mizi sredi kuhinje in igrali »trešet«. ¹⁹ V kaminu je veselo prasketal ogenj, za kar smo uporabili les, pridobljen iz nekdanjih kabin na plaži. Občasno sem se bežno ozrl proti mizi, kjer so glasno kvartali delovni tovariši. Čeprav je bilo kvartanje glasno in veselo, me ni odvrnilo od sladkih misli na stanovanje, mamu in živahne brate...

Sv. Nikolaj, torek 12. decembra 1944

Čez dan je večkrat deževalo in vsakič smo našli zavetje v stavbi, kjer smo prižgali ogenj. Po končanem delu je nekaj delavcev, med njimi Battiston, odšlo v Trst, da prodajo sol, ki so jo kupili na pomolu Sv. Katarine.

Kmalu potem ko sem povečerjal – jedel sem nekaj rižote s klobaso – je vstopil nek nemški alpinec. Ker sem bil najbližji vrat, je prišel naravnost do mene in mi spoštljivo rekel: »Ein pissel palio,« ter mi na koncu plaho stegnil dlan. Ker ga nisem razumel, sem ga vprašal: »Bitte?«. »Ein pissel palio...« Končno sem razumel, da prosi kruh. »Ah! Brot?« - »Ja, ein pissel, bitte,« je spet zaprosil.

Presenečen sem bil, da nemški vojak prosi vbogajme za kruh, vendar sem brez oklevanja vzel iz torbe kos kruha in mu ga dal. Ubogi lačni vojak ga je vzel in s plahim: »Glacie! Buonanotte,« potihoma odšel kot je prišel.

13. decembra 1944

Battiston mi je prinesel od doma dodatno odejo in nahrbtnik z vrečo za primer, da bi se ponudila priložnost za nakup soli. Po kosilu se je Giovanni Bassa iznenada zazrl vame, se nasmehnil in namignil enemu od delavcev, nato pa še ostalim, naj pogledajo moj obraz. Smejali so se še pa še. V zadregi zaradi toliko bučnega smejanja sem – potem ko sem se pogledal v ogledalce, ki sem ga imel v žepu – ugotovil, da imam obraz ves sajast. Prav tako roke, ki so bile zelo črne. To pa zaradi zadimljene ponve, polne testenin, ki sem jo imel na kolenih malo prej... Zakaj bi bil hud nanje? Še bolj bi se smejali! Naposled sem se še sam zasmel in vse se je končalo z lepim valčkom.

¹⁸ Tu je mišljeno zavezniško lovsko letalo, ki se je v tistem času pojavljalo v zgodnjih jutranjih urah.

¹⁹ Igra s kartami, priljubljena predvsem na Primorskem.

Sv. Nikolaj, torek 9. januarja 1945

Budnica je bila ob petih. Po zajtrku sem si oprtal nahrbtnik in odšel proti pomolu za nakladanje in razkladanje lesa. Prvi sneg, ki je zapadel včeraj zvečer, se je skoraj povsem stalil. Vreme je bilo milo, nebo pa zvezdnato. Na trgu Goldoni sem stopil na prvi tramvaj, natrpan s potniki. Ob 6.45 je parnik zapustil pomol, nakar smo po desetih oz. petnajstih minutah dospeli v Milje. Prav takrat so po nebu zaplesale snežinke.

V zadružni trgovini sem kupil 750 gramov kruha, nato pa sem pospešeno odšel proti običajnemu cilju. Na pot sem krenil z drugimi delovnimi tovariši. Skoraj vsi so bili mladih let: Porcelluzzi, Carmelo, Puccini in druga dva, katerih imena se ne spominjam. Medtem je počasi snežilo, pokrajino je vedno bolj pokrivala lepa snežna odeja. Srce se je tega razveselilo; po treh ali štirih letih je bil že čas, da sneži. Bili smo navdušeni, zdrznili smo se. Začeli smo malo vojno s snežnimi kepami. Stekli smo in se lovili.

Kakšno veselje! Zdelo se mi je, da sem se spet vrnil v otroška leta. Z mislimi sem se vračal v čas, ko sem bil še fantič oz. čas, ko so se po končanem pouku zbirale skupine fantov, ki so tekale za nič hudega slutečimi ženskami in dekleti in jim metale snežne kepe. Spomnil sem se tudi sankanja po ulici Commerciale in ulici Romagna. Ali pa dol po nabrežinskih vzpetinah. Je bila to zgolj domišljija? Skorajda resnica! Kako da ne, za vraga? Roke so me zsrbele še predvsem, ko je hitela mimo kakšna gospodična.

Tudi drugi moji tovariši, čeprav so bili starejši od mene, so občutili podobno kot jaz. Ugotovili smo, da ne bi bilo nič slabega, če bi sestavili sani in če bi se, namesto da bi šli na »šiht«, zabavali s sankami dol do Milj. Medtem smo nadaljevali z igranjem in prišli na vrh griča, nedaleč od Sv. Nikolaja.

Sv. Nikolaj! Sv. Nikolaj! Nahrbtniki, ki smo jih nosili, so nas spomnili na naš nelahki vsakdan. Zaznamovali so ga vojna, lakota, uničenje in smrt, zaradi katerih so že dolga leta trpele Italija, Evropa in ves svet. Korajžno, fantje, zamujamo, gremo na delo, da se izognemo izbruhov našega »Freiterja«.

Ob prihodu je delo že povsem steklo. V pisarni sem izročil Stunden-Karte. Skupaj s Puccinijem, Neričem, Gallijem, Godino, Segulinom in drugimi so me določili, da zakrijem jarek okrog bunkerja-opazovalnice, ki smo jo cementirali v božičnem času. Kljub pomoči lopate, krampa in samokolnice sem se fizično precej naprezal. Delali smo brez prestanka. Nemeč, ki je prispel prejšnji teden z Debelega rtiča ima resen namen, da ostane tu za vedno. (Šlo je za paznika, ki se je pridružil drugima dvema, Bendlerju in desetniku Wehrmachta. Temu pravimo Špica zaradi puške, ki jo nosi vselej na rami.) Glede na to, da nismo poznali njegovega imena, smo ga imenovali Posebnež oz. Okrogla ramena, ker je imel smolo, da je bil nekoliko gobast. Vedno nam je bil za petami, hujši je bil od muh.

Končno se je oddaljil za trenutek. Več deset ljudi, ki so se tedaj mučili s to zemljo, je ustavilo delo in samodejno sestavilo »telegrafske drogove«. Ko se je Posebnež nenadoma vrnil, nas je našel v brezdelju. Kako je pobesnel! Še posebej je okregal Puccinija, najstarejšega iz skupine. (Bil je star trideset let.) Pustili smo ga, da se je

raziščolil in poslali k vragu vse, dokler se ni umiril. Okrog desete ure je prispela inšpekcija, ki sta jo sestavljala dva oficirja Wehrmachta. Mislím, da sta bila dva glavna poročnika. Posebnežu sta razložila, da premalo delamo. Vojak je (ob pomoči Segulina, ki je prevajal) odgovoril, da ne more nič ukreniti in da te ljudi zanima samo to, »da imajo za pod zob in da prejemajo denar«. Oficir je zavpil: »To je sabotaža, moral bi vas oklofutati!« Potem se je oddaljil, vpil in preklinjal.

Da bi čas hitreje minil, smo se popoldne pogovarjali o filmih in igralcih iz predvojnih let, o velikih hollywoodskih hišah, pri čemer smo še posebej izpostavljali Toma Mixa, Tarzana, Garyja Cooperja, Greto Garbo. Pri tem smo se glasno smejali in pozabili seveda na lopate in krampe, ki smo jih držali v rokah. Vse dokler ni prišel Špica in začel še on vpiti, vendar z drugačnim tonom. Kričal je, da je bil ves rdeč v obraz. Oči je imel izbuljene. Med drugim je zagrozil, da nas bo prijavil na vrhovni komisariat v Trstu. »Naredi, kar hočeš!« mu je nekdo odgovoril na glas. Saj on pač ne razume.

Pozneje je prišla neka druga inšpekcija, ki so jo sestavljali inženirji organizacije Todt. Ob 16.30 smo končali delo, na kar nas je opozoril zvon, ki je bil nekoč namenjen kopalcem. Izročili smo orodje in vzeli spet Stunden-Karte. Na vratih pisarne je stal Špica. Ko je zagledal Levrona (zelo verjetno je ušpičil kaj hujšega) mu je začel žugati in vpiti. Levron se mu je smejal v obraz, Špica pa se je še bolj razbesnel in povzdignil glas. Tolmač Maendler je prevedel: »Vse vas bodo poslali v Nemčijo!« Levron je smešno pripomnil: »Pa kaj, saj se bomo tudi vrnili nazaj, upam!«, pri čemer sem pričakoval, da bo Špica začel skakati od jeze. Nasprotno: spremenil je izraz na obrazu in se začel zlobno smejati, kot je bilo v njegovi navadi. Na koncu je Levrona potrepljal po ramenih.

Danes ponoči smo ostali pri Sv. Nikolaju samo štirje: Battiston, Lucian, Mogorevich in jaz.

Sv. Nikolaj, sredo 10. januarja 1945

Danes je bil dan rušenja. Prišli so delavci Wehrmachta z ukazom, da je treba porušiti »Buffet« in vse, kar je ostalo od tega lepega kopališča pri Sv. Nikolaju. Med raznimi barakami bo porušena tudi tista, v kateri je naša pisarna. Preselili jo bodo v sobico v stavbi, kjer spim. Nič hudega. Tam je še neka druga soba, v katero bomo prenesli stvari in pohištvo. Kakšno pohištvo neki! V resnici je šlo samo za nekaj navadnih desk, ki jih bomo zbili skupaj od ene stene do druge in nato vanje položili slamo.

Danes nisem veliko delal. Battiston je Gropaizu, Mariu in meni naložil, naj uredimo stopnice pod vratci bunkerja-opazovalnice do tal in priporočil, da to uredimo še danes. Gropaiz je odgovoril: »Da, za Veliko noč bo pripravljeno.« Bilo je zelo mrzlo in zrak se je zajedal v ušesa in nos. Kmalu smo našli začasno rešitev in zakurili ogenjček na robu jarka. Drugi delavci so nam sledili in, kot iznenada, so prižgali ogenj na petih ali šestih različnih mestih. Mimo je šel Špica in zagodrnjal: »Feuer hier, Feuer dort!«... Ogrelí smo se ob ognju, čim je odšel stran.

Četrtek, 11. januarja 1945

Bendler se je danes zelo razjezil zaradi tega, ker začnemo delat ob osmih in ne uro prej, kot bi on želel. Zato nam bodo plačevali samo osem ur dnevno. Med delavci je zavladovalo veliko nezadovoljstvo. Z današnjim dnem sem za pet delovnih dni prejel 250 (dvestopetdeset) lir.

Danes zvečer smo ostali brez elektrike. Ne vem, ali zaradi pomanjkanja toka ali pa zaradi posledic škode. V kuhinji je svetil samo ogenj na kaminu. Vseeno sem pisal dnevnik in kdo ve, ali bom v bodoče lahko prebral te vrstice.

Sv. Nikolaj (Ankaran), sobota 17. februarja 1945

Ura je tri popoldne in nahajam se z lopato v roki.

Vreme je lepo, na nebu ni nobenega oblčka, samo velika modrina. Letalski alarm (ki ni bil nič kaj nenavadnega, saj smo ga doživljali vsak dan) je še kar trajal. Od daleč se je že slišal ropot bombnikov, ki so se približevali. Zagledali smo letala, ki so se z vzhoda usmerjala proti Trstu. Jato je sestavljalo 17 letal, za njo pa je letela še druga, v kateri jih je bilo 16. Del poti sta preleteli skupaj, ko pa sta dosegli mesto, se jih je 10 ločilo. Zaslišalo se je žalostno piskanje bomb, nato pa strašne eksplozije, katerih jakost je blažilo gričevje med nami in mestom. Tudi ostala letala so šla v isto smer in preletela mesto počez, ne da bi ga bombardirala.

Sledilo je deset minut relativnega miru. Med tem časom se je iz mesta dvignil visok dim. Potem se je nadaljeval peklenski ples letal. Eno za drugim so šla v isto smer, z vzhoda proti zahodu, preletela Trst in spustila bombe in letake, ki pa so jih zračni tokovi v celoti odnesli proti Istri in morju. Ropot je trajal brez prestanka, razen nekaj vmesnih trenutkov. Sledil je pohod eskadrilje 18 letal, ki so prav tako odvrгла bombe. Te so, vsaj tako mislim, padle v morje, saj ni bilo slišati nobene eksplozije. 12 letal se je vrnilo od morja proti celini (mogoče je šlo za iste kot pred nekaj trenutki) in odvrгло bombe. Zaslišali smo eksplozije, po 15.45 pa je zavladovala tišina, zato smo vsak čas čakali na konec alarma.

Zvečer, potem ko smo se izkrcali na pomolu za nakladanje in razkladanje lesa, smo lahko opazovali posledice bombardiranja. Arzenal,²⁰ ladjedelnica San Marco in tovarna Gaslini so goreli na več mestih. Na pomolu, kjer smo izstopili, so bile prav tako vidne posledice bomb, celo v morju. O tem sem se prepričal tudi kasneje na cesti domov: hiše so bile poškodovane, strehe uničene, šipe razbite in okna odtrgana. Kar me je najbolj presunilo, so bili kombiji UNPA²¹, ki so še malo pred tem prevažali žive in zdrave ljudi.

Ženske so jokale in otroci so se jih nemočno oklepali. Moški so nosili kakšno vzmetnico ali potovalko, to pa je bilo tudi vse, kar je ostalo od njihove hiše, njihovega srečnega delavskega življenja. Bila je to žalostna predstava, v srcu sem začutil

²⁰ Arzenal je bil del tržaškega pristanišča, kjer so popravljali ladje.

²¹ UNPA je bila kratica za Unione Nazionale Protezione Antiaerea (Nacionalna ustanova za protiletalsko obrambo). Šlo je reševalne ekipe, ki so delovale ob letalskih napadih in ki so bile podrejene civilnim oblastem Repubbliche Sociale Italiana (t. i. salojski republikli), Mussolinijeve fantomske entitete, ki je sodelovala z Nemci.

srh. Poleg vojaških ciljev je bila zadeta tudi salezijanska cerkev na Istrski ulici in dve bolnišnici v isti ulici. V eni od teh je umrlo 92 nemških vojakov. Trst je tako doživel drugo bombardiranje v tem letu. Prvo je bilo sedmega februarja.

Ponedeljek, 19. februarja 1945

Proti Sv. Nikolaju sem se odpravil ob 5.40 zjutraj. Do poldneva je bilo vse mirno, potem pa... hudiča, cela vrsta težav! Bila je poldruga ura, ko sem se s skupino delovnih tovarišev ukvarjal z izkopom dela zemljišča, kjer so bili predvideni tiri za vozičke. Opravili smo že precej dela. Ob določenem trenutku, ne da bi kdo opazil, sem dal roke v žep. To je trajalo zgolj trenutek, pri čemer sem kramp imel naslonjen ob telesu. Da se ne bi nikdar drznil kaj takega!

V tem položaju me je zalotil Willi, imenovan Rigoletto, mož krepkih ramen. Na vso moč je začel vpiti name: »So, eine Stunde, Haende in der Tasche!« Name se je vsul plaz raznovrstnih kletvic. Ko sem ponovno zagrabil za kramp, je nadaljeval z vpitjem. Na lice mesta je prispel še delovodja Babuder (doma iz Trsta); tako sta bila zdaj dva, ki sta se z vpitjem spravila nadme. »Eh, hudiča, dovolj mi je tega!« sem se jezno odzval. Poslal sem ju v tri krasne. Klovn je še enkrat zavpil: »Eine Stunde.« »Kje pa, eine Stunde«, sem mu odgovoril, ga grdo pogledal in jezno dvignil roke... kar je bil znak za boj. Kričal sem še bolj glasno od njega. Tristo hudičev, zmagal sem. On pa se je pozanimal za moj priimek in si ga zabeležil v notesnik. Očitno bo ukrepal. K vragu on in njegovi ukrepi.

Incident je bil tako zaključen, vendar slabo uro potem je prišlo do novega. Razkladali smo železje z voza, ki je pravkar dospel z Debelega rtiča. Zaradi naglice nekaterih drugih, še posebej Nemca Emila (oz. Male pipe-Dobrega vojaka), sem pod pritiskom železja padel na tla. Ko sem se pobiral, sem se obrnil k Emilu in mu mirno rekel: »Zakaj se ti tako mudi?«

Da ne bi tega zinil! Pognal se je proti meni in zavihtel z rokami. Izognil sem se mu, on pa je začel na tleh iskati kamen, da bi ga vrgel vame. Na srečo pa ga ni našel... »Arbeit!« je strašansko zavpil. »Ali nisem tukaj?« sem mu mirno odgovoril (in ga skrivaj pogledal, da se ne bi še enkrat zakadil vame).

Zvečer, ko sem šel po »Stunden-Karte«, sem pričakoval, da mi bodo zabeležili nekaj ur manj (za kazen), vendar je bilo vse kot po navadi: enajst ur, kot ostale dni. Medtem ko so drugi odšli (delavci v Trst, rekruti²² pa v vojaške prostore), sva z Battistonom ostala v najini vsakdanji mali »vili« zunaj mesta. Povečerja sva, nato pa pripravila hrano tudi za naslednji dan. Potem ko sva oprala posodo in kot prava marljiva delavca brez besed pospravila tudi okrog kamina, sva se posvetila branju. On je bral Wodhousev »Zelo dobro, Jeeves«, jaz pa »Intelligence Service«.

Sv. Nikolaj, torek 20. februarja 1945

Zgodaj zjutraj nas je čakala prijetna novica: morda danes ne bomo delali zaradi

²² To so bili vpoklicani možje, ki pa še niso prejeli orožja in uniform. Bili so podvrženi vojaški disciplini in bili – po avtorjevih navedbah – nastanjeni na Debelem rtiču. Sodelovali so pri gradnji vojaških utrdb pri Ankaranu.

topniških vaj, vendar kasneje je prišel protiukaz: potrebno je bilo delati do 11.45. Na boljšem so bili fantje Todta, ki so prejeli obvestilo že v vojaških prostorih in odšli naravnost v Trst, ne da prišli na delo. Tako nas je ostalo bolj malo in tudi dela je bilo malo. To pa ni bilo slabo. Z zadovoljstvom sem ugotovil, da Rigoletto (vsaj tako mislim) ni več kahal jeze.

Dan je bil prelep, pravi pomladanski dan. Ob 11.15 smo zaslišali v Trstu štiri piske, ki so oznanjali bombni alarm. Petnajst minut kasneje smo zapustili delo in na hitro šli kosit. Ostal sem brez kruha, ker ga pač nisem mogel kupiti, medtem ko sem polovico obroka testenin ponudil Gildu, ki je ostal brez njega. Na koncu sva bila oba lačna.

Stekel sem ven. Pritegnil me je hrup letalskih motorjev. Jata devetindvajsetih bombnikov je švignila nad nami iz tržaške smeri. Za gričem se je medtem visoko dvigal dim. So torej letala odvrгла tabletko? Vse kaže da so jih. Odšli smo proti Miljam. V tem času se je neka druga skupina triindvajsetih letečih trdnjav z vzhoda približevala Trstu. Zažvižgale so bombe. Urno smo poiskali zavetja za nekim zidkom, potem pa so se zatresla tla. Bum, bum! Trst je bil zopet tarča bombnega napada. Ubogo naše lepo mesto!

Sledile so skupine sedmih, petih, tudi dvanajstih letal, ki so odvrгла tovor. Med eno in drugo skupino smo nadaljevali pot, dokler nismo skoraj na vrhu griča poiskali zavetja v nekem jarku. Drobcu granat protiletalske obrambe so žvižgali na vse strani. Dovolj je samo ene drobec, da ti prileti v glavo in... Skupine letal so še naprej letele v isti smeri in povzročale strašne eksplozije, tudi ne prav daleč od nas. To je pomenilo, da so si za tarčo izbrale tudi Sveti Rok,²³ ki se je nahajal na drugi strani vzpetine. Zato je bilo bolje ostati v jarku in preštovati avione, ki so leteli v višini približno pet tisoč metrov. Uspel sem jih prešteti 160. Potem je gosta dimna zavesa s pomočjo rahlega vetra zaobjela mesto in pokrajino. Letal sicer nisem več videl, zaznal pa sem jih kar nekaj.

Uspel sem zagledati zadnjih dvanajst letal. Bila je ena ura, kar pomeni, da je skoraj neprekinjeno bombardiranje trajalo že poldrugo uro. Nikoli prej ni bilo nad Trstom tako hudo. Po mojih izračunih se je zvrstilo med 250 in 300 bombnikov. Mogoče je bila to skromna številka, za naše mesto pa vsekakor prevelika. Protiletalska obramba se je slabo odzvala. Popolnoma je zatajila tako kot vedno. Konec alarma smo dočakali sede na soncu. Alarm je prenehal ob treh, oznanilo ga je pet piskov. In tedaj smo se spustili v Milje.

Žal je bil mir kratkotrajen. Bassa, Nino Rigo in jaz nismo želeli ostati več na varnem, v tunelu. Tudi nismo bili prepričani, ali bo proti Trstu odpeljala parna ladja. Krenili smo peš proti Žavljam v brk tretjemu alarmu. Ob 17.40 smo šli mimo cerkve pri Sv. Jakobu, 45 minut kasneje pa sem bil končno doma. Bil sem utrujen in lačen, vendar doma!

Kar pogoltnil sem nekaj krožnikov hrane. Škoda hrane, vendar kdo ne bi tega storil na mojem mestu? Vsako bombardiranje je neke vrsta pustolovščina, za marsi-

²³ Ladjedelnica Sv. Roka v Miljah.

koga z nesrečnim izidom. Ko pridem domov imam še srečo, da najdem celo streho nad glavo, povrhu pa še hrano. »Naj živi ta blažena ženska od moje mame.« »Kaj želiš več v teh hudih časih, Carletto?« me sprašuje moj alter ego.

»Si mogoče utrujen? Pojdi spat, saj bo vse minilo...«

Trst, 21. februarja 1945

Danes nisem odšel na delo.

»Il Piccolo« je sporočil, da je prodaja kruha danes prepovedana in da bodo jutri razdelili zgolj pol predvidene količine, 11 dekagramov. Za Trst je bil to slab začetek. Zadnje čase je mesto precej občutilo prekinitev vseh železniških zvez in nenehno mitraljiranje prevoznih sredstev. Primanjkovalo je živil; še tisto malo, kar se je dalo dobiti, je bilo potrebno plačati po neverjetno visokih cenah. Fižol je stal od 10 do 120 lir na kg. Da ne govorimo o slanini in maslu, katerih cena je dosegla 1200 lir na kg. Škoda da ni bilo več denarja! Veliko boljše bi bilo! Delavci so zelo slabo plačani, še posebej oni pri O. T. (organizaciji Todt).

Tudi pri nas doma bomo občutili pomanjkanje kruha, saj nimamo zalog moke. Zadoščajo namreč samo za nekaj dni. Danes zjutraj je mama pripravila lepo rumeno polento, popoldne pa spekla dober kruhek. V bodoče bo mama ponovno poskrbela, da ne bo zmanjkalo osnovnih živil. To je doslej vedno storila in upajmo, da bo tako tudi za vnaprej, čeprav je res, da se je morala pri tem veliko žrtvovati.

Sveti Nikolaj, četrtek 22. februarja

Ob petih trideset je prišel Battiston k meni domov. Tramvaj ni vozil, zato sva se peš napotila proti pomolu za nakladanje in razkladanje lesa. V predoru Svetega Vida je bilo precej ljudi, ki so spali na pločniku. Zaviti so bili v kako skromno odejo, kar je bilo po vsej verjetnosti vse, kar jim je ostalo. To so ljudje, ki jih je prizadelo bombardiranje. Cesta proti ladjedelnici je prekinjena in zato smo prisiljeni, da naredimo širok krog po poti, ki pelje nad Zadrugami in tovarno jute oziroma njenim pogoriščem. V tovarni Gaslini, ki je bila spet bombardirana v torek, še vedno gorijo vreče semen, sicer namenjene za pridobivanje prehranskega olja. Tovarna, tako kot ladjedelnica, je postala skorajda neuporabna.

Po delu sem ostal pri Sv. Nikolaju. Letalski alarm je trajal od 7.40 zjutraj do štirih popoldne. Vmes je bilo le nekaj kratkih prekinitev. Mislim, da je po začetku alarma samo mala enota odvrгла bombe na mesto, vendar nisem prepričan o tem. Pozno zvečer je ob odprtem kaminu počasi gorel velik kos lesa. Battiston je kuhal, Giovanni Bassa bral, jaz pa pisal te vrstice. Od zunaj smo slišali odmev bomb, vendar ne iz Trsta (kjer so gotovo sprožili alarm), ampak z bližnje Furlanije. Vsaj tako mislim.

Petek, 23. februarja 1945

Malo potem ko smo začeli z delom, mi je Battiston naložil, naj pometem v naši hišici. Ta je namreč postala že pravi svinjak. Iz smeri proti Izoli smo nenadoma zaslišali nekaj mitraljeznih rafalov in brenčanje nizkoletečih avionov. Visoki topoli ob plaži so mi zastirali pogled, vendar že malo potem sem lahko opazil dva lovška

bombnika, ki sta letela tik nad morsko gladino. Potem ko sta se dvignila nad Debelim rtičem, sta se strmo spustila v smeri proti Barkovljam in se oddaljila. Zaman jima je sledila neka protiletalska baterija. Pri tem sem videl tudi, da so se nekateri naši delavci panično razbežali in zatekli v bunkerje.

Lovski bombniki: to so bili edina vrsta letal, ki nas je tu pri Sv. Nikolaju prežemala s strahom. Še vedno sem čutil grozo poletnih dni in začetka lanske jeseni, ko so ti strašni ptiči udarjali po istrskih obalah. Začeli so že zgodaj zjutraj in nadaljevali do mraka, včasih tudi ponoči.

Lovski bombniki: prav oni so povzročili brodolom ladje San Marco (da ne govorim o njenih žrtvah), potopili Rex (ki zdaj nemočno in mirno leži, povešena, pred obalo med Izolo in Koprom)²⁴ in nenazadnje napadli, to je bilo v jutranjih urah 27. septembra 1944, parno ladjo Itala, na kateri sem bil tedaj tudi sam. Dali smo jim vzdevek Vodomec in Mlekar Pippo, to pa zaradi njunih pogostih jutranjih obiskov. Po vsej verjetnosti se bodo odslej, v lepih spomladanskih dneh znova začeli strmo spuščati in mitraljirati; zaradi slabih vremenskih razmer so namreč to dejavnost pozimi prekinili.

Popoldne sem se v skupini desetih delavcev z lopatami in s krampi napotil v nekdanje vojaške prostore obmorskega okrevališča, kjer nam je Rigoletto naložil, naj skopljemo jamo za večjo cisterno za pitno vodo. Ker nas je stalno nagovarjal, smo morali začeti kar takoj. Kljub temu nismo uspeli zaključiti do večera. Nekaj minut po šestnajsti uri so baterije v Kopru začele močno obstreljevati dvorepno letalo, ki je počasi preletavalo mestece. Potem ko je priletelo nad Ankaran, se je (verjetno je šlo za izvidniško letalo) obrnilo in odšlo nazaj »po svojih stopinjah«. Medtem je jadrnica, na kateri je mrgolelo potnikov, plavala nekje med Koprom in pomolom Sv. Katarine. Naše delovišče se je nahajalo bolj na to stran. »Katerega od teh dveh ciljev bodo izbrali?«, sem se vprašal in se previdno zatekel v jarek. Zgodilo se ni nič. Letalo se je – potem ko je v nizkem letu preletelo Koper – naposled oddaljilo. Koga je bilo bolj strah? Delavce pri Sv. Nikolaju ali pa potnike na ladji?

Da bi se izognila tem pretečim nevarnostim, sva zvečer z Battocstonom sklenila, da se odslej napotiva peš na delo.

Trst, ponedeljek 26. februarja 1945

V soboto mi je mama naložila, naj grem peš skupaj z Amalio Bertocchi do mlina v Dolino, kjer bi zmleli osem kilogramov koruze. Do tja naj bi prišli za pokopališčem in nato skozi gozd. Mama se je spet izkazala kot podjetna ženska, saj se je zvečer vrnila iz mesta s čisto novim ženskim kolesom, ki ga je kupila za enajst tisoč tristo lir. Z njim namerava v San Stino di Livenza. Sam pa sem tega dvokolesnega žrebička preizkusil včeraj, ko sem se podal v Križ.

Pomislil sem, da bi tudi danes »šprical« delo, vendar sem po pošti že zjutraj prejel obvestilo podjetja Beuchelt, ki se je glasilo: »Neopravičeno ste zapustili delo. Če v

²⁴ Parnik San Marco (opravljal je pomorske prevoze za civilne namene) so potopila anglo-ameriška letala 9. septembra 1944 nedaleč od Umaga; tedaj je umrlo okrog 150 potnikov. Le dan prej so onesposobila precej bolj znano čezoceansko ladjo Rex.

štiriindvajsetih urah ne boste prišli na delovišče pri Sv. Nikolaju, Vas bomo prijavili nemški policiji.«

Trst, sreda 28. februarja 1945

Sv. Nikolaj. Okrog bunkerja-opazovalnice smo uredili rušo. Okrog desetih je prišel major v nacionalsocialistični uniformi, zadolžen za vojaške nastanitvene objekte na tem območju. Na zbor je poklical vse rekrute in nato tudi nas civiliste. Razporedili smo se dva po dva v bližini rekrutov, medtem ko se je major postavil kar v našo sredo. Z njim je bil nek star tolmač in oba varovanca - naša stražarja Willi in Emil.

Major nas je z vpitjem nagovarjal, naj ne bežimo med letalskimi alarmi. To je poudaril na ves glas, pri čemer je tolmač prevajal vsak njegov stavek. Na koncu je zagrozil, da bodo kršitelji – v primeru, da se bo to nadaljevalo – deportirani v Nemčijo. »Nach Deutschland!« je poudaril. Nekdo, ki je bil za mano, je zaškripal z zobmi: »Če pa še za vas ni več prostora.« Nekdo drug pa: »Torej ta Deutschland je še slabša od Sibirije, o kateri nam govorijo propagandni lepaki!«

Na majorjevo vprašanje, kako se obnašajo rekruti, je Willy pokazal na Maria Martinija kot na najbolj lenega na delovišču. Ubogi fant! Ko ne bi bil tako »favlast«. Major ga je izvlekel iz vrste in zakričal nanj: »Hočeš, da te ustrelim?«. Potem je povlekel pištolo in mu jo nameril v glavo, nakar ga je z njo udaril po levem temenu. Vpil je nanj, kot bi bil v peklu in mu grozil na najbolj strašen način. Grobo ga je začel obdelovati, pri čemer mu je odvzel plašč in dokumente ter denar, ki so bili v njem. Nazadnje ga je porinil naravnost v gručo. Odšel je potem, ko je vsem pregledal dokumente. Zvečer sem se vrnil domov.

Četrtek, 1. marca 1945

Nisem odšel na delo. Ob treh zjutraj se je mama vrnila s tremi dekleti, ki jih je poznala že od prej in ki jih je srečala na poti. Eno od teh je bilo staro šele deset let in je med letalskim mitraljiranjem januarja letos pri Padovi izgubilo oko. Sedaj se je vračalo domov (mislim, da na Kras) s steklenim očesom in desno stranjo obraza, ki je bilo poškodovano na več mestih. Dospete so z nemškim kamionom. Potovanje je bilo uspešno, saj je mama prinesla s sabo štirideset kilogramov slanine, devet kilogramov masla in še druge stvari. Celo jutro sem se ukvarjal z razpečevanjem teh izvrstnih stvari. Slanino sem prodal po devetsto petdeset lir in maslo po tisoč lir na kilogram.

Trst, petek 2. marca 1945

Mama mi je dovolila, da se lahko odpravim na delo s kolesom. Od doma sem odšel ob 5.45 in tja prišel ob sedmih. Pri Sv. Roku sem imel možnost ogledati si škodo, ki je nastala med poprejšnjim bombardiranjem. Sredi ceste je bila tudi neeksplozivna bomba. S sabo sem prinesel tudi hrano, ki mi jo je za Battistona izročila njegova žena Betka. Zaradi bojazni pred mitraljiranjem med potjo je raje ostal čimdlje pri Sv. Nikolaju.

Zvečer, na poti nazaj me je ustavil stražar v bližini obmorskega okrevališča in me povprašal po dokumentih. Ker niso bili vsi veljavni, sem začel mešati med številnimi papirji. Pri tem me je vprašal, ali imam kaj kruha. Dal sem mu ga, zato me je spustil naprej. Pomislil sem, da lakota dela ljudi bistrourne. Mislim, da je bil Avstrijec, nekako mojih let. Pred Trstom so me ustavili še dvakrat, vendar vsakič sem se izmazal. V bližini Sv. Roka je začelo močno pihati z vzhoda. Nadaljeval sem s težavo in malo je manjkalo, da bi me v ravninskem delu pri mitnici vrglo na tla.

Domov sem prišel nekoliko utrujen in prašen okrog oči. Ko sem se usedel za mizo, sem čutil olajšanje. Okrepčal sem se z okusno večerjo in kozarcem vina, pri čemer mi je mama postregla še s kakšno šalo. Na koncu sem se ves zadovoljen znašel v mehki postelji (in ne slamnjači, kot pri Sv. Nikolaju).

Sv. Nikolaj, ponedeljek 5. marca 1945

Po delu sem ostal tu z mladim Mogorovičem. Bila sva sama, čez noč zapuščena v tem izgubljenem in pozabljenem zemeljskem kotu. Ker ni bilo elektrike, nisem mogel niti brati knjige Tujska legija Paola Zappe, čeprav sem si to želel. Tudi pisati nisem mogel. Mogorovič mi je govoril o sebi in svojcih iz Pazina. Jaz pa sem mu pripovedoval druge stvari. Kmalu naju je premagal spanec, tako da sva ob osmih bila že v postelji.

Torek, 6. marca

Spal sem vso noč brez prestanka. Mislim, da nisem nikoli dotlej spal tako dobro. Tržačani so nam nato povedali o dolgem letalskem alarmu in o domnevnem strmo-glavljenju nekega bombnika na Opčinah. Jutri bom ostal doma, naj se le razjezi Herr Bendler!

Sv. Nikolaj, četrtek 8. marca 1945

Na delu ni bilo nič kaj prijetno. Ker smo morali delati s cementom, smo bili vsi beli kot mlinarji. Poleg tega smo bili utrujeni. Roke sem imel vse razpokane. Danes ponoči sem ponovno spal pri Sv. Nikolaju. Poleg Mogoroviča je tam ostal tudi njegov bratranec Giovanni Bassa. Prav sedaj ko pišem, sedita na drugi strani ognjišča in prepevata istrske pesmi.

Trst, četrtek 26. aprila 1945

Ob pol petih zjutraj sem odšel po običajni poti proti Sv. Nikolaju. Med branjem časnika sem se zelo začudil krajšemu prispevku, kjer je pisalo, da je bil letnik 1927 (torej moj letnik) vpoklican v vojsko in da smo se morali zglasiti še isti dan v vojašnici Duca d'Aosta. Nisem mogel drugače, kot da se nasmehnem. »Zdaj ko so Nemci vse izgubili, tudi hlače na sebi«, sem pomislil, »si drznejo vpoklicati nove letnike! Ali mislijo, da bodo zmagali v vojni kar tako, po naključju z letnikom '27?«

Pokazal sem članek Enniu Lucianu, s katerim sva delala skupaj in ki je bil prav tako letnik 1927. »V redu,« je rekel. »Veš, kaj bova storila? Odšla bova k Bendlerju in mu povedala, da sva bila vpoklicana in da nas zato mora pustiti domov že pred

poldnevom. Ko bova to storila, nas ne bodo več videli ne v vojski in ne pri Sv. Nikolaju.« Vendar stvari so se pri Bendlerju zasukale drugače, kot sva mislila. Potem, ko ni vedel, kaj bi storil, naju je vendarle zadržal pri delu in nama zagotovil, da vpoklic ne zadeva nas, ki smo delali pri Todtu. V vsakem primeru sem se že odločil. Zvečer sem pobral vse, kar sem imel spravljenega pri Sv. Nikolaju v prepričanju, da se ne vrnem več...

Trst, sobota 28. aprila 1945

Vojna se naglo bliža tudi Trstu. Na Reki že več dni potekajo srditi spopadi med rednimi Titovimi enotami in Nemci ter njihovimi fašističnimi pomagači. Z jugoslovanske fronte venomer prihajajo ranjenci.

V Italiji so zavezniške armade krenile v napad; najprej enajstega tega meseca osma armada in nato osemnajstega še peta armada. Potem ko sta prebili fronto, prodirata po Padski nižini. Osmo armado je že prekoračila reko Adige in zasedla Padovo in Vicenzo. Prebivalstvo severne Italije je vstalo proti nemškemu agresorju. Veliko mest – Milano, Genova, Turin, da omenim samo največje – so se osvobodila in nadzirajo jih partizani. Popoldne je Radio London sporočil, da je Himmler zaprosil zaveznike za brezpogojno premirje. Prošnjo so zavrnil, saj se mora Nemčija vdati vsem velikim silam.

Tudi v Trstu nekoliko vre in čutiti je naelektrenost. V mestu je alarmno stanje, nemška blindirana vozila naglo hitijo po ulicah. Na cestnih vogalih se ljudje zbirajo po skupinah in potihom govorijo oziroma šepetajo, saj so številni špijoni še vedno na preži. Stanje je poslabšala narava; že več dni namreč na mesto pritiska sopara, nebo pa je svinčeno sivo. Občasno se vlije ploha, pri čemer deževnica odteka v kanale pod pločniki.

Okrog petih popoldne, ko sem se vračal domov, sem srečal Bruna Briščka. Poznal sem ga že nekaj let, vse odkar sva obiskovala prvi razred gostinske šole. Odtlej ga nisem več videl. Prijatelj Verk pa mi je lani povedal, da je Bruno skupaj z bratom odšel od doma in se pridružil partizanom IX. korpusa.

Zaradi tega sem se začudil, ko sem ga pred nekaj meseci zagledal pred špecerijo na trgu Santorio. Ko sem se mu približal, sem ga vprašal: »Kako, ali nisi pri partizanih?« Tedaj me je nekoliko omahljivo pogledal in nerad odgovoril: »Sem, vendar sem se vrnil. Sedaj sem doma, hkrati pa vedno z njimi.« Želel sem govoriti z njim, vendar sva se glede na to, da je bil skupaj z nekim drugim neznanim moškim, zmenila, da se dobiva naslednji dan.

Naslednji večer me je takoj, čim me je zagledal, vprašal: »Želiš sodelovati z nami?« To je dokazovalo, da se je pozanimal o meni, kajti v nasprotnem primeru mi ne bi v takšni meri zaupal. »Seveda,« sem mu zadovoljno odgovoril, »ravno kar sem te nameraval vprašati o tem.« Nato sva se napotila proti glavni železniški postaji, kjer je navadno vstopal na tramvaj proti Barkovljam. Med potjo sem mu opisal težave, ki smo jih imeli doma s fašisti. Potem ko sem postregel z novimi podatki o moji privrženosti ilegalnemu gibanju in ko je izvedel, da sem bil že organiziran v neki

drugi skupini,²⁵ mi je zagotovil, da bo o zadevi govoril z »glavnikom«. Dan potem mi je prinesel veselo sporočilo, da je njegov poveljnik soglašal s tem, da vstopim v njihove vrste. Dal sem mu svoje podatke in postal Branko Žerjal (tako je bilo namreč bojno ime, ki sem ga izbral). Brišček (z vzdevkom Ruski) pa mi je naložil zadolžitev: postal sem član oddelka za propagando.

Naslednji dan sem že začel pisati po zidovih glavnih ulic gesla, ki so povzdigovala Tita, Jugoslavijo, garibaldince,²⁶ sovjetske generale itd. Da, to so bile moje zadolžitve; niso bile ne vem kako pomembne, vendar kljub vsemu nevarne. Tudi to je bil majhen prispevek za stvar zatiranega naroda.

Pred nekaj dnevi je potekala četrta obletnica začetka jugoslovanske vstaje. Od Ruskega sem prejel ukaz, naj bom ob 9.30 zvečer pred železniško postajo, kjer me bo počakal s skupino tovarišev z nalogo, da pišemo po zidovih. Odzval sem se, ker pa ni bilo nikogar, sem sklenil, da bom šel v akcijo samoiniciativno. S kredo, ki sem jo imel v žepu, sem skušal kaj napisati v ulici Ghega, vendar ni šlo. Poskusil sem tudi na bunkerju v ulici Fabio Severo, ki pa ga je stražil pripadnik Guardie civice. Naposled sem poskusil tudi po zidovih svoje ulice, vendar sem uspel napisati zgolj »Živel četrtr...« Kaj več se ni dalo, saj so Nemci stalno hodili mimo.

Nekaj je bilo potrebno ukreniti, tako da sem se naslednje jutro vrnil na vogal vojaške bolnice, da bi dokončal napis. Spet so me zmotili vojaki, pri čemer sem se delal, da se brezskrbno sprehajam. Po približno pol ure mi je uspelo, da sem napisal: »Živela četrta obletnica imenovanja Tita za poveljnika jugoslovanskih sil« in več napisov »Živele garibaldinske brigade v Titovi vojski« itd.

Zvečer, ko sem spet srečal Ruskega, mi je povedal, da je prejšnji večer dospel z 48 fanti iz Barkovelj in da me ni mogel počakati. Skupina je odšla vse do Montebella in trosila po ulicah letake. V Barkovlje se je vrnila ob 23.30, pol ure po začetku policijske ure.

Danes me je Bruno pred tem iskal doma. Srečal sem ga, ko je že odhajal. Rekel mi je zgolj tole: »Pripravi se za danes ponoči. Mogoče bomo napadli, mogoče bo prišlo do vstaje, ki bo odgnala zasovražene Nemce in fašizem ter prinesla v Trst toliko pričakovano svobodo. Zato se pripravi. Če boš danes ponoči slišal streljanje, po katerem sklepaš, da je napočil trenutek, skušaj priti v Barkovlje k meni domov. Imamo dovolj orožja in streliva za vse. Mitraljez bređa, več brzostrelk beretta model 38, puške, pištole, ročne bombe.«

Srce mi je močno utripalo. Vesel sem bil teh preprostih besed. Končno! Končno je napočil trenutek za akcijo. Preprosto in jasno sem odgovoril: »Da!« Odšel je, sam pa sem pohitel domov, da pripravim obleke in za nekaj dni hrane.

Nedelja, 29. aprila 1945

V zgodnjih jutranjih urah je sirena dvakrat zadonela: kaj je bilo to? Alarm ni bil, niti znak za konec alarma. Ljudje, ki so prišli iz mesta, so povedali, da so Guardia

²⁵ V dnevniku ni podatkov o tem, verjetno zaradi bojzani, da ne bi prišel v neprave roke in tako obremenil avtorja.

²⁶ To so bili pripadniki italijanskih partizanskih enot.

civica, Decima Mas²⁷ in podobni prestopili na drugi breg in se podredili italijanskemu Odboru za nacionalno osvoboditev (CLN). Ta je, po vzoru drugih severnoitalijanskih mest, skušal zasesti in osvoboditi Trst ter ga predati zaveznikom, da ga ne bi zasedli Titovi partizani, ki so se medtem junaško borili na Reki.

Potem ko je presenetila posamezne Nemce, jih je Guardia civica razorožila in zajela. Če pa je naletela na patroljo, blindirano vozilo ali avtomobil, se je zatekla v zavetje kakšne stavbe. Kakšen pogum! Na ta način je želala osvoboditi Trst! V mestu je tudi krožil glas, da so se bili Nemci pripravljene predati zaveznikom, ne pa partizanom. Popoldne sem odšel v Barkovlje, da bi se pogovoril z Ruskim. Našel sem ga v neki gostilni, ko je kvartal z nekim prijateljem. Ko sem ga priklinal ven, sem ga zaprosil za navodila. »Nobenega ukaza ni,« mi je odgovoril. »Glavnik naproša, da ostanemo mirni in disciplinirani.« Ko sem se vračal domov, sem opazil, da so številni nemški tovornjaki, ki so prihajali iz Istre, odhajali proti Tržiču.

Na trgu Ulpiano sem opazil, da se Nemci po vsej verjetnosti utrjujejo v sodni palači. Tja so prihajali iz raznih delov mesta, še posebej iz vil v ulici Romagna. Ob devetih zvečer – takrat je vladal popoln mrak – so se začeli na mestnih gričih oglašati topovi. Nenadno bliskanje je trgalo temo. Sledile so strašne eksplozije, zdaj s Katinare, zdaj pa s Proseka.

Nekateri so se bali, da bodo Nemci razstrelili pristanišče s skladišči vred, jaz pa sem bil prepričan, da je šlo za bobnenje topov. To se je nadaljevalo celo noč. Videl sem, kako so ženske trepetale od strahu, jaz pa sem se veselil, saj sem vedel, da je bil ta peklenški ogenj povezan s prodiranjem partizanov proti Trstu. Čeprav sem žarel od veselja, sem skušal ostati miren in odšel spat, da bi nabral energijo za jutrišnji dan, ko jo bom zagotovo potreboval.

Trst, ponedeljek 30. aprila 1945

Ponoči sem se zbudil samo enkrat, okrog 4.30. Zbudilo me je bobnenje topov, ki je postajalo vse bolj izrazito in pogosto. Vstal sem ob osmih. Ko sem stopil na ulico, sem zagledal, kako je več ljudi iz bližnje okolice odnašalo na vrat na nos omare, pult, zofo, lestence, pisalne mize in več drugih kosov pohištva. Zvedel sem, da je vse to prihajalo iz vile Ara, ki so jo dan prej zapustili Nemci. Ljudje so jo zdaj popolnoma izropali. Imovina je pripadala Judom, ki so jih deportirali.

Medtem so topovi še naprej grozljivo bobneli. Izvedel sem, da so silovito streljali proti Titovim enotam, ki so že dospele v Sežano, in v smeri prometnih povezav z Reko, po katerih so nezadržno prihajali osvoboditelji – partizanske enote. Med antifašisti je zavladalo največje veselje, med fašisti pa potrnost.

Zatem so ljudje vstopili v druge vile na ulici Romagna in odnesli vse, kar je bilo možno. Ni mi bilo žal za pohištvo in srebrnino, bolj je pritegnila moja pozornost praznina in škoda, ki so jo pri tem povzročili. Še posebno sem bil pozoren na mož-

²⁷ Guardia Civica je bila pomožna milica, ki je v Trstu sodelovala z nemškimi oblastmi. Decima Mas je bila italijanska vojaška formacija, ki je delovala v času vojne. Po kapitulaciji Italije l. 1943 je del te formacije prešel pod fašistično Repubblica Sociale Italiana (delujočo v severnem delu Italije) in sodeloval z Nemci. Gl. op 47 na str. 95.

nost, da bi tam našel orožje in strelivo. Iz nekih kletnih prostorov sem uspel odnesti škatlo s tristo oz. štiristo naboji nemške puške mauser poleg drugih nabojev kalibra devet za brzostrelko beretta. Tudi brat Sandro je uspel iztakniti zaboj municije in skrtil vse skupaj pod omare v stanovanju.

Popoldne, ko sem se potikal okrog sodne palače, sem opazil, da so Nemci postavili več mitraljezov na oknih in balkonih. Zunaj palače pa sem opazil partizane Guardie civice, ki so na rami nosili trak z napisom CLN. Bili so ramo ob rami z nemškimi oficirji in vojaki. Zelo sem se začudil. Partizani, ki so se bratili z obo-roženimi nacisti! Oh, saj res: to so bili partizani znamke Guardia Civica. Zato: naj živita svoboda in krajevni CLN!²⁸

Preden sem se vrnil domov sem za hip obiskal kletne prostore v ulici Romagna 32, kjer sem vzel nemško čelado, dve torbici za naboje in jakno, v katero bi skrtil stvari. Skratka: medtem ko so ostali ropali pohoštvo, hrano, tobak, radio, harmonike sem se pripravljaj za veliki boj. Vse sem pustil tam, ko pa sem se zvečer vrnil domov, sem vse povedal mami. Pohvalila je mojo poštenost, čeravno do bogatejših. Topovsko bobnenje se je medtem nadaljevalo in pri Svetemu Ivanu so tamkajšnji partizani, tisti ta pravi, izvedli vstajo in se bojevali od hiše do hiše.

V zmešnjavi, ki je zavladala, sem ugotovil, da stanje, vsaj zame, ni bilo nič rožnato, to pa zato, ker nisem imel možnost priti do svojega poveljstva v Barkovljah. Zato sem pohitel do tovariša Gherlanija, za katerega sem si predstavljal, da je eden od poveljnikov ilegalnega gibanja. Vprašal sem ga za nasvet. Rekel mi je: »Ker bivaš v tej ulici, moraš počakati na moje ukaze in ne na tiste iz Barkovelj.« »Katere ukaze?« sem ga strastno vprašal, medtem ko sem čutil, da mi vre kri po žilah.

»Oh, ta mladina je vsa enaka,« je odvrnila njegova žena. »Potrebno je počakati na glavnino vojske. Sami ne moremo nič narediti. Vsi zagotavljajo, da so partizani v bližini. Kdo ve? Mogoče čakajo na prvi maj, delavski dan, da vstopijo v mesto. Zato počakaj in lahko noč.« Zato počakaj... Še enkrat sem odšel mirno spat, medtem ko se je v bližini občasno razlegalo bobnenje topov...

Trst, torek, 1. maja 1945²⁹

Prvi maj. Mednarodni praznični dan in poleg tega moj osemnajsti rojstni dan. Vstanem približno ob 6.30 in ko po pitju kave stopim na ulico, me takoj seznanijo z veliko novico, zaradi katere urno stečem v mesto: »Prišli so partizanski tanki!« In res, čim stopim na Ul. Fabio Severo, prijetno presenečen opazim nekaj stoječih oklepni-

²⁸ Tržaški Odbor za nacionalno osvoboditev (Comitato di liberazione nazionale – CLN) se je sicer deklarativno zavzemal za osvoboditev Italije izpod nemške oblasti, vendar v Trstu in drugje na severo-zahodu Italije ni našel skupnega jezika s slovenskim (in hrvaškim) odporniškimi gibanjem pod vodstvom OF, še posebej kar zadeva prihodnost Primorske. O tem je bilo napisanih veliko razprav in knjig. Gl. med drugim Nevenka Troha: Komu Trst, Ljubljana 1999; Jože Pirjevec, »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954), Ljubljana 2007; Jože Pirjevec, Gorazd Bajc, Borut Klabjan (ur.), Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije do Londonskega memoranduma, Koper 2005, in tam objavljena bibliografija.

²⁹ Del dnevnika, ki zajema čas od 1.5. do vključno 4. 6. 1945 je bil, razen nekaterih odlomkov, objavljen v Primorskem dnevniku 27. in 28. 5. 2010.

vozil (ne gre za tanke), obkroža pa jih veliko ljudi. Vozniki in mitraljezci kukajo ven, in hlatajo po svežem zraku. Sprva se mi je zdelo, da so Rusi, potem pa sem ugotovil, da govorijo hrvaško; bili so Dalmatinci.

Medtem so nekatera oklepna vozila, ki so pripeljala pred sodnijo, postala tarča nemškega streljanja. Ponovno so se umaknila gor k nam, proti vojaški bolnišnici. Dve vozili se postavita na sredo ceste in pričneta gosto streljati s topovi. Iz masivne stavbe odgovarjajo samo z ropotanjem strojnic. Mi, v zavetju ovinka Ul. Coroneo, nismo v nevarnosti.

Že pridejo peš drugi partizani, med katerimi opazim tudi več deklet, ki so oborožena in opremljena kakor moški. Ljudje jih prijazno pozdravljajo, med junaškimi vojaki in srečnim prebivalstvom prihaja do stiskov rok, objemanja in poljubljanja. Tudi mama je prišla pogledat. Rekel sem ji, da grem v Barkovlje. Najprej ni vedela, kaj bi odgovorila, nato pa je rekla: »V redu, pojdi domov in se pripravi, takoj pridem za tabo«. Srečal sem tovariša Gerlanza, ki me je ustavil rekoč: »Počakaj doma, zdaj grem po ukaze.« »Oh,« odvrnem, »dejanja, dejanja so potrebna, ne pa prazni ukazil!«

Komaj pridem domov, spravim nekaj hrane v torbo, stečem na podstrešje, kjer pograbim revolver in nemško ročno granato, ki sem ju skrival pod podom, in grem ven. Na cesti je zbranih več krajanov s titovkami na glavah. Ko je prišel Gerlanz, sem ga pobaral: »Kaj zdaj?« »Rekel sem ti že, da ostaneš z mano,« je nervozno odgovoril. »Ostani, ostani,« mi je ponovno svetovala mama. »Tako boš vsaj bližje nas.« V redu!

Na naš poziv se vrata pete sanitetne čete odprejo na stežaj in (italijanski) vojaki na straži pustijo prost vstop tej neblogljeni petnajsterici, ki je oborožena z eno samo ročno granato in revolverjem brez nabojev. Po napotkih nekega stotnika najdemo v zadnjem nadstropju vojašnice orožje nemških vojakov in častnikov, ki so ga prejšnje dni na zahtevo ravnatelja vojaške bolnišnice sami odložili. Vsi se oborožimo, jaz vzamem samo puško.

Tovariš Mičel, ki so ga predlagali za poveljnika, nas pošlje na razna stražarska mesta pred skladišča in vhode v razne objekte, da bi preprečili roparske pohode, podobne včerajšnjim na Ul. Romagna. Z drugima dvema tovarišema me pošljejo h glavnemu vhodu bolnišnice v Ul. Fabio Severo z ukazom, da preprečimo vstop in izstop nepooblaščenim osebam. S te točke lahko prisostvujem bitki, ki poteka za zavzete sodne palače.

V mesto so prišle nove partizanske enote s številnimi tanki. V bitki za sodno palačo sodelujejo samo tanki, medtem ko pehota, utrujena od dolgih pohodov prejšnjih dni, počiva za vogali ulic. Poveljstvo se začasno nahaja v hiši pred bolnišnico. Občasno eden od tankov počasi odpelje od tukaj, peš pa mu sledijo trije ali štirje vojaki. Ko dospe pod okna sodišča, se ustavi, tankisti naperijo orožje in streljajo v notranjost skozi okna. Pešaki streljajo s puškami in ciljajo predvsem v podzemne prostore. Težko je pregnati Nemce ravno zato, ker odgovarjajo iz kletnih prostorov. Bilo je že več mrtvih.

Ob 10.30 se napotim skupaj s tremi drugimi tovariši v neko vilo v Ul. Romagna, da zajamem Nemce, ki so še tam. Razorožimo stražarja in ga pošljemo noter z ukazom, naj gredo vsi njegovi kameradi ven. Po kakih dvajsetih minutah pridejo

Nemci ven v skupinah in se razvrstijo pred nami na vrtu. Opazim, da so skoraj vsi častniki ali visoki uradniki trgovske mornarice. Vsi so dobro opremljeni, na ramenih imajo lepe nove nahrbtnike, v rokah pa luksuzne plašče. Jaz, bedak, pa nisem vzel nič! Iz njihovega obnašanja je razvidno, da niso navadni vojaki.

Nekoga je strah, pri čemer opazim, da mu Adamovo jabolko neprestano in težavno drsi gor in dol. Nekdo drug celo trepeta. Večina pa jih govori ravnodušno, obnašajo se kot pravi Nemci. Ko vsi izstopijo, vstopimo v hišo mi, da opravimo pregled. V kupu orožja na hodniku sem skušal najti kak revolver, vendar mi ni uspelo. V shrambi leži na mizi kup čokolade. Pokusim eno, zelo dobro, izpred vojne. Vzamem drugih petnajst in jih stlačim v bundo, ki je za to priložnost prikladna.

Izstopimo. Triinpetdeset ujetnikov. Naprej. Po rebri Ul. Romagna srečamo še enega Nemca, ki se tudi sam brez ugovora postavi v vrsto za ostalimi, prav blizu mene. Na mojo prošnjo mi v nemščini pove, da je Poljak iz Gdanska, da je do nedavnega služil v nemški mornarici ter da je bil vedno antimilitarist in ni nikoli streljal proti nikomur: »Krieg ist nicht gut! Ich sagte immer: Krieg ist nicht gut!« Da bi ga bolje razumel, je izrazito gestikuliral. S skoraj nenavadno kretnjo je nato z roko odstrl dolge plave lase ter se vsako toliko ustavil, da bi si popravil nahrbtnik, ki mu je lezel dol.

Druga dva sta s težavo nadaljevala pot, ker nista bila vajena nositi težkega nahrbtnika na ramenih. Mlajši me vsake toliko vpraša, kam jih peljemo: »V bolnišnico, vendar!«, mu vnovič odgovorim: »Da, dobro, ampak potem, kam bomo šli potem? V Sibirijo, kajne?« »Beži vendar, norec, ki te je nacistična propaganda poneumila, kakšno Sibirijo, domov boš šel, ko bo vsega konec.« Skušam ga nekako pomiriti tako in drugače. Ponudim mu tudi kos čokolade, ki ga vzame z veliko hvaležnostjo: »Oh, danke schön.« Potem me potreplja po ramenih in pove: »Du bist ein guter Mensch!« Prijetno presenečen opazim, da se je pomiril. Konec koncev – mislim – smo vsi ljudje. Potem ko smo izročili ujetnike nekemu stotniku dvajsete udarne divizije, sem spet šel stražit vhod v objekt.

Bitka se nadaljuje, še bolj ostra kot prej. Popoldne, ko se vrnem za nekaj časa domov na kosilo, opazim, da potekajo boji tudi v vili Giulia. Nemci so proti partizanom streljali z gradu in iz bunkerjev, zgrajenih v gozdu, medtem ko so se partizani postavili ob hišna okna v bližini mojega stanovanja. Nevarno je in domov grede iščem zavetje gostilne Miranda. Mama je vesela dobre čokolade, ki sem jo prinesel. V kuhinji najdem kakih deset partizanov, ki jim je mama ponudila hrano. Vsi so srečni, da so prišli v Trst. Pravijo, da jih je vsega skupaj kakih tisoč, vendar je potrebno razširiti glas, da jih je veliko več. Na vzpetinah nad mestom boji še trajajo. Poleg tega mi pravijo, da so prejeli Titov ukaz, da morajo za vsako ceno priti v Trst pred Angleži: »Življenje je lepo, fantje,« je dobesedno dejal, »vendar Trst velja za nas več kot življenje!«

Okrog štirih popoldne se je nebo stemnilo. Kmalu zatem se je vлил dež, ki je trajal vse do večera. Ko se je stemnilo, se je bitka prekinila in v mestu je spet zavladal popoln molk. Občasno so rakete osvetlile okolico. Nemcem so želeli preprečiti, da bi izkoristili temo za nenaden napad. Vračal sem se proti domu.

»Stoj,« je zaklical partizan-stražar. Potem ko sem mu odgovoril z geslom »Svoboda«, mi je dovolil naprej.

Doma mi je mama za vsako ceno skušala preprečiti, da bi sredi noči nadaljeval opravljanje nalog. Bala se je, da bi se Nemci spustili z Opčin. Dejala mi je celo, da »če pridejo četniki, vam bodo vsem po vrsti razparali trebuhe. Zato ostani, prosim te«.

Ker sem vedel, da je njen strah odveč, sem se skoraj zasmel. Ko pa sem videl, da je njen obraz resen, tega raje nisem storil. Na vsak način je potrebno opravljati dolžnost tudi ponoči. Zato sem kar odšel. Potem ko sem spal do triindvajsetih, so me določili, naj stražim zaseženo orožje in hkrati tudi podzemni izhod iz bolnišnice.

Trst, sreda 2. maja 1945

Okrog polnoči so začeli topovi nenadoma spet bobneti. Občasno sem pregledal podzemni prehod, kamor so se zatekli nekateri ranjenci (četniki, Nemci itd.) zaradi strahu pred topovi. Noč so razsvetljevale rakete, medtem pa so tanki napadali ob pomoči topniškega orožja. Ob sedmih sem se vrnil domov in bil prost do desetih. Tudi v vili Giulia so se Nemci še vedno trdoživo upirali.

Ob dveh popoldne prispe novica, da naj bi se Angleži v Tržiču srečali z jugoslovansko armado. Pozneje so ljudje, ki so prisostvovali bojem, postali nemirni in dospela je nejasna vest: »Prišli so Angleži.« Čez nekaj časa je bilo bitke konec in videl sem ljudi, ki so stekli na trg Ulpiano. Nemci so se predali! Končno!

V tistem trenutku nam je partizanski častnik povedal, da dvajseta udarna divizija prevzema bolnišnico, pri čemer se nam je najtopleje zahvalil za opravljeno delo. Dobro, zelo dobro! Če je zadovoljen on, sem zadovoljen tudi jaz, ki imam tako možnost, da grem gledat, kaj se dogaja pred sodno palačo. Na pločniku na vogalu ul. Coroneo večno počiva partizan, katerega truplo je zoglenelo in naslonjeno na zid, nekoliko nad njim pa piše »Slava padlim borcima«.

Na trgu je razvrščenih več tankov, ki so večji in močnejši od tistih, ki smo jih doslej videli, vendar so angleški, ne partizanski. Okoli njih miruje več vojakov. Približam se. Na naramnicah piše New Zealand. Z zanimanjem poslušam njihovo sladko govorico. Govorijo tako hitro kot mitraljez. Kljub temu, da sem kar dve leti študiral njihov jezik, sem le s težavo razumel kako besedo. Vseeno sem sklenil, da spregovorim z njimi.

Končno se odločim in se naenkrat vpletem v njihove pogovore: »I speak a little English,« rečem najbližjemu. Oh! Razumel me je. Zelo je vesel, da je srečal nekoga, ki govori angleško. Postavi mi veliko vprašanj in, misleč da ga popolnoma razumem, govori prehitro. Prekinem ga: »Please, speak slowly.« V nadaljevanju govori počasi in dobro poudari vsako posamezno besedo, tako da ga, čeprav s težavo, utegnem razumeti. Obkrožijo me drugi vojaki: »Koliko stane filmski trak?« »Osemdeset lir.« »Tako malo? V Italiji stane dvesto lir.« »Prosim, ali so trgovine odprte?«

Počutim se zbezanega od vseh tistih vprašanj, na katera bi profesorici v šoli znal odgovoriti z relativno lahkoto. Drugi me vpraša, ali mu bom prinesel avtomatsko pištolo (čudno, vsi so oboroženi z revolverji). Obljubim mu, njih pa vprašam, ali

bodo ostali sami v Trstu ali pa ga bodo prepustili Jugoslovanom. »Ne,« mi odgovori eden od njih, »partizani so premalo disciplinirani.« Dalje vprašam, ali so se Nemci na sodišču predali in tako lahko izvem, da se bodo kmalu začeli pogajati z njimi.

In res, čez nekaj časa se na vogalu med Ul. Fabio Severo in Trgom Foro Ulpiano zberejo visok častnik novozelandske divizije, partizanski poveljnik in drugi častniki. Pri oknu v prvem nadstropju pa so navaden vojak, nek narednik in visok častnik nemške mornarice. Približam se skupini in poskušam razumeti kako besedo pomembnega pogovora, ki traja kakih petnajst minut. Kolikor lahko razumem, bi se Nemci želeli predati Angležem, vendar je partizanski poveljnik zahteval, naj se nemška posadka preda tistim borcem, ki so prvi prišli v Trst. Pogovarjam se z drugim Novozelancem, ko naenkrat pride ukaz, da se moramo umakniti, ker se mora ponovno začeti boj. Tako se znajdem v škripcih, ker ne morem iti čez trg in tvegati, da me zadene kak rafal, prav tako se ne morem povzpeti po rebri ul. Romagna, ker jo zapirajo partizani, postavljeni za zidove. Skoraj tema je in ne preostane mi drugega, kot da se zavarujem za nekimi vhodnimi vrati v ul. Romagna 2, kjer na srečo naletim na Grisa, znanca, ki sem ga nekajkrat srečal v gostilni moje tete Pine. Pripravljen me je sprejeti v svoje stanovanje v zadnjem nadstropju hiše. Ni me mogel pogostiti s hrano. Kljub temu pa sem mu bil zelo hvaležen, saj mi je dal na razpolago posteljo, kar sem seveda z veseljem sprejel.

Bitka je trajala že kar nekaj časa. Topovi velikih novozelandskih tankov so grozljivo bobneli, zaradi česar se je hiša zatresla do temeljev. Groba vojna glasba me zaziblje, da mirno zaspim in me ni mogoče zbuditi vso noč.

Trst, četrtek 3. maja 1945

Ob osmih, potem ko se zahvalim prijaznemu gostitelju, stopim na ulico, kjer mi uspe izvedeti, da se je ponoči bitka za sodišče zaključila ter da so se Nemci umaknili v podzemne rove in ne odgovarjajo več na ogenj. Široke odprtine v zidovih, ki so jih povzročili angleški in jugoslovanski topovski streli, kazijo videz lepe palače. Nemudoma odhitim proti domu. Tam me mama seveda napade s tisoč vprašanji, da izve, kje sem prebil noč. Nemci so se predali tudi v vili Giulia.

Ob 9.30 se vrnem v vojašnico. Malo pozneje pride mladenič s sporočilom, da se na Kolonji nahajajo trije ranjenci, ki potrebujejo pomoč. Cosmina, Urzi in jaz mu sledimo v spremstvu nekaterih nosačev. Nekaj svinčenk občasno zažvižga nad našimi glavami in nas prisili, da se med potjo skrijemo za grmovje. Na Opčinah in gozdovih okoli naselja poteka ena od najbolj srditih bitk za Trst. Ko prispemo na kraj, nam sporočijo, da so ranjence že odpeljali. Tako pošljemo Italijane nazaj v vojašnico, odločeni, da se sprehodimo po gozdu.

Pred vrati neke barake blizu igrišča pri Kolonji negibno na hrbtu leži Nemeč in ne kaže znakov življenja. Iz ust mu polzi izcedek krvi: »Poglej, poglej, če ima uro«, mi potihoma reče grozni Cosmina. »Tudi če bi bila zlata, je ne bi vzela«, mu odvrnem. Vstopimo. Na tleh najdemo razmetanih nekaj pušk, dva panzerfausta, strelivo, zaboj ročnih granat in druge stvari, od katerih vzamem samo prelepo čutaro in par kratkih hlač. Potem z naperjenimi brzostrelkami nadaljujemo po gozdu, kjer med grmovjem

leži nešteto polomljenih pušk, ročnih granat, bajonetov, čelad idr. Iz lin in bunkerjev še vedno kukajo cevi strojnic, ki so do včeraj streljale dol proti nam. Poleg lažjih so tudi dvajsetmilimetrske strojnice. Med drugim najdemo tudi zavojčke cigaret in mesne konzerve.

Popoldne (mesto je že popolnoma osvobojeno) poteka na Velikem trgu veliko zborovanje. Med številnimi ljudmi, ki so se napotili tja, sem tudi jaz z nekaterimi tovariši teh dni. Trg se hitro polni. Opaziti je na stotine zastav in najrazličnejših napisov: »Živel avtonomni Trst v Jugoslaviji«, »Živel Tito«, »Živel Stalin«, »Živeli zavezniki«, »Živela osvobodilna armada« in drugi.

Praznično odeta vladna palača (prefektura) je na več krajih poškodovana od nemških strojnic, ki so streljale z morja. Jugoslovanske in italijanske zastave z rdečo zvezdo visijo z njenih balkonov med številnimi amerškimi, angleškimi in ruskimi zastavami. Ljudstvo je srečno in pozdravlja. Kamorkoli se obrneš, naletiš na smeječe obraze kmetov in delavcev. Intelektualci so skoraj redkost.

Tržačani si ogledujejo partizanske fotografije, 4. 5. 1945. Foto Franjo Veselko, Muzej novejše zgodovine Slovenije

Petek, 4. maja 1945

Zjutraj smo se vrnili na Kolonjo po mrtveca. Z mano so bili tovariš Urzi in dva Italijana z nosili. Bil sem neljubo presenečen, ko sem opazil, da ni imel čevljev (pa ne zato, ker sem jih hotel sam vzeti...). Nemčev plašč je bil poleg tega v nekem delu razrezan, ker so mu verjetno želeli odvzeti denarnico. Obraz je bil domala vijoličen, medtem ko so okrog posušene krvi okrog ust letele muhe. Truplo je že zaudarjalo.

Ponoči je precej deževalo in njegovi lasje so bili prepojeni z blatom. Glede čevljev je Pierin dejal, da se je verjetno sezul ponoči, da bi si umil noge. Ko mu je eden od nosačev razprl jakno, je bilo opaziti širok krvni madež na golih prsih. Po vsej verjetnosti je bil zadet v srce. Potem ko smo ga postavili na nosila, smo ga s težavo odnesli do kapelice vojaške bolnišnice. Tam so ležala na kupu trupla kakih osemdesetih nemških vojakov.

Na veliki ploščadi vojašnice je bilo razvrščenih kakih sto nemških vojakov. Šlo je za lažje ranjence, ki so se zdravili v bolnišnici. Eden od oficirjev me je prosil, naj se pridružim trem vojakom, ki bi spremljali ujetnike do bolnišnice Stuparich. Izpolnil sem ukaz in šel spremljat Nemce.

Trst, sreda 9. maja 1945

(Praznik cesarstva³⁰ ... Ubogi tisti, ki si ga je zamislil. Sedaj so se ga pod rušo lotili črvi). V Berlinu, minuto po polnoči, je bila s tremi silami podpisana brezpogojna vdaja.

Trst, petek, 11. maja 1945

Izvedeli smo, da se očetov brat Venceslav nahaja s partizani v Lokvi, vasici blizu Bazovice. Po kosilu je oče vpregel voz in skupaj z Milko in menoj (ki sem bil do zob oborožen) odpeljal proti Bazovici. V Lokvi smo poizvedovali po Vencetu in pri tem naleteli na mladega partizana, ki se je pravkar bril v sobi, polni zložljivih postelj. Na vprašanje, ali pozna tankista Venceta Vrabca, mi je prisrčno odgovoril po dalmatinsko: »Seveda! Spi tu z nami, a sedaj ga ni, ker se je šel kopat v Trst z drugimi tovariši. Kar tu ga počakaj, vrnil se bo čez približno pol ure.« Pridružil se je še drug partizan, tudi on zelo mlad. Povabila sta me, naj sedem, in vprašala, ali sem lačen. Odgovoril sem, da nisem, onadva pa sta zatrdila, da gotovo sem: »Kako da nisi gladen?«, je ponovno vprašal drugi Dalmatinec. Takoj je odšel iz sobe in nato postavil na mizo tri mesne konzerve in lep hlebec belega kruha; tako belega nisem videl že nekaj let: »Kako? Imate bel kruh?« sem se začudil. »Da, že tri mesece,« sta mi odgovorila. »Jej, ajde!«

Zares nisem bil lačen in sem se prisrčno zahvalil tistima dvema pridnima mladeničema. Oče je medtem čakal zunaj. Po približno pol ure sem zaslišal škripanje zavor in sledil partizanoma do kamiona, s katerega je izstopilo kakih trideset partizanov. »Vrabec!«, je poklical mladenič. Vojak, ki je že odhajal, se je obrnil, visok, suh, vzravnani. Takoj sem ga spoznal, četudi ga nisem videl skoraj tri leta. Hitel sem mu naproti in mu stisnil roko, ki mi jo je neodločno ponujal. Strmel je vame od začudenja in ponavljal: »Carlo? Carlo? Kdo si, Carlo?« »Seveda, Carlo sem!« Nato me je objel in poljubila sva se. Bil je vesel, presrečen in tako sva ostala objeta v bratski ljubezni. Nato sva krenila na trg. Po snidenju z očetom in mojo sestrico smo odšli v neko gostilno, kjer nam je, med enim in drugim obrokom hrane, na kratko

³⁰ Šlo je za praznik, ki ga je uvedel fašistični režim v spomin na dan, ko je leta 1936 (po pohodu v Etiopiji) razglasil cesarstvo.

povedal o svojih dogodivščinah v zadnjih treh letih. V vojski v Libiji se je izuril za šoferja za preskrbo z živežem na fronti. V tretji angleški ofenzivi med umikom iz El Alameina je bil ujet in zaprt v egiptovskem taborišču (od koder smo prejeli novice leta 1943).

Po treh mesecih ujetništva (oz. nelahkih razmer, zaradi vročine, lakote in žeje) se je pridružil enotam generala Mihajlovića, ki so se bojevale za kralja Petra proti tuji okupaciji Jugoslavije. Tja je prispel potem, ko je obredel ves Bližnji vzhod. A je kmalu ugotovil, da to ni bila vojska, ki bi ustrezala njegovim ciljem in miselnosti, zato se je takoj vključil v vrste maršala Tita. Z vso brigado se je nato vrnil v Afriko, kjer se je izvežbal za tankista.

Med povratkom po morju v Jugoslavijo se je v Bariju srečal s Pavlom (maminim bratom). Ta se je vračal iz ujetništva v Alžiru in je bil prav tako namenjen v Jugoslavijo, da se udeleži bojev. Povprašal sem ga, ali ima še kaj novic o njem. Odgovoril mi je, da v sklopu iste armade pripada inženirskim enotam in da sta se zadnjč srečala v Hercegovini. Po eni strani sem bil zadovoljen, da sem našel Venceta živega in zdravega, po drugi strani pa sem bil resno zaskrbljen za usodo strica Pavla.

Ker je bilo že kasno, smo se poslovili in odšli proti domu, še prej pa je obljubil, da nas bo obiskal. Ko sem nato doma mami povedal novico o njenem bratu, je vsa žalostna zavzdihnila: »Ah! Moj brat je padel torej. Kaj hočeš ... Bataljon inženirjev, ki gradi ceste in mostove med bombardiranjem ...!«

Trst, nedelja, 13. maja 1945

Sandro in Bruno sta na poti iz mesta domov izvedela od sestrične Luciane, da se stric Pavel nahaja s partizani v Bazovici.

Ponedeljek, 14. maja 1945

Ob šestih zjutraj sem se spravil na kolo in se odpravil v Bazovico, da ga poiščem. Na cesti so bile (tako kot že v petek) vidne posledice bitke za Trst (zgoreli ali prevrnjeni tanki, avtomobili in kamioni). V vasi sem vprašal nekega partizana, kje se nahaja inženirski bataljon in ta me je prijazno pospremil do borjača, kjer je cela skupina vojakov čistila svoje puške ob navzočnosti častnikov. Vprašal sem po Pavlu Žerjalu, primorskem Slovencu, vendar so mi odgovorili, da ga ne poznajo in da v njihovo enoto spada samo skupinica šestih Slovencev, ki so bili utaborjeni v tri kilometre oddaljeni Lipici.

Ker ga tudi tam nisem našel, sem prekinil poizvedovanje in se napotil proti Pliskovici, kamor sem prispel okrog pol desetih preko Sežane, Tomaja in Dutovelj. Nono me je težko prepoznal, čeprav sva se srečala samo nekaj mesecev prej. Teta Lojzka pa, ki me ni videla dve ali tri leta, me je spoznala takoj. Vendar ... me je zamenjala s Sandrom in ni se dala prepričati, da ni tako. »Kaj boš ti meni pravil? Ti nisi Karlo! Ti si Sandro!« Ošvrknila me je, kar me je zabavalo. Končno, po kaki uri, potem ko sem ji pokazal kar nekaj fotografij, se je le prepričala, a me je še vedno občasno nejeverno pogledala.

Teta Pina je bila medtem v Dutovljah in bi se morala vrniti v kratkem. Šel sem na kratek obisk k stricu Lojzetu in teti Kristini. Malo pred eno uro popoldne, ko se je iz mlina v Dutovljah vrnila teta Pina, sem izvedel lepo novico, da je bil Pavel v petek za en dan doma. Žal pa mi niti ona ni znala pojasniti, v kateri vojašnici je bil nastanjen. Tako sem se po kratkem obisku pri vseh, potem ko sem razdelil nekaj malih stvari, ki sem jih prinesel od doma (slanih sardelic v olju in vina za nonota, kavo in sladkor za teto Lojzo itd.), spet podal na pot v Trst.

Trst, nedelja 20. maja 1945

Ob 9.30 sem skupaj s Sandrom in Rossano odšel na trg Unità, da si ogledam sprevod garibaldincev, ki so prihajali v mesto po težkih bojih v Sloveniji. Zbralo se je veliko število ljudi, ki so se vznemirili takoj potem, ko so okrog 10.30 začeli prihajati prvi italijanski partizani.

Matere, sestre in žene so pozorno opazovale njihov mimohod. Na skorajda zagorelih obrazih so se jim svetile živahne oči. Bili so vsi enaki; njihov pogled je izžareval zadovoljstvo ob prihodu v za mnoge rodno mesto. Zvrstili so se tanki, kolesarji in pripadniki pehote. Pogled jim je bil uperjen v množico, ki se je nemo odzivala, saj je vsak iskal svojca. Iznenada se je neka mlada ženska pognala v sprevod in močno objela vojaka. Oklenila se ga je, kljub temu da so jo pod težo korakajočih potiskali naprej. Naposled je izstopila iz sprevoda, se približala neki drugi ženski in ji naslonila glavo na hrbet. Skupaj sta zajokali in potočili solze sreče. Nekje drugje se je nek garibaldinec ozrl nazaj. Zasmel se je, tudi on je bil ves srečen. Vrnil se je v Trst, kjer je spet videl sestro. Nič bolj radostnega za moškega, ki se je boril leto dni ali dve v kraških gozdovih oz. Sloveniji. Medtem ko so korakale zadnje vrste vojakov, so se podobni prizori še ponovili.

Neka mati je iskala sina. »Zadaj je,« ji je odvrnil garibaldinec, s katerim sta se poznala. Vsa zadovoljna ga je še naprej iskala. »Kje je Gino?« je vprašala nekega drugega znanca. Mladenič jo je pogledal in žalostno odgovoril: »Gospa! Zadaj je...« Ko se je sprevod zaključil, je uboga gospa zajokala.

Po končani slovesnosti na trgu, potem ko se je množica razšla, sem zagledal gospo Martin, ki je objeta hodila s sinom Marinom, o katerem devet mesecev ni imela novic.

Trst, ponedeljek, 4. junija 1945

V Sežani sem se lotil iskanja strica Pavla, za katerega sem vedel, da je tja došel s petim inženirskim bataljonom prve tankovske brigade. Končno sem našel tudi njega; v neki hiši je spal na tleh na preprosti odeji. Zbudil sem ga in ko me je zagledal, sva se pozdravila. Tri leta se nisva videla in bil sem zadovoljen. Opisal mi je svoje dogodivščine. Skupaj sva kosila. Ker je tudi on moral v Trst, sem ga počakal. Malo pred drugo uro popoldne sva zapustila kraj in se odpeljala naprej s kamionom. Ločila sva se v ulici Bonaparte, kjer je stopil v vojašnico, v kateri se je nahajal tudi Vence.

Posvetovanja

Mednarodna konferenca **The Loneliness of Victims: The Methodological, Ethical and Political Aspects of Counting the Second World War's Human Losses**, Budimpešta, 9.–10. 12. 2011

V začetku decembra 2011 je v Budimpešti potekala mednarodna konferenca *Osamljenost žrtev: metodološki, etični in politični vidiki ugotavljanja števila človeških izgub med drugo svetovno vojno*. V sodelovanju z Inštitutom za zgodovino pri madžarski Akademiji znanosti jo je organizirala mlada, šele dobro leto delujoča organizacija European Network Remembrance and Solidarity (ENRS). Ta je bila ustanovljena pred nekaj leti na pobudo nemške in poljske vlade ter z njunimi finančnimi sredstvi. Pred časom so se ustanovnicama članicama pridružile še Madžarska, Češka in Avstrija, kar dokazuje, da obstajajo na področju raziskovanja totalitarizmov in njihovih posledic tudi mednarodne povezave.

Čeprav gre za mlado organizacijo, je ENRS doslej organizirala že drugo mednarodno znanstveno konferenco. Zaveda se namreč, da lahko zlasti tako omogoča dobre in sprotne interdisciplinarne stike med raziskovalci na akademski ravni ali celo med zainteresiranimi institucijami, s tem pa omogoča tudi kroženje informacij. Na tokratni konferenci je združila raziskovalce, ki delujejo na področju humanistike, jezikoslovja, prava in drugih ved, kakor tudi »dokumentacijske zbirke«, ki nastajajo pri različnih institucijah, od dokumentacijskih centrov do zgodovinskih inštitutov.

Konferenca je potrdila, da vprašanje števila in strukture žrtev druge svetovne vojne v Evropi še ni zamrlo, saj v več državah udeleženkah druge svetovne vojne potekajo intenzivne raziskave različnih vidikov te tematike. Tematike, ki jo je bilo marsikje po Evropi dolgo težko raziskovati. Konferenca pa je želela opozoriti tudi na metodološke probleme in na nedorečeno izrazoslovje, s katerimi se sooča raziskovanje človeških izgub med drugo svetovno vojno in neposredno po njej.

Organizatorjem je uspelo pomembnost tega vprašanja in obenem konference podkrepiti z udeležbo uglednega britanskega zgodovinarja Richarda Overyja (Univerza Exeter). Overy, ki ga je A. J. P. Taylor označil kot »razdiralca mitov druge svetovne vojne«, je to svojo naravnost pokazal tudi na omenjeni konferenci. V uvodnih besedah je poudaril, kako pomembna je pobuda ENRS, saj lahko le število človeških izgub izkaže naravo (totalne) vojne, naravo posameznih konfliktov in dejanj, danes pa lahko celo pomaga oblikovati odnos do smrti. Kakor se lahko strinjamo s tem, se lahko tudi z njegovim pozivom, da sta pri tem zelo pomembni metodologija in terminologija. Obe je treba doreči, da ne bi sprožali novih trenj in sprevrgli optike druge svetovne vojne. Overy je v svojem prispevku tehtno umestil njemu znana števila človeških izgub v širši evropski kontekst.

Na konferenci so bili predstavljeni rezultati pretežno »viktimoloških« projektov, kamor je sodila tudi predstavitev projekta Inštituta za novejšo zgodovino iz Ljubljane. Le nekaj prispevkov je namreč posegalo na povsem teoretsko raven problematike. Mnoge predstavljene raziskave temeljijo na dokumentih s statističnimi podatki. V Nemčiji se ukvarjajo z izgnanimi poljskimi, češkimi in »jugoslovanskimi« Nemci. K temu vprašanju je kritično pristopila Beata Halicka z Univerze v Frankfurtu. Opozorila je na politično instrumentalizacijo žrtev izгона, ki traja vse od petdesetih let 20. stoletja do danes, manjka pa umestitev v širši zgodovinski kontekst. V svojem prispevku je predstavila rezultate dela na arhivskem gradivu (Ost-Dokumentation), ki je dostopno od leta 1981. Njene raziskave kažejo, da naj bi ob izgonu Nemcev s Poljske, Češke in Jugoslavije življenje izgubilo 473.013 oseb. Vseh nemških človeških izgub se je dotaknil nemški politolog Rüdiger Overmans, ki je opozoril, da je z nemškega stališča raziskovanje človeških izgub oteženo že samo zaradi spreminjanja meja in s tem povezanimi metodološkimi problemi. V svojem prispevku je utemeljeval, zakaj je 5,3 milijona žrtev povsem verjetno število nemških vojnih izgub. Med drugim se je strinjal z Beato Halicko, da je 2 milijona smrtnih žrtev med izgnanimi Nemci res mistificirano število, ki ga je treba natančneje preučiti, pritrnil pa ji je tudi pri njenih ocenah.

Medtem ko so na Slovaškem tako rekoč šele pričeli z raziskovanjem števila vseh žrtev vojne, ki jih je predstavil Peter Jašek, sta bolj poglobljene raziskave predstavila romunska zgodovinarja. Raziskavo o žrtvah med romunskimi Judi je predstavil Alexandru Muraru, ki prihaja z Univerze Alexandru Ioan Cuza v Jasiju, predstavnik Zgodovinskega inštituta romunske Akademije znanosti Adrian Cioflanca pa je spregovoril o pogromih za časa romunskega umika iz Besarabije in Severne Bukovine ob začetku vojne. Poljski zgodovinarji so nastopili z novimi, nižjimi ocenami vseh žrtev vojne (Lukasz Kaminski, Inštitut nacionalnega spomina, Mateusz Gniazdowski, Center vzhodnih študij), ki se gibajo okrog 4,8 milijona mrtvih. O stanju raziskav na Madžarskem je spregovoril Tamas Stark. Predstavil je ugotovitve svojih dolgoletnih preučevanj in skušal oceniti vse medvojne človeške izgube na Madžarskem. Opozoril je na metodološke probleme pri raziskavi, ki določene skupine žrtev tako zamegljujejo, da še ni moč z gotovostjo trditi, koliko je bilo dejansko človeških izgub. Meni, da je Madžarska utrpela med 110.000 in 160.000 vojaških izgub, do 45.000 civilnih, poleg tega pa še 440.000–560.000 žrtev holokavsta. Posebej je o žrtvah holokavsta na Madžarskem spregovorila še Judit Molnar z Zgodovinskega inštituta pri Madžarski akademiji znanosti, ki je opozorila zlasti na pomembnost sodelovanja z muzejem Yad Vashem ter orisala potek in stanje raziskav. V Rusiji potekajo intenzivne raziskave o vseh sovjetskih človeških izgubah med drugo svetovno vojno in zaradi nje, ki pod državnim okriljem združujejo več institucij, zlasti arhivov. Človeške izgube so po novem višje in segajo do 26,6 milijona mrtvih (Vladimir Tarasov, pomočnik direktorja Komiteja za arhive pri Ministrskem svetu Ruske federacije), vendar so lahko natančneje ugotavljali zlasti vojaške izgube. Pri ocenjevanju civilnih izgub so se morali namreč zadovoljiti z demografskimi ocenami. Drugi ruski predstavnik, filolog in zgodovinar Boris So-

kolov, postavlja te ocene še više, a je tem že kar težko verjeti, saj govorijo o 40 milijonov mrtvih. O žrtvah sovjetskega terorja na Poljskem je od ruskih predstavnikov spregovoril Aleksander Gurjanov (Spominsko društvo, Moskva), ki je preučeval dokumentacijo tajne policije NKVD in prišel do ocene o 150.000 mrtvih zaradi sovjetskega terorja na Poljskem med letoma 1939 in 1945.

Če si ogledamo še raziskave, ki se ukvarjajo z identiteto žrtve, je prišel do zavidljivih rezultatov muzej Yad Vashem iz Jeruzalema (Aleksander Avraham, direktor Yad Vashema). Ta je sicer začel z zbiranjem podatkov že davnega leta 1950, a mu je šele razvoj računalniške tehnologije omogočil, da lahko številčna ekipa popisovalcev podatke temeljito obdela. Doslej je lahko natančno identificirala približno 4 milijone žrtev holokavsta. Poleg te raziskave izstopajo še poljske viktimološke raziskave. Z njimi so se po večini začeli ukvarjati po letu 2004, zato trenutno doma doživljajo široko javno in politično podporo, tako tista, ki evidentira žrtve nacističnega terorja (Dariusz Pawlos, Fundacija poljsko-nemške sprave), kot tista o žrtvah sovjetske represije (Maciej Wyrwa, Fundacija Osrodek Karta – poljska baza žrtev sovjetske represije, Varšava), ki kronološko sega do leta 1956 in je do zdaj evidentirala približno 300.000 oseb.

Avstrijske raziskave o sovjetskih vojnih ujetnikih v Avstriji (Barbara Stelzl-Marx, Univerza Karl Franzens v Gradcu) in o avstrijskih vojnih ujetnikih v Sovjetski zvezi (Harald Knoll, Inštitut Ludwiga Boltzmana/Inštitut za raziskovanje posledic vojn, Gradec, Dunaj, Celovec) so prav tako dosegle visoko stopnjo identifikacije omenjenih žrtev, a gre pri tem za manjšo raziskovano skupino oseb.

Po prispevku Tadeje Tominšek Čehulić in Vide Deželak Barič *Metodologija ugotavljanja števila smrtnih žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji* (The Methodology of Compiling the Second World War Casualties' List in Slovenia), v katerem je Tadeja Tominšek Čehulić predstavila historiat, aplikacijo in rezultate omenjenega projekta, je Richard Overy poudaril, da vidi očitno prednost tega projekta prav v tem, da je zaradi obvladljivega ozemlja, ki je zajeto v raziskavo, upošteval vse žrtve vojne, pri identifikaciji žrtev pa dosegel presenetljive rezultate. Ti, po njegovem, pomenijo odličen približek k dejanskemu številu žrtev in nakazujejo značaj vojne v Sloveniji. Priznanje, ki ga je Overy javno izrekel projektu, ki na temo človeških izgub med drugo svetovno vojno in neposredno po njej že vrsto let teče na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, ima veliko težo. »I hope You'll survive,« (»Upam, da boste preživeli!«) je bil njegov komentar na mesto v prispevku, kjer smo spregovorili o tem, da je usoda omenjenega projekta v Sloveniji zaradi pomanjkanja javnega interesa negotova.

Viktimologi se lahko strinjamo z Overyjem, da sta število in struktura človeških izgub le izhodiščna točka, na kateri lahko začnemo poglobljene, tehtnejše raziskave o naravi vojne. Prav to nam v Sloveniji omogoča projekt Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ta je s – sicer dolgotrajno – sistematično raziskavo o človeških izgubah med drugo svetovno vojno in neposredno po njej ponudil dobro in prepotrebno izhodišče za poglobljanje raziskave vzrokov in posledic dejstva, da je v Sloveniji več kot 97.000 ljudi življenje izgubilo zaradi vojnega in povojnega nasilja.

Po koncu konference lahko trdimo, da doslej nobena druga raziskava o človeških izgubah druge svetovne vojne in povojne politične represije v Vzhodni in Srednji Evropi ni tako celovita, kot je raziskava Inštituta za novejšo zgodovino. Pri tem mislimo na njeno metodološko zasnovo, na stopnjo identifikacije osebe in ne nazadnje tudi na stopnjo opravljenega dela, saj se nahajamo ravno pred zaključkom identifikacije žrtev. Tako rekoč vse raziskave, ki so bile predstavljene na konferenci, so »živ organizem«, ki daje iz dneva v dan nove rezultate, kot »neživa« je nastopila le omenjena avstrijska raziskava o avstrijskih vojnih ujetnikih v Sovjetski zvezi, ki se je končala pred nekaj leti. Raziskovalci jo sicer dopolnjujejo z novimi dokumenti in dognanji ter celo posredujejo podatke zainteresirani javnosti, a za to niso več finančno pokriti.

Naj za konec omenimo še vsaj dvoje vtisov, ki jih je zapustila opisana »viktimoška« konferenca. Morda žrtve vendarle niso več tako osamljene, kot je nazakoval naslov konference. V tujini pa tudi ni »osamljeno« zanimanje za raziskave z območja nekdanje Jugoslavije, za katere se čutijo tuji raziskovalci vse prevečkrat prikrajšani.

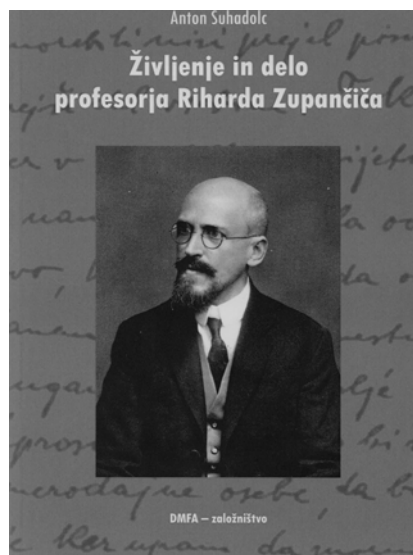
Tadeja Tominšek Čehulič

Ocene in poročila

Anton Suhadolc, Življenje in delo profesorja Riharda Zupančiča. Društvo matematikov, fizikov in astronomov Slovenije – založništvo, Ljubljana, 2011, 193 str., ilustr.

Eden od vidnejših mankov, ki označujejo raziskovanje zgodovine slovenske znanosti, je gotovo biografika njenih vidnih oblikovalcev, bolj ali manj vpetih v nacionalni javni spomin. Na tem področju, kljub posameznim tehtnim obravnavam, različne stroke čaka še mnogo dela, zato so napore, ki zmanjšujejo omenjeni zaostanek, še toliko bolj pomembni. Eno od takih dejanj je tudi obravnava življenja in dela matematika in drugega rektorja Univerze v Ljubljani, prof. dr. Riharda Zupančiča (1878–1949), ki se ji je v študiji z enakim naslovom posvetil njegov stanovski kolega prof. dr. Anton Suhadolc.

Prof. Suhadolc se Zupančičevemu življenju in delu posveča že dalj časa. Leta 1999 je v rokopisni obliki pripravil komentiran popis dokumentov iz njegove zapuščine (A. Suhadolc, Profesor Rihard Zupančič. Ljubljana: [A. Suhadolc], 1999, 161 str.), ki ga je 2008 dopolnil še z arhivskimi dokumenti (A. Suhadolc, Profesor Rihard Zupančič : razširjena in dopolnjena izdaja. Ljubljana: [A. Suhadolc], 2008, 224 str.). Poleg tega je leta 2001 v reviji Zveze zgodovinskih društev Slovenije Kronika o profesorju Zupančiču objavil izvirni znanstveni članek (A. Suhadolc, Življenje in delo matematika Riharda Zupančiča. Kronika, 2001, 49, 1–2, str. 85–94), leta 2008 pa je o njem v rokopisni obliki pripravil še posebno zaključeno delo (A. Suhadolc, Življenje in delo prof. Riharda Zupančiča. Ljubljana: [A. Suhadolc], 2008, 77 str.). Njegovo najnovejše delo o življenju in delu profesorja Riharda Zupančiča tako zaokroža raziskave, ki jih je o tej problematiki že opravil, in podaja celovito sliko o življenjski poti, znanstvenem prispevku, nazorskem vznemirjanju, osebnem in širšem družbenem ravnanju ter rodbini enega od zgodovinskih ustvarjalcev institucionaliziranega slovenskega znanstvenega sistema. Ob tem naj opozorimo, da je prof. Suhadolc na mednarodnem znanstvenem simpoziju Pomembne slovenske osebnosti 20. stoletja (Maribor, 23.–25. november 2010) predstavil tudi življenje in delo najpomembnejšega slovenskega matematika in prvega rektorja ljubljanske univerze, akad. prof. dr. Josipa Plemlja.

Avtor je svoje delo razdelil na tri temeljne vsebinske sklope. Po Uvodu (str. 7–9), v katerem bralca seznanj z okoliščinami, ki so ga navedle k raziskovanju življenja prof. Zupančiča, v prvem in osrednjem vsebinskem sklopu, Življenje in delo profesorja Zupančiča (str. 11–100), v enovitem loku predstavi njegovo življenjsko in poklicno pot. Opiše Zupančičeva otroška in dijaška leta v Ljubljani, študij na Dunaju (1897–1901), sklenitev prve zakonske zveze (1901), študijsko izpopolnjevanje v tujini (Göttingen; po prvi svetovni vojni tudi Pariz), pridobitev doktorata (1913), gimnazijske in visokošolske službene namestitve na Dunaju in v Pragi (1901–1914) in njegov strokovni ter šolsko publicistični prispevek v avstrijski dobi. Ugotavlja, da je bil Zupančič, ki je »poznal tedaj nastajajočo aksiomatično metodo v matematiki, kar za mnoge njegove sodobnike ni mogoče trditi« (str. 18), kot avtor vrste gimnazijskih matematičnih učbenikov »v času pred prvo svetovno vojno vidna oseba na šolskem področju najmanj v avstrijskem merilu« (str. 23). Nato predstavi Zupančičevo vojaško službo med vojno, ki jo je kot črnovojniški inženir v letih 1915–1918 prebil v artilerijskem laboratoriju na Dunaju, kamor je po daljšem prizadevanju iz vojaške enote v Lvovu uspel pritegniti tudi kolega in prijatelja dr. Josipa Plemlja.

Rihard Zupančič se je po vojni z Dunaja vrnil v Ljubljano. Bil je »silno razočaran nad Avstrijo in nemško mentaliteto tistega časa sploh« (str. 27), kar razkriva njegova korespondenca s Plemljem. Iz nje se vidi, »da je bil Zupančič tedaj jugoslovenar, podobno kot Plemlj, in da je pozdravljal združitev jugoslovanskih narodov v eno državo. Hudoval se je na separatiste, ki združitve z južnimi brati niso podpirali. Opazno je tudi odklonilno stališče do vloge katoliške cerkve, ki ga je bilo opaziti tudi pri Plemlju.« (str. 30–31) Po vrnitvi v Ljubljano, februarja 1919, ga je Deželna vlada za Slovenijo po Plemljevem posredovanju naslednji mesec sprejela v začasno službo visokošolskega referenta pri svojem Poverjeništvu za uk in bogočastje. Vključen je bil v priprave za ustanovitev Univerze v Ljubljani in v tem okviru zadolžen za organizacijski vidik ustanovitve petih načrtovanih ljubljanskih fakultet. Imenovan je bil tudi v podkomisijo za organizacijski statut univerze. Avtor poudarja, »da je Zupančič predvsem zaradi svojega organizacijskega daru opravil pri ustanavljanju ljubljanske univerze ogromno delo, morda je to najpomembnejše delo, ki ga je poleg 25 let predavanj na tehnični in filozofski fakulteti opravil v Sloveniji« (str. 41).

Zupančič je v okviru ljubljanske univerze zasedal najvišja akademska mesta. Od njene ustanovitve leta 1919 je bil redni profesor matematike na Tehnični fakulteti (TF) ob tem pa v letih 1919/1920 prorektor, 1920/1921 rektor in 1921/1922 znova prorektor univerze. V letih 1922/1923 in 1932/1933 je bil tudi dekan ter v letih 1923/1924 prodekan TF. Bil je tudi predstojnik Inštituta za uporabno matematiko in večkrat tudi Zavoda za fiziko na TF, matematiko pa je predaval še na Filozofski fakulteti. Pri opravljanju svojih univerzitetnih zadolžitev med obema svetovnima vojnama se je srečal tudi z nekaterimi pomembnimi, celo ključnimi vprašanji razvoja slovenskega znanstvenega in univerzitetnega sistema. V času njegove rektorske funkcije je Univerzitetni svet med drugim razpravljal o prenosu licejske knjiž-

nice pod univerzitetno upravo (le-ta je jedro historičnega časopisnega in periodičnega gradiva Narodne in univerzitetne knjižnice /NUK/ v Ljubljani) ter enotnem univerzitetnem zakonu. Zupančič je bil leta 1927 tudi član tričlanske komisije, ki se je borila proti nameravani okrnitvi slovenske univerze. Kot vemo, je omenjeno nevarnost na koncu rešil tedanji rektor prof. dr. Milan Vidmar na znani avdienci pri kralju Aleksandru Karađorđeviću aprila 1929. Kar zadeva tedanje Zupančičevo pedagoško delo, pa je treba poudariti, da je konec dvajsetih let pri predmetu kritični uvod v infinitezimalni račun v obsegu $4/1/1$ »uvajal tedaj nestandardna poglavja moderne matematike, kot teorijo množic in morda še kaj, pa verjetno tudi modernejši način predavanj, ki je danes samoumeven: definicije, aksiomi, izreki in dokazi« (str. 49). Zupančič, ki so ga njegovi študenti ocenili kot izvrstnega pedagoga, odličnega učitelja in vzgojitelja (fizik akad. prof. dr. Anton Peterlin), je leta 1938 poleg že doseženih univerzitetnih časti in funkcij doživel še eno priznanje: imenovan je bil v prvo skupino rednih, ustanovnih članov Akademije znanosti in umetnosti (AZU) v Ljubljani.

Obdobje med obema svetovnima vojnama je bilo za Zupančiča označujoče tudi v privatnem življenju. Avtor opozori na njegov prestop iz katoliške v pravoslavno veroizpoved (1921), ločitev zakoncev Zupančič (Suppantšitsch) od mize in postelje (1925), ženino smrt (1926) in sklenitev Zupančičeve nove zakonske zveze po pravoslavnem obredu v istem letu. Ustavi se še pri Zupančičevem odnosu do nemškega nacizma, za katerega se je le-ta po njegovi domnevi navdušil že leta 1935. Ob tem pridaja, da so ga sorodniki imeli »za politično nespametnega, brez korenin, nestabilnega« (str. 54). Podobno je Zupančičevo ravnanje ocenil tudi avtorjev oče, nekdanji Zupančičev dijak in študent. V svojih spominih opisuje, da ga je leta 1944 videl na Celovski cesti v Ljubljani »s puško na rami. Pomagati je hotel Hitlerju, vendar zastoj.« Avtorju je o tem ustno dejal: »Fantu se je zmešalo.« (str. 44) Avtor v zvezi z Zupančičevo nemško usmeritvijo navaja tudi odlomek iz svoje korespondence (2007) s prof. dr. Ivanom Vidavom. V njej Vidav piše: »V Parizu je bil (Zupančič) po (prvi svetovni – op. J. P.) vojni menda zato, da bi nabavil knjige za matematično knjižnico. Domov se je vrnil ogorčen, ker da Francozi s prezirom gledajo na ljudi iz naših krajev, kakor na primitivne zamorce. /.../ Plemelj je mislil, da je bil to razlog, da se je Zupančič pozneje orientiral v nemško smer. Verjetno je bil nadaljnji razlog tudi ta, da je bil razočaran nad razmerami v Jugoslaviji, posebno zato, ker se je prvotno imel bolj za Jugoslovana kot Slovenca.« (str. 62)

Avtor nato podrobno opiše Zupančičevo ravnanje v letih druge svetovne vojne na Slovenskem. Predstavi njegovo predsedovanje Združenju šolnikov (ZŠ), ki je povezovalo srednješolske in univerzitetne učitelje, knjižničarje itn. Na mesto predsednika ZŠ je Zupančiča leta 1942 imenoval visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli, to funkcijo pa je opravljal tudi po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko ga je decembra istega leta predsednik pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine Leon Rupnik postavil za vladnega komisarja Združenja. Omenjeno imenovanje je »imelo dalekosežne posledice, saj je Zupančiču omogočilo komuniciranje z najvišjimi oblastniki v Ljubljani, kar je /.../ temeljito izkoristil za po-

moč kolegom na univerzi in na drugih šolah«. Avtor prikaže različna Zupančičeva posredovanja za izpustitev interniranih in zaprtih oziroma pridržanih učiteljev, prizadevanja za izboljšanje materialnega stanja njihovih družin, zahteve za izboljšanje učiteljskih prejemkov in druga posredovanja. Opozarja pa tudi na Zupančičevo nemško usmeritev v tem času, na katero »namiguje tudi list brez datuma in podpisa, na katerem so napisani izreki *Sprüche zur Auswahl* raznih avtorjev, osem od teh je Hitlerjevih!« (str. 63). Zupančič, ki je v nekem pismu iz leta 1943 prejemnici napisal, »ker me poznate že več kot deset let, dobro veste, kako močan je bil v meni klic nemške krvi« (str. 73), je bil ob tem, ko je odklanjal simpatizerje Judov, pripravljen tudi vstopiti v nemške vojaške enote. Takó je leta 1944 pisal svoji sestri na Dunaj, a dejanskih možnosti za to ni bilo. Avtor se je o tem pozanimal pri zgodovinarjih dr. Stanetu Grandi, dr. Alešu Gabriču in posredno tudi pri dr. Tonetu Ferencu. Pojasnili so, »da v letu 1944 v Ljubljanski pokrajini ni bilo nobene nemške vojaške organizacije, ki bi sprejemala ljudi v vojsko, posebno ne takih v letih, saj je tedaj Zupančič bil že 66 let star in kot vemo bolehen« (str. 79; prim. tudi str. 144). Avtor pozneje (sklop Poskus Zupančičeve rehabilitacije) odgovori tudi na vprašanje, ki se nam ob povedanem postavlja samo po sebi: »Ali je bil Zupančič kot očitien simpatizer Nemcev kaj vpleten v njihove organizacije?« (str. 143) Na podlagi pregledanega »seznama osumljencev za zločine med vojno, seznama članov Kulturbunda in seznama ljudi, ki so jih po vojni prijavili ljudje s terena zaradi suma kaznivih dejanj« ter »seznama Volkssturma (... in) sodelavcev nemških tajnih policij SIPO, SD in AST« v Arhivu Republike Slovenije (gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in pomagačev) opozarja, da v omenjenem gradivu Zupančič ni naveden. Ni ga tudi na seznamu članov nacistične stranke, kar je posebej poudaril tudi sam. (str. 93) »Intenziven trud, dobiti vsaj najmanjše dokazilo, da je vedenje prof. Zupančiča med vojno komu škodilo, ni obrodil sadu. Takega dokaza ali vsaj namiga ni, zato smemo upravičeno sklepati, da ga pravno ne bi mogli obdolžiti slabih dejanj.« (str. 144) Avtor obravnavo časa med drugo svetovno vojno sklene z navedbo iz spominov umetnostnega zgodovinarja prof. dr. Vojeslava Moleta: »Najprej je bil Zupančič pretiran frankofil, ob prihodu Italijanov (tedaj je izstopil iz pravoslavne vere – op. J. P.) je pravil, da je Italija velika država, in govoril italijansko, ko so prišli Nemci, je bil pa na njihovi strani. Ko bi prišli Japonci, bi govoril japonsko in prestopil v budizem.« (str. 81–82; glej tudi V. Mole: Iz knjige spominov. Ljubljana: Slovenska matica, 1970, str. 476).

V osrednjem delu svoje študije avtor predstavi še Zupančičevo življenje po koncu vojne. 6. maja 1945 se je skupaj z ženo iz Ljubljane umaknil v Avstrijo. Zakonca sta od maja 1945 do novembra 1946 živela v begunskem taborišču v Neumarktu na Zgornjem Štajerskem, nato pa v Gradcu, kjer je Zupančič na Tehnični visoki šoli najprej kot znanstvena pomožna moč sodeloval pri izvajanju predmeta osnove višje matematike, od aprila 1947 pa je bil predavatelj tega predmeta. Umril je slabi dve leti pozneje, marca 1949, zaradi miliarne tuberkuloze. Medtem ga je v domovini z utemeljitvijo, da se je »v dobi okupacije Slovenije /.../ iz lastnega nagiba postavil na okupatorjevo stran in se s tem izločil iz našega občestva« (str. 143), junija

1945 iz svojih članskih vrst izključila AZU, nova oblast pa ga je avgusta 1945 izključila iz univerze. Kmalu po Zupančičevem odhodu v Avstrijo je zaplenila tudi približno 1000 knjig iz njegove privatne knjižnice. Avtor na podlagi seznama zaplenjenih knjig, ki ga hrani NUK, ugotavlja, da so bili Zupančičevi intelektualni interesi izjemno široki. Poleg naslovov matematičnih del (teh je približno polovica) drugi namreč povejo, da je poleg klasičnih jezikov obvladal tudi več živih ter se ukvarjal s filozofijo, zgodovino, politologijo itn. Avtor ob tem opozarja, da »intenzivno povpraševanje po usodi teh knjig ni obrodilo sadov« (str. 83). Predstavitev Zupančičeve življenjske in poklicne poti sklene z ugotovitvijo, da »žal pri nas ni nikoli nihče poskusil ovrednotiti Zupančičeve vloge kot učitelja v Sloveniji in širše, v rajni Avstriji, katere del smo bili tudi mi« (str. 100).

V drugem temeljnem vsebinskem vklopu, Zupančičevi sorodniki (str. 101–142), so predstavljeni rodbinsko drevo Zupančičevih, rodbini in življenjski poti obeh Zupančičevih soproj – Marianne Suppantschitsch (bila je njegova sestrična) in Marie Romane Urbanek – ter Zupančičevi sorodniki v treh kolenih (od starega očeta naprej). Nekateri med njimi so dosegli izjemen položaj v družbi in znanosti, zlasti stric Viktor Suppantschitsch (svetnik vrhovnega sodišča na Dunaju in svetovna vodilna avtoriteta v filatelistični literaturi) ter nečak Richard Riebl (doktor kemijskih znanosti, direktor gumarskega inštituta na Javi in mednarodno priznan strokovnjak za pridobivanje kavčuka in njegovo predelavo). Tretji temeljni vsebinski sklop, Poskus Zupančičeve rehabilitacije (str. 143–148), pa zadeva njegovo izključitev iz članstva v AZU. Avtor v njem znova utemelji svojo oceno, da Zupančič med vojno »ni zagrešil nobenega dejanja, s katerim bi Slovencem škodil, nasprotno, mnogim je pomagal. Tako ostane od Zupančičevih 'grehov' le mišljenjski greh: nagnil se je na nemško stran, kot je to formuliral prof. Ramovš (generalni sekretar AZU Fran Ramovš – op. J. P.). Sodba in obsodba akademikov, izključitev iz Akademije, ni temeljila na nobenem konkretnem slabem dejanju.« (str. 146) Avtor nato prikaže poskuse akademijske rehabilitacije prof. Zupančiča leta 1996 in 2001, ki niso bili uspešni.

Jedrnemu delu avtorjeve monografije sledijo še Povzetek v slovenskem (str. 149–152), nemškem (str. 153–157) in angleškem (str. 159–163) jeziku ter Zupančičeva bibliografija (str. 165–176). Bibliografijo (122 objavljenih enot) je v okviru raziskave za sklad Borisa Kidriča leta 1980 sestavil prof. Jože Povšič (str. 7), objavljena v avtorjevi monografiji pa se od izvirne razlikuje v tem, »da so tu spuščene vse navedbe citatov in ocen, ponekod so zapisi poenostavljeni« (str. 165). Avtor ji je dodal še naslove neobjavljenih skript (2) in spisov (8), tako da v sedanji različici obsega skupaj 132 enot. Iz bibliografije vidimo, da je Zupančič objavil 37 razprav in člankov (skoraj vsi so z matematičnega področja), največ v nemškem, nekaj pa tudi v francoskem in slovenskem jeziku, ter – skupaj s ponatisi – kar 84 matematičnih učnih knjig v nemškem in eno v poljskem jeziku. Tudi večina neobjavljenih besedil je matematične narave in v nemškem jeziku. Avtor v opombi na koncu bibliografije opozarja, da je Zupančič po zabeležki, ki jo je zapisal 30. novembra 1918, precej recenzij in raznih malenkosti objavil v časopisih L'En-

seignement mathématique (Pariz – Ženeva), Monatshefte für Mathematik und Physik (Dunaj), Zeitschrift der deutschen Mathematikvereinigung (Leipzig), Zeitschrift für das Realschulwesen (Dunaj) in Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien (Dunaj). Pridaja, da bi bilo treba »ugotoviti, ali so v teh revijah prispevki, ki niso zajeti v zgornji bibliografiji, kar pa se ne zdi zelo verjetno« (str. 176). Monografijo zaokrožajo Viri in literatura (str. 177–181) ter Imensko kazalo (str. 183–193).

Avtor je s pričujočo monografijo o življenju in delu prof. dr. Riharda Zupančiča pomembno prispeval k širši seznanitvi z nosilci slovenske znanosti in razvoja visokošolskega študija na Slovenskem v 20. stoletju. Monografija je plod sistematičnega, dolgotrajnega in zahtevnega raziskovalnega dela (tu mislimo tudi na podrobno ter zahtevno pridobivanje podatkov o prof. Zupančiču in njegovi rodbini zunaj običajnih nahajališč zgodovinskega gradiva), ki utemeljuje njen visok akribijski značaj. Razkriva življenjsko usodo matematika, univerzitetnega učitelja in akademika, ki so jo, obenem s spominom nanj, usodno zaznamovali totalitaristični sistemi moderne. Le-te so posamezniki skladno s svojim značajem, osebnimi, narodnimi in družbenimi izkušnjami ter s svojim psihološkim položajem različno sprejemali in dojemali, in če s tem, razen z zgrešenim razumevanjem toka zgodovine niso izvršili slabih dejanj, to ne bi smelo zamejevati celostnega pogleda na njihovo življenjsko poslanstvo ter uspehe in priznanja, ki so jih pri tem dosegli.

Jurij Perovšek

Bojan Godeša Čas odločitev : katoliški tabor in začetek okupacije. Mladinska knjiga, Ljubljana 2011, 349 str., ilustr. (zbirka Premiki)

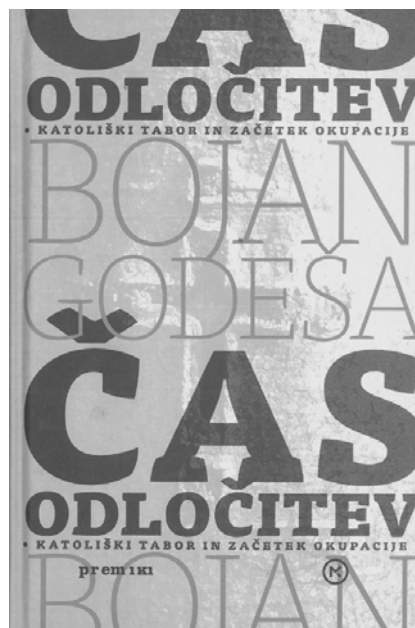
Zgodovinopisje je s svojim načinom dela, s svojo metodo in tehniko raziskovanja, neizprosno do zgodovinskega dogajanja, do tistega, kar se razume kot zgodovina. Neizprosno je do dejstev, do tega, kar se je zgodilo, kako se je zgodilo in kako je vplivalo na bodoče dogajanje, to je, kakšne so bile posledice. Neizprosno je tudi do tistih, ki zgodovino, zgodovinsko dogajanje, situacijo in tudi zgodovinske procese ustvarjajo in jih oblikujejo s svojim delovanjem. Gre za osebe, ki so s svojim delovanjem postale zgodovinske osebnosti. Takšna je tudi trojica slovenskih politikov iz katoliškega političnega tabora, o katerih teče beseda v knjigi zgodovinarja, znanstvenega svetnika na Inštitutu za novejšo zgodovino dr. Bojana Godeše s pomenljivim, nekoliko hobsbavmovskim naslovom *Čas odločitev*.¹ In to odločitev v

¹ Britanski zgodovinar dr. Eric Hobsbawm (rojen 1917), eden od najpomembnejših zgodovinarjev v dvajsetem stoletju in avtoriteta za družbeno zgodovino 18., 19. in 20. stoletja, je mnoga svoja temeljna dela, v katerih je obravnaval širše družbene zgodovinske procese, naslovil z besedo čas oz. doba (age).

katoliškem političnem taboru na začetku druge svetovne vojne v Evropi, natančneje od padca Francije, njene okupacije oziroma razdelitve na dva dela, okupirani in »samostojni«, kolaborantski del države, pa do okupacije Jugoslavije in prvih mesecev le-te v Sloveniji. To je bil čas, ko se je politika slovenskega katoliškega tabora – njihovi politični nasprotniki iz vrst liberalcev oziroma naprednjakov (ti so se sami tako opredeljevali, ker so katoliški politični tabor šteli za konservativen, če ne kar nazadnjaški) so jih imenovali klerikalci – prelomila glede Jugoslavije in so njihovi voditelji začeli iskati pot in cilj v okviru t. i. novega reda, ki sta ga predstavljali nacistična Nemčija in fašistična Italija.

Šlo je za odločitve, ki so bile takrat usodne, čeprav je nadaljnje zgodovinsko dogajanje to zanikalo. Na srečo! Pri odločitvah, kakršne so bile te, pa je bilo pomembno, kdo je o njih odločal, kaj je odločal in zakaj. Na to daje odgovore Bojan Godeša v delu, ki govori o bolj ali manj sicer znanih (vsaj slovenskemu zgodovinsopisju so že dokaj znana) dogajanjih in o znanih ljudeh, ki so na ta dogajanja vplivali in jih oblikovali. Odločil se je, da bo sorazmerno kratko dobo, vendar zaradi zgodovinskih okoliščin na »svetovni« ravni – šlo je namreč za drugo svetovno vojno, ki je bila sicer takrat še večinoma v okviru Evrope – z zelo zgoščenim in pestrim dogajanjem, predstavil skozi politične poglede in delovanje treh odločilnih oseb vodilne slovenske politične stranke – Slovenske ljudske stranke.

Odločitev vladajoče Slovenske ljudske stranke, da se začne dobrikati nacizmu in nanj vezati usodo naroda ter da na podlagi tega vodi svojo politiko glede slovenske državnosti, so bile daljnosežne. Ni šlo za hipno odločitev, ki bi jo narekovale neke nove razmere. Šlo pa je za odločitve brez moralne dileme (to je sicer značilno za politiko in za politike), saj so temeljile na politični preračunljivosti. Odločitve so bile strateške in mišljene zelo dolgoročno. O tem, kaj bo o njih mislil »njihov narod« in ali bo za vezanje na nemštvo in nacizem, takrat niso razmišljali. In ko so Nemci in Italijani zasedli Slovenijo, je narod množično pokazal, kaj si misli o odločitvah, za katere so se zavzemali vodilni v Slovenski ljudski stranki. Ljudstvo, ki je na zadnjih volitvah pred vojno decembra 1938 volilo JRZ, torej SLS, in ji je dalo politično legitimiteto, je zaradi odločitev Korošca, Kulovca in Natlačena tej stranki začelo obračati hrbet. Odločitev ljudi je bila jasna in julija 1943 je eden takrat vodilnih strankarskih ljudi SLS resignirano ugotovil: »Ljudstvo je drvelo za njimi!« Za organizacijo, ki je bila za odpor proti okupatorjem, namreč.

Prva odločitev je bila za kolaboracijo, kakršno je vzpostavil francoski maršal, voditelj kolaborantske državne tvorbe, imenovane vichyjska, sicer pa uradno Francoska država. Za Korošca je bila takšna kolaboracija vrlina. Druga odločitev njegovega naslednika na čelu SLS je bila, kako takšno slovensko državo uresničiti, tretja pa je bila odkrita kolaboracija, potem ko so tisti, ki so se jim želeli udinjati, napadli, okupirali in izničili jugoslovansko državo, ob tem pa ni bila ustanovljena slovenska država, kakršno so si zamislili v SLS. Vsekakor so se te odločitve pokazale za slabe. Njihovi tvorci pa so pri tem mislili bolj na sebe in na stranko kot pa na ljudi, na narod, ki so ga zastopali in so si ga »lastili«.

V knjigi avtor analitično izrisuje politiko, politično razmišljanje in delovanje ter dejanja treh vodilnih politikov Slovenske ljudske stranke; ta je bila sicer formalno del vsejugoslovanske režimske Jugoslovanske radikalne zajednice in se je od nje »osamosvojila« neposredno pred začetkom druge svetovne vojne v Jugoslaviji, ko je bilo jasno, da bo do nje prišlo. Prvi, ki ga avtor predstavlja v knjigi, je dolgoletni voditelj slovenskega katoliškega političnega tabora, »nekronani kralj Slovenije«, dr. Anton Korošec, drugi je njegov naslednik na čelu stranke oziroma njenega slovenskega dela dr. Fran Kulovec, tretji pa človek, ki si je za vsako ceno želel postati tako voditelj stranke kot voditelj »države«, bolj uradnik kot politik, dr. Marko Natlačen. Dva od teh sta bila voditelja stranke, ki je bila vodilna in je predstavljala »totalno« oblast v Dravski banovini, tretji pa je želel to postati. Vsak od njih – dva sta bila duhovnika, tretji pa je bil odvetnik – je sicer zastopal isto usmeritev, je pa bil v svojem delovanju nekoliko drugačen, različen od predhodnika in zato po svoje zanimiv. Vsi trije so znani kot zgodovinske osebnosti. Glede na prikazano v delu Bojana Godeše pa so vsekakor premalo poznani. Najbolj znan v slovenski zgodovini je nedvomno Korošec, ki pa je v zadnjem času nekako pozabljen in postavljen na stranski tir, najbrž ker je bil glede na sedanjo vseslovensko ali samo-slovensko usmeritev preveč beograjski, preveč jugoslovanski, kar danes ni pretirana vrlina, niti za mnoge iz slovenskega zgodovinopisja. Kulovec je bolj ali manj neznana politična osebnost, saj je bil na čelu stranke resnično kratek čas, le pet mesecev, Natlačen pa je znan predvsem zaradi svoje smrti oktobra 1942, ko je bil žrtev atentata s strani osvobodilnega gibanja, manj pa kot politik in uradnik, ki je oblikoval Slovenijo v drugi polovici tridesetih let. Natlačenu daje »slavo« bolj njegova smrt kot pa razlogi zanjo oziroma njegovo politično delovanje v času, ko je bolj ali manj svoje politične odločitve sprejemal sam. Gre za neznane znance! Zlasti je manj znana njihova politična usmeritev oziroma dejavnost v času, ki ga obravnava v svojem delu Bojan Godeša.

V njihovem sicer različnem delovanju je imel pred očmi isto politično idejo in namen, ki se je kazal v odnosu do sil osi, to je trojnega pakta, do Jugoslavije kot države, ki so jo ti politiki soustvarjali kot slovenski »voditelji«, do avtonomnosti in celo do samostojnosti Slovenije ter do oblasti. Vsak od treh politikov, katerih politiko predstavlja Bojan Godeša, je glede teh odnosov deloval nekoliko drugače. Korošec je bil v Beogradu, kjer se je s svojim političnim delovanjem počutil kot riba v vodi, najpomembnejši slovenski politik in je vse svoje politično delovanje ve-

zal na tamkajšnjo »čaršijo«. V času, ki ga orisuje Godeša, se je želel prek Beograda približati Berlinu in tamkajšnjim nacističnim oblastem. Za razliko od njega se je njegov naslednik Kulovec, ki v Beogradu ni imel tolikšnega vpliva kot Korošec, raje vezal na Zagreb in iskal zaveznitvo proti Beogradu, torej srbski politiki, v hrvaški kmečki stranki (HSS), tudi s ciljem zblížati se z Berlinom. Natlačen pa je kot ban, prvi oziroma najvišji jugoslovanski uradnik v jugoslovanski Sloveniji, beograjski »satrap«, služil Beogradu, da bi zadovoljil Ljubljano oziroma iztrgal Beogradu čim več za potrebe Slovenije. V času, ko je ostal brez strankarskega vodje, pa je postal sam svoj politični gospod ter vezal svojo politično usmeritev in usodo na Berlin, še bolj pa na Rim. Vsi trije so v tem obdobju iskali rešitev slovenskega vprašanja, prihodnosti Slovencev in njihove državnosti zunaj jugoslovanskega okvira. Pri tem so se bolj ali manj vezali na sile, ki so takrat (kot tudi danes) predstavljale pretnjo demokraciji, pa tudi malim narodom, kot je slovenski. Bili so svojevrstni pripadniki kolaboracije, kot jo je vzpostavila druga svetovna vojna, kolaboracije, ki jim je bila pri njihovem delovanju vodilo in malodane ideal. Kolaboracije, kakršno je vzpostavil francoski maršal Philippe Pétain, ki se je sam opredelil za kolaboranta. In njegova kolaboracija je bila tista, kakršno je želel Korošec in nato tudi njegova naslednika.

Čas, ko se je v političnih pogledih in politiki slovenskega političnega katolicizma – klerikalcev – premaknilo in so se odločili za iskanje novega gospodarja in novih možnosti za narod, ki so si ga lastili, je čas po nemški zasedbi Francije, ko je kot nemška zaveznica v vojno vstopila tudi Italija. To je čas, ko je bilo videti, da je s padcem Francije konec t. i. zahodne, parlamentarne demokracije. V Franciji je nastopil avtoritarni režim pod vodstvom pronacističnih politikov in maršala Pétaina, ki je temeljil na geslu »delo, družina, domovina«, kar je bilo zelo blizu razumevanjem in idealu slovenskih klerikalcev. Zato so se ti navdušili za tak »model« in Korošec se je začel dobrikati Nemcem s protijudovsko zakonodajo. Z naklonjenostjo so sprejemali nacistični »novi red« ter njegovo zanikanje tradicionalne parlamentarne, liberalne demokracije. Šlo je za velik obrat ne le v strankini politiki, ampak v slovenski zgodovini v času tik pred začetkom druge svetovne vojne na domačih tleh. Ta odločitev, ki se je za SLS izkazala skoraj za pogubno, je pripadla Marku Natlačenu.

Čas, ki ga obravnava Godeša v knjigi je petnajst mesecev, od nemške zasedbe Francije junija 1940, ko je Korošec pod vtisom le-te obrnil svoj pogled proti Berlinu, do sredine septembra 1941, ko je z izstopom Marka Natlačena iz konzulte italijanske Ljubljanske pokrajine prišlo do formalne opustitve politike dobrikanja nacistom oziroma italijanskemu okupatorju. V knjigi je tedanja politika SLS predstavljena v vsem »blišču in bedi«.

Ključni obrat SLS je storil dr. Anton Korošec, ki se je po padcu Francije in po njegovem mnenju koncu parlamentarne demokratične ureditve sklenil vrniti v aktivno politiko (pred tem je bil predsednik Senata oziroma z razpustitvijo tega »doma« jugoslovanskega parlamenta le nekdanji predsednik, kar je bila častna funkcija za »odsluženega« politika) in je v vladi Dragiše Cvetkovića konec junija

1940 postal minister za šolstvo (prosveto). Na tem položaju je menil, da bo nacistom najlaže in najučinkoviteje pokazal, da je svojo politiko spremenil in da jo želi nasloniti na Nemčijo. Nemci so njegovo protijudovsko politiko sprejemali z odobravanjem, medtem ko je v vladi povzročala zgražanje. V protijudovski zakonodaji, ki jo je izdal, in v izražanju protisemitizma, kar je izražal tudi tisk SLS, je videl »vstopnico« v nacistični novi red. Klerikalci so se na primer hvalili, da njihovo glasilo Slovenec najbolj dosledno nastopa proti Judom, prostozidarjem in komunistom. Korošec pa je o sejah jugoslovanske vlade obveščal Nemce in jim ovadil tiste, ki v vladi niso bili z njim. Kazal se je kot prijatelj Nemcev, Nemčije in nacizma. Nemški manjšini v Jugoslaviji je dal večje pravice. Kljub dobrikanju Nemcem in nacizmu pa mu Nemci niso povsem zaupali in so dvomili o njegovi iskrenosti glede navdušenja za nacizem. Korošec je občudoval francoskega kolarboranta Pétaina, pa tudi slovaškega Josefa Tiso, s katerim je bil duhovniški znanec iz časa prve svetovne vojne. V jugoslovanski politiki je iskal zaveznike pri skrajni desnici, pri Ljotiću, pa tudi pri hrvaških ustaših oziroma frankovcih. Je pa na ta račun izgubil podporo dvora, s katero si je do tedaj utrjeval pomemben politični položaj v jugoslovanski politiki. Med vodenjem te politike prilizovanja silam osi ga je zatekla smrt; umrl je 14. decembra 1940 v damski družbi. Njegov politični obrat ni doživel uspeha, kar velja tudi za njegovo naprežanje, da bi Slovenija dosegla državnopravno avtonomijo, kakršno je imela od avgusta 1939 Hrvaška. Politični hazard se mu, kljub splošno znani in priznani politični taktičnosti in elastičnosti, ni izšel. Oris polletne Koroščeve politike kaže na novo podobo – temno stran – Korošca in SLS. Ta je bila sicer že dokaj znana v slovenskem zgodovinoписju (o tem sta pisala Dušan Biber in Ervin Dolenc), vendar daje Godeša celovito in zaključeno podobo te politike.

Koroščeva nenadna smrt (bil je sicer hud sladkorni bolnik in naklonjen sladkostim življenja) je odprla prostor novemu voditelju klerikalne stranke – duhovniku dr. Francu Kulovcu. Ta je bil sicer v politiko SLS vpet kot poslanec, predvsem pa od leta 1935 kot glavni tajnik banovinskega odbora JRZ za Slovenijo in član vodstva JRZ v Beogradu, in je bil kot tak med najtesnejšimi Koroščevimi sodelavci. Čeprav je Korošču nasprotoval, je med nekaj vodilnimi strankinimi politikami postal zmagovalec »boja« za Koroščev položaj v stranki. S Koroščem sta bila sicer sodelavca, somišljenika, a glede politične taktike nista bila povsem na isti valovni dolžini. Čeprav je bil politični naslednik Korošca, je bila njegova taktika drugačna. Proti njemu pa so bili tudi v vodstvu JRZ, katere del je bila SLS, kajti za svojo politiko je iskal zavezništvo pri Vladku Mačku iz Hrvaške kmečke stranke. Želel je obuditi idejo navezanosti na Hrvate iz časa habsburške monarhije, ki se je takrat imenovala trializem. V tem je videl »strateško zavezništvo«, katerega temelj naj bi bila zgodovinska in naravna povezanost obeh narodov. Tako se je odločil tudi zato, ker v beograjskem političnem kotlu ni imel prave avtoritete. Težko je stopil v Koroščeve čevlje, kajti glede na razmere v Beogradu so mu bili preveliki. Bil je odločen zagovornik slovenske avtonomije in za popolno prevlado SLS v vsem življenju v Sloveniji. To je za klerikalce na področju države izvajal Natlačen, ki pa ga je na-

meraval Kulovec odstaviti z banskega položaja. Glede pogleda na Nemčijo in trojni pakt pa je imel podobne poglede kot Korošec in je bil za pristop Jugoslavije k trojnemu paktu, da bi se izognili vojni, pa čeprav le za kratek čas. Nad oficirskim pučem 27. marca ni bil navdušen; v njem je videl predvsem srbsko zaroto in v pučistični, prozahodni oziroma probritanski vladi generala Simovića se je znašel proti svoji volji. Od vlade je zahteval, da jasno izrazi nadaljevanje zunanje politike prejšnje vlade, ki je pristopila k trojnemu paktu.

V času po puču 27. marca 1941 se je SLS »osvobodila« spon z JRZ in spet nastopala pod svojim imenom. Takrat je tudi oblikovala svoje politično stališče glede prihodnjega dogajanja, torej vojne, vojaškega poraza Jugoslavije in pričakovane okupacije. Pri tem je bil Kulovec odločilen dejavnik. Na sestanku vodstva SLS 30. marca 1941 v Ljubljani sicer ni sodeloval, je pa z informacijami iz Beograda usmeril razpravo in sklepe. Na tem sestanku so namreč navzoči sprejeli sklep o tem, da SLS z okupatorjem – vojno in okupacijo so namreč pričakovali – ne bo kolaborirala. Z okupacijskimi oblastmi naj bi lahko sodelovali le tisti iz gospodarskega življenja, da bi lažje varovali interese prebivalstva. Politiki naj ne bi kolaborirali. Eden od ključnih udeležencev tega sestanka, ban Natlačen, pa je želel sodelovati in je sodeloval z okupacijskimi oblastmi kot politik. Je pa Kulovec sodeloval na sestanku 3. aprila, ki je bil za nadaljnje delovanje SLS bolj pomemben. Kulovec je v prepričanju, da bo Jugoslavija z vojno razpadla, predlagal ustanovitev Narodnega sveta, torej sodelovanje SLS še drugimi slovenskimi političnimi strankami, kar je pomenilo tudi »delitev« odgovornosti. Narodni svet, vzor jim je bil tisti iz leta 1918, naj bi poskrbel za slovenske interese, če ne bo več jugoslovanske vlade. To je ban Natlačen že prvi dan napada na Jugoslavijo tudi uresničil, čeprav je bila vlada še v Beogradu in je še delovala.

Najpomembnejše dejanje v sicer kratkem obdobju vodenja SLS, ki ga je predvsem postavilo v zgodovino, pa je bila Kulovčeva namera, da najde izhod za Slovenijo brez Jugoslavije, v katero ni več verjel. Šlo je za obisk (skupaj z drugim ministrom SLS v pučistični vladi, Mihom Krekom) 5. aprila pri slovaškem odpravniku poslov, ki sta ga prosila, naj Nemcem posreduje željo, da bi bila pod nemško zaščito ustanovljena samostojna Slovenija ali da bi Slovenija dobila samostojnost v povezavi s skupaj s Hrvaško. Zavedala sta se, da njuno dejanje ni v skladu s stališči, ki naj bi jih zastopala kot ministra jugoslovanske vlade, in da sta zato lahko tudi v smrtni nevarnosti. To je bil razlog, da nista šla neposredno na nemško veleposlaništvo. Zavedala sta se, da izdajata Jugoslavijo, katere ministra sta bila. Kulovec je vse stavil na zmago osi, v katero je verjel, in njegovo dejanje je kazalo na to, da je skušal rešitev slovenskega vprašanja zagotoviti v okviru novega reda. To je nekaj dni pozneje poskusil uveljaviti tudi Natlačen, a brez uspeha. »Usodna odločitev« tako za SLS kot za Slovenijo in Slovence se sicer zaradi spleta zgodovinskih dogodkov ni uresničila tako, kot je bila zamišljena, a razkriva politiko SLS od padca Francije naprej. Ta »nespodobna ponudba« in nastop na seji jugoslovanske vlade po obisku pri slovaškem odpravniku poslov, v katerem je preroško napovedal veliko prelite krvi, sta bili zadnji politični dejanji Frana Kulovca. Naslednje jutro ga je namreč

ubila ena od prvih nemških bomb, ki so ob napadu na Jugoslavijo padle na Beograd.

Ponujanje Nemčiji je nadaljeval ban dr. Marko Natlačen, tretji pomembni politik iz vrst SLS v času odločitev. Bil je bil najvišji predstavnik jugoslovanskih oblasti v Dravski banovini in osrednja politična osebnost SLS v domovini po smrti Kulovca in potem ko je Krek odšel z vlado v begunstvo. Tako se je videl in tako se je obnašal. Imel je sicer tekmeča, ki naj bi ga izbral Kulovec, dr. Andreja Gosarja, socialno opredeljenega politika SLS, ki pa v letih pred drugo svetovno vojno politično ni bil aktiven zaradi svoje sredinske krščanskodemokratske usmerjenosti in nasprotovanja stanovskemu korporativizmu zaradi povezanosti le-tega s fašističnimi pogledi. Bil pa je zagovornik avtonomije Slovenije, kar ga je očitno posebej zbližalo s Kulovcem, ki naj bi mu namenil mesto bana namesto Natlačena. Natlačen pa je ob napadu na jugoslovansko državo in začetku vojne v skladu s sklepom vodstva SLS z dne 3. aprila 1941 oblikoval Narodni svet iz predstavnikov vseh legalnih političnih strank v Sloveniji z namenom vzpostavitve vzporedne oblasti. Narodni svet, ki ga je vodil Natlačen, je bil tako dejanski izraz »prevzema oblasti«, kajti po jugoslovanski zakonodaji ni bil predviden, ob njegovi ustanovitvi pa je še vedno obstajala jugoslovanska oblast, ki jo je v Sloveniji predstavljal prav sam ban Natlačen. Šlo je za uresničitev politike SLS, ki pa »odgovornosti« ni želela prevzeti sama. Narodni svet je tako postal nekakšen izraz slovenske samostojne državnosti. Navezal je stike z nemškim okupatorjem in mu ponudil kolaboracijo v zameno za »neodvisnost« pod nemškim varstvom. Pobudnik tega je bil očitno Natlačen, ki je šel k nemškemu generalu Lantzu v Celje z vednostjo in dovoljenjem italijanskega generala, ki je dan pred tem z italijansko vojsko zasedel Ljubljano in ga je Natlačen prijazno pozdravil. Nemci pa niso pokazali nobenega zanimanja za njegovo »ponudbo«, v kateri je sebe videl kot voditelja »neodvisne« države Slovenije. Ker ni uspel pri Nemcih, je isto ponudil še Italijanom. Želel je zagotoviti ustanovitev slovenske vlade pod italijanskim protektoratom, ki bi jo vodil sam. Mussolini se je odločil za vzpostavitev »avtonomije« ozemlja Dravske banovine, ki so ga zasedle italijanske vojaške enote, in za oblikovanje »provinca« ter njeno priključitev k Italiji najbrž tudi zaradi Natlačenove pobude, ki je imela temelj v »slovaškem« modelu. »Avtonomija« dela Dravske banovine (t. i. Ljubljanske pokrajine), ki so ga okupirali Italijani, je bila resda vzpostavljena, vendar brez Natlačena na njenem čelu uprave. Njegova prvotna kolaboracija se mu tako dejansko ni obrestovala. Je pa italijanski upravitelj nove province, visoki komisar Grazioli, posebej povedal, da se je treba za sožitje slovenskega prebivalstva Ljubljanske pokrajine in italijanskih oblasti zahvaliti »gospodom, ki so prvi podpisali adresu na italijansko vlado in Duceja, tj. dr. Natlačenu, Puclju, dr. Adlešiču in drugim«. ² Pri tem je treba poudariti, da je Natlačen stopil v stik z Nemci kot predsednik Narodnega sveta, tj. kot predstavnik slovenske »avtonomne« oblasti, in ne kot ban, torej predstavnik jugoslovanske dr-

² Tone Ferenc: »Gospod visoki komisar pravi...« : Sosvet za Ljubljansko pokrajino : dokumenti = consulta per le Provincia di Lubiana : documenti. Ljubljana 2001, dok. 39, str. 104.

žave v Sloveniji. Ko pa je predajal oblast, ki jo je izvajal do 18. aprila, italijanskemu civilnemu komisarju Graziliju, pa je to storil kot ban. Nato pa je v odnosu do italijanskih oblasti nastopal kot zasebnik, kot politik SLS. Kot tak je tudi sprejel članstvo v konzultu, kar mu sicer kot politiku ne bi bilo treba, saj funkcija konzulte – sosveta – ni vsebovala politične, ampak bolj gospodarsko-socialno nalogo. Je pa pomenil vstop Natlačena v konzulto izraz njegovega razumevanja reševanja slovenskega vprašanja v okviru novega reda. Svojo kolaboracijo z Italijani je kronal junija 1941 z obiskom pri Mussoliniju (skupaj z vsemi drugimi člani konzulte) in zahvalo za aneksijo. Natlačen, ki je bil pred tem predstavnik jugoslovanske države, je s tem simbolno odobril aneksijo Ljubljanske pokrajine, kar pa je bilo – kot pravniku mu je bilo to znano – v nasprotju z mednarodnim pravom. S tem pa je deloval v nasprotju s politiko svojih strankarskih tovarišev v jugoslovanski vladi (Mihom Krekom in Francem Snojem, ki je postal minister zaradi Kulovčeve smrti; zasedel je eno od dveh ministrskih mest SLS v vladi) oziroma s stališčem vlade in Britancev, ki debelacije, tj. izničenja jugoslovanske države, niso priznavali. Kolaboracija kot zasebniku in najvišjemu predstavniku SLS v domovini mu vsekakor ni bila v čast. V čast ni bila niti SLS, kar so predstavniki stranke v begunstvu občutili tako v okviru jugoslovanske vlade kot s strani Britancev. Kolaboracija Natlačena, ki je bila njegova osebna politična odločitev in mu ni bila vsiljena, je bila za SLS škodljiva.

Kot je bila na eni strani značilnost delovanja Marka Natlačena v začetni stopnji vojne pri nas odnos do okupatorja in kolaboriranje z njim, je bil na drugi strani pomemben njegov odnos do Jugoslavije in do Slovenije. Ta odnos je bil v ozki povezavi z njegovim odnosom z okupatorjem in tudi eden od razlogov za njegovo kolaboracijo. Drugi je bil bolj osebne narave, saj je želel postati slovenski Pavelić ali Tiso. To pa je bilo povezano s statusom »države«, ki bi jo vodil. V Jugoslavijo ni več verjel, kar je bila očitna značilnost tudi Korošca in Kulovca, je pa videl rešitev v slovenski samostojni državnosti. Prve mesece vojne, nekako do konca avgusta 1941, je bila njegova politična usmeritev glede državnosti samostojna Slovenija, ki pa jo je skušal vzpostaviti s pomočjo okupatorja. Priznaval je razpad in izničenje Jugoslavije, kar je izkazoval z izražanjem zahval okupatorski državi in njenim oblastem. Predstavniki SLS v vladi in blizu nje, ki so bili v begunstvu in so imeli tudi kot celotna stranka »avtonomistične« ali kar separatistične poglede, so svoj pogled na Jugoslavijo in njen nadaljnji obstoj kljub kapitulaciji njene vojske in debelaciji s strani okupatorjev spremenili že aprila, ko so iz begunstva, iz Jeruzalema, namenili Slovincem razglas. Ta je bil sicer bolj namenjen Britancem (ti SLS niso cenili in so imeli do klerikalcev zadržan odnos, ker so od padca Francije kazali veliko naklonjenost Nemčiji in »novemu redu«), da bi pokazali, da so za demokracijo in za Jugoslavijo. Kot jugoslovanska vlada in zavezniki so tudi predstavniki SLS začeli zastopati stališče glede kontinuitete jugoslovanske države, ki je bila še naprej formalno v vojni z državami trojnega pakta.

Za SLS je bila sreča, da sta bila njena ministra v jugoslovanski pučistični vladi prisiljena oditi z vlado v begunstvo pod zaščito Britancev. Ta za stranko srečna okoliščina je preprečila njen politični padec, ki pa se je zgodil pozneje zaradi podpi-

ranja vojaške kolaboracije. Kolaboracijo, kakršno so imeli v mislih pred začetkom vojne v Jugoslaviji in kakršno je izvajal v prvih mesecih okupacije nekdanji ban Natlačen, so jim Britanci nekako oprostili, teže pa je bilo glede vojaške kolaboracije in prisege, da se bodo pod poveljstvom »vodje velike Nemčije« borili proti zaveznikom.

Pri Natlačenu je prišlo do obrata od debelacionista in slovenskega »separatista« k pristašu kontinuitete Jugoslavije in Slovenije v njenem okviru avgusta 1941. Očitno je nanj vplival govor Mihe Kreka po radiu BBC, ko je omenil »zedinjeno Slovenijo v razširjeni in na novo urejeni Jugoslaviji«. Takrat se je Natlačen srečal tudi s političnim nasprotnikom z liberalne, tj. jasno jugoslovansko opredeljene strani, z Albertom Kramerjem. Najbrž pa je na njegovo odločitev za »preobrat« vplivala tudi osebna ambicija, da bi lahko še ostal dejavnik v slovenski politiki in da ga v SLS ne bi postavili na stranski tir. Potem ko se je pri liberalcih obudila misel o oblikovanju novega Narodnega sveta, naj ne bi bilo v njem po mnenju Gosarja, Natlačenovega konkurenta in tudi nasprotnika v SLS, več kompromitiranih politikov. To pa sta bila zaradi članstva v konzultu Natlačen in liberalec Ivan Pucelj. Tudi to dejstvo je najbrž vplivalo na odločitev obeh, da izstopita iz konzulte. Želja, da bi postal voditelj SLS, je bila najbrž eden od razlogov, da se je Natlačen odločil za formalno prekinitev sodelovanja z italijanskim okupatorjem in za umik v zasebnost. Dejansko se celo leto, do septembra 1942, ko je sodeloval na sestanku predstavnikov slovenskih političnih strank in javnega oziroma kulturnega življenja v škofijskem dvorcu, ni aktivno pojavljal v slovenskem političnem življenju. Dokumenti ga preprosto ne omenjajo ali pa le posredno. Glede njegovega izstopa pa se je mogoče strinjati z oceno, da je bilo to njegovov pred italijanskimi oblastmi najpogumnejše dejanje.

Z izstopom Natlačena iz konzulte – Grazioli je njegov in Pucelj izstop italijanskemu notranjemu ministrstvu komentiral z besedami, da je pravi razlog za to »strah pred komunisti zaradi njune kolaboracije«³ – se »povest« o času odločitev SLS zaključuje. S tem se je namreč simbolno končala politika približevanja SLS silam osi. Ni pa se končala kolaboracija. Kolaboracija Marka Natlačena po 18. aprilu 1941, ko je predal oblast okupatorskemu civilnemu komisarju, ni imela nobene pravne podlage v kakršnem koli aktu mednarodnega vojnega in nevtralnega prava in ni imela niti t. i. razrednega razloga. V komunistih in OF namreč takrat še niso videli pravega nasprotnika, zaradi katerega bi se morali zateči pod »zaščito« okupatorskih oblasti in z njimi kolaborirati.

Natlačen je o svojem delovanju od napada sil osi na Jugoslavijo napisal poročilo za jugoslovansko vlado,⁴ vendar je vsebino zaključil neposredno po prihodu iz Rima, kjer je bil skupaj s člani konzulte pri Mussoliniju (sam je bil sprejet tudi pri papežu Piju XII.). Poročilo kaže predvsem njegovo politično misel in ravnanje.

³ Prav tam, dok. 51, str. 153.

⁴ Poročilo s strokovnimi opombami in zgodovinarskim uvodom o njegovem nastanku (avtor Boris Mlakar) je objavljeno v *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2001, št. 1, str. 117–147.

Čeprav ga je Korošec označil za dobrega uradnika in slabega politika, očitno ni bil pravi človek na pravem mestu v nepravem času niti za SLS niti za slovenski narod.

Triptih o politiki SLS skozi delovanje treh njenih voditeljev, kot ga je oblikoval Bojan Godeša, je svojevrstna revizija zgodovine, nova ali vsaj zelo dopolnjena interpretacija politike SLS v času, ko je v Evropi že potekala druga svetovna vojna, in v času, ko je ta zajela tudi Jugoslavijo in Slovenijo. Poleg resnično obsežne literature je svoja spoznanja in trditve črpal tudi iz arhivskega gradiva, objavljenih virov in takratnega časopisja. Uporabil je vse, kar je bilo za obdelavo teme bistveno. S temi »sredstvi« je pokazal novo podobo SLS in njene vloge v slovenski zgodovini v določenem obdobju. Vsekakor je v svojem dokazovanju, tako argumentih kot »dokaznem gradivu«, uspešen in verodostojen. Njegove trditve so jasne, predvsem pa je to delo brez ideološkega ali političnega predznaka.

S svojim delom je Godeša pokazal, da je o SLS in njeni politiki ter učinkih le-te mogoče pisati, in to ne glede na pomanjkanje izvernih virov iz strankinega arhiva, saj tudi »posredni« viri in literatura povedo veliko. Podobno sta storila že Jure Gašparič s svojim delom, v katerem je prikazal čas od uvedbe kraljeve diktature, ko je SLS izgubila svoje mesto in s tem oblast v Sloveniji, pa do ponovnega vzpona na oblast sredi leta 1935,⁵ pa tudi srbski zgodovinar Momčilo Zečević, ki je obdelal nastanek jugoslovanske države in vlogo SLS pri tem.⁶ Prav tako ne gre pozabiti prikaza zgodovine SLS v času vojne, ki ga je napisal »insider« Janez A. Arnež⁷ in se dotika tudi dogodkov, ki jih je obdelal Bojan Godeša v svojem delu. Je pa skrajni čas, da dobimo tudi zgodovino SLS med svetovnima vojnama.

Na koncu le še manjša pripomba: bralcem, ki niso zgodovinarji ali niso povsem vpeti v zgodovinske teme, bi bilo dobro dati informacijo o glavnih igralcih SLS v času odločitev s kratko predstavitev vsakega v vsem njihovem političnem življenju. Resda navržje avtor mimogrede kak podatek o tem, a bralec lahko tak podatek in namig spregleda.

Pa še pripomba glede podnaslova *Katoliški tabor in začetek okupacije*. V knjigi je obdelana predvsem in samo politika SLS in ne celotnega katoliškega tabora, saj so bili v njem – vsaj po svetovnonazorskem merilu, resda pa ne v organizacijskem in političnem pogledu – tudi krščanski socialisti, ki pa so se prav zaradi politike SLS, ki jo opisuje Godeša, začeli približevati komunistom in so z njimi kaj kmalu po okupaciji ustanovili Osvobodilno fronto. V njej pa so se raje kot za katoličane opredelili za kristjane v OF.

Zdenko Čepič

⁵ Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana, 2007.

⁶ Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor, 1977.

⁷ Janez A. Arnež: Slovenska ljudska stranka 1941–1945. Ljubljana–Washington D.C., 2002.

Andreas Baumgartner (projektni vodja), Die Häftlinge des Loibl-KZ. Ein Gedenkbuch = Edition Mauthausen. Wien, 2010. Izdajatelj Mauthausen Komitee Österreich, 662 str.

Ko je leta 2007 izšla nemška izdaja razprave Janka Tišlerja in Christiana Tessiera *De Mauthausen au Ljubelj (Loibl-Pass)* (L'Harmattan, Paris, 2005) z naslovom *Das Loibl-KZ. Die Geschichte des Mauthausen-Außenlagers am Loiblpass/Ljubelj* (Zvezno ministrstvo za notranje zadeve, Schriftenreihe der KZ-Gedenkstätte Mauthausen, Dokumentation), je tedanji avstrijski notranji minister Günther Platter v spremni besedi zapisal, da naj bi Tišlerjeva knjiga postala osnova za nadaljnja znanstvena dela o ljubeljski podružnici Mauthausna (str. 9). V uvodni besedi sta izdajatelj in prevajalec opozorila na Tišler-Rovškovo razpravo *Mauthausen na Ljubelju. Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji*, ki jo je 1995 založila celovška Založba Drava in je bila del knjižnega daru Slovenske prosvetne zveze za leto 1996. Opozorila pa sta tudi na drugo literaturo o ljubeljskem taborišču, tako na razpravo Josefa Zausniga *Der Loibl-Tunnel. Das vergessene KZ na der Südgrenze Österreichs*, ki je v knjižni obliki izšla prav tako 1995 pri Založbi Drava. Slovenci so se ljubeljskega taborišča spomnili že desetletja prej. To ne nazadnje dokumentira drobna, vendar dobro dokumentirana brošura *Ljubeljsko taborišče podružnica Mauthausna*, ki jo je leta 1962 ob tržiškem občinskem prazniku pripravilo Združenje borcev NOV Slovenije občine Trzič in ki v veliki meri sloni na podatkih Janka Tišlerja. V avstrijskih objavah, zlasti tistih izpod peresa Petra Gstettnerja, najdemo stalno tudi opozorila na ta tako drugačen pristop h kulturi

spominjanja na slovenski in avstrijski strani Ljubelja. V slovenski zgodovini ima taborišče na Ljubelju svoje mesto, tako na primer v monografiji Ivana Križnarja *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941–1945* (Kranj, 2007) in posredno v razpravi Staneta Šinkovca *Begunje. Nemška okupacija 1941–1945* (Kranj, 1995). Česa podobnega za koroško zgodovinopisje ne moremo ugotoviti. Dvainšestdeset let je torej minilo, da so nemški bralci dobili poglobljeno razpravo o medvojnem dogajanju na Ljubelju. Prav zato sta uvodničarja zapisala in upala, da nemška objava Tišler-Tessiereve razprave ne bo konec, temveč »nov začetek rekonstrukcije zgodovine ljubeljskega taborišča« (str. 14). Daljšo uvodno besedo je namenil nemški izdaji Tišler-Tessie-

rovemu delu Peter Gstettner, ki je poudaril, da bo treba vrniti ljubeljskim internirancem imena, in menil, da je besedilo zavezano protifašističnemu odporu in žrtvam odpora in s tem solidarnosti (str. 20).

Pričakovanja, izražena v besedah notranjega ministra, izdajatelja in prevajalca Tišler-Tessierove knjige, so leta 2010 uresničili trije avtorji. Pri dunajski Založbi Milena je izšla razprava Lise Rettl in Petra Pirkerja z naslovom *Ich war mit Freuden dabei. Der KZ-Arzt Sigbert Ramsauer. Eine österreichische Geschichte* (Milena Verlag, Wien, 2010, 349 str.). Zgodovino ljubeljskega taborišča avtorja rišeta na podlagi biografije »zdravnika« Sigberta Ramsauerja, ki je bil leta 1947 sicer obsojen na do smrtne ječo, leta 1954 ga je pomilostila britanska kraljica, leta 1956 pa se je že spet uspel uveljaviti kot zdravnik v Celovcu. Njegova povojna kariera je temeljila na številnih intervencijah konservativnih političnih veljakov na Dunaju in njegovi reintegraciji v avstrijsko povojno družbo avtorja posvečata veliko pozornosti. Umrli je junija 1991 v Celovcu, ne da bi kadar koli obžaloval ali tudi le tematiziral svoja dejanja v raznih koncentracijskih taboriščih. Še kot star je pogosto govoril v tiskanih in avdiovizualnih medijih o manjvrednosti nekaterih ras in negativno o duševno in telesno prizadetih.

Andreas Baumgartner je kot vodja projekta leta 2010 izdal obširno dokumentacijo o vseh internirancih ljubeljskega taborišča. Projekt so podprla razna zvezna ministrstva in Urad zveznega kanclerja. To dejstvo kaže na določen premik v miselnosti avstrijske družbe, ki se je nekako pred dvema desetletjema končno le zavedla svoje odgovornosti do vseh vrst pregananih v času druge svetovne vojne oz. v času nacizma. Večji del monografije zajema Knjiga imen s podrobnimi podatki o ljubeljskih internirancih (str. 167–662). Tudi Baumgartnerjev raziskovalni tim je izdatno črpal iz podatkov iz Tišler-Tessierove knjige. Cilj projekta je bil, da po možnosti dosledno obdela vse pomembne podatke o internirancih na Ljubelju. Tišler govori o približno 1800 internirancih. V mathausenskem arhivu je bilo mogoče izslediti le 1405 ljubeljskih internirancev. Da bi sodelavci projekta prišli do čim popolnejše slike, so pregledali kartoteke vseh francoskih in poljskih internirancev v Mauthausnu. Pregledali so 55.000 kartajk poljskih in 9000 kartajk francoskih internirancev in tako prišli do novih rezultatov ter ugotovili imena 1636 ljubeljskih internirancev. Tišler med ljubeljske internirance prišteva praviloma tudi 56 internirancev, ki so na Ljubelj prišli neposredno iz Begunj, in 80 internirancev, ki so bili ljubeljski izpostavi dodeljeni zadnje dni vojne in so prišli iz celovškega taborišča (več o tem taborišču gl. Rajmund Pajer, *Ich war I 69186 in Mauthausen. Wie ich als Jugendlicher ins KZ-Netzwerk geriet und daraus befreit wurde* = Kitab Zeitgeschichte, Kitab-Verlag Klagenfurt – Wien, 2010, 223 str.), tako da je ostala končna razlika največ 28 internirancev. Večino teh »nedokumentiranih« internirancev so projektni raziskovalci zasledili pri sedmem transportu. Tišler navaja, da je ta obsegal 218 sovjetskih internirancev, raziskovalci pa so jih na podlagi transportnega seznama ugotovili le 200.

Raziskovalni tim je z vodjo vred obsegal 9 oseb. Podatkovno banko so raziskovalci porazdelili takole: rojstno leto in starost internirancev, nacionalna pripad-

nost internirancev, urad, ki je internirance sprva poslal v koncentracijsko taborišče, prva napotitev v koncentracijsko taborišče, vzroki, razlogi za pripor, premestitve, število zaukazanih delovnih intervencij, poklici, premestitve v Mauthausen – Gusen, leto prihoda v Mauthausen – Gusen, leto smrti internirancev, kraji smrti ljubeljskih internirancev, uradni vzrok smrti, kronološki pregled transportov na Ljubelj, vnovična premestitev na Ljubelj, kronološki pregled vrnitve internirancev z Ljubelja. Raziskovalci so ugotovili vsega 14 transportov na Ljubelj. Vse te so porazdelili po nacionalni pripadnosti in vzroku pripora internirancev. Sledi imenska navedba internirancev vsakega transporta, deloma so objavljene kopije transportnih seznamov. Med vzroki pripora močno prevladuje oznaka »zaščitni zapor« (str. 30–98). Po novih podatkih je na Ljubelju izgubilo življenje 39 internirancev. Dosedanje razprave so navajale vsega 34 umrlih internirancev. Iz podatkov povzemamo, da je od 27 pobegov uspelo kar 23.

Natančnim statističnim podatkom sledijo biografije in pogovori. Obsežnejša je biografija češkega zdravnika Františka Janoucha (str. 105–134), krajša tista poljskega odpornika Jana Medrzaka (str. 135–138), nakar se zvrstijo pogovori s tremi francoskimi interniranci (str. 139–165). Biografija imenovanega češkega zdravnika, ki je do konca vztrajal pri onemoglih internirancih na Ljubelju in potem še nekaj časa deloval na Golniku, preden se je vrnil v Prago, je v obširnejši obliki na voljo v knjižni obliki pod naslovom Fratišek Janouch, *Selbst der Teufel würde erröten. Briefe meines Vaters aus der Hölle von Auschwitz und aus dem KZ am Loiblpass* = Edition Mauthausen (izd. Mauthausen Komitee Österreich, Wien, 2006, 128 str.). V samostojni publikaciji so objavljena tudi že nemška pisma zdravnika svojcem na Češkem, prav tako njegovi seveda izpovednejši zapisi v češčini. Baumgartner je sodeloval pri redakciji te samostojne publikacije.

Tretje – in najobširnejše – poglavje vrača ljubeljskim internirancem imena. Strukturinani podatki sledijo glede navedb imen virom, podatki pa so dopolnjeni z biografskimi detajli, ki jih je raziskovalna skupina večinoma povzela po Tišlerju. Raziskovalna skupina je opravila pomembno delo. Ljubeljskega taborišča avstrijska družba ne more več ignorirati. Vsem internirancem je postavila dostojen spomenik in upati je, da bo končno primerno spominsko obeležje postavljeno tudi na severni strani Ljubelja.

Avguštin Malle

Bernhard Rammerstorfer (izd.), Im Zeugenstand: Was wir noch sagen sollten. 100 Fragen – 900 Antworten. Interviews mit Holocaust-Überlebenden und NS-Opfern. Samozaložba, Herzogsdorf, 2012, 392 str.

Izdajatelj Bernhard Rammerstorfer je izbral za pripravo knjige življenjskih zgodb žrtev holokavsta in nacizma metodološko dolgotrajno in naporno pot. V sodelovanju s številnimi ustanovami, univerzami in šolami je zbral med mladostniki iz 30 držav vsega sveta 1400 vprašanj. Te je uvrstil v petnajst problemskih sklopov z vsega stotimi vprašanji. Spraševal je devet žrtev. Tako je dobil 900 odgovorov različne, vendar zelo pestre vsebine. Že izbrana vprašanja, ki jih je dobil od mladostnikov, dokumentirajo, kaj mlade v zvezi z nacizmom in holokavstom predvsem zanima. Vmes so namreč vprašanja, ki jih ne bi bil postavil noben zgodovinar.

Walter Manoschek, pravnik in eden vidnejših raziskovalcev nacističnega nasilja in njegovih posledic v Avstriji, v svojem uvodu opozarja na dejstvo, da postopoma umirajo zadnje priče časa, in na razmišljanja, kako ohraniti njihov spomin. Knjigo Rammerstorferja uvršča v kontekst »ohranjanja spomina«. Pravi, da je pogovornim partnerjem skupno, da so bili v nacističnem času preganjani zaradi rasnih, politično-ideoloških ali verskih vzrokov. Meni, da je katalog vprašanj reprezentativen in odseva potrebe po vedenju mladih o nacizmu in njegovih posledicah. Poudarja, da je izdajatelj temeljito preverjal navedbe pogovornih partnerjev glede zgodovinske zanesljivosti, in ugotavlja, da je knjiga pomemben prispevek k dokumentaciji nacističnega časa.

Razmišljanja Manoscheka niso osamljen pojav, kot ni osamljeno uvrščanje (koroških) Slovencev v razprave in spominske knjige o nacizmu v Avstriji. Opozorimo naj le na obsežno dokumentarno zbirko *A Letter To The Stars. Die letzten Zeugen. Das Vermächtnis der Holocaust-Überlebenden*. Verlag: Verein Lernen aus der Zeitgeschichte (Wien, 2008, 384 str.), v kateri so gimnazijci Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu razgrnili življenjsko pot Mire Zorec, roj. Wutti iz Melvič v Ziljski dolini v času njenega izgnanstva. Mira Wutti se je po vrnitvi izselila v Jugoslavijo. V spominskem letu 2008 je pri Založbi Drava izšla trijezična publikacija Ernsta Logarja *Das Ende der Erinnerung – Kärntner PartisanInnen / Konec spomina – koroški partizani in partizanke / The End of Remembering – Carinthian Partisans*. Poleg krajših zgodovinskih prispevkov publikacija prinaša glavne misli 12 prič časa/ partizanov, celotne pogovore pa nudi priložena zgoščenka. Nekaj teh prič časa je že umrlo. To je druga publikacija umetnika, ki je sprva obdelal zgodovino svoje družine z umetnostno inštalacijo pod naslovom *Den Blick hinrichten* (Universität für angewandte Kunst Wien, Wien, 2005, 82 str.). Logar je v kratkih uvodnih stavkih opisal usodo svojega starega očeta in zamolčanja njegove usode. Dodal je zgodbe enajstih drugih zapornikov protifašistov ter njihove poti na graško strelišče-morišče Feliferhof: »Med temi 12 zaporniki je bil tudi moj stari oče Josef Logar. Skupaj z drugimi 11 zaporniki je bil ustreljen zaradi veleizdaje razkranjanja obrambne moči tistega dne (7. aprila 1945 op. A. M.) v poteku justifikacij v Feliferhofu. Ta žalostni del moje družinske zgodovine po očetovi strani – aretacija, obsodba in justifikacija

mojega starega očeta po nacistih – je izhodišče mojih pred tremi leti pričetih raziskovanj. Ti dogodki imajo po mojem vse do danes usodne posledice za mojo družino. Vse do današnjega dne so bili izrinjeni iz našega življenja. Sam kot del generacije vnukov čutim obveznost, da temu bolečemu delu naše družinske zgodovine posvetim pozornost in danes ponovno obudim dogodke, ki so zaviti v temo.«

Bernhard Rammerstorfer je želel predvsem poizvedeti, kaj mladina sveta želi izvedeti od zadnjih preživelih holokavsta in žrtev nacizma in katera sporočila zapuščajo žrtve mladostnikom. Ista vprašanja omogočajo primerjave in so tako vir nadaljnjih razmišljanj in raziskav. Tematska področja obsegajo tako rekoč celotno življenjsko obdobje žrtev – od rojstva, vzro-

kov preganjanja, razmer v taboriščih in »vzgojnih zavodih«, strategije preživetja, najkrutejših trenutkov, mesta religije ali ideologije v času trpljenja, osvoboditve, reintegracije v družbo, psihičnih in fizičnih posledic in individualnega premagovanja preteklosti do spominjanja na zgodovinsko pomembne dogodke, osebnih izkušenj, današnjega življenja in svetovnega nazora, načrtov za prihodnost ter napotkov in sporočil prihodnjim generacijam. Med žrtvami so štiri Jehovove priče, trije Judje, koroški Slovenec in pripadnik romske skupnosti. Žrtve pripadajo različnim socialnim skupinam, bile so različno socializirane. Jehovove priče so iz Nemčije, Francije in Avstrije, Judje pa iz Poljske, Slovaške in Češke. Nekateri izmed žrtev so napisali svoje spomine. Spomini slovaškega Juda Adolfa Burgerja so postali podlaga za film Ponarejevalci, pripoved Judinje Renee Firestone, roj. Weinfeld je postala osnova filma Stevena Spielberga Zadnji dnevi. Ne preseneča, da so pričevanja deloma povezana z močnimi čustvi in da so vsebinsko zelo diferencirana.

Izdajatelj objavlja katalog vprašanj in dodaja nazive šol in univerz, ki so vprašanja postavile (str. 13–24). Med šolami ni nobene šole iz Slovenije. Z Ernstom Blajsem iz Lepene pri Železni Kapli pa so posredno prisotna vprašanja preganjanja Slovencev in slovenskega odpora proti nacizmu. Življenjska pripoved Ernsta Blajsa dokumentira, da so izpovedi prič časa odvisne od številnih dejavnikov. Manoschek je opozoril, da je Rammerstorfer temeljito preverjal zgodovinska dejstva, kar seveda močno dviguje njihovo zgodovinsko vrednost. Veliko je odvisno od razpoloženja pripovedovalca, njegovih čustev, od tega, v kakih okoliščinah pripoveduje svojo življenjsko zgodbo, kaj hoče raziskovalec predvsem izvedeti in katera so težišča njegovega raziskovalnega zanimanja. Iz odgovorov lahko sklepamo, kdaj je tekel sproščen

pogovor in kateri pomembni spomini, dogodki v trenutku izpovedi predvsem bremenijo pripovedovalca. Zadnje lahko nazorno dokumentiramo, če imamo na voljo različice življenjske zgodbe iste priče časa. Življenjske zgodbe moramo spremljati z empatijo in sprejeti njene čustvene ravni, kot jih podaja pripovedovalec. Človekova psiha je zamotana zadeva. Tako Ernst Blajs v odgovorih Bernhardu Rammerstorferju govori o tem, da je doživljal najhujše trenutke, ko je bil sam ali ko so bili interniranci v mladinskem koncentracijskem taborišču v Moringenu kot celota soočeni s smrtjo. V drugem pogovoru tega strahu sicer ne relativizira, vendar ga konkretizira v povezavi z določenimi dogodki (Ernst Blajs. V: Wolfgang Petritsch idr. (izd.), *Kärnten liegt am Meer. Konfliktgeschichten über Trauma, Macht und Identität*. Drava Verlag / Založba Drava, Verlag Johannes Heyn, Klagenfurt/Celovec, 2012, 567 str., str. 82–97). Kljub razlikam sta obe življenjski zgodbi istega pripovedovalca povsem avtentični. Zanimivo je, da se (koroški) Slovenec pojavi kot žrtev skupaj z žrtvami holokavsta in žrtvami iz vrst romske skupnosti ter Jehovovih prič. Janko Pleterski v Borcu (LXIII, št. 676-680, str. 9–55) govori o singularnosti holokavsta in hkrati misli, da morajo Slovenci svetu povedati in ga prepričati o misli, »da je na svoj, drugoroden, obraten način s svojim dosežkom singularen, historično edinstven, tudi slovenski NOB«. Slovensko zgodovinopisje, predvsem pa pisci zgodovine odpora poudarjajo, da je nacifašizem Slovence kot etnično skupino obsodil na izginotje. Podobno kot Judje so bili na izginotje obsojeni Slovenci, pripadniki romske skupnosti in zlasti moški člani Jehovovih prič. Zadnji zaradi odklanjanja vsake uporabe orožja. Smrtonosno nasilnost nacifašizma potrjujejo priče časa, tokrat žrtev nacifašizma iz vrst koroških Slovencev, ki tako prispeva kamenček k prepoznavnosti slovenskega NOB med nemškimi bralci. Isto velja za že omenjeno publikacijo *A Letter to the Stars* in za publikacijo *Erinnerungen. Lebensgeschichten von Opfern des Nationalsozialismus* (Renate S. Meissner im Auftrag des Nationalfonds (izd.). Wien, 2010), ki objavlja življenjske zgodbe petih koroških Slovencev/Slovenk oziroma partizank/partizanov. Zavedno slovensko prebivalstvo na Koroškem je bilo v dneh ogrožanja svoje narodne eksistence pač na strani OF, ki je v svojih temeljnih točkah napovedovala okupatorjem neizprosno oborožen odpor in na njegovi podlagi združitve vseh delov slovenskega naroda.

Pripoved vsake priče časa uvaja kratka biografija. Tudi če izberemo za predstavitev odgovorov katero koli od stotih vprašanj, moramo ugotoviti, da so odgovori različni in le deloma enaki. Tako so na primer na vprašanje, kaj je bilo za prizadete najkrutejše, odgovori strnjeno tile: strah pred smrtjo, permanenten strah, smrt svojcev, zadnji dnevi v Bergen-Belsenu, prvi dan v bunkerju koncentracijskega taborišča v Buchenwaldu, aretacija očeta in matere, streljanje (verskih) bratov v koncentracijskem taborišču Sachsenhausen. Na vprašanje, ali so obstajale razlike v obravnavanju internirancev, dobimo tole podobo: posebno brutalno so pazniki obravnavali Jude in Jehovove priče. Na vprašanje, kako je potekala vrnitev in kako je reagirala okolica na povratnike iz koncentracijskih taborišč, dobimo shrlljivo sliko: domače vasi ni bilo več, sorodniki niso bili navdušeni, veljal je kot izdajalec, ker je odklanjal služenje vojske, v koncentracijskih taboriščih so bili kriminalci, sosodje so

me odklanjali, ljudje niso hoteli vedeti ničesar o taboriščih smrti in so se šteli med žrtve, okolica je starše zavračala itd. Na vprašanje, ali so govorili o svojih doživetjih, dobimo približno tole sliko: sprva nisem nič govoril, šele vnukom sem pripovedoval oziroma pripovedujem, nisem hotel pripovedovati, ker ljudje tega niso hoteli slišati, stalno sem govoril o dogodkih, otrokom sem veliko pripovedoval, nisem imel moči, da bi pripovedoval otrokom, napisal sem knjigo, nisem veliko pripovedoval, sprva nisem nič pripovedoval, potem pa le in potomci so bili začudeni in prepadeni. Posebno zanimivi so odgovori na vprašanje, ali so prizadeti svojim mučiteljem oprostili. Odgovori, ki so močno odvisni od verske pripadnosti prizadetih, so med drugimi tile: pozabiti je treba, ne morem pa odpustiti, nimam kaj odpustiti, ker so grozodejstva prevelika, sem odpustil, storilce pa je treba poklicati na odgovornost, nimam pravice, da bi odpustil, ne odpuščam, ker se je treba maščevati, česa takega ne moreš odpustiti, maščevanje je pridržano bogu, odpustil sem iz verskih razlogov. Na vprašanje, kaj še načrtujejo v svojem življenju, so ostareli odgovarjali med drugim takole: upam, da ostanem zdrav, ne načrtujem nič, rad bi poročal in učil mlade, rad bi živel, nimam načrtov za prihodnost, upam, da bo vladal mir in rad bi pomagal soljudem, rad bi ostal zdrav in veliko predaval po šolah, vse je božjih rokah. Zadnje vprašanje je bilo: Po vsem, kar ste doživeli, kakšen nasvet lahko daste mladim ljudem? Tudi odgovori na to vprašanje so zelo različni. Prevladuje pa želja, da bi se mladi borili za mir, strpnost in človekove pravice, uporabili možnosti šolanja in na tej podlagi pridobili potrebne temelje za človeka dostojno življenje.

Pripovedi prič nas soočajo z vrsto dejstev in dogodkov. Ta ali druga pripoved nas popelje v svet popolne povojne amnezije storilcev ali celo vztrajanja na stališčih in pogledih nacizma. Tako je Renee Fireston, ki jo je življenjska pot iz rodnega Užhoroda v vzhodnem delu Češkoslovaške popeljala prek Auschwitza v Kennedyjev center, v okviru svojega sodelovanja pri Spielbergovem filmu »The Last Days« v Münchnu srečala svojega mučitelja dr. Müncha. Ta je v Auschwitzu izvajal na ženskah in otrocih razne poskuse in s tem zakrivil smrt njene sestre. Münch je še leta 1998 zagovarjal svoje početje, hvalil dr. Mengeleja kot sijajnega človeka in kaj vse je ta naredil za človeštvo. Ko je Spiegel spraševal nemške pravosodne oblasti, zakaj je tak človek na prostosti, so ga šele aretirali. Zagovarjati se mu ni bilo treba, ker ga je sodišče spoznalo kot nezmožnega za prestajanje kazni. Wilhelm Münch se je lahko skliceval na oprostilno sodbo poljskega sodišča, ki pa je presojalo le o njegovem ravnanju s Poljaki. Podobno soočenje med žrtvijo in storilcem je potekalo leta 1988 (Bernhard Frankfurter, izd., *Die Begegnung. Auschwitz. Ein Opfer und ein Täter in Gespräch. Verlag für Gesellschaftskritik*, Wien, 1995, 182 str.). Primer Münch močno spominja na Siegberta Ramsauerja, ki je »ordiniral« na ljubeljski izpostavi mauthausenskega koncentracijskega taborišča.

Poleg knjige je izšla še zgoščenka. Ta nudi kratko filmsko biografijo in bistvene izpovedi vsake posamezne priče. Zgoščenka je zelo primerna za šolski pouk.

Avguštin Malle

Ernst Klee, Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2011, 732 str.

V začetku leta 2011 je izšel že tretji natis leksikona, ki ga je sestavil Ernst Klee (rojen 1942), po študiju teolog in socialni pedagog, ki se je v zvezi s Tretjim rajhom najprej začel ukvarjati s problemom evtanazije, njegovo prvo odmevno delo pa je izšlo 1983 pod naslovom Evtanazija v NS-državi. Potem je izdal še več knjig s podobno tematiko. Z leksikonom, o katerem pišemo, pa je 2007 izdal na podoben način koncipirano delo, Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945.

Leksikon o osebah Tretjega rajha je prejel zelo laskave ocene, in to povsem upravičeno, saj gre za standardno delo o najpomembnejših (približno 4300) osebah s področja sodstva, cerkvenega življenja, kulture, gospodarstva, znanosti, medicine, policije, vermahta in seveda osebah iz NSDAP, SA in SS. Še posebej pomembno je, da je Klee spremljal usode teh ljudi tudi po letu 1945. Popolnejšega dela o tej problematiki dotlej še ni bilo. Leksikon je priročnik, ki omenja najvažnejše podatke o osebah od rojstva do smrti, napredovanja, službovanja, ponekod tudi literaturo o teh ljudeh. Za vse ni mogel najti kraja in časa smrti, za nekatere tudi kraja in časa rojstva ne. Knjigo uvaja zelo zanimiv avtorjev uvod, ki opisuje nastajanje leksikona in težave, ki so ga spremljale pri delu. Ko je leksikon leta 2003 prvič izšel, je avtor dnevno dobival pisma preživelih, ki so v njem omenjeni, ali njihovih družin, ki so hiteli dokazovati, da njihovi sorodniki niso bili to, kar je o njih zapisano. Neki laborant iz obrata IG-Farben v Auschwitzu je skušal dokazovati, da je bil obrat ustanovljen za pomoč Judom. Številni ljudje, vključeni v leksikon, so po vojni dobili službo v pravosodju, policiji, industriji, medicini, znanosti in na univerzah. Na univerzi v Freiburgu im Breisgau je bilo tako kar 75% osebja prej dejavnega v nacionalsocialističnih organizacijah.

Leksikon je avtor sestavil sam s pomočjo obširne literature, ki obsega 18 strani v drobnem tisku in zaključuje leksikon.

V leksikonu najdemo tudi ljudi, ki so bili rojeni na ozemlju današnje Republike Slovenije. Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da so bili to predstavniki nemške manjšine na našem ozemlju. Kolikor vem, so bili ti ljudje nam nepoznani, najbrž zato, ker je bil delokrog njihovega delovanja zunaj našega ozemlja.

Če si jih ogledamo po abecednem vrstnem redu, je tu najprej *Oskar Begusch*, rojen v Mariboru 21. januarja 1897. Bil je psihiater, član NSDAP že od 1924, bil je tudi član Štajerske domovinske zveze, vodja varnostne službe za Graz, SS-Sturm-bahnführer, torej major. Od septembra 1939 je bil direktor umobolnice v Feldbachu pri Grazu, od 2. septembra 1940 v t. i. T 4, kar je pomenilo, da je služboval v centralni službi Hitlerjeve pisarne v Berlinu, Tiergartenstr. 4 (odtod kratka), ki je organizirala množične usmrtitve bolnih in prizadetih. Bil je tudi izvedenec za določanje tistih, ki so jih evtanazirali. Zaradi vnetja slepiča je umrl v Grazu 10. januarja 1944.

Armin Dadieu je bil tudi Mariborčan, rojen 20. avgusta 1901. V NSDAP je vstopil 1932 in postal profesor za fizikalno kemijo na tehnični visoki šoli v Grazu, 1936 je vstopil v SS in do 1942 napredoval do polkovnika (Standartenführer), 1938 deželni namestnik, 1940 redni profesor, 1943 vodja docentov na univerzi v Grazu, Göringov pooblaščenec za nadzorovanje taborišč v Ostmarki ter vodja gospodarske zbornice v Grazu. 1948 ga najdemo v Argentini, kjer je bil med drugim svetovalec za vojno industrijo in za razvoj raket. Leta 1957 je postal vodja oddelka za fiziko v Stuttgartu in slednjič direktor Inštituta za kemične raketne pogone v Lampoldshausnu. Umrl je v Grazu 6. aprila 1978.

V Ormožu je bil 14. junija 1903 rojen zdravnik *Franz Fehringner*, ki je bil tudi zaposlen pri T 4. V NSDAP je vstopil že 1921, naslednje leto pa v SA in postal vodja oddelka za rasno politiko na Dunaju. Opravljal je poskuse v povezavi s farmakološkim inštitutom za množično sterilizacijo na Dunaju. Poskuse je delal v taborišču Romov v Lackenbauu v Avstriji. 30. januarja 1945 je postal podpolkovnik (Obersturmbahnführer) SS. Njegova nadaljnja usoda ni znana.

Heribert Grubitsch je bil kemik, rojen 4. decembra 1905 v Mariboru. 1932 je postal docent na tehnični visoki šoli v Grazu, 1933 je vstopil v NSDAP, 1942 do 1945 je bil profesor na državni univerzi v Poznanju, 1948 na tehniški visoki šoli v Helsinkih, 1952 na univerzi v Ankari, 1954 pa redni profesor v Grazu, kjer je 1. julija 1985 umrl.

Kemik je bil tudi *Hans Häusler*, rojen 17. oktobra 1896 v Novem mestu. 1937 je postal profesor v Grazu, 1940 je vstopil v NSDAP, 1946 je ponovno dobil stolic v Grazu, postal je podpredsednik višjega zdravstvenega sveta in predsednik znanstvenega združenja za socialno medicino. Datum smrti ni zabeležen.

Povsem neznan pri nas ni v Mariboru 29. aprila 1887 rojeni sin gimnazijskega profesorja *Paul Heigl*. V času nacizma je bil bibliotekarski svetnik in od 1941 polkovnik SS. Od 1912 je bil asistent na inštitutu za zgodovino na univerzi na Dunaju in uradnik v univerzitetni knjižnici. 1933 je vstopil v NSDAP, deloval v obveščevalni službi na Dunaju za NSDAP in je bil zato 1935 odpuščen iz državne službe. Leta 1938 pa je postal generalni direktor Nacionalne knjižnice na Dunaju, vstopil v SS in vohunil za SD. Konca vojne ni dočakal, ker je na Dunaju 8. aprila 1945 umrl. Bil je tudi član sveta v raziskovalnem oddelku za judovsko vprašanje na Državnem inštitutu za zgodovino nove Nemčije, ki ga je vodil Walter Frank, ki pa presenetljivo ni bil član stranke.

Ginekolog *Rudolf Theodor von Jaschke* se je rodil na Ptujju 17. avgusta 1881. Od 1918 do 1947 je bil profesor za porodništvo v Giessnu. Usposobljen je bil za sterilizacijo z rentgeniziranjem. Bil je član NSDAP, umrl je v Garmisch-Partenkirchnu 30. decembra 1963.

Socialni higienik *Ignaz Kaup* se je rodil v Mariboru 11. januarja 1870. Bil je učenec znanega rasnega higienika Maxa von Grubersa. 1918 je bil sekcijski šef v ministrstvu za ljudsko zdravje na Dunaju, 1922 do 1935 profesor higijene v Münchnu. Med prvo svetovno vojno je bil zagovornik smrti zaradi lakote, ker je po njegovih besedah »treba, da manjvredni defektni mutanti poginejo«. Umrl je v Münchnu 25. marca 1944.

Pulmolog je bil 11. decembra 1891 v Celju rojeni *Walter Schmid-Sachsenstamm*. V NSDAP je vstopil 1933, 1938 je postal direktor bolnice v Celovcu, od 1942 je bil zdravniški uradnik pri zdravstvenih ustanovah na Koroškem. Po procesu pred strankinim sodiščem 1944 je izgubil službo in 7. aprila 1945 storil samomor.

Omenim naj še nekatere, ki so bili dejavni tudi na ozemlju bivše Jugoslavije, v taboriščih, kjer so bili tudi naši ljudje, ali tiste, ki so delovali na Koroškem ali Tržaškem. Tak je bil polkovnik SS (Oberführer) in generalmajor policije *Hermann Behrends*, ki je bil Heydrichov zaupnik in od marca 1944 vodja policije in SS v Srbiji in Črni gori. Ujet in usmrčen v Jugoslaviji 4. decembra 1948. V štajerskem Zeltwegu je bil 15. aprila 1885 rojen general alpincev *Franz Böhme*, ki je bil od septembra 1941 do decembra 1942 vojaški komandant v Srbiji. Njegov je bil ukaz o streljanju stotih talcev za vsakega padlega nemškega vojaka in petdeset za ranjenega. Da bi se izognili »nepotrebnemu dotikanju trupel, naj bodo talci postavljeni tik ob grob,« je ukazal. Pozneje je bil poveljnik nemških sil v Jugoslaviji. V Nürnbergu je 29. maja 1947 naredil samomor. *Thomas Bogartz* je bil narednik (Scharführer) in vodja krematorija v Dachauu, bil je specialist za strele v tilnik in verjetno je prav on ustrelil Georga Eislerja, atentatorja na Hitlerja. Umrl je v zavezniškem taborišču v Heilbronnju 15. maja 1945. Znani zgodovinar *Werner Conze* (1910–1986), med drugim profesor v Münstru in Heidelbergu ter ustanovitelj revije *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, je kot asistent v Königsbergu (danes Kaliningrad) zastopal teorijo o dedni čistosti krvi nemških kmetov, ko je bil docent v Poznanju pa se je zavzemal za razjudenje mest in trgov. Geograf *Kurt Dühring* je bil komisarski vodja Inštituta za obmejno in izseljensko nemštvo in je umrl 11. avgusta 1945 v internaciji v Jugoslaviji. Zadnji komandant Treblinka je bil *Kurt Franz*, po poklicu neizučeni kuhar. Jeseni 1943 je deloval v Aktion Reinhard v Trstu in Gorici, septembra 1965 je bil v Düsseldorfu obsojen na dosmrtno ječo, 1993 pa izpuščen. V svojem albumu o Treblinku je napisal »Lepi časi.« Znani filozof *Hans Georg Gadamer* je kot docent v Marburgu an der Lahn 1933 podpisal solidarnostno izjavo Hitlerju, dobil 1939 profesuro v Leipzigu in postal tam 1946 celo rektor, od 1949 je bil profesor v Heidelbergu. Tam je nasledil Karla Jaspersa, ki je bil 1937 odpuščen, ker je bil poročen z Judinjo in so mu 1943 prepovedali tudi objavljanje. Za rasno teorijo se je navduševal tudi poznejši nobelovec Avstrijec

Konrad Lorenz. Znani zgodovinar iz družine *Mommsen, Wolfgang*, je tudi podpisal solidarnostno izjavo Hitlerju in 1941 vstopil v NSDAP, zaradi česar je bil po 1945 odpuščen z univerze v Marburgu. On je oče dvojčkov, znanih zgodovinarjev *Wolfganga in Hansa*, ki je eden najboljših raziskovalcev nacionalsocializma. Solidarnostno izjavo Hitlerju je podpisal tudi filozof *Martin Heidegger*.

Stotnik (Hauptsturmführer) SS je bil *Aribert Heim* iz Radgone, ki je bil zdravnik v Sachsenhausnu in Buchenwaldu in je Judom osebno dajal smrtonosne injekcije. Pri enem od njih je dejal: »Poglej, kakšen nos imaš, česa takšnega Führer ne potrebuje.« Po vojni je igral hokej in bil ginekolog v Mannheimu. Izginil je po 1962, ko bi moral biti prijet. *Gottlieb Hering* je bil član NSDAP, stotnik SS, odgovoren za pomor 14.000 Judov, od 4. novembra 1943 na Poljskem pri Aktion Erntefest. Himmler ga je imel za enega najbolj zaslužnih za izvedbo Aktion Reinhard. Nazadnje je bil komandant Rižarne v Trstu. Umrli je 9. oktobra 1945 v Stetten/Remstalu.

Vsekakor gre za priročnik, ki ne bi smel manjkati v nobeni knjižnici pri nas, ki se ukvarja z drugo svetovno vojno.

Franc Rozman

Florian Thomas Rulitz, Die Tragödie von Bleiburg und Viktring. Partisanengewalt in Kärnten am Beispiel der antikommunistischen Flüchtlinge im Mai 1945. Hermagoras Verlag / Mohorjeva založba, Klagenfurt / Celovec 2011. 420 str.

Tiskana izdaja nekoliko predelane (naslovi) in razširjene (prologi in šesto poglavje) disertacije Floriana Thomas Rulitza je vredna pozornosti iz več razlogov. Čeprav bi bila zanimiva primerjava med besedilom leta 2010 na celovski univerzi zagovarjane disertacije in besedilom knjižne izdaje, se v to ne kaže spuščati. To bi zanimalo le ozek krog zgodovinarjev. Bralec bo vzel v roke knjigo in bo – če ni ravno zgodovinar – imel zaradi gostote podatkov in citirane literature ter virov svoje težave. Soočeni smo z vrsto pomanjkljivosti, ki jih avtor skuša nadomestiti ali prikriti s citiranjem pripovedi pri časa, ki ostajajo zgodovinsko nepreverjene. Mislimo predvsem na domala dosledno ignoriranje pomembne slovenske literature, tako »uradne« (tako avtor označuje zgodovinopisje v Sloveniji in v Jugoslaviji vse nekako do leta 1991) navedimo le Borisa Mlakarja, Slovensmo domobranstvo in Ivana Jana, Koroški odred kot obsežne literature slovenske emigracije, kar nemara še bolj preseneča. Del zadnje je celo natisnila ali založila celovška Mohorjeva. Periodike slovenske politične emigracije Rulitz niti ne navaja. Upravičeno je vprašanje, ali je mogoče napisati monografijo o povojni usodi slovenske emigracije, ne da bi avtor v zadostni meri upošteval ta dela.

Študiji z uvodnimi besedami odpira pot v znanstveno in širšo javnost, ki kaže zanimanje za novejšo zgodovino, kar pet »uvodničarjev«: predsednik Narodnega sveta koroških Slovencev in tematsko posredno prizadeti Valentin Inzko, profesorja celovške univerze, jezikoslovec Heinz Dieter Pohl in historični pedagog Gerald Grimm, Jože Dežman, bivši direktor Muzeja novejše zgodovine v Ljubljani, in hrvaški zgodovinar Josip Jurčević. Obseg in vsebina teh besedil narekuje, da se kratko ustavimo tudi pri njih. Hrupna medijska napoved izida študije je poudarjala, da na temelju sistematičnega pregleda predvsem lokalnih virov (farnih, občinskih, žandarmerijskih in šolskih kronik), številnih pogovorov s pričami časa in terenskih raziskav odkriva nove vidike neposrednega povojnega dogajanja na avstrijskem Koroškem in da se loteva nedotaknjene, v socialistični Jugoslaviji tudi prepovedane teme povojnega partizanskega nasilja na avstrijskem Koroškem in v sami Jugoslaviji, s katerim naj bi po maju v vrstah jugoslovanskih beguncev in med konservativno mislečimi pripadniki slovenske manjšine na Koroškem dolga leta nadaljevala Ozna oziroma Udba.

Avtorji predgovorov ob priznanjih avtorju in založbi, ki je prevzela izdajo monografije, poudarjajo različne vidike študije. Tako Valentin Inzko piše o globalni potrebi, da se obdela pozabljeno, in opozarja na španski, češki in argentinski primer. Globlji vzrok tega zanimanja vidi v neprestanem prizadevanju ljudi odkriti resnico, v primeru svoje družine pa v osebni prizadetosti. Heinz Dieter Pohl v svojem predgovoru razmišlja o funkcionalizaciji zgodovine in kulture spominjanja, nakaže glavne značilnosti zgodovine koroških Slovencev in meni, da nikakor ne preseneča, če so se številni koroški Slovenci odločili za odpor, vendar je prepričan, da ti ljudje niso vedeli, kakšne zamisli so vladale v komunističnih vodilnih strukturah o povojni ureditvi. Pohl in Gerald Grimm v predgovorih pišeta o dvomljivi vlogi britanske armade pri repatriaciji oziroma vračanju beguncev Jugoslaviji, ne da bi omenila jaltske sklepe. Sledita avtorjevimi izvajanjem in literaturi, ki jo citira. Pripomniti je treba, da so Britanci odločali tudi drugače. To dokazuje prav primer slovenskih civilnih beguncev in britansko odločanje glede vprašanja repatriacij vse tja do kratko časa veljavnega blejskega sporazuma med Veliko Britanijo in FLRJ. Vloga Britancev je bila, če tako gledamo, negativna in pozitivna, v očeh prizadetih pa pretežno negativna. Gerald Grimm govori o tem, da igrajo majski dogodki v kulturah spominjanja v samostojni Sloveniji in Hrvaški osrednjo vlogo. Pridružuje se avtorjevi oceni, da so bili žrtve partizanskega nasilja »antikomunistični begunci«,

Florian Thomas Rulitz

Die Tragödie von Bleiburg und Viktring

PARTISANENGEWALT IN KÄRNTEN
am Beispiel der antikommunistischen Flüchtlinge im Mai 1945

Mohorjeva
Hemagoda

kar da se je do razpada Jugoslavije z uradne strani zanimalo. Meni, da je avtorju uspelo najti oziroma določiti enot jugoslovanske armade, ki so operirale na Koroškem po kapitulaciji, in ugotoviti imena poveljujočih in s tem odgovornih za nasilje. Seveda moramo pripomniti, da avtorju ni bilo treba nič »ugotoviti«, saj so v slovenski znanstveni literaturi imena enot in poveljujočih znana že desetletja. Nazadnje je o partizanski poveljniški strukturi natančno pisal Marjan Linasi. Jože Dežman govori o totalitarnih epicentrih v alpsko-jadranskem prostoru in o tem, da je konec druge svetovne vojne imel dramatične učinke za Koroško, ki da bi bile lahko še usodnejše. Navaja število slovenskih žrtev majske in junijske likvidacij ter poroča o številu žrtev v prikritih množičnih grobiščih na območju Republike Slovenije. Navezuje na Rulitza, ko meni, da je bila maja 1945 sklenjena med britansko in jugoslovansko armado kravja kupčija: umik jugoslovanske armade naj bi Britanci »plačali« z vračanjem jugoslovanskih beguncev. Taka ocena je mogoča le ob popolnem ignoriranju jaltskih sklepov in majske not Združenega britanskega kraljestva in Združenih držav Amerike jugoslovanski vladi, ki jih Dežman gotovo dobro pozna. Zadnjih Rulitz ne omenja, pač pa pozneje le spregovori o jaltskih sklepih. Obe velesili sta v njih jasno zahtevali umik jugoslovanske armade z vsega predvojnega avstrijskega ozemlja. Naj bi Jugoslovanska armada mar začela boj z dotedanima zaveznicama? Uvodna beseda Josipa Jurčevića je samostojen članek, saj v njej naniza nekatere pomembne teme hrvaškega zgodovinopisja v povezavi s povojnimi dogodki ob jugoslovansko-avstrijski meji. Govori o evropskem ravnanju s preteklostjo. Evropa naj o povojni usodi Hrvatov ni hotela kaj vedeti. Nadalje razmišlja o evropskih zmotah o komunistični Jugoslaviji in o Titu in pravi, da je »jugoslovanski komunistični režim pravzaprav štel k najbolj zločinskim« (str. 27), in piše, zakaj Tita številni raziskovalci štejejo »med 10 velikih mega-masovnih morilcev 20. stoletja« (str. 28). Ko omenja vojno strategijo jugoslovanskih komunistov, pravi, da so ti že dva meseca pred koncem vojne sprejeli jasno strategijo: glavnina »komunistične armade« naj bi prodirala po stranskih poteh proti severozahodu in se izogibala konfliktom s ciljem, da zapre dostop do mej z Italijo in Avstrijo. Opozarja, da je hrvaškim enotam uspelo na več mestih prebiti obroč Jugoslovanske armade in da so se potem predale britanski vojski, ki pa da jih je po prevari vrnila Jugoslaviji. Njegovi očitki na račun Britancev so izraziti. Niti avtor niti »uvodničarji« niso zaznali, da se je Jugoslovanska armada po Poljani izmikala nadaljnjim odprtim konfrontacijam tako z nemškimi vojnimi povratniki kot z njihovimi kolaboranti. Vrsta zapisov govori namreč o tem, da je Dravo še po 15. maju 1945 prestopilo veliko število kolaborantskih čet in civilistov. O tem poročajo celo navajani britanski viri, vendar jih avtor ne interpretira v tej smeri. Oboroženi so orožje odmetavali praviloma v logih na južnem bregu Drave (pri Mohličah, Galiciji in Glinjah) in se potem predajali Britancem, če so jih ti hoteli prevzeti. Kdaj so torej na koroških tleh sovražnosti dejansko prenehale in od kdaj naprej lahko govorimo o partizanskem nasilju? Niz predgovorov zaključuje avtor sam, ki pojasnjuje, da se je na temelju »družinskih zgodb« odločil za obdelavo teme, ter poudarja, da se mu ne gre za to, da bi rehabilitiral katero koli stran ali da bi

poračunal število žrtev ali spravil na slab glas partizanski odpor in partizanske borce, ki so se v gozdovih morali boriti proti okupatorjem. Partizanom noče pridati stigme nečloveka. »Nasprotno, gre mi za historično rekonstrukcijo in za politična ozadja teh dogodkov v maju 1945 na Koroškem.« (str. 35)

Bučna napoved knjige in prvi medijski, pa tudi politični odzivi nanjo so ponovno sprožili zanimanje za avtorja. Dunajski Dokumentacijski arhiv avstrijskega odporništva ga je v svojem glasilu omenjal že leta 2003 pod rubriko Novice s skrajne desne kot desničarja. Florian Thomas Rulitz tega sprva ni javno zanikal, v nekem internem dokumentu je poudaril, da nikoli ni imel stikov z neonacistično sceno. Sedaj pa ga je politično zainteresirani mladostnik razkril med klientelo zloglasne razpošiljalne trgovske hiše »Odin«, ki z blagovno znamko »Thor Steinar« vzbuja interese pripadnikov skrajne desnice in velja zaradi svoje »ponudbe« v Zvezni republiki Nemčiji kot neonacistična. S trgovsko hišo se je Rulitz povezal po spletu s svojim celovškim univerzitetnim naslovom. Koroški dnevnik je temu pripomnil, da bi zgodovinar moral le vedeti, kaj je bil nacizem in v kaj se spušča. Avtor je to pot javno nastopil in zanikal vse očitke ter svojim nasprotnikom očital, da ga skušajo očrniti zaradi objavljene knjige.

Rulitz povzema razne avtorje, ko meni, da v uradnem zgodovinoписju socialistične Jugoslavije partizanska nasilna dejanja in umori v času prevrata niso obstajali, zgodovinoписje da je bilo osredotočeno na heroiziranje protifašističnega »narodno-osvobodilnega odpora«. Šele po razpadu Jugoslavije so pripovedi, ki so krožile med begunskimi krogi v tujini, dobile novo moč. Piše, da sta »viktringska« [sic!] in bleiburška [sic!] tragedija pojma v slovenski in hrvaški protikomunistični spominski literaturi. Slovenska znanstvena literatura, še manj »slovenska protikomunistična literatura« ali Nova slovenska zaveza ne govorita o Viktringu, temveč izključno o Vetrinju, Vetrinjskem polju itd. Najpozneje tu poznavalec snovi pričakuje, da bo avtor razpredel glavne pripovedne niti literature slovenskih ali hrvaških beguncev. Nadaljnje branje je presenetljivo. Rulitz namreč povsem ignorira, razen v enem samem primeru, ko posredno citira neki članek iz ciklostilnega lista Dom ob Muri, vso emigrantsko periodiko in vse številne zapise, razprave in spomine pripadnikov slovenske politične emigracije. To preseneča tem bolj, ker je prav celovška Mohorjeva bila tista, ki je že leta 1952 z natisom publikacije Vetrinjsko polje (Izdala Slovenska vetrinjska družina) tematizirala vprašanje slovenskih beguncev v Vetrinju. Sledili so drugi natisi in objave Mohorjeve. Ob tem pristopu ne preseneča, da tudi trije uvodničarji Britancem pripisujejo predvsem dvomljivo ali negativno vlogo. Vendar je že Miha Krek v Zborniku/Koledarju Svobodne Slovenije pisal o usodnosti jaltskih sklepov. V vojnem času pa je ljubljanski Slovenec prinašal vesti o jaltskih sklepih, le da jim njegovi najzvestejši bralci niso mogli verjeti in so menili, da je to pač poteza nacistične propagande. V slovenski znanstveni literaturi so znani tudi londonski pozivi Alojzija Kuharja slovenskim domobrancem iz avgusta 1944. Osnovna dilema avtorja je, da je videl le »komunistično zgodovinoписje« in še to selektivno in površno recipiral, slovensko zgodovinoписje pa je bolj zapletena zadeva, ker sem štejejo seveda tudi razprave, pisane na tematiko slovenske preteklosti

v drugih jezikih, in vsa »emigrantska produkcija«. Vojna in povojna dogajanja so tematizirali tudi pisatelji in so tako predmet literarne zgodovine. Upoštevanje vse te literature bi morda Rulitza pripeljalo do bolj diferenciranih ocen slovenskega odpora in slovenskega zgodovinopisja. Osnovne informacije o odporu bi lahko na primer povzel iz razprave Franceta Škerla *Koroška v borbi za svobodo* (Koroški zbornik, Ljubljana, 1946), ki je že dolgo na voljo v nemškem prevodu v knjižnici Koroškega deželnega muzeja in v Osrednji koroški knjižnici na Ravnah. Temeljne točke OF pa bi našel v številnih dokumentarnih zbirkah. Nekaterih ključnih besedil ni prebral (na primer Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945*, Ljubljana, 2003) ali pa to storil le zelo površno (Rozina Švent, *Slovenski begunci v Avstriji 1945–1950*, Ljubljana 2007; Marjan Linasi, *Koroški partizani*, Celovec, 2010), čeprav jih navaja med literaturo. Glede britanskega odnosa do slovenskih civilnih beguncev bi bil avtor lahko segel tudi po Janku Modru (*Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden*, Celje, 2005). O poti čez Ljubelj, življenju na Koroškem in deloma stikih s koroškimi Slovenci so v svojih delih oziroma spominih pisali med številnimi drugimi tudi Ludvik Puš (*Na dolgo pot*, Buenos Aires, 1996), France Pernišek (*Moj begunski dnevnik 1945–1949*, Ljubljana, 2007), Stanko Kociper (*Kar sem živel*, Ljubljana, 1996), Marjan Peršič (*Na usodnem razpotju*, Ljubljana, 2001), Kajetan Gantar (*Utrinki ugaslih sanj*, Ljubljana, 2005), Metod Milač (*Kdo solze naše posuši*, Prevalje/Celje, 2003), Janez Zdešar (*Spomini na težke dni*, Ljubljana, 2005) in Marjan Tršar (*Dotik smrti*, Ljubljana, 2000). Nekaj osnovne faktografije o majskih dneh pa bi našel pri Jožetu Rantu (*Slovenski eksodus leta 1945*, Buenos Aires, 2008). Sicer je Rulitz opravil nič koliko pogovorov s pričami časa. Vendar so ti potekali desetletja po dogodkih in že v tistih odlomkih, ki jih objavlja, deloma odsevajo komponente poznejšega razvoja. Na izoblikovanje pripovedi prič časa je pač vplival čas, so vplivali mediji in sekundarna literatura. Prav zanimivo bi bilo primerjati na primer zgodnje pripovedi prič časa in obnavljanje njihovega spominjanja po desetletjih na primeru dogajanj v Borovljah in pri dravskem mostu pod Humberkom. Nizanje številnih pripovedi prič časa v opombah navaja naravnost k sklepu, da imajo le-te povsem izoblikovano in enoznačno podobo o poteku dogodkov po drugi svetovni vojni. Vsebinsko so pričevanja, ki so bila zapisana kmalu po dogodkih oziroma še v taboriščih, mnogo bolj diferencirana. Ker je avtor imel v rokah razpravo Rozine Švent, bi moral sprejeti glede na svojo temo tudi slovensko emigrantsko periodiko. Publikacij Inštituta za izseljeništvu pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti ni vzel v roke. V njih bi lahko našel nekaj statističnih podatkov o slovenski povojni politični emigraciji in likvidaciji slovenskih domobrancev. Ne nazadnje je tudi pisanje o prikritih množičnih grobiščih v Sloveniji netočno. Čeprav je britanska cenzura s svojimi slovenskimi sodelavci zelo natančno spremljala periodiko slovenske emigracije, je tej le uspelo, da je sorazmerno kmalu »vtihotapila« v eno izmed svojih periodičnih publikacij dokaj natančen opis grobišč, seveda pod povsem zavajajočim naslovom. Še natančneje: grobišča so bila znana, prepovedano je bilo spominjanje in pisanje o njih in številu žrtev. Nimamo informacij, kako je urednikom ciklostiranih periodičnih publikacij vedno znova

uspelo, da so kritizirali britansko upravo taborišč in v stolpce periodike vrinili vesti, ki bi bile sicer lahko cenzurirane. Kritiko socialnih razmer in pritiskov na Cerkev v novi Federativni ljudski republiki Jugoslaviji so Britanci urednikom dovoljevali, sodeč po emigrantskih virih pa so bili precej strogi glede kritike političnih razmer na račun svojih zaveznikov. Prav vidik zaveznitva med NOV in POS ter Britanci v monografiji ne prihaja do izraza. Razlog za neupoštevanje slovenske literature je tudi ta, da bi bil sicer moral avtor dati prevesti ustrezna besedila, kar bi gotovo preseglo njegove časovne, predvsem pa finančne zmožnosti. S prevodi pa so imeli njegovi sodelavci oziroma navedeni prevajalci težave. Ko nam je na voljo slovensko besedilo in prevod v nemščino, se lahko tudi začudimo. Lahko govorimo o »nerodnih« prevodih, če pa hočemo biti kritičnejši, pa rečemo, da so zgrešeni, napačni oziroma vsebinsko nevzdržni (npr. na straneh 308 in 309).

Omejiti se moramo na vidike monografije, ki utegnejo zanimati slovensko zgodovinopisje. Osrednja vprašanja, ki jih zastavlja avtor, so: kakšen značaj so imeli sklepni boji – so bili to po partizanski oziroma jugoslovanski različici obkolitveni ali po terminologiji »antikomunističnih beguncev« preboji s ciljem, da begunci dosežejo britansko območje in se predajo Osmi britanski armadi. Imaginarna meja je bila nekaj dni Drava. Glavna dogajanja so potekala ob prehodih čez Dravo. Že vprašanje, kaj so bili ti civilni begunci in kaj pripadniki raznih vojaških formacij, ki vsi so pričakovali britansko zaščito, razkriva vso problematiko. Rulitz namreč vso množico, ki je v majskih dneh želela priti v britanski objem, preprosto zbere pod pojmom »protikomunistični begunci«. Protikomunisti so bili, v svoji domovini pa so imeli več »identitet«. Drugo zelo pomembno vprašanje je, kako časovno opredeliti konec vojne. Formalno se je končala 8. maja, vendar kolaborantske enote niso bile pripravljene položiti orožja pred zavezniško Jugoslovansko armado, ki je to hotela izsiliti, v nekaterih primerih pa je bila nemočna. Kolaborantske enote so bile dobro oborožene in njihovo moštvo je številčno presegalo enote Jugoslovanske armade na obmejnem območju med Jugoslavijo in Avstrijo. Angleška poročila, ki jih Rulitz sam citira, še 17. in 18. maja govorijo o tem, da je treba te kolaborantske enote razorožiti.

Rulitz kot glavne smeri bega registrira Ljubelj, Mežiško dolino (Dravograd, Ravne–Pliberk) in Kamniške Alpe (Jezersko sedlo). Nasilje na avstrijskem državnem območju opredeljuje z etnično pripadnostjo prizadetih in skuša opisati, v kakšni meri je del žrtev posvojila partizanska stran (na primeru Borovljah) ali koroška nemškonacionalistična (na primeru žrtev v Podkrnosu in ob mostu prek Krke pri Celovcu). Nadalje opisuje, kaj se je dogajalo pod humberškimi gradom in v Borovljah, kakšne izgube je imela partizanska stran oziroma so jih imeli domobranci. Tudi ta boj za prehod prek dravskega mostu je potekal po kapitulaciji, težko oborožene umikajoče kolaborantske in SS-enote večinoma niso hotele položiti orožja pred partizani, predvsem tega niso hoteli domobranci, ki so se preimenovali v Slovensko narodno vojsko. Manjši spopadi so potekali tudi ob Aninem mostu in ob močno razdejanem kamenskem železniškem mostu in ob drugih pomembnejših infrastrukturnih prometnih križiščih.

Težišče dela izpostavlja avtor v podnaslovu. Da bi razčistil zastavljena vprašanja, je uporabljal fonde PRO v Londonu (zunanjega ministrstva in vojnega ministrstva), fonde Koroškega deželnega arhiva (okrajna glavarstva in Urada koroške deželne vlade), arhiv Deželnega sodišča, arhiv deželnega policijskega poveljstva z vsemi okrajnimi in stacijskimi podstrukturami, Arhiv krške škofije, vključno s številnimi farnimi arhivi, pogledal je v nekatere občinske in šolske kronike, uporabljal je arhiv Avstrijskega črnega križa, nekaj zasebnih arhivov in opravil več kot petdeset pogovorov s pričami časa. Obseg uporabljenih virov je velik. Glede farnih arhivov bi bil izkupiček lahko večji, vendar se preveč omejuje na matrike in premalo upošteva farne kronike. V zadnjem primeru seveda ne bi smel upoštevati le zapisov iz majskih dni, temveč v analizo odporništvu in njegove ocene po duhovščini vključiti ves vojni čas. Tako bi zaznal nihanja pri ocenah pomena in deloma ciljev partizanskega odpora. Nekritičen je glede medijskih poročil o partizanstvu iz petdesetih let 20. stoletja. Slovenskih pripomb sploh ne upošteva, kot ne upošteva sodnih postopkov, ki so jih sprožili nekateri partizani proti temu pisanju. Prezre kritične pripombe slovenskih raziskovalcev na račun poznane publikacije Ingomarja Pusta in podobnih avtorjev.

Pri raziskavi bi bil lahko upošteval razprave Dušana Bibra in se tako izognil pavšalni oceni ravnanja Britancev. Angleškega zgodovinarja Roberta Knighta sicer citira, ne pa njegove ocene vpletenosti poznejših angleških politikov v zadevo »repatriacije«¹ pripadnikov kolaborantskih enot in dela civilnih beguncev. Čemu navaja razpravo Janka Pleterskega Škof Rožman v zgodovini, ni jasno. Ne povzema namreč njene vsebine, temveč piše le o škofovi poti 5. maja 1945 čez Ljubelj (str. 85).

Opisuje glavna begunska taborišča za Slovence in Hrvate na Koroškem in izročanje oziroma repatriacije, ki so jih izvajali Angleži. Umore »beguncev«² zaznava kot notranjejugoslovanski obračun na koroških tleh, s katerim so povezani kraji zločinov in grobišča. V to kategorijo bi lahko šteli likvidacijo slovenskih beguncev v t. i. Rajhmanovem gozdu pri Glinjah. Ko navaja farno kroniko župnije v Podljubelju, prezre likvidacijo domačih partizanov, ki so jo izvedle umikajoče se enote. Pred maščevalnostjo teh enot so se partizani domačini v Brodeh pravočasno umaknili.

V uvodnem poglavju na kratko oriše okupacijo Jugoslavije in razdelitev njenega ozemlja. Glede Istre se moti, saj ni prišla pod Italijo leta 1941, temveč po prvi svetovni vojni oziroma z Rapalsko pogodbo. Govori o nastanku odporniških skupin in meni, da sta se izoblikovali dve: kralju zvesti četniki in komunistični partizani. Pri Slovencih in Hrvatih vidi tradicijo podtalnega boja v organizaciji TIGR, čemur bi težko pritrdili. Kot mejnik v komunističnem partizanskem odporu navaja 22. junij 1941, slovenska Osvobodilna fronta pa da je z akcijami začela 22. julija 1941. Z nobeno besedo ne omenja Temeljnih točk Osvobodilne fronte, poudarja pa primat komunistov v njej in tudi partizanskih enotah. Ta prevlada ga navaja k sklepu, da partizani de facto niso bili narodnoosvobodilna vojska, temveč v resnici partijska vojska (str. 56). Kratko se dotakne tudi Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije in pravi, da je bila pogodba med Titom in Šubašićem uspela šahovska poteza komunistov. S 7. marcem 1945 je bila formirana provi-

zorična vlada in iz Narodnoosvobodilne vojske in Partizanskih odredov Jugoslavije je 1. marca nastala Jugoslovanska armada.

Opisuje »protikomunistične obrambne formacije« in nastanek NDH. Glede medvojnega razvoja in dogodkov v Sloveniji v glavnem sledi Tamari Griesser-Pečar (*Das zerrissene Volk*, Wien, 2003), kar zadeva mednarodne vidike pa Jozu Tomasevichu (*War and revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Stanford, California, 2001). Omenja, da nekateri slovenski zgodovinarji govorijo o delni (taktični) kolaboraciji domobrancev z nacistično Nemčijo. Povzema mnenje Tineta Velikonje, da je bila edina stična točka med nacistično Nemčijo in slovenskim domobranstvom »boj proti komunizmu partizanov« (str. 76).

Preden analizira glavne smeri bega, piše o pričakovanih protikomunističnih begunskih enot, da bo prišlo do spora med zahodnimi velesilami in Sovjeti in da bodo lahko nadaljevale boj proti brezbožnemu komunizmu pod zahodnimi zavezniki. Pričakovali pa so tudi, da bodo zahodni zavezniki prodrli na slovensko ozemlje in tako preprečili oblast komunistom. Po Tomasevichu meni, da se je jugoslovanski komunistični režim pogajal z zavezniki o priključitvi Istre, Trsta, Furlanije in Koroške, kar da ga je navajalo k temu, da likvidira čim več ideoloških nasprotnikov in tako prepreči možno vrnitev protikomunistov (str. 77). Avtor ne navaja, kje naj bi taka pogajanja potekala in kdaj. V nadaljnjih poglavjih opisuje glavno sestavo begunskih skupin, od civilistov vse do vojaških enot nacistične Nemčije in njenih zaveznikov oziroma kolaborantov. Vse je sililo proti bivši avstrijsko-jugoslovanski meji. Tam pa so jim pot zapirale enote Jugoslovanske armade.

Pot prek Ljubelja in skozi še nedokončan predor je bila težavna. Rulitz na temelju številnih virov opisuje razmere. V glavnem viri iz koroških javnih in zasebnih arhivov ter izjave prič časa potrjujejo, kar je že dolgo znano iz slovenske in druge literature. Prevod Thomasa Barkerja (*Social revolutionaries and secret agents*, Boulder 1990) o boroveljskih oz. humberskih dogodkih je nerazumljiv in netočen (str. 83, opomba 195). Ali ni čista manipulacija? Barker namreč piše o tem, da je enota prešla humberski most, »potem ko so v boroveljskem hotelu Just ubili parlamentarca Koroškega odreda« (Barker, *Social revolutionaries*, str. 71; v slovenskem Štularjevem prevodu str. 100). Rulitz piše o poboju neke koroške enote. Lahko bi navedli še druge primere takih prevodov. Na podlagi večine virov in prič časa Rulitz navaja, da je spopad za Borovlje in za dravski most pod Humberkom potekal 10. maja, slovenska literatura govori večinoma o 11. maju. Dejansko je bilo begunskim enotam in civilistom na voljo le ozko grlo; Borovlje so partizani zasedli 8. maja, z zahodne smeri pa so pritiskale enote dalmatinske brigade. Most so imele v rokah slovenske partizanske enote. Nekatere begunske enote so zaman poskušale izsiliti prehod. Šele domobranec in enotam SS je uspelo, da so prebile partizansko blokado. Začele so z napadom na Borovlje in pri tem uporabljale težko orožje, ki ga partizani niso imeli. Domobranci pod poveljstvom Vuka Rupnika so dva ali tri dni obvladovali ožje območje Borovelj, preden so 13. maja položili orožje in prišli v vetrinjsko taborišče. Civilni begunci pa so že 11. maja prečkali Dravo in se znašli prav tako v vetrinjskem taborišču in pod britansko oblastjo. Britanski vojaki so boje

opazovali z levega brega Drave, svoje oklepnike so po pripovedovanju prič namestili na mostu, vendar jih niso poslali na pomoč partizanskim zaveznikom.

Glede slovenske sekundarne literature in virov velja uvodna pripomba. Kar zadeva zasebne spominske zapise, zapise v žandarmerijskih, šolskih in ne nazadnje farnih kronikah, bi potrebovali več informacij o zapisovalcih. Poseben problem so zapisi v farnih kronikah. Ker so slovenske duhovnike leta 1941 večinoma pregnali iz domačih far in so se vračali šele tedne po koncu vojne, so ti zapisi deloma nastali pozneje na podlagi pripovedovanj, deloma pa se zapisi ne ujemajo z drugimi zapisi in protokolnimi knjigami. Tak primer je za majske dneve 1945 farna kronika na Žihpoljah. Izjeme so nekatere farne kronike, denimo izjemno informativna iz župnije v Galiciji, kjer je pastiroval Josef Komar. Za ilustracijo naj bo dovoljena majhna oddaljitev od teme. Josef Komar je spremljal vojna dogajanja in dogajanja ob Aninem dravskem mostu ter železniškem mostu pri Kamnu. Tam so Dravo skušali prečkati pretežno vojni povratniki, begunci iz Hrvaške in enote NDH ter ustaške enote. Anin dravski most so stražili Angleži in partizani, železniškega pa so Angleži razgradili, kot so to storili, sodeč po nekaterih virih, tudi z lesenimi dravskimi mostovi v Podjuni. Zanimivo je, da te farne kronike Rulitz ni vzel v roke, pač pa tisto iz sosednje mohliške fare, ki je manj informativna. Poglejmo, kako je župnik Komar zaznaval partizane. Oktobra in novembra 1944 je pisal o ojačenih partizanskih akcijah vse do Drave in o partizanih na Svinški planini. Tam so se pojavili tudi v njegovi prvotni fari St. Georgen, pri kmetih rekvirirali živila in odvedli člana nacistične stranke. 21. novembra jih je hajkalo okoli 1000 mož raznih nemških enot. Partizani so izgubili 11 mož, 2 pa sta bila zajeta. Konec oktobra so partizani obkolili Klanče in zajeli 2 nacistično opredeljena kmeta, od katerih se je eden vrnil po mesecu dni. 10. aprila 1945 je dospelo v Galicijo 1000 mož esesovske divizije Galizien. Partizanom pripisuje ustrelitev dveh visokih oficirjev te enote. Partizani so le nekaj dni prej v sosednjih Apačah priredili dva mitinga. Enega se je udeležil tudi župnik Komar. Ta piše nato o umiku nemške vojske in uničevanju vojnega materiala ter o partizanskem zajetju nemške enote v Apačah. 9. maja so partizani v neskončni koloni korakali skozi vas: »Vsi tihi in ponosni – kot zmagovalci. /.../ Nobenega nasilja.« 13. maja je približno 1000 partizanov zapustilo Galicijo in se z avtomobili odpravilo proti Celovcu, kjer da so nadaljevali življenje v izobilju. Župnik piše o 2000 nemških vojnih ujetnikih, ki so hoteli prečkati Dravo prek kamenskega železniškega mosta, in upa, da jim je to uspelo. Prej so jo popihali partizanom. Za njimi so se pojavili 15. maja najprej hrvaški civilni begunci, približno 8000 ljudi, dan nato so sledile oborožene ustaške enote – okoli 6000 mož. Poroča o manjših spopadih teh enot s partizani. Partizanske rekvizicije so močno razjezile duhovnika, ki je malo prej še nekako naklonjeno govoril o tistih partizanih, ki so občasno prišli tudi v cerkev in pobožno molili. Motila ga je le njihova rdeča zvezda na kapah in zastavah. Zaplenitve raznih predmetov so ga privedle do ocene, da je propaganda partizanov za njihovo stvar vse prej kot propaganda, in ves besen je zapisal: »In ti roparji nam želijo vladati?! Se zahvaljujemo!« Po naštevanju mrtvih ustašev, Ukrajincev, dveh nemških vojakov in neznanih pri kmetu Kogel-

niku vse pripisuje partizanski maščevalnosti in sprašuje, koliko mrtvih še leži po gozdovih. To je toliko bolj čudno, ker je malo prej poročal o Ukrajincih, ki so do zadnjega streljali, da bi preprečili predor partizanske enote v Galicijo. Govori o sovjetski propagandi v slovenskem delu Koroške in o tem, da je izgubila ves ugled pri prebivalstvu zaradi naslednjih dejstev: rekvizicije koles, goved, oblek in nevojaškega nastopanja brez discipline, streljanja ustašev in nepokopavanja njihovih trupel, streljanja neoboroženih vojnih povratnikov. 21. maja zadovoljen ugotavlja: »Hvala Bogu! Sedaj so proč, ti gospodje partizani. Upajmo, da za vedno ... Ob sedmih zvečer so morali zadnji partizani zapustiti koroško zemljo.« Le malo za tem je opisal položaj, govoril o gladovanju zlasti mestnega prebivalstva in zapisal: »Imamo mir – ampak kakšnega!?! Angleški maščevalni mir. Ti angleški gospodje uničujejo s svojimi avtomobili naše ceste. V Apačah pasejo svoje konje na travnikih in poljih. Tito v karavanskih vaseh hrabro agitira naprej. Bog nas obvaruj pred njim in njegovimi tolpmami. In na žalost je še dosti ljudi, ki mu verujejo.« Takih diferenciranih pogledov in dalj časa trajajočega opazovanja pri Rulitzu ne najdemo. Župnik Josef Komar je bil pravi Korošec. Imel se je za žrtev partizanov in gosposkih Angležev, torej zmagovalcev. Ideološko se je po vojni navezal na miselnost nemškega nacionalizma in v svoji fari uvedel dvojezično bogoslužje, kar je močno prizadelo slovenske žrtve nacizma. To je storil mimo odredbe krškega ordinariata, vendar se je izkazalo, da je ta bila izdana le za pomiritev slovenske duhovščine. Novi škof in njegov kancler sta Komarja podprla. Ta se je skliceval na svoj farni odbor in argumentiral, da se je v zadnjih sedmih letih mladina naučila le nemških molitev in petja.

Znatno večje skupine beguncev in raznih vojaških formacij so se valile skozi Mežiško dolino. Britanske zračne enote (vpis v vojni dnevnik 15. maja 1945) so zoznale okoli 700.000 beguncev (500.000 civilistov in 200.000 vojakov) v jugoslovansko-avstrijskem mejnem prostoru. Vsi ti begunci so imeli cilj, prečkati Dravo in se predati Osmi britanski armadi. Pot prek Drave so jim zaprle bolgarske enote pod poveljstvom Rdeče armade, sem je 12. maja prišla 51. vojvodinska divizija 3. jugoslovanske armade. Prišlo je do bojev za dravograjski most in na relaciji Ravne–Pliberk. 13. maja so hrvaške enote dospele na libuško polje, kjer so jim nadaljnjo pot s tanki in letalstvom zapirali Britanci. Rulitz povzema potek pogajanj med Hrvati in Britanci, pri čemer so sodelovali zastopniki Jugoslovanske armade. Pogajanja so potekala na pliberškem gradu. Jugoslovansko armado je zastopal politikomisar 51. vojvodinske divizije Milan Basta, ki je po britanskih virih zagotovil, da bodo begunci, ki se bodo predali, obravnavani pošteno in človeško in da bodo le vojni zločinci postavljeni pred zavezniška sodišča (str. 124). Britanski komandant Scott je hrvaškemu beguncem jasno povedal, da na svoje območje nikakor ne more spustiti takega števila beguncev, in naznanil, da bo na vsak poskus, preiti na njegovo stran, odgovoril z vsem orožjem, nakar so se Hrvati predali. Na temelju izpovedi prič časa in literature Rulitz nato opisuje dogajanja po sprejetju predaje in na tej podlagi govori o nasilju posameznih enot Jugoslovanske armade. Po podatkih prič naj bi partizani mrtve s tovarnjaki prevažali na jugoslovansko stran. Povzema

tudi »avstrijsko partizansko literaturo«, ki da priznava mrtve, vendar le zelo malo število. Kot glavnega odgovornega za nasilje identificira zlasti Milana Basto in 51. vojvodinsko divizijo. Novih spoznanj Rulitz v tem poglavju ne ponuja. Franci Strle (Veliki finale na Koroškem, Ljubljana, 1977) je glede nekaterih vidikov pogajanj natančnejši. Pri Rulitzu pomembno mesto zavzemajo pričevanja.

Pot prek Kamniških Alp je izbrala ali morala izbrati manjša skupina beguncev. V njej so bili civilisti in vojaki raznih formacij. Na poti je prišlo na občutljivih točkah do manjših bojov. Premoč beguncev je bila taka, da so se partizani izogibali odprtemu spopadu. Begunce so Britanci prek Aninega mosta prepeljali v zbirno taborišče pri Grabštanju. Britanci, ki so se 15. maja odločili, da na svoj sektor ne pustijo več nobenih beguncev, so močno zastražili mostove prek Drave v Podjuni, železniškega pri Kamnu pa so delno celo demontirali. Številni begunci so se po krajših bojih predali južno Drave enotam Jugoslovanske armade.

Število taboriščnikov v Vetrinju je maja zelo nihalo. Avtor navaja, da so tu bili »protikomunistični begunci« in enote umikajočega vermahta ter Waffen-SS. Deloma so zadnje nadaljevale pot in se predale šele Američanom na Salzburškem. Vsega je bilo po virih tu okoli 30.000 jugoslovanskih državljanov, med njimi je bilo od 10.000 do 12.000 pripadnikov SNV in od 6000 do 8000 slovenskih civilistov. Nemške enote so Angleži naglo prepeljali v Dhovše. Razorožitev domobrancev je potekala ob cesti od dravskega mostu pod Humberkom do razvodnice pri Humberku in še dalje. Po pripovedovanju prič so nekateri domobranci menili, da jih bodo Angleži sprejeli kot prijatelje in jim ne bodo odvzeli orožja. Prišlo je tudi do plenitev s strani angleških vojakov, o katerih je med drugimi poročal angleški oficir Peter Wilkinson. Rulitz ne ve povedati, da je to bil vezni oficir pri partizanski vojski. Avtor opisuje lego vetrinjskega taborišča in življenje civilistov in razoroženih vojakov v njem. Taborišče so stražili pripadniki britanske vojske, da bi partizanom preprečili dostop vanj. Avtor posebno izpostavlja versko življenje, oblikovanje prostega časa in druge dejavnosti, kar je vse zelo natančno poznano iz slovenske literature, sam pa se naslanja izključno na izpovedi prič časa. Mnogo krajši je opis obeh taborišč, v kateri so Angleži spravili Hrvate. Večje, v katerem so koncentrirali okoli 6000 ljudi, je bilo v vasi Prod pri Grabštanju, drugo, s 1000 begunci, pa v Krivi Vrbi blizu železniške postaje.

Vprašanje repatriacije »protikomunističnih beguncev« začinja avtor s pogledom na jaltske sklepe, v katerih so se tri velesile obvezale, da repatriacijo vojnih ujetnikov in civilistov izvedejo hitro. Zakaj potem tudi sam govori o kravji kupčiji, ostaja nejasno. Opozarja, da begunska, tj. emigrantska, literatura govori o tem, da so bili Angleži odgovorni za begunce, čim so jih razorožili. Osrednje vprašanje zanj je, kdo od poveljnikov britanske armade je dal ukaz za naglo repatriacijo beguncev. To povelje naj bi po dogovoru z Haroldom Macmillanom, ki je zjutraj 14. maja 1945 v Celovcu sestankoval s Charlesom Kneighleyjem, poveljnikom 5. korpusa, ki je zasedel južno Avstrijo, dal Brain Robertson. Avtor meni, da sta govorila »brez dvoma« o begunski problematiki, vsebina pogovora v Celovcu pa je ostala nepoznana. Rulitz sledi Tolstoyu (Celovška zarota), ko pravi, da je ustrezno povelje dal

generallajtnant sir Brian Robertson in pri tem naj bi oba obšla vrhovnega poveljnika 8. Armade Harolda Alexandra, o katerem je bilo, po Tolstoyu, znano, da zavrača izročitev beguncev. Povelje o repatriaciji beguncev je bilo izdano 15. maja. Povelje govori o tem, da naj bodo jugoslovanski državljani, ki so služili v nemških enotah, »razoroženi«. Prva odločitev o izročitvi Hrvatov pa naj bi bila sprejeta 14. maja, torej istega dne, ko je Macmillan zjutraj sestankoval v Celovcu, zvečer pa že spet srečal Harolda Alexandra v Caserti.

V Celovcu je 15., 19. in 20. maja prišlo do pogajanj med 5. korpusom ter 3. in 4. jugoslovansko armado. Britanske zapise o teh pogovorih avtor navaja (str. 171–175). Prvo poročilo je netočno prevedeno v nemščino. Predstavniki Jugoslovanske armade je v prvem pogovoru predvsem poudaril, da Jugoslovani hočejo ostati na Koroškem. Jugoslovanska stran je želela skupen nadzor nad osebami, ki so se vdale na tem območju, kar so Britanci zavrnilo in v zameno ponudili, da jugoslovanski častniki lahko obiščejo vsa taborišča Hrvatov in vseh nemških divizij, ki so se vdale. Pristali so, da se Hrvate čim prej izroči Jugoslaviji. Slovenci v tem zapisu oz. poročilu niso omenjeni. Pripovedna nit je tu pretrgana in avtor nadaljuje z ukazom brigadirja Tobyja Lowa z dne 17. maja vsem enotam 5. korpusa: »0.462 Tajno [...] Vsi jugoslovanski državljani, ki se trenutno nahajajo na področju korpusa, bodo tako naglo kot mogoče izročeni Titovim enotam [...] Te vojaške enote bodo nemudoma razorožene, vendar ne obveščene o njihovem ciljnim kraju [...] Ukrepe za predajo bo koordiniral štab v povezavi z jugoslovanskimi enotami.« V interpretaciji tega ukaza se avtor sklicuje na spomine Nicolsona in dela drugih avtorjev. Povzema Nicolsonovo mnenje o »kravji kupčiji«: umik Jugoslovanske armade proti izročitvi beguncev. Ne tematizira, zakaj ukaz govori o tem, da bodo »te vojaške enote nemudoma razorožene«, niti ne interpretira britanskega vira o razorožitvi z dne 15. maja. Mogoča je le interpretacija, da razorožitev 17. maja še ni bila zaključena. To pa spet navaja h sklepu, da so se jugoslovanske enote še vedno borile, kar spet omogoča naslednje vprašanje, kako so končali vojaki in druge osebe, ki jih avtor potem prišteva partizanski maščevalnosti oz. partizanskemu nasilju. Če so bili oboroženi in se niso hoteli predati zaveznikom, jih ne moremo prištevati med žrtve partizanskega nasilja. In: Kako hitro so Britanci te po 17. maju lahko razorožili? Dogovori 19. in 20. maja so vsebovali repatriacijo beguncev v Jugoslavijo in umik vseh jugoslovanskih enot do 21. maja do 19.00 ure. Rulitz navaja zapisa dogovorov in meni, da ta z noticami pogovorov 5. korpusa potrjuje tezo Nicolsona o kravji kupčiji. Vsebino dogovora navaja, zapisnik pogovorov pa naj bi v 5. točki točno navajal krog ljudi, ki bodo repatriirani, ter obseg, čas in smer repatriacije: »5. Izročitev jugoslovanskih državljanov. 5. korpus bo predal vse Jugoslovane, ki se nahajajo na področju korpusa in ki so se v uniformi borili za Nemce in njihove zaveznike: ustaše, domobrane, četnike, nedičeve enote, belo gardo ...« Rulitz navaja britanske enote, ki so sodelovale pri predaji, in jugoslovanske enote, ki so prevzele navedene, ter odgovorne za transport in ravnanje z njimi ter za njihovo usmrnitev. Po splošnem prikazu poveljniškega odločanja o izročitvi »protikomunističnih beguncev«, ki pa jih je britanska stran poimenovala natančneje, tudi Rulitz precizira proces

predaje, vendar jih ne kategorizira po njihovi vojaški plati, temveč se odloči za etnično kategorizacijo repatriirancev in govori o predaji Hrvatov, Srbov, Črnogorcev in Slovencev. Nazadnje poroča o tem, kako je vojaška oblast potem ravnala s civilnimi begunci, ki jih ni izročila. O tem pa, vsaj v primeru slovenskih, veliko natančneje in tudi zelo diferencirano govori predvsem slovenska emigrantska literatura. Ta upošteva tudi krog oseb, ki se je odločil za prostovoljno vrnitev v Slovenijo. Rulitz ne poroča o tem, kako hitro so Angleži izpraznili na primer vetrinjsko taborišče in porazdelili civilne begunce. O delu repatriacijskih komisij ne piše, niti ne omenja kratkotrajno veljavnega blejskega dogovora med Veliko Britanijo in Jugoslavijo. Kljub vsem opombam lahko ugotavljamo, da prav četrto poglavje monografije le nudi nekaj novih informacij. Te pa temeljijo na virih iz britanskih arhivov. Te vire avtor obširneje povzema in deloma potem objavlja kot priloge.

V petem poglavju (str. 195–258) se Rulitz loteva vprašanj, ki se še najbolj približajo podnaslovu njegove monografije: Partizansko nasilje na Koroškem na primeru protikomunističnih beguncev maja 1945 (str. 195–258). Vendar bi moral prav tu upoštevati časovni okvir in bolj vire, ki jih sam uporablja. Da ponovim: Od kdaj in v katerih primerih je mogoče govoriti o partizanskem nasilju? Večji del poglavja (str. 197–258) namenja mestom umorov in grobovom na avstrijskem državnem območju, nakar sumarično piše o množičnih grobiščih v Sloveniji in na Hrvaškem. V primeru avstrijske Koroške se opira predvsem na časopisna poročila iz začetka petdesetih let 20. stoletja, na vire žandarmerijskih arhivov, na farne arhive (mrliške knjige), na arhiv Avstrijskega črnega križa in na pričevalce. Poglavje začne s Pliberkom in sklene z Borovljami, upošteva pa tudi kraje na severnem bregu Drave. Ponekod navaja dan smrti žrtev, v drugih primerih zabeleži neki splošen časovni okvir smrti oseb, ki so našle zadnji počitek v množičnih grobovih. Tega pojma ne opredeli in kot sklepamo na podlagi besedila, prišteva med te vsa grobišča, kjer je pokopanih več oseb. Sprašuje po motivih nasilja in meni, da je med temi treba upoštevati tudi revolucionarnega, torej revolucionarni cilj spremembe družbene ureditve. Na primeru Leš in krajih Primorja govori o »revolucionarnih čistkah« in o Titovih partizanih v službi revolucije. Nakazuje nastanek in razvoj VOS ter Ozne in tako pride do opisa terorja Ozne oz. Udbe v Avstriji po maju 1945. Ta je v prvi vrsti prizadel (hrvaške) emigrante iz Jugoslavije. Po Rulitzu pa je zadel tudi katoliško-konservativni tabor koroških Slovencev (str. 291–294). Navaja primer Jožka Tischlerja, ustanovitelja in prvega predsednika Narodnega sveta koroških Slovencev. Po pripovedi Leopolda Guggenbergerja, uradnika varnostne direkcije za Koroško in poznejšega celovškega župana, se je moral Tischler nekaj časa skrivati pred jugoslovansko tajno policijo in nekaj časa živeti »na koroških planinah«. Poskus njegove usmrtnitve naj bi spodletel prav zaradi naglega ukrepanja Guggenbergerja. Vse do danes pa v strogo tajnih tedenskih poročilih varnostne direkcije o tem ogrožanju Tischlerja ne najdemo več. Tischlerjeve pripovedi Rulitz ne navaja, kakor ne navaja Tischlerjevih zgodnjih odličnih povezav z jugoslovanskimi diplomati.

V Sklepu Florian Thomas Rulitz še enkrat govori o socialistično-jugoslovanskih opisih zaključnih bojev in o tem, da številni spomeniki v Mežiški dolini govorijo o

uničenju »izdajalcev in fašistov«. Zamisli spominskega parka pri Poljani ne pozna. Meni, da partizanski veterani in partizanska spominska literatura iz svoje kulture narodnoosvobodilnega boja in iz svoje kulture spominjanja izključujeta izbruhe lastnega nasilja in pobojev. Zanima, da bi ob jugoslovansko-avstrijski meji potekali obkolitveni boji, in meni, da so to bili boji z značajem prebojev. Dosledno govori o »protikomunističnih beguncih« in interpretira protokole britansko-jugoslovanskih dogovorov med 15. in 19. majem 1945 tako, da je šlo v prvi vrsti za »kravjo kupčijo«: repatriacija beguncev proti umiku Jugoslovanske armade. Kako je to mogel razbrati iz besedil dogovorov, ostaja nejasno. Meni, da je težko ugotoviti število protikomunističnih beguncev, ki so jih maja 1945 na avstrijskih tleh umorili partizani. Na podlagi svoje študije navaja število med 250 do 350 mrtvih. Ugiba o številu neodkritih primerov in številu tistih, ki so bili mrtvi prepeljani z avstrijskega na jugoslovansko ozemlje, in zaključuje, da izhajajo »pametne cenitve« iz števila 1000 mrtvih na avstrijskem Koroškem v času partizanske zasedbe in britanske repatriacije beguncev. Žonglira s številom beguncev sploh, s številom preseljenih oseb in številom mrtvih. Zaključuje: »Pliberk in Vetrinj nista le preprosto dva koroška kraja, pomembno vlogo igrata v nacionalni identiteti, kulturi spominjanja in politiki na Hrvaškem in v Sloveniji. Oba kraja »nacionalne tragedije« pa sta v politično-ideološkem nasprotju s komunistično politiko spominjanja in tradicionalno komunistično zgodovinsko ideologijo.« (str. 314–315)

Monografijo avtor sklene s pregledom virov in literature (str. 317–248), seznamom kratic (str. 349–350), terminološkimi pojasnili (351–355), nemško-slovenskim topografskim seznamom (str. 356–360), slovensko-nemškim topografskim seznamom (361–365) in prilogami raznih uporabljenih virov (str. 367–420). Na žaslost manjka imesnsko kazalo.

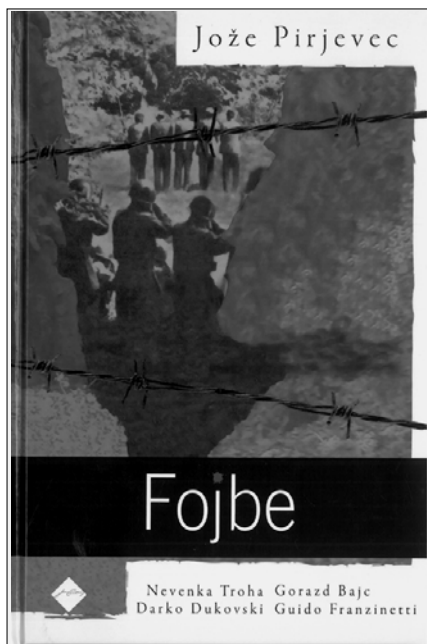
Avguštin Malle

Jože Pirjevec, Darko Dukovski, Nevenka Troha, Gorazd Bajc, Guido Franzinetti, Fojbe. Cankarjeva založba, Ljubljana, 2012, 384 str., ilustr.

Letos je Cankarjeva založba izdala do zdaj najpopolnejšo znanstveno monografijo o občutljivi problematiki istrskih in primorskih kraških jam in brezen, širši javnosti bolje poznanih pod izrazom v beneškem lokalnem narečju – fojbe, ki so pridobile svoj »sloves« in negativen prizvok predvsem v povezavi z dogodki septembra 1943 v Istri ter maja in junija 1945 na Goriškem in Tržaškem. Knjiga z istoimenskim naslovom Fojbe je skupno delo zgodovinarjev dr. Jožeta Pirjevca ter dr. Gorazda Bajca z Univerze na Primorskem, dr. Nevenke Troha z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, dr. Darka Dukovskega z Univerze v Pulju in na Reki ter dr. Guida Franzinettija z Università del Piemonte Orientale v Alessandrii.

Gre za nekoliko (malenkostno) spremenjeno in dopolnjeno izdajo knjige¹ o fojbah, ki je sicer že izšla v italijanščini leta 2009 v Torinu pri priznani, elitni italijanski založbi Einaudi z naslovom Foibe – Una storia d'Italia.

Naslovnico knjige »krasi« fotografija italijanskih vojakov v trenutku, ko so 31. julija 1942 na Križni gori streljali v hrbet petih Slovencev, domačinov iz vasi Dane v Loški dolini.² Ta fotografija se je pojavila 10. februarja 2011 na plakatu, s katerim je italijanska občina Bastia Umbra obeležila leta 2004 uvedeni državni praznik spominjanja fojb in »izgona« Italijanov iz Istre, z Reke in iz Dalmacije. Ta namerni ali nenamerni »lapsus« si lahko razlagamo kot plod šibkega vedenja oziroma bolje rečeno, gre za simptom psihopatološke percepcije preteklih dogodkov.³ Je posledica dolgo

trajajočega procesa zlorabljanja zgodovinskih dejstev in s tem povezanih sistematičnih manipulacij ob vzporedni amneziji oziroma negaciji zločinov fašizma (v Abesiniji, Libiji, Sovjetski zvezi, na Balkanu, tudi nad slovenskim prebivalstvom)

¹ Iz italijanske izdaje knjige so žal ostale posamezne napake, ki bi jih v redakciji bilo mogoče popraviti! Spremenjen in dopolnjen je predvsem tekst dr. Nevenke Troha. – Pripomba dr. Zdenko Čepič.

² Glede naslovnice knjige je treba opozoriti, poleg tega, da glede »provokacije«, ki naj bi slika italijanskega plakata iz leta 2011 sprožila ali izzvala pri nas (ni jasno sicer pri kom), da ne gre za »talce« kot je navedeno v pojasnilu o naslovnici knjige na strani 8 (za kazalom), v katerem je razložen razlog za objavo te naslovnice. Gre ustreljene s strani italijanske vojske, ki je izvajala ofenzivo s »čiščenjem terena« in je ustrelila v vaseh, kamor so prišli, domačine, ker so bili pred tem v njihovi vasi partizani in so jih domačini podpirali, npr. s hrano, ali so z njimi vsaj solidarizirali; ponekod je te, ki so sodelovali pred tem s partizani, ovadil italijanskim vojakom domači župnik. O tem je pisal v svojem dnevniku italijanski vojaški kaplan Pietro Brignoli (v knjigi Maša za moje ustreljene : iz dnevnika vojaškega kaplana, Gorica, 1995), ki je tem ustreljenim pred smrtjo podelil odvezo. Pri teh torej ustreljenih ne gre za talce! Ti imajo »pravno podlago« v mednarodnem vojnem in nevtralnem pravu, medtem ko je šlo pri teh, ki so jih Italijani pobili ob »čiščenju terena« Ljubljanske pokrajine, za ustreljene, ker so bili tam, ker so bili Slovenci in ker so podpirali slovenske partizane. Ustreljeni so bili, ker so bili Slovenci, pa tudi iz maščevalnih ali »preventivnih« razlogov. Nekatere je obsodilo na smrt vojaško sodišče vojaške enote, ki je prišla v vas. O tem gl. v Tone Ferenc, "Ubija se premalo": obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v ljubljanski pokrajini : 1941–1943 : dokumenti. Zbral in uvodno študijo na pisal Tone Ferenc. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino : Društvo piscev zgodovine NOB, 1999; isti, Don Pietro Brignoli in njegovi ustreljenci. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1–2, str. 133–147. – Pripis dr. Zdenko Čepič.

³ Zgodovinska, filozofska in psihoanalitična razmišljanja o Fojbah najdemo v zborniku: Luis Accati in Renate Cogoy (ur.): Foibe – Primer psihopatološke recepcije zgodovine. Ljubljana 2009: Krtina.

tako v notranji⁴ kot zunanji politiki. Namen takšnega početja, ki se sicer najbolj jasno odraža v pretiravanjih s številom žrtev pobojev in deportacij, je v tem primeru prikazati Slovence oziroma širše Slovane kot genocidni narod, Italijane pa kot žrtve t. i. slavokomunizma.

Da pa se lahko celostno in uspešno spopademo s problematiko fojb, se je treba vrniti nekoliko dlje v preteklost in najprej opozoriti na naravo slovensko-hrvaških in italijanskih odnosov na Goriškem in Tržaškem območju ter v Istri. Tej temi se v prvi polovici svojega prispevka posveti dr. Jože Pirjevec z dolgim orisom evolucije odnosov od prve literarne upodobitve Slovana kot »dobrega divjaka« v knjigi Albert Fortisa Potovanje po Dalmaciji iz leta 1774, ki nato prek prelomnih zgodovinskih dogodkov in emancipacije postane »nevaren barbar«. Te »nevarne barbore« pa je že bilo treba na različne načine zatirati tako, da so sprva nenaklonjeni medsebojni odnosi postopoma preraščali v odkrito sovraštvo. Najostrejše oblike tega sovraštva so se kazale v fašistični politiki poskusa uničenja ali italijanizacije slovenskega prebivalstva v Julijski krajini v obdobju med obema svetovnima vojnama in zlasti v Ljubljanski pokrajini do kapitulacije Italije 8. septembra 1943. Če omenim samo slednjo 29 mesecev trajajočo italijansko okupacijo. Pirjevec na str. 50 navaja netočen podatek,⁵ ko pravi, da je bilo v Ljubljanski pokrajini število interniranih 25.000, usmrčenih pa 13.000 oseb ali povedano drugače, vsakega petega prebivalca naj bi italijanske oblasti zaprle, 3,8 odstotka prebivalstva pa pobili. Podatek je pretiran, saj je po do zdaj najbolj zanesljivih analizah podatkov, opravljenih v okviru obširne raziskave Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani z naslovom Smrtne žrtve 2. svetovne vojne in zaradi nje na ozemlju Republike Slovenije, število teh žrtev nižje. Na območju Ljubljanske pokrajine z okoli 340.000 prebivalci lahko v času italijanske okupacije z gotovostjo identificiramo 5627 smrtnih žrtev kar znaša približno 1,6% prebivalstva, ki so jih povzročile italijanske in kolaborantske enote (tudi umrli v taboriščih itd.).

Kakorkoli neizogibno je bilo pričakovati, da bodo takšni kruti fašistični politiki v obratno spremenjenih poveljih okolščinah sledila maščevanja, zlasti nad tistimi, ki so bili v kakršni koli povezavi s fašizmom. Tako je prišlo do prvih obračunavanj že 8. septembra 1943 v Istri, o čemer govori prispevek Darka Dukovskega, drug večji val obračunavanj in poveljnega nasilja pa se je odvil maja in junija 1945, ko sta Goriško in Tržaško območje ter Istro zasedli četrta armada JA in deveti korpus NOV in POJ. Vendar pa je potrebno poudariti, da te epizode represije ne dosejajo kvalitete in kvantitete fašistične represije, števila žrtev poveljnih pobojev pa nikakor ne gre primerjati npr. s sovjetskim pokolom poljskih oficirjev v Katinskem gozdu

⁴ Npr. Michael R. Ebner: *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. New York 2011: Cambridge University Press.

⁵ Gre za podatek, ki ga najdemo v: Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji*. Ljubljana, 2000: Nova revija, str. 91. Kot vir se v tej knjigi navaja: Tone Ferenc: *Fašisti brez krinke*. Dokumenti 1941–1942. Maribor 1998: Obzorja, str. 103–105. Tam se nahajajo podatki o interniranih in talcih, medtem ko avtor ugotavlja, da bo treba število vseh žrtev šele ugotoviti.

aprila oz. maja 1940 ali celo s holokavstom, kar včasih navaja italijanska politična propaganda. Pri problematiki fojb v nobenem primeru ne moremo govoriti o etničnem čiščenju. Lahko se le strinjamo z dr. Nevenko Troho, ko ugotavlja, da je šlo za »totalitaristično nasilje, v katerega so bili zajeti tudi Slovenci zaradi strašne vojne, ki se je začela s fašizmom in nacizmom. Zgodilo se je v času euforije nad zmago in maščevanja za vse gorje in zlasti za ubite in padle, saj je več kot tisoč ljudi padlo v zaključnih bojih za osvoboditev Trsta in Julijske krajine.« (str. 295)

Zgodovini politične (zlo)rabe problematike fojb, izraz se v takšnem kontekstu sicer prvič pojavi 19. oktobra 1943 v časniku *Corriere Istriano*, se Pirjevec posveti v drugem delu svojega prispevka. Naniza nam celo vrsto potvarjanih zgodovinskih dogodkov in dejstev namenjenih propagandi za doseganje regionalnih, nacionalnih ali mednarodnih političnih ciljev. Kakšno kolektivno zavest je takšna sistematična manipulacija vzpostavila, pa nam nazorno ilustrira npr. članek iz bolonjskega lista *Il resto del Carlino* z dne 11. februarja 2007, v katerem novinar z veliko mero domišljije pretirava, da je takrat »*novopečeni diktator, maršal Tito, ukazal fizično izničiti italijansko prebivalstvo. Za desetisoče ljudi se je začela kalvarija: streljanje, utapljanje in strašna praksa metanja žrtev, pogosto živih, v globoke kraške jame, imenovane fojbe. V ta brezna, globoka tudi več sto metrov, s kamnitimi ostrimi in nazobčanimi stenami, so vrgli vojake in številne nedolžne civiliste: preproste moške delovnega ljudstva, številne ženske, včasih tudi z otroki v naročju, in duhovnike; vsi so bili krivi le tega, da so bili in so se razglašali za Italijane. Iz bazoviške fojbe pri Trstu so Anglo-Američani izgrebli 600 (mrtvih), dejali pa so, da so pustili na dnu še 300 kubičnih metrov razmesarjenih trupel.*« (str. 9–10)

Števila žrtev represije jugoslovanskih oblasti gredo v italijanskih političnopropagandnih interpretacijah celo do petmestnih števil pobitih in v fojbe zmetanih ter šestmestnih števil (do 350.000) »izgnanih« Italijanov, dejansko pa število vseh smrtnih žrtev ne bi smelo preseči števila 4000 (str. 11). Takšne izkrivljene interpretacije so bile dolgo časa domena desnega političnega pola, v devetdesetih letih 20. stoletja pa je prišlo do poenotenega pogleda na preteklost tudi na levi. Najbolj jasno se je to izrazilo v skoraj soglasno sprejetem 10. februarju kot dnevni spominjanja na fojbe in eksodus Italijanov iz Istre. Pirjevec ob tem cinično pripomni, da so s tem politiki italijanskemu ljudstvu na »orwellovski način« zagotovili »*dan sovraštva, ki v imenu selektivnega spomina na dramatične trenutke v slovensko-italijanskih odnosih teži k temu, da bi prepričal italijanski narod o genocidnosti »slovanskih« sosedov*« (str. 27). In s tem, ko je enkrat dosežena politična »sprava«, lahko oblast prek izobraževalnih sistemov, medijev, poimenovanj ulic in trgov ter s snemanji dokumentarnih in igranih filmov vzpostavlja in ohranja želeno kolektivno zgodovinsko zavest.

Franzinetti v svojem prispevku govori o t. i. ritualizaciji spominjanja. Omenimo samo primer filma *Srce v breznu*⁶ posnetega v Črni gori s financiranjem italijanske

⁶ *Il Cuore nel Pozzo* (it.), *The Hearth in the Well* (ang.), 2005. <http://www.imdb.com/title/tt0448424/>, 20. 4. 2012.

državne radiotelevizijske družbe (RAI). Gre za fikcijo, ki je povsem iztrgana iz zgodovinskega konteksta, zamolči potek zgodovinskih dogodkov, ne omenja vzrokov in posledic, njegova poanta pa je samo v tem, da se Slovence (Slovane) prikaže kot genocidni narod. S takšnimi ravnanji oblasti prek ideološkopropagandnega aparata vztrajno zastrupljajo medsosedske odnose in še danes po nepotrebnem ustvarjajo ozračje nestrpnosti in strahu, politiki pa lahko nekaznovano izjavljajo neslane šale kot je bila npr.: »*Mussolini ni nikogar umoril. Mussolini je pošiljal ljudi na počitnice v izgnanstvo.*«⁷

Toda na tem mestu se nam zgodovinarjem in celotni zgodovinopisni znanosti zastavi bistveno vprašanje. Naj se v odgovorih na pretežno provokativne italijanske naracije preteklosti spustimo na raven politično populističnega dialoga ali pa je bolj modro, tudi v takšnih primerih, ohranjati temeljna znanstvenoraziskovalna načela. Torej, na podlagi kritično pretresenih arhivskih virov, s hladnim racionalnim pristopom stremeti k objektivni resnici. Takšen pristop, neobremenjen s škodljivim politično propagandnim balastom, je najbolj jasno zaznati v prispevku dr. Nevenke Troha, ki ji je tudi z izkušnjo članstva v slovensko-italijanski zgodovinsko-kulturni komisiji⁸ tematika in vse, kar se je oziroma se še dogaja okoli nje, nedvomno zelo dobro poznana. Troha se izkrivljenim zgodovinskim interpretacijam zoperstavi z odličnim poznavanjem arhivskega gradiva in celovitim orisom dogajanj maja in junija 1945 na Goriškem in Tržaškem.

Kakor ugotavlja, je šlo za izjemno kompleksen splet okoliščin in veliko nepreglednost dogajanj v obdobju 40-dnevne prisotnosti jugoslovanskih oblasti. V ponazoritev navajam samo dva primera. Narodnostno mešano prebivalstvo je zasedbo jugoslovanskih oblasti sprejemalo zelo različno, pač glede na željo po priključitvi k Italiji ali Jugoslaviji. Da pa to večkrat ni bilo povezano z narodno pripadnostjo, kakor poskuša prikazati italijanska politična propaganda, govori dejstvo, da je priključitev k Jugoslaviji v nekem trenutku podpiralo precej italijanskih delavcev (v ta namen so v Trstu zbrali 32.427, na Miljah 2540 in v Trziču 9587 podpisov), pa tudi del levo usmerjene italijanske inteligence in nekateri drugi sloji. Drug primer, ki prav tako kaže na zapletena dogajanja in hkrati demantira teze o načrtnih etničnih čistkah, izkazujejo dokumenti korespondence med centralnimi jugoslovanskimi in lokalnimi oblastnimi organi. Iz njih je med drugim razvidno, da si je centralna jugoslovanska oblast sicer prizadevala ohranjati visoko stopnjo legitimnosti z upoštevanjem načel mednarodnega prava, vendar pa so lokalni oblastni organi večkrat ravnali samovoljno. Nepravilnosti pri aretacijah, deportacijah ali usmrčitvah, ki so jih opravljale enote Ozne, Narodne zaščite (NZ, med njimi je bilo precej italijanskih delavcev) in vojske, so bili pogosto posledica osebnih maščevalnih, premoženjskih in drugih vzgibov. Vrhovna jugoslovanska oblast je nato več pripadnikov NZ in Ozne aretirala in celo obsodila na nekaj let zavora.

⁷ <http://www.dnevnik.si/novice/znanost/60632>, 19. 4. 2012.

⁸ Poročilo komisije v celoti dostopno na: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zakonodaja_in_dokumenti/dokumenti/Porocilo_SIZKK.pdf, 20. 4. 2012.

Bistvena značilnost problematike fojbe, na katero Troha večkrat opozori in kar je seveda glavno torišče nesporazumov ter razlog italijanskih pretiravanj, je v tem, da so arhivski podatki o žrtvah represije jugoslovanskih oblasti pomanjkljivi ali pa sploh ne obstajajo. Tako npr. ne moremo z gotovostjo prešteti aretiranih oseb, ki so bile sicer najbolj množične med 2. in 8. majem 1945. Ocenjuje se, da je bilo v Trstu aretiranih nekaj tisoč, relativno pa je bilo število aretiranih najvišje v Gorici. Tudi usoda aretiranih je iz arhivskih virov težko izsledljiva. Več jih je bilo izpuščenih v prvih tednih in mesecih, nekateri so bili postavljeni pred sodišča, del jih je bil poslan v zbirna taborišča na Primorskem od tam pa v Jugoslavijo (npr. Borovnica), nekateri pa so bili takrat usmrčeni. Največjo skupino žrtev so tvorili vojni ujetniki, poleg Italijanov je bilo tudi veliko Nemcev, pa tudi protikomunistično usmerjenih Slovencev, Hrvatov, Srbov in Kozakov. Glede števila žrtev, vrženih v fojbe, natančnih podatkov ni. Vemo le, da je bil večji del usmrtitev izveden med 2. in 15. majem 1945 in da so teze o več tisoč pomorjenih italijanskih civilistih pretirane in neutemeljene. V fojbe so večinoma metali trupla nemških in italijanskih vojakov, različnih vej policije (agenti javne varnosti, finančni stražniki, karabinjerji itd.), pa tudi nekaj civilistov (ne samo italijanske narodnosti), tj. vse žrtve štiriletne vojne in zadnjih dni bojev za Trst iz zdravstveno-higienskih razlogov in po sili razmer. V najbolj razvpiti bazoviški fojbi oziroma »šohtu« so npr. končali večinoma pripadniki SS-a, gestapa in drugih nemških ali italijanskih oboroženih formacij. Temeljne viktimološke številke, ki jih navaja Troha in na podlagi katerih bi po mojem mnenju morali graditi realno rekonstrukcijo žrtev represije jugoslovanskih oblasti, so ugotovljene za stalne prebivalce (t. i. rezidente) tega območja, in sicer v Goriški pokrajini:⁹ 901 ubitih ali umrlih v ujetništvu, med njimi je bilo 653 pripadnikov oboroženih formacij (32 slovenskih domobrancev) in 248 civilistov (med njimi 49 žensk). Na Tržaškem¹⁰ pa je bilo smrtnih žrtev 601, od katerih jih je bilo vsaj 142 deportiranih v Jugoslavijo in jih niso vrgli v fojbe. Skratka, števila žrtev, ki jih lahko razberemo iz obstoječih podatkov, so bistveno nižja kot tista, ki jih pogosto navajajo v italijanskih interpretacijah preteklosti.

Ob upoštevanju omenjenih ocen števila žrtev represije in njihovega porekla so torej teze o genocidnosti malodane smešne in povsem neutemeljene. Med žrtvami so se znašli pač tisti, ki bi lahko tako ali drugače ovirali vzpostavitev novega socialističnega reda, ali kakor ugotavlja Troha: *»Njihova skupna osnova ni bila odstranjevanje Italijanov kot naroda, kakor jih je pogosto prikazovala italijanska propaganda, ampak kaznovanje za fašistične zločine in tudi odstranitev tistih, ki niso izenačevali Jugoslovanske armade z osvoboditvijo. Med aretiranimi in usmrčenimi je bilo največ tistih, ki so bili na različne načine povezani s fašizmom in kolaboracijo z nacističnim okupatorjem.»* (str. 295) Italijanski politični propagandi pa gre zasluga, da so: *»Usmrtitve tudi samo domnevnih kolaborantov, ki so bile v tem času tudi drugje*

⁹ Nataša Nemeč, Zbirni seznam usmrčenih za območje Goriške pokrajine v njenih rapalskih mejah. Goriški muzej. V: Pirjevec, Fojbe, str. 291.

¹⁰ Nevenka Troha, Seznam pogrešanih z območja današnje Tržaške pokrajine (neobjavljeno besedilo). V: Prav tam, str. 292.

po Evropi, vendar pa so v narodnostno mešani Julijski krajini in zaradi posega ene države na pravno gledano ozemlje druge vsaj v očeh prizadetih, dobile tudi podobo obračuna enega naroda nad drugim.« (str. 295)

Pričujoča znanstvena monografija temelji na številnih dokumentih (nekateri so sploh prvič objavljeni) domačih in tujih arhivov med drugim iz Ljubljane, Trsta, Rima, Londona in Washingtona. Na podlagi dokumentov iz slednjih dveh arhivov temelji npr. Bajčev prispevek o anglo-ameriških pogledih na problematiko fojb. Ob vsem povedanem gre tako nedvomno za temeljno in doslej najbolj celovito delo o medvojnih in povojnih represivnih aktivnostih jugoslovanskih oblasti v Istri in na Goriškem ter Tržaškem območju. Avtorji s svojimi tehtnimi in objektivnimi ugotovitvami dogodke kontekstualizirajo ter pojasnjujejo vzročno-posledična razmerja, s tem pa uspešno izpodbijajo italijanske političnopropagandne teze o etničnosti čistk in previsoke številke žrtev represije postavljajo na bistveno realnejšo raven.

10. februarja 2012 je italijanski predsednik Giorgio Napolitano v predsedniški palači v Rimu dejal: *"Pomembno se je spominjati, tudi zato, da bi premišljevali o usodnih napakah in da jih nikoli več ne bi ponovili."*¹¹ S tem se lahko popolnoma strinjamo, seveda ob predpostavki, da se spominjamo prave resnice, torej tiste, ki ni niti italijanska niti slovenska, temveč je samo ena. In ta znanstvena monografija nedvomno pomeni ogromen korak k tej resnici. Ali kot je na predstavitvi knjige, 20. marca 2012 v knjigarni Konzorcij, dr. Nevenka Troha, ob zbudljaju nekoga iz občinstva poudarila, je knjiga namenjena ne samo Slovencem in Italijanom, namenjena je vsem resnicoljubnim ljudem. Politična volja pa je tista, ki bi morala znanstvenim ugotovitvam slediti, in to ne tako, kot se je zgodilo npr. s poročilom mešane slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. Vse dokler uradna politika in javnost ne bosta sposobni sprejemati objektivno pojasnjenih zgodovinskih dejstev, pa bi ljudje lahko počakali z manifestacijami in obeleževanji morišč, o katerih niti ne vemo, kdo se tam nahaja in zakaj.

Žiga Koncilija

Deborah Rogoznica, Iz kapitalizma v socializem: Gospodarstvo cone B Svoobodnega tržaškega ozemlja 1947–1954. Pokrajinski arhiv, Koper, 2012, 330 str., ilustr.

Pomlad leta 1945 za Primorsko in njeno gospodarstvo ni pomenila take prelomnice kot za večino slovenskega ozemlja, ki je takrat postalo sestavni del federativne Slovenije in kjer sta se začeli pospešena obnova in preobrazba gospo-

¹¹ <http://www.rtvsl.si/svet/napolitano-ob-dnevu-spomina-na-fojbe-o-pomenu-ohranjanja-spomina/276495>, 19. 4. 2012.

debarskega življenja po sovjetskem zgledu. Internacionalizacija ozemeljskega spora med Jugoslavijo in Italijo je privedla do vzpostavitve okupacijskih con s posebno upravno in gospodarsko ureditvijo. To je primorskemu gospodarstvu prineslo izolacijo in nadaljevanje stagnacije, ki se je začela že v času italijanske zasedbe. Zaradi spremenjenih okoliščin se je v naslednjih letih razvijalo v izrednih razmerah in v negotovosti glede končne pripadnosti. Pri življenju so ga ohranjali le izdatni blagovni in denarni krediti iz Jugoslavije.

Raziskave gospodarskega in tudi siceršnjega razvoja na delu Primorske, ki je bilo skoraj deset let po drugi svetovni vojni ločeno od matične domovine, so bile dolga leta zapostavljeni predmet poklicnih zgodovinarjev. V precejšnji meri zato, ker relevantno arhivsko gradivo, ki so ga hranili v depojih Ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani in Ministrstva za narodno obrambo v Beogradu, ni bilo dostopno. Šele v zadnjih letih se je zanimanje zgodovinske stroke za obravnavo pomembnejših procesov in dogodkov, ki so označevali razvoj obravnavanega območja v letih 1945 do 1954 okrepilo. In to na obeh straneh meje. To najbolj dokazujeta uspešno izvedena projekta v okviru evropskega programa Interreg IIIA/Phare CBC Italija-Slovenija, ki sta obravnavala gospodarske in družbene spremembe, delitve in sodelovanja na obmejnem območju med Italijo in Jugoslavijo po drugi svetovni vojni. Njuni rezultati so bili predstavljeni maja 2007 na Mednarodnem posvetu Povojni čas ob meji – Dopoguerra di Confine.

Avtorji dosedanjih obravnav gospodarskega življenja, med katerimi je treba izpostaviti Marušo Zagradnik, Zdenka Čepiča, Jožeta Prinčiča, Nado Čibej, Jureta Gombača in Deborah Rogoznica, so se osredotočili na migracijske tokove, agrarno reformo, načrtovanje in uresničevanje gospodarske politike slovenskih oziroma jugoslovanskih oblastnih organov, na proces poddržavljanja premoženja v coni B Julijske krajine in coni B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), rekonstrukcijo bančnega in preskrbovalnega sistema, ilegalno in legalno trgovino s Trstom in Gorico ter na razdruževanje gospodarskega prostora na ozemlju med Trstom in Koprrom. Najdlje je v svojih raziskavah prišla Dr. Deborah Rogoznica, sicer arhivistka v Pokrajinskem arhivu Koper. Od leta 2004 je objavila več znanstvenih razprav, v katerih je poleg premoženjskih vprašanj in specifičnosti gospodarske ureditve v coni B Julijske krajine in coni B STO, obravnavala še razvoj zdravstvene organizacije in zdravstvenega zavarovanja v koprskem okraju v letih 1945-1954, epidemične bolezni v Istri v 20. stoletju, obnovo in razvoj turizma na območju

cone B STO. V zadnjem času se ukvarja tudi z nastankom in razvojem spomeniške službe v Istri.

Dr. Deborah Rogoznica je prve rezultate večletnega intenzivnega dela na primarnem dokumentarnem gradivu strnila že leta 2003 v magistrskem delu »Zaplemba premoženja fašistov in kolaboracionistov v okraju Koper«. V njem je pregledno osvetlila sekvenciacijo in zaplembe tako fašističnega kot t.i. špekulantskega premoženja v okraju Koper v letih 1945 do 1954, strukturo in izvor podržavljenega premoženja, njegovo upravljanje in cenitev. Analizirala je tudi pravne norme in zakonske predpise, ki so urejali konfiskacijske postopke ter izpostavila vlogo, ki so jo imele zaplembe premoženja v konceptu antifašističnega boja na področju cone B Julijske krajine.

Pričujoča monografija je za tisk prirejena doktorska disertacija, ki jo je leta 2009 zagovarjala na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Pri njenem pisanju je zasledovala dva temeljna cilja. Prvi je bil poglobiti in razširiti raziskavo še na druge oblike prisilnih premoženjskih ukrepov, ki jih je slovenska oziroma jugoslovanska oblast premišljeno in prikrito pričela izvajati še pred formalno ustanovitvijo cone B STO. To je z drugimi besedami pomenilo, da poleg sekvestra in zaplembe, obdela še lokalnim razmeram in mednarodnim zahtevam prilagojeno obliko agrarne reforme in klasične nacionalizacije. Drugi cilj pa je bil, kot je zapisala v uvodu, analizirati odnos med izvedenimi prisilnimi premoženjskimi ukrepi in vlogo, ki so jo le-ti imeli pri vzpostavljanju novega socialističnega modela gospodarstva v coni B STO. Analizo vzpostavljanja državnega lastniškega sektorja je torej hotela povezati z oblikovanjem in delovanjem specifičnega in vzporednega gospodarskega sistema, ki je omogočil jugoslovanski prodor v gospodarstvo bodočega STO. Ker načrt dejanske oživitve miniaturne državnice ni uspel, je bilo treba pri obravnavi te problematike ločiti dve časovni obdobji. Na obdobje do leta 1952, ko je vzpostavljanje gospodarske mreže potekalo konspirativno in na obdobje do jeseni 1954, ko je pospešeno vključevanje v jugoslovansko gospodarsko ureditev postalo javen proces.

Potem, ko je svojo argumentirano pripoved umestila v čas in prostor ter širši gospodarski okvir, se je dr. Deborah Rogoznica lotila podrobne analize prisilnih premoženjskih ukrepov, s katerimi so si jugoslovanska vojaška uprava in slovenske civilne oblasti zagotovile popoln nadzor nad proizvodnimi in drugimi za gospodarstvo pomembnimi objekti in sredstvi. Začela je s sodnimi zaplembami in administrativno izvedenimi sekvenci, s katerimi so v letih 1945 do 1947 na celotnem ozemlju Julijske krajine v okviru t. i. procesa »epuracije fašizma«, to je političnega in razrednega obračuna s fašizmom in njegovimi nosilci, zaplenili znaten del premoženja bivših fašistov in kolaboracionistov. S temi ukrepi, ki so se pospešili po odhodu mednarodne zavezniške razmejitvene komisije, je tudi oblast v coni B Julijske krajine delno ali v celoti zaplenila pomembnejše industrijske obrate, trgovine in delavnice, številne stavbe in zemljišča. V nadaljevanju tega zelo obsežnega poglavja je najprej opozorila na masovne sodne procese proti fašističnim zločincem, predstavila ekonomsko špekulacijo in gospodarsko sabotažo kot pomembna razloga za zaplembo premoženja, nato pa rekonstruirala sistem začasne in prisilne državne uprave tega premoženja. V

središču tega sistema, ki je večkrat spremenil svojo organizacijsko podobo, je bila Komisija za začasno upravo imovine odsotnih oseb, ki je do marca 1950 skupaj skrbelo za 381 premoženjskih enot; med njimi so bile tudi tiste, ki so spadale pod bivšo italijansko državno in paradržavno imovino. Posebna vloga pri smotrnem upravljanju tega premoženja, pa tudi pri vzpostavljanju proizvodnje in proučevanju kmetijske problematike koprškega okraja, pa je bila namenjena Zavodu za pospeševanje gospodarstva. Osrednji del drugega poglavja pa je avtorica namenila poddržavljanju zasebnega premoženja v coni B STO. Kot pokaže podrobna razčlemba je tudi ta proces predstavljal poseben in izviren način prikrivanja pravih namer jugoslovanskih civilnih oblasti, ki so odlok o upravljanju gospodarskih podjetij po delovnih kolektivnih izkoristile za to, da so lahko prevzele popoln nadzor nad proizvodnimi sredstvi v posameznih podjetjih. Ta leta 1951 sprejeti predpis je namreč lastnikom v glavnem tujih zasebnih podjetij odvzel upravljavsko pravico nad njimi in jo prenesel – brez pravice do odškodnine – na delavske svete. Ker pa lastniki podjetij s to t.i. »faktično« nacionalizacijo niso izgubili formalne pravice do lastništva, se je reševanje te zapletene premoženjske problematike nadaljevalo še v naslednjih letih. V zaključnem delu tega poglavja je obravnavala posebnosti agrarne reforme ter cenitve premoženja, ki je bilo predmet prisilnih ukrepov v Coni B STO.

Tretje poglavje obravnava gospodarsko-politične vidike Tržaškega vprašanja in kot tako ne predstavlja le kakovostne nadgradnje okvirne pripovedi, temveč tudi dosedanjega vedenja o jugoslovanski gospodarski politiki v času jugoslovanske zasedbe Trsta in v času cone B Julijske krajine. Potem, ko je avtorica izpostavila ključne mejnike v reševanju tržaškega vprašanja in zaplete pri oblikovanju statuta STO, se je lotila analize jugoslovanske gospodarske politike na obravnavanem območju do leta 1947, ki je temeljila na tezi o gospodarski povezanosti Trsta s svojim zaledjem in potrebi po tesnejšem gospodarskem sodelovanju obeh con. Analiza sledi kronološkemu zaporedju ukrepov in sklenjenih sporazumov med anglo-ameriško in jugoslovansko stranjo, ki so onemogočili jugoslovanske gospodarske ambicije in pospešili polno vključitev cone A v Italijo in zahodni svet. V zaključnem delu tega poglavja je orisala splošne značilnosti gospodarskega življenja v coni B Julijske krajine.

Vsebinski okvir četrtega poglavja so jugoslovanski gospodarski plani o prodoru v gospodarstvo Svobodnega tržaškega ozemlja. Ta problematika še ni doživela zgodovinske obravnave, zato je njena analiza za strokovno javnost še posebej zanimiva. Na tem mestu velja posebej opozoriti na dvoje. Prvič na ambiciozen načrt Borisa Kraigherja, člana najožjega slovenskega partijskega vodstva, po katerem naj bi si jugoslovanska stran zagotovili trdno gospodarsko podlago še pred ustanovitvijo STO in si tako zagotovila sooblikovanje gospodarskega življenja ter financiranje celotne mreže projugoslovanskih organizacij in institucij. Drugič pa na prizadevanje Ekonomske komisije KP STO, ki je postavila na noge vrsto novih trgovskih, industrijskih in finančnih podjetij v obliki delniških družb, ki so bile uporabljene za uresničevanje jugoslovanskih gospodarskih interesov, zlasti v Trstu.

Peto poglavje je osredotočeno na integracijo cone B STO v jugoslovansko gos-

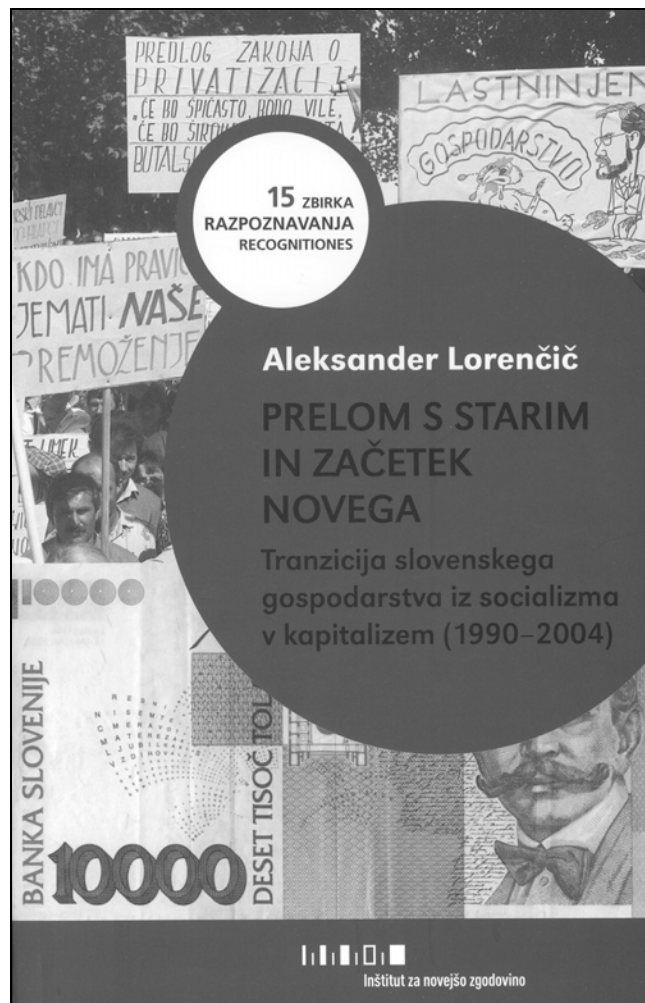
podarsko ureditev v letih 1950 do 1954. Obravnava torej ukinitve vzporednega partijskega aparata za vodenje gospodarske politike in neposredno upravljanje podjetij, uveljavljanje koncepta delavskega upravljanja in še drugih temeljnih oblik socialistične gospodarske organiziranosti. Posebno pozornost je avtorica namenila notranjim političnim trenjem. Slovenski političen vrh je namreč na začetku petdesetih let preteklega stoletja začel v koprskem okraju z masovnimi kadrovskimi zamenjavami, s katerimi so do leta 1954 povsem spremenili vodstveno sestavo gospodarskih podjetij v tem okraju. Okrajni komite je najprej z negotovanjem nato pa z odporom spremljal udejanjanje nove gospodarske in kadrovske politike, ki je dosegel vrelišče leta 1953 pri sprejemanju družbenega plana za naslednje leto.

Iz navedbe virov in literature je razvidno, da je avtorica proučila precejšen del dosegljivega arhivskega gradiva. Ker je obseg tega gradiva velik in ga hranijo številne arhivske ustanove v Sloveniji in izven nje, je to redko in omembe vredno dosežek. Zlasti še, če upoštevamo, da je dostop do posameznih arhivskih fondov omejen in otežen ter povezan z dolgotrajnim pridobivanjem ustreznih dovoljen in soglasij. Največji vir dragocenih informacij je dobila v fondih Pokrajinskega arhiva Koper; med slednjimi je tudi zbirka reprodukcij iz Nacionalnega arhiva v Washingtonu, ki je kljub vsebinsko zelo raznovrstnim dokumentom širši strokovni javnosti še skorajda neznan. Pregledala je še ustrezne fonde v Arhivu Republike Slovenije, Hrvaškem državnem arhivu v Zagrebu in Državnem arhivu v Pazinu. Upoštevala je tudi objavljene vire, uradne liste in še drugo dokumentarno gradivo. Vir dragocenih podatkov so bili tudi časopisi in revije iz obravnavanega obdobja ter relevantna domača in dosegljiva tuja zgodovinopisna literatura. Med slednjo prevladuje italijanska, kar še izboljšuje vrednost disertacije. Skupno število 1024 opomb in 24 tabel kaže na temeljit in sistematičen pristop. S tega gledišča ima monografija trajno uporabno vrednost. Postavila je mejnik v raziskovanju obravnavane tematike: nobeno prihodnje delo s tega področja je ne bo moglo zaobiti. Postala pa bo tudi hvaležen vir za raziskovalce sorodnih znanstvenih področij.

Monografija dr. Deborah Rogoznica *Iz kapitalizma v socializem: Gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947-1954* je pomemben prispevek v slovenskem zgodovinopisju. V njej je avtorica množico novih podatkov, ocen in dejstev združila v strokovno neoporečno in smiselno celoto. Njena analiza vloge prisilnih premoženjskih ukrepov pri sistematičnem spodkopavanju obstoječe ter pospešenem in načrtnem vzpostavljanju nove gospodarsko-politične ureditve po jugoslovanskem vzgledu v letih 1947 do 1954 na območju cone B STO je prepričljiva, objektivna in dovolj povedna. Zato lahko upravičeno zapišemo, da je razširila in nadgradila vedenje o tej problematiki, sebe pa uveljavila kot njenega prvega poznavalca.

Knjigo je izdal in založil Pokrajinski arhiv Koper. S tem svojim podvigom je tako kot že večkrat v preteklosti dokazal, da mu pripada vodilno mesto pri raziskovanju novejšje gospodarske zgodovine tistega dela Primorske, ki je bil dolgo časa ločen od svoje matične domovine.

Jože Prinčič

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*

Inštitut za novejšo zgodovino

520 strani

Cena 30,00 EUR